

821(477)

Benjamin D. Potts

ВОЛОДИМИР ДРОЗД

ВИБРАНІ ТВОРИ У ДВОХ ТОМАХ

ВОЛОДИМИР ДРОЗД

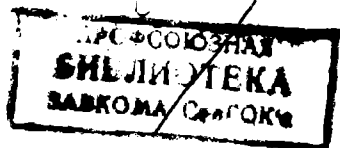
821 (477)
ст. 1275

ВИБРАНІ ТВОРИ
ТОМ ПЕРШИЙ

КРИК ПТАХА В СУТІНКАХ
ОПОВІДАННЯ

КАТАСТРОФА
РОМАН

ВОВКУЛАКА
/ САМОТНІЙ ВОВК /
РОМАН

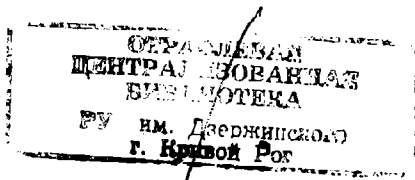
ББК 84Ук7-44
Д75

До першого тому увійшли краці,
найбільш популярні твори
відомого українського радянського письменника:
оповідання та романи
«Катастрофа»,
«Вовкулака» («Самотній вовк»).

В первый том вошли лучшие,
наиболее популярные произведения
украинского советского писателя:
рассказы и романы
«Катастрофа»,
«Оборотень» («Одинокий волк»).

Редактор *Г. І. Таран*

032013 / 9

Д $\frac{4702640201-074}{M223(04)-89}$ 4.89

ISBN 5-333-00279-7

© Видавництво
«Радянський письменник»
1989

МОЇ ДУХОВНІ МАНДРІВКИ:
від Пакуля до Мрина і знову — до Пакуля...

Начерки літературного автопортрета

Якщо важко говорити про себе, то ще важче
говорити про власні твори.

МІКЕЛАНДЖЕЛО АНТОНІОНІ

Ювілейні передмови критиків традиційно дифірамбні, треба ж підсолодити письменникові гіркоту відкриття: як багато років прожито і як мало путнього зроблено! Кожному, хто вибрався на ювілейну вершину, бодай на коротку мить хочеться повірити, що недаремно ти десятиріччями вперто і трудно волік літературного плуга, — хоч комусь, а поле, зоране тобою, потрібне. Давно визнано, що літературна праця — одна з найвиснажливіших, згадаймо слова поета XVII ст. Івана Величковського: «Пишуть три пальці, а все болить тіло...» І не лише тіло болить, насмілюсь доповнити поета, а й душа: душі письменника, якщо він справді митець, болять усі тривоги і потрясіння його епохи. Отже, ювілейна передмова до вибраного — це свосередна винагорода, вітха, бальзам на душу. Але читач, як правило, ювілейних передмов не читає і, мабуть, правильно робить. У цій самозахисній реакції на обов'язкові дифірамби письменникові — мудрість читача, підтверджена багаторічним досвідом глядачів спектаклю, який зветься літературним процесом.

Ось уже тридцять літ я — учасник цього спектаклю. Від першого віршика, надрукованого у березні 1956 року в районній газетці, до спроби прозового епосу «Листя землі», над яким працюю в останні роки і працюватиму, мабуть, допоки і сил моїх.

Усі ці роки літературна критика своєю увагою мене не обділяла. Чимало було написано й добрих слів, і водночас — у чому лише не звинувачувала вона моїх героїв, а отже — і мене: і в песимізмі, і в егоцентризмі, і навіть у западному психологізмі... Єдине, правда, що визнавалося за мною, — літературний талант. З часом ця стереотипна формула: «автор талановитий, але...» — стала нагадувати «личку» на солдатському мундирі (хоч військову службу я завершив рядовим) і навіть у мене почала викликати іронічну посмішку. Тим більше, що я завжди був переконаний: не за талант треба хвалити письменника і не відсутністю таланту докоряти. Талант, якщо він є, — це від батька з матір'ю, від народу, від природи або, як раніше казали, від бога. А спитається з нас про єдине: як ми розпорядилися дарунком долі — талаптом, як реалізували його. І ці мої начерки, власне, — спроба відповісти на запитання, які рано чи пізно, а ставить перед собою кожен більш-менш чесний митець. Переглядаю записники минулих років — у них, як і в

творах моїх, хай пунктирно, але теж історія моєї душі. Переглядаю і намагаюся зрозуміти, що відбувалося зі мною (та й не лише зі мною, бо жив я серед людей і входив у літературу разом з надзвичайно цікавим творчо, духовно поколінням) в дуже не просту епоху. Ці записи — факти мого духовного життя, етапи мові боротьби за себе в літературі і за літературу в собі.

І з щоденникових записів:

Останнім часом усе частіше приходжу до думки, як важливо для людини, яка прагне щось зробити в літературі, прискіпливо вивчати самого себе. Можливо, так зване вивчення життя, наближення письменника до життя і є, в першу чергу, заглиблення в самого себе.

...Заглиблення в психологію героя. Саме цим шляхом і треба йти.
Грудень 1962 року.

«Злодія» — повернули з редакції. «Шустика» — теж... Позбавляючи мене зовнішніх стимулів для творчості — піклування, «батьківського» поляскування по плечу, офіційного визнання тощо — керівники літпроцесу навіть не замислюються, яку добру справу роблять для мене як для письменника і як дбайливо ростять у мені художника...

Квітень 1963 р.

...Раптом дуже серйозний, допитливий, вивчаючий погляд дочки. Дорослий погляд: «Який ти, батьку?» І — ніяковіш. І хочеться бути кращим, аніж ти є насправді.

Початок суду над тобою покоління, яке прийде завтра.

Листопад 1966.

Здається, відколи й пам'ятаю себе, я мріяв писати книги. Книги увійшли в моє життя природно — як повітря, вода, сонце; спершу — шкільні підручники сестер, старших од мене віком, потім — так звані «прочотні». Навчився читати ще до школи і читав усе, що траплялося, читав жадібно, спрагло, — бути перебірливим читачем у ті повоєнні роки та ще в глухій поліській селі не доводилося. Тоді я уперше прочитав «Тихий Дон» Михайла Шолохова. У ті ж роки і «писати» почав. Запам'яталися сторінки шкільного зошита з першим (і, здається, єдиним) розділом роману про село: описував я млина, на крилах якого ми справді безстрашно злітали в небо, а ретроспективно — повідував світові про свого діда Семирозума, який, за сільськими переказами, змайстрував крила і здійснив на них історичний (принаймні для Петрушина) переліт з гребеня клуні до вишняка, через власну грядку...

А в класі шостому вчителька української мови та літератури дала завдання додому: написати твір на тому «Як я провів літні канікули». Більшість моїх товаришів по класу добросовісно списали твір з газети «Зірка», і вчителька, мабуть, не без подяву дізналася, що її учні

відпочивали влітку у знаменитому піонерському таборі «Артек» на березі Чорного моря, а не пасли свиней, гусей, телят і не возили колимагами з-під комбайна «абурини». Я ж, несподівано для вчительки та й для самого себе, написав, як усеньке літо пас свиню й теля на шляху і на клинку поля за селом, як одного літнього дня застала мене у полі гроза, як тікав я з худобою від чорної хмари і шпориш сухий шпигав у мої голі п'ятки, поки не сів я верхи на свиню Рохлю... (Чи не передчував я вже тоді свій «Спектакль»?..) Завершувався твір реалістичним описом грози над селом. Знайшовши декілька граматичних помилок, учителька за грамотність (точніше — за неграмотність) поставила трійку, а за зміст — п'ять з двома плюсами і в такий спосіб вписала своє ім'я в історію літератури як перший мій критик і поціновувач...

Жарти жартами, але відтоді, мабуть, я й існую як продукувач слів.

А письменник у мені народився (якщо народився) хіба що літ через двадцять по тому. Був я вже автором першої книги і членом Спілки письменників, але уперше (у нелегкі для кожного з нас армійські роки) відчув: маю за душею щось, що може бути цікаве для інших людей. Уперше я писав не тому, що мені хотілось надрукуватися, а тому, що хотів поділитися пережитим і мав чим поділитись. Спостерігаю за сьогоднішніми молодими і часом думаю із сумом: як ламає їхнє життя, а інколи — і справжній талант знаменитий винахід Гутенберга! Поки слово прислугується лише амбіціям самолюбного автора, бажанню його вирізнитися з-поміж інших, доти годі говорити про справжню літературу. Втім, хіба я був інакший, коли з мундира молодого журналіста переобрався у мундир молодого письменника?

Давно відомо, що дитинство письменника накладає на його творчість незгладиму печать. Дитинство моє, втім, як і майже усього мого покоління, було сумне. Я й досі з жалем озираюся на себе, підлітка. Звичайно, війна. Але й не лише вона. Звичайно, атомна бомба: вибухнувши над Хіросімою та Нагасакі, вона дістала і нас, сільських дітей... Але, на жаль, не все можна зрозуміти і не все виправдати в тодішньому горюванні села навіть тепер, через декілька десятиліть. А моє дитинство було сумним не лише через загальні нестатки; горе, спільне для всього покоління, гостріше відчувалося через родинні обставини. Я рапо залишився без матері — на восьмому році життя. Згадаймо і характер самого краю, де я народився і ріс: чернігівське Полісся з його лісами і болотами. Усе це, звичайно, позначилося на моїй прозі. Багато разів за роки дитинства я був на краю загибелі. То війна, то голод, то холод, то хвороби... Я — вижив, але скільки моїх однолітків у тому воєнному та повоєнному холоді й голоді не вижило! Мимоволі віриш у долю: хтось мусить вижити, щоб свідчити й за тих, кому не судилося. На камені життя ми виростали, не на чорноземі, а може, саме це й додало нам, додає досі упертості й духовної сили? Але не тіпмо себе надією, що рани дитинства легко затягуються; не заживають вони ніколи, навпаки, з роками, з десятиліттями роз'ятрюються. Але без цих болючих ран,

без трудного дитинства мого не було б моїх багатьох книг, це я знаю напевно. Як і без мого сіверського Полісся з його крутими людськими характерами і долями. «Ми — люди з лісу», — каже Петро Харлан, герой роману «Вовкулака» («Самотній вовк»). Він має підстави так казати. Та й інші герої цього твору, як і герої «Катастрофи», «Іррю», «Спектаклю», багатьох оповідань, — це люди з краю лісів і боліт. Деякі критики спостерегли, як вирізняються твори мого «халеп'янського» циклу: у них і більш традиційна для української прози поетичність, і менш вуглуваті, поміркованіші характери. І справді, «Люди на землі», «Земля під копитами» — це вже степ, та земля, яку на Сіверянщині віддавна звуть «україною»...

І з щоденникових записів:

Приреченість асфальту, під яким — життя, що прагне світла.

Січень 1967.

Найсерйозніша перепона своєму талантові, його розвитку — я сам...

Лютий 1967.

Щодня витримувати бій — з самим собою і довоколишнім світом — в ім'я майбутньої творчої перемоги.

Березень 1967.

Завдання новітньої літератури нашої — ...формувати, пробуджувати духовно багату індивідуальність, яка могла б протистояти будь-якому зовнішньому тискові.

Грудень 1969.

Гете, відштовхуючись від «критики розуму» Канта, пише про критику почуттів. Це те, що ним так потрібне українській літературі!

Грудень 1969.

З двох таких різних джерел пив я в дитинстві: з навколишнього життя і з літератури. Не враховуючи цього, важко простежити становлення мене і як людини, і як письменника. А головне, яке різне на смак було те питво... Дитинство моє, якби йшлося про фільм, можна знімати лише на чорно-білу плівку. Кольорів, які так тішать очі сьогоденної дівчорі, починаючи від кольорового телевізора, у ньому не було. Мені не виповнилося і двох років, як небо над Петрушином загриміло і повз хату побрели вервечки людей із домашнім скарбом на плечах — війна. Чорні роки окупації: батько — на фронті, мати, як могла, рятувала нас, дітей.

Повоєнні роки на селі найталановитіше і найправдивіше, мабуть, описані Федором Абрамовим. Дарма що дія його романів відбувається на півночі Росії. Біда була спільна для всіх. Згадуючи власне дитинство, я плакав на виставі лєнінградців «Браття і сестри» за його творами.

Були, звичайно, у тім житті і радощі. Хіба не радість, коли батько голодної весни сорок сьомого року приніс із колгоспу півпуда білої соняшникової макухи? Були радощі й духовні. Яюсь учитель фізики привіз із міста брошурку про будову всесвіту, дещо прочитав з неї на уроці і пообіцяв одному з нас дати брошурку на вихідний. Не ідеалізую свого покоління, але як ми змагалися за ту брошурку! Дісталася вона мені; усеньку ніч біля газового моргуця я безсонно мандрував між планет та галактик. А вранці, ледь розвидніло, рипнули промерзлі двері і поріг переступив мій однокласник в латаній-перелатаній материній куфайці: по книжку про будову всесвіту...

Жодне слово, навіть найталановитіше, не здатне описати усього, що я пережив дитиною. Ще навесні п'ятдесят третього я по цілісінькому дню стояв у чергах за буханкою хліба, а потім ніс ту буханку двадцять кілометрів, що від Чернігова до Петрушина, відщипуючи по крихті... Втім, про це я вже розповідав — у романі «Спектакль». Деякі критики, які досі натякають на автобіографічність цього твору, мають рацію в одному: дитинство головного героя — це, переважно, моє дитинство...

Змінювались у Петрушині один за одним голови колгоспу. Замість військових галіфе все частіше з'являлися на сільському начальстві галіфе, пошиті місцевими шевчиками з цупкого, ворсистого сукна, ще й підшиті хромом. А достаток село обминав. Батько й мачуха працювали тяжко, виробляли сотні трудоднів, але що ті трудодні важили! І все ж — люди працювали, вкотре уже самозречено рятуючи нашу державу. Вони, воїтели і трударі, достойні вічної і вдячної пам'яті майбутніх поколінь! Ось чому відкриваю зібрання своїх творів оповіданнями «Колесо» і «Злодій». Я написав їх ще зовсім молодим.

«Колесо», уже набране, було зняте із шпальт «Літературної газети» (так називалася на початку шістдесятих «Літературна Україна») її тодішнім головним редактором. У першій книзі моїй «Колесу» пощастило більше — воно відкривало збірку. Але скільки патерпівся за нього автор! «Молодий письменник дивиться на життя з «чорного ходу»...» — типовий закид у мій бік в ті роки. Згадую політичні звинувачення на мою адресу критиків М. Равлюка і Л. Санова, видавничу рецензію на рукопис моєї другої збірки (яка так і не вийшла) І. Рябокляча, думаю про партійні документи нашого часу... Що ж, наше покоління виявилось історично прозорливішим. І тільки через те, що в своїх тодішніх літературних спробах ми ішли не від закостенілих догм, а від реального, невігданого життя. Але тішитися не випадає: занадто багато втратила українська література в очах читача тільки через те, що шлях її реалістичному струменю було перетято людьми недалекоглядними і професійно некомпетентними. «Злодій», як і чимало інших моїх творів, було надруковано лише через чверть століття. У часи його написання це оповідання видавалося рецензентам і редакторам занадто песимістичним...

А між тим — це один з найоптимістичніших творів моїх! Бо написано його з вірою в нашу людину, в нашу народну мораль. Бо на отаких, як Григорій Лобода, герой «Злодія», чесних трударях, трималась і тримається земля наша у найскладніші періоди її історії. Сила Григорія Лободи — в традиційних народних чеснотах і у глибокій — попри все — вірі в нове життя. Та віра в майбутнє передалася і нам, знову ж — попри все, що ми бачили і переживали. Можливо, це своєрідне «донкіхотство», але якими духовно збіднілими, замуленими в болото пристосуванства прийшли б ми в сьогоднішній день без нього! Разом з народом ми, його часточка, його майбутнє, переживали тяжкі часи. Пережити їх нам допомогло гідне подиву устремління в завтрашній день країни. Ніколи не забуду, таке не забувається, як на початку п'ятдесятих років ми з батьком везли на продаж у Чернігів картоплю. Батько у старенькій шинельці і в солдатській шапці ішов з віжками в руках поруч підводи. Я сидів на мішках з картоплею і розповідав батькові про майбутні космічні подорожі землян, я тоді снів ними. Батько недовіркою хитав головою. Над полями сходило червоне сонце. Отак вона й починалася — космічна ера: з мрії, з неоглядної віри юних у можливість людства. Отак воно й здобувалося на власне обличчя — мос покоління, покоління перших космонавтів і творців сучасної технології. А головне — творців сучасного суспільного поступу, історичне значення якого неможливо переоцінити.

Саме воно, це «космічне» покоління, дало нашій культурі Ліну Костенко, Григора Тютюнника, Івана Драча, Романа Іваничука, Миколу Вінграновського, Бориса Олійника, Валерія Шевчука, Юрія Щербака, Євгена Гуцала... Тобто так званих «шістдесятників». Визначення це один час було суворо заборонене: у покоління відбиралося право на власне обличчя. Нині уже про наступну, після нас, літературну хвилю говорять як про таку, що, в силу об'єктивних умов, не реалізувалася достатньо в творчості. Що ж, нам поталанило більше, а може, ми були більш загартовані: попри всі наші втрати, нам удалося здійснитися. Ще буде немало досліджень про те все нове, що принесли в літературу «шістдесятники» (найперші ластівки уже з'явилися — роботи М. Жулинського, М. Майдаченка, С. Андрусів, Г. Гордасевич). Але вже сьогодні можна з повним правом сказати, що слово «шістдесятників» багато в чому було принципово відмінним і саме воно наближало нинішню перебудову нашого суспільства. Найточніше, мабуть, сказав про це ще на початку 1968 року видатний майстер новелістики Іван Сенченко, маючи на увазі тодішніх молодих прозаїків: «Що вони зробили? Спочатку за допомогою психологічних новел своїх похоронили виробничу нашу літературу, виробничий спосіб писання, який завдав нам з вами стільки клопоту, а потім повернули до соціальної новели, до соціальної повісті, але на якому рівні!..»

Проте вернемося у повесні роки. А якою ж була переважно тодішня література?

Одразу по війні бібліотеки у селах створювалися заново. Класики у Петрушинській сільській бібліотеці майже не було. Класику, російську, українську і світову, я відкрив для себе уже пізніше, коли навчався у Чернігові. Сільська бібліотека складалася переважно з казок. Маю на увазі і справжні казки — запам'яталися розповіді про птахів та звірят Оксани Іваненко і збірник народних казок «Жар-птиця». Але переважна більшість книжок — казки про довколишнє життя... Пізніше такі книги назвуть «лакувальними». Багато з них навіть лакувальними не назвеш: якась фантастична антиреальність... Сотворена, придумана людьми, часом не безталанними, ця антиреальність здавалася нам тоді привабливішою, аніж реальність, в якій ми жили, реальнішою од реальності... Як хотілося мені опинитися раптом у тім своєріднім літературнім зазеркаллі! І я тікав, читаючи та перечитуючи у солодкім зачаруванні роман «Кавалер Золотої зірки» Бабаєвського. Чи розумів я, що переді мною — світ, який насправді не існує, як і світ «Кубанських козаків», цього гірко знаменитого кіноопану? Головне — не хотів цього розуміти. Нема такого у нас, у Петрушині? — то є десь там, в інших краях. Нема і там? То мусить бути, книжки розповідають не про те, як людям живеться, а як вони повинні жити, як житимуть завтра...

А книги про війну, в яких війна була схожа на веселу прогулянку під грім оркестрів! Навіть помирали герої тих книг якось не по-справжньому, здавалось, у наступному томі вони обов'язково оживуть. І часом оживали!.. Як вони різнилися, ті книги повоєнної пори, від суворої реалістичної прози про війну Василя Бикова, Юрія Бондарева, Вячеслава Кондратьєва! Тепер ми кажемо: у тих книгах не було правди життя. Але в багатьох з них була своєрідна «правда» антижиття! І ми, юні читачі, до неї звикали, більш того — в неї вірили. Трохи тої романтичної віри назавжди лишилося в мені, і в чомусь, мабуть, це не так уже й зле. Тепер думаю, що книжна окриленість душі, хай і видається вона нині штучною (я і сам досить іронізую з неї у повісті «Ірій»), допомогла мені не очерствіти, не збайдужіти у роки мого трудного дитинства, та й пізніше рятувала мене від смертельних обіймів цинічної міщанської логіки.

Але й шкоди вона завдала мені (коли формувався як письменник) чималої. Думаю, що й не тільки мені, а багатьом з мого літературного покоління. З дитинства звикали ми до книжного слова, далекого від реальності, до слова, що існує окремішньо від трудного буття людського. Не дивно, що в наших перших книгах стільки риторичної полови — поруч із справжнім, виношеним, виболеним. І потім, коли перед справжнім і виболеним білялітературні чиновники вябудували загату, у декого з нас, і в мене — теж, на жаль, не виявилось достатнього імунітету супроти слова напівправдивого, книжного. Нелегко в цьому признаватися, але — доводиться. У ті роки народився навіть своєрідний «жанр» — «поплавок», тобто твір поверхового громадянського (а якщо розібратися — антигромадянського) звучання, твір для видавця, для білялітера-

турного чиновника. Хай і вимушений, але — пинізм. І вже трагедією ставало, не лише для окремого літератора, а й для всієї літератури, коли «поплавки», як омела на деревах, множилися так, що витісняли твори вистраждані, умертвляли книгу, а часом — і талант.

І з щоденникових записів:

Є люди, що їх уже не врятує жодна операція. Рак душі.

Грудень 1969.

Ось новітній, характерний для епохи жанр: невиголошені промови. Скільки прекрасних промов народжується в людських головах, поки вони удома, в ліжку! Потім вони приходять на зібрання і — мовчать. «Ех, думав — вийду та скажу зараз! Усю правду віржу. Але згадаю про двох своїх дочечок і шепчу собі: сиди, друже, сиди!..» Так усі бурі й пересидів і до ювілеїв дожив.

Тип епохи.

Січень 1970.

Літературна література — мильна бульбашка над реальним земним життям. Справжня література — та, яку не соромно читати біля постелі помираючого батька, у хаті, повній сусідів та родичів. Мені було соромно читати навіть «Колесо», присвячене батькові, бо там забагато словесного цвірінькання...

Січень 1970.

Одні з моїх великих помилок у житті — що я не здобув спеціальності поза літературою, яка б хоч трохи була цікава мені і харчувала мою сім'ю.

У наш час література може існувати тільки як хобі.

Тіль тридцятих років тяжів над моїм поколінням.

Червень 1970.

На жаль, я надто рано став професійним літератором. Разом з групою молодих прозаїків і поетів мене прийняли до Спілки письменників як автора декількох оповідань, надрукованих у періодичній пресі. А коли вже тебе у двадцять один рік офіційно назвали письменником, мусиш писати... І я писав: потрібно було терміново видавати збірку, підтвердити своє право на високе, як тоді мені здавалося, письменницьке звання. З тої першої книжечки я включив до «Вибраного» лише одне оповідання — «Колесо», і це не випадково. Все інше в збірці — проба пера, більш журналістського, аніж письменницького.

Друга збірка обіцялася бути реалістичнішою, зрілішою, але, підготовлена до друку у видавництві «Дніпро», вона так і не стала книгою, — лише в наші дні, через чверть століття, більшість моїх тодішніх оповідань потрапили до читача. Восени 1962 р. не лише в Москві, а й у нас, на Україні, почали гарячково шукати «абстракціоністів». Записали, мабуть, для звіту, в «абстракціоністи» й мене, хоч тоді я ще гаразд

і не знав, що воно за таке — абстракціонізм. Втім, не знали гаразд і ті, хто записував... Майже на п'ять років мою літературну діяльність було фактично перервано — невдовзі я вже вивчав у Забайкаллі армійський Статут... Починалися десятиліття, які ми нині зємо застійними. Що вони не були сприятливі для правдивої літератури, для творчого пошуку — загальновідомо. «Батьки» літератури вимагали від письменника єдиного — писати «як усі». Цитую власний роман «Спектакль», але насправді вислів цей не вигаданий мною. Писати «як усі» тодішні видавці неодноразово радили і мені. Спрямованість на ординарність мислення, художніх засобів, стилю мала для літературного процесу непоправні наслідки. Що ж дивуватися, коли саме у ті роки, на початку сімдесятих, один із тодішніх керівників Спідки письменників оголошував талант і майстерність — поняттями позакласовими, необов'язковими для письменника...

Здається, немає жодного українського літератора, на творчості якого у той чи інший спосіб не позначилася б тодішня суспільна атмосфера в республіці. Траплялося, і я писав «як усі». Переглядаючи мої тодішні книги, надібно вимушені «поплавки», інакше б книги елементарно не були надруковані. Головне ж (і найсумніше) — зниження професійних, та й громадянських, вимог до себе як письменника. Легкість і поверховість письма з'являється непомітно для самого себе, так само непомітно розростається в душі саморедактор, а коли отямився, озирнешся — ти уже й справді пишеш «як усі» і творче обличчя твоє все важче відрізати читачеві з-поміж сотень подібних облич. Але кожного разу, коли я наближався до грані, за якою — відверте заробітчання, щось мене зупиняло. Зупиняла, можливо, віра у високе призначення усього сущого на землі, віра в те, що людина — таки щось більше, значиміше, аніж випадковий рій атомів чи жменька космічного пилу. Зупиняла — хай і наївпа, дитинца — віра в кінецьну перемогу добра над злом, істини над безглуздя, яким би всесильним не видавалося воно, те безглуздя, на даному історичному відрізку часу. Зупиняла і — додавала сили та впертості у багаторічній складній боротьбі за своє слово із численними «штатними функціонерами».

А на «штатних функціонерів» мені таки таланило з перших моїх спроб на літературній ниві... Є в мене повість «Маслини», а в повісті — розповідь про юного поета, який видруковус у районній газеті першого пейзажного віршика і раптом наражається на політичні звинувачення малограмотного сільського чиновника. Випадок — автобіографічний. Вірш «Берізка» — мій вірш, і це мене викликав до себе в кабінет тодішній голова нашого колгоспу Мироненко і звинуватив шістнадцятирічного хлопчачка, ще школяра, не менше не більше як у «коптрреволюції», оскільки моя берізка весняного вітряного дня «соромливо закрила лице від безмежних полів»... У вірші згадувалися «межі засніжених нив», отже я, виявляється, виступив ще й супроти колективізації... Свої політичні звинувачення на мою адресу Мироненко виклав і в офіційному,

з гербовою печаткою, листі до редакції районної газети. Дякувати долі, що відбувалося це уже після Двадцятого з'їзду партії...

На щастя, я тоді не знав, що цей анекдотичний випадок — своєрідне провіщення на все моє майбутнє творче буття. Скільки подібних звинувачень, хай і на дещо вищому інтелектуальному рівні, але за такою ж манакальною підозрою до автора, з такою ж політичною і естетичною глухотою, чекало на мене попереду! Починаючи з оповідань «Колесо», «Злодій», «Білий кінь Шептало», з романів «Катастрофа» та «Вовкулака» («Самотній вовк»), з повістей «Ірій» та «Замглай», я знову і знову наражався на опір та нерозуміння біялітературних чиновників. Але минав час, і виявлялося, що в тих моїх творах нічого неприйняттого для соціалістичного суспільства немає, а є лише громадянський біль і таке зрозуміле, таке природне для письменника бажання забити на сполох, коли він зустрічається з явищами, які ми нині зємо застійними. Минав час, і підтверджувалася історична правота письменника, а не догматичне заціпеніння чергового «штатного функціонера». Але витрачених на борюкання з видавцями сил не поверне вже ніхто.

Страждало, врешті-решт, не лише добре ім'я письменника, його талант. У кінцевому рахунку страждав авторитет української літератури в очах читача, далекого від розуміння умов, у яких доводилося розвиватися нашому письменству. І хіба не парадоксально, що нині, коли доводиться захищати українську літературу від читацьких звинувачень у безпроблемності, все частіше згадуються в пресі саме ті твори, які ще вчора, у часи застою, піддавалися тою ж таки пресою нищівній критиці?..

Із щоденникових записів:

Творити світ заново, а не копіювати давно створене, — ось одна із засад нової літератури, про яку багато думаю в ці дні.

Літературну мову розміняно на дрібні монетки і роздано обивателям для щоденного вжитку. Середня людина нині вільно володіє запасом літературних штамтів. Шукати нову літературну мову — не примха, а необхідність. Відчуття інфляції художнього слова жило в мені здавна. До повісті «Ірій».

Червень 1971.

...Я — син свого часу, типовий син з усіма позитивними і негативними рисами характеру та емоціями, і тільки завдяки цьому можу я в своїх найкращих писаннях правдиво віддзеркалювати свій час.

Червень 1971.

Те, що мені болить останні тижні, над чим багато думаю, точно й повно сказав Достоевський сто років тому: «Если не религия, но хоть то, что заменяет ее на миг в человеке... Ну хоть в Большую Медведицу, вы смеетесь — я хотел сказать: хоть в какую-нибудь великую мысль».

Людина без переконань — човняр без весел; ріка життя зносить його поза його волю у вир, де й закрутить, перекине, втопить, потягне на дно.

Грудень 1971.

...Ще ми ходили до школи босі або в постолах, ще замерзало в класі бузинове чорнило, але в школі на повну силу працював драматичний гурток. Я писав «п'єси» для нашого гуртка, писав захоплено, безсонними ночами, біля «моргуна», а вранці із завмиранням серця вручав рясно списані аркушки учнівського зошита нашому незабутньому організаторові шкільної самодіяльності учительці Катерині Миколаївні. Мій перший, доброзичливий критик і порадник... Як тяжко, мабуть, було їй підтримувати в мені бажання «творити», схвалюючи недолугі переспіви з Остапа Вишні і авторів численних одноактів, друкованих у піонерських газетах! Але ж — підтримувала, знаходила час прочитати мою писанину і сказати добре слово про неї. До кінця днів своїх із вдячністю згадуватиму і Андрія Федоровича Мартиненка. Гаразд не знаю, які вітри складної епохи занесли його до нашого глухого Петрушина. У двадцяті — тридцяті роки жив він у Харкові та Києві, був знайомий з діячами вітчизняної культури, зустрічався з Максимом Горьким. Відомо, що внутрішня інтелігентність, духовність не дається університетськими чи інститутськими дипломами. По війні Андрій Федорович був головою сільради, потім на колгоспній фермі варив парою (неабияке технічне досягнення для Петрушина тих років) картоплю і — розносив та продавав книги. Одного незабутнього дня сільський книгоноша Андрій Мартиненко приніс із Чернігова (який тоді транспорт?) диктову валізу, повну нових книг, присів на лавочку біля нашого двору і раптом відчинив перед моїми спраглими книжок очима ту чарівну валізу. Незабутня хвилинка — так яскраво живе вона в моїй пам'яті!.. Згодом Андрій Федорович розвозив книжки по довколишніх селах підводою, ще згодом — обласпоживспілка виділила для нього машину. Який чудовий, призабутий, на жаль, приклад для сучасних книготоргівців! У хаті Мартиненка стосами лежали книги. Я був безмежно щасливий у тому царстві книг. Андрій Федорович написав брошурку «С книгою по життю», яку видрукувано наприкінці п'ятдесятих років у Москві. У цій брошурці є декілька рядків і про мене. Був, мовляв, сільський хлопчина, який любив читати книги, нині він — районний газетяр... За десятиріччя літературної роботи багато про мене написано і в нашій країні, і за її рубежами. Але декілька рядків у брошурі «С книгою по життю» для мене, мабуть, найдорожчі. Образ народного просвітителя Андрія Мартиненка з роками все рельєфніше проступає на обрії моєї пам'яті. Це він навіяв мені сторінки про книгоношу Калайду в романі «Спектакль».

Не можу не згадати із вдячністю, коли вже зайшлося про добрих людей, і партійного працівника з Чернігова Миколу Фальчевського, і журналіста Андрія Рожаліна, і поета та журналіста Кузьму Журбу, і військового льотчика Анатолія Шевченка. Вони найперші повірили в мою

здатність працювати на літературному полі. Мені таки щастило на добрих, живих душею людей. Зло у цьому світі, звичайно, багатолике і всюди-сутнє; але й добро не таке безсиле, як часом, у хвилину розпачу, нам видається. Головне, дія добра триваліша у часі, далекосяжніша і творчо спроможніша, навіть крихітні вкраплини добра здатні «радіювати» багато літ, посилаючи далеко попереду в часі імпульси, що творять нове життя, нове добро. І коли обставини штовхали мене із шляху чесного на криву стежку (є й такі в літературі), я подумки озирався на добрих і мудрих людей свого дитинства, ранньої юності, людей, які благословляли мене на нележку і непросту літературну долю, озирався — і зупиняв себе.

І з щоденникових записів:

Про яке наближення до європейського художнього рівня можна говорити, якщо я тільки в тридцять п'ять літ отримав можливість прочитати хоч щось із Марселя Пруста. А без Пруста прозу двадцятого століття годі уявити. Його треба читати з десяти літ, і читати щодня по сторінці, і навчатись, навчатись. Пруст — одна з найвидатніших літературних шкіл, школа почуття.

Березень 1974.

На темній, брудній миргородській вулиці раптом відкрився мені Христос як людина, яка мужньо шукала бога, але не знайшла його.

Уже з хреста, в останні свої хвилини, звертався він до бога, бо вірив у нього, а бог — мовчав. Послідовникам Христа довелося вигадати чудо, щоб виправдати бога.

Яка глибока, кривава і прекрасна історія вознесіння духу людського! До повісті «Іскаріот».

Березень 1974.

Тіла наші — лише плоди, в яких дозрівають зерна душ. Плід падає і зогниває, але то не є смерть, кінець, то лише початок нового життя. Є плоди порожні і червиві, в них ніщо не дозріває, і такі люди — смертні. Мені часом здається, що земне життя людини — це лише її випробувальний строк, період її дозрівання, її становлення, а справжнє життя буде потім, по той бік бар'єра, що його звать смертю.

*І яке важливе це життя для життя майбутнього!
До оповідання «Випробувальний строк».*

Березень 1974.

Часом втішаю себе думкою, що як літератор я спромігся, здається, на максимум можливого за тих умов, в яких нам судилося жити, працювати.

Спеціально «для шухляди», як тепер модно казати, я не писав ніколи. Практично усі мої твори, навіть ті, які уперше друкуються

лише тепер, свого часу пройшли через редакторські столи. Що вони стали «шухлядними», винні тодішні видавці. Я вважав за свій обов'язок підтримувати у міру сил своїх духовне вогнище навіть за тих, «застійних», умов, розмовляти із сучасником, а не очікувати на читача, який прийде завтра. Але яких душевних затрат це коштувало, — прорватися до читача крізь стрій «охоронців»!.. І, до речі, моральних втрат, бо так звана «партизанська війна» з видавцями непомітно калічить душу і тому, хто її веде.

Чи можна од людини вимагати більшого? Від людини, мабуть, ні. Але від художника — не лише можна, а й треба. Що ж, далеко не всі літератори виявилися здатними і на такий максимум можливого, пливли за часом, як за водою. Про це багато писано й говорено в останні роки. Але коли доживаєш до полудня віку, як називають (занадто оптимістично) цей поріг поети, уже не розмінюєшся на подібні само-виправдання. І якщо я, готуючи «Вибране», нещадно бракував чимало власних сторінок, то це не від зайвої скромності, а від тверезого розуміння, що не все з написаного мною художньо вартісне.

Ще не виповнилося мені й сімнадцяти, як почав я працювати в редакції районної газети, на Чернігівщині. Безперечно, журналістська робота — це досвід, життєвий і громадський. Без чотирьох років у колишньому районному містечкові Олишівка не було б «Катастрофи», та хіба лише її? Юність не в університетській аудиторії, а в аудиторії реального життя значила багато для становлення мене як людини. Але рання звичка «гнати рядки в номер» дуже небезпечна: робота зі словом перестає бути священнодійством... Довго потім довелося мені тяжко повертатися у храм слова, де слово — бог, якого все не згадують...

Заздрю молодим, які приходять у літературу від землі, від верстата. Можливо, це ще одна з багатьох людських ілюзій, але чомусь думаю, що лише вони знають справжню ціну кожному написаному ними слову. Втрата замолоду моральної відповідальності за написане, виболене тобою слово легко може стати безповоротною втратою на все життя. Справжні книги творяться не чорнилом, а кров'ю, і водить пером — совість письменника. А якщо ти звик сьогодні прославляти «королеву полів», завтра — висміювати бездумне захоплення кукурудзою, сьогодні виступати за укрупнення колгоспів і районів, завтра — ратувати за їхнє розукрупнення, сьогодні — за чисті пари, завтра — супроти парів (бо так вимагає час, газета), — хіба це школа для письменника, єдина зброя якого — правда, виважена на терезах совісті?! Звичка легковажити словом породжує цинізм. З отаких роздумів, спостережень і над собою, і над товаришами по перу народилася повість «Маслини», а пізніше — роман «Спектакль». Чиновник від літератури — це не менш загрозово для суспільства, аніж чиновник посадовий. Чиновники від літератури омертвляють не лише власні душі, а й душі своїх сучасників, і жодна жива вода не спроможна їх потім повністю одживити.

Перша книжечка моя «Люблю сині зорі» з'явилася на полицях книгарень наприкінці шістдесят другого року. Писав я в ній, переважно, не про те, що добре знав. Я не досліджував життя, я вигадував його. Кращі твори збірки ті, де є хоч дециця мого життєвого досвіду, моїх спостережень. Але і їх неусуте, що я пізніше назвав «барокковістю» стилю. Чи й справді замишування милозвучністю української мови з народження у крові кожного з нас, і маститого, і початкуючого, але писав я тоді занадто квітчасто, неекономно. «Барокковість», цю дитячу хворобу нашої прози, мені доводилося не просто переживати, а витруувати з себе впродовж багатьох років.

Згадаймо українські народні пісні, згадаймо усю нашу словесну творчість — де в народній пісні і в народному слові цвірінкання, де погоня за красотами стилю? Точність слова, метафоричність слова, об'ємність слова — але не «барокковість», не зловживання зовнішньою мелодійністю мови. Цвірінковий стиль, надуживання епітетами — це все наше, професійних письменників, привнесення в писемність народу. Саме в сорокові — п'ятдесяті роки «словесні надлишки» стали особливо помітні в українській прозі. Не посилаймося на традиції, класики наші в «цвірінковості» української прози не винні. Який точний і економний у слові Котляревський! А виболене слово Тараса Шевченка, а соціально заглиблена епіка Панаса Мирного чи психологічна глибина драм Лесі Українки, які чудово знали народну мову, черпали з неї, але не для зовнішнього розцяцькування творів, а для повнішого розкриття характеру. А дивовижна витонченість новел Михайла Коцюбинського чи Василя Стефаника, де — жодного зайвого слова, слова, яке працювало б не на зміст, а слугувало лише для зовнішньої оздобы твору! Звичайно, винні в надмірній орнаментальності нашої прози сорокових — п'ятдесятих років не лише письменники. Часи були складні, як ми тепер обережно мовимо, і прозаїк, як міг, декорував, приховував од читача за зовнішнім оздобленням прози, за штучним пафосом свою розгубленість перед реальним життям, неможливість розмовляти з читачем мовою правди.

Закликаючи до простоти і точності в слові, я не закликаю до спрощеної прози. Деякі твори мої важко даються до читання, розраховані вони на людей підготовлених. На моє глибоке переконання, читач має бути готовий до серйозної розмови з письменником. Я намагався писати для читача інтелігентного. Інтелігентного не за освітою чи соціальним статусом, а за духовною наповненістю. Певен, що мене не читатиме той, хто захоплюється лише поверховими гостросюжетними писаннями, автори яких не орють душі людські, не засівають їх зернами духовності, а приємно лоскочуть. Читання художньої літератури — це робота душі, інакше — навіщо література? Я знаю, що від моїх писань навряд чи що зміниться в сучасному складному і страшному світі, який балансує над безоднею. Але кожна книга — це як краплина дощу, не я перший наводжу це порівняння, та й не я, мабуть, останній. Допоки й світу,

письменники замислюватимуться над сепсом своєї тяжкої праці. Що ж, без духовності, а саме її з покоління в покоління творять митці всіх народів, люди, напевно, досі б жили в печерах. Робота людської душі над сторінками книги має кінечною метою формування особистості, відчайдушну боротьбу зі звіром, який є у кожному з нас. Детективи чи інші подібні писання безсилі у борні з тим звіром, з бездуховністю. Вони лише допомагають душі забутися, заснути, сховатися від болючих проблем нинішнього світу. Але душа, що заснула, — хвора душа.

Із щоденникових записів:

...Коли ти задоволений декількома написаними сьогодні сторінками, коли ти щойно скопив і вигріб з городу сухе бадилля і дивишся, як, потріскуючи, палазкотить воно рожево-димним полум'ям, коли сусіди, перегукуючи через річку Жолудівка, жартома радять тобі не так широко розмахувати косою, бо ще і їх дістанеш, коли інша сусідка приносить тобі саджанці жоржин і розповідає про козеня, яке гасє по городах, утікши від баби Феськи, коли на старій груші вистукує дятел, коли на осокорі виспіває зорянка, на бересті туркоче припутень, а на шовковиці пробують голос шпаки, коли пагорб, ще учора сірий, бовваніє прозеленню, коли там, де ти щойно прогріб, вишпиговується кропива, пирій і чорнобиль, коли земля пагне, як раннього дигинства, сонцем — це і є повернення в світ, де ти народився, це і є повернення до себе, це і є щастя...

Я тільки тепер стаю письменником, бо я навчився слухати, бачити, і в моїх писаннях з'явилася предметність життя.

Квітень 1974.

У кожній літературі є літературна піна, і щоб не стати бульбашкою її, тимчасовість якої не потребує доказів, треба їти в глибину, де чиста вода.

Травень 1974.

Написати роман про людину, яка усе своє довге життя гнула, перецікуючи, поки пронесуться над нею вали новітньої історії, та так уже й не розігнулася.

Березень 1975.

Ще в шістдесяті роки в мене визрівало переконання, що справжні духовні цінності сучасна людина шукатиме не в географічній площині, а вперто, аж до духовних синців і ран, дошукуватиметься їх у складних перипетіях двадцятого віку. Під щедро оспіваними українськими прозаїками і поетами вербами «готових для вжитку» духовних цінностей ніхто не напас. Коріння — так, традиції — так, але двадцятий вік надто різнить од попередніх віків, аби ми довго тішили себе ілюзією, що сучасна людина здатна втолити свій духовний голод самими надбан-

нями наших далеких предків. І справді, герої майже усіх моїх книг відтоді пориватимуться з Пакуля, де «закопано пупа», у Мрин і Київ. Але сиостережливі критики, і наші, і зарубіжні, давно помітили, що в годину, коли моїм героям зле, вони знову і знову наворачтаються назад, до Пакуля, щоб здобутись на силу, як міфічний Антей, діткнувшись душею рідної землі. Мабуть, попри всі наші теоретичні вибудови, є закони духовного розвитку, переступити які годі і в творчості, і в житті. Хіба я й сам не мандрую духовно усе своє життя — з Пакуля до Мрина і знову — до Пакуля?..

З шістнадцяти літ я вже був, як скаже пізніше герой моєї повісті Йосип Сластьон, «посадовою» людиною. З першої ж платні я придбав собі «спецівку» тодішніх посадових — китель і галіфе з чорного сукна... «Епоха галіфе», власне, уже відпливала в минуле, риску під нею того ж п'ятдесят шостого року, коли я закінчував десятирічку, підвів Двадцятий з'їзд партії. Але в провінції «галіфетчики» почувалися ще уневно, і я став одним із них. Пізніший перехід до редакції обласної комсомольської газети мало що змінив у мені. Хіба що вбирався я в обласному центрі трохи інакше — у чорного плаща і ширококрисого вельюрового капелюха. Ходив я по вулицях Чернігова у цім чорнім футлярі поважно, чинно, як і належить посадовій людині обласного масштабу...

Ось такій собі двадцятидволітній чиновничок, ще й запаморочений щасливим літературним дебютом (перші публікації в пресі, книга) з волі «літбатьків» стає солдатом. Нема вже на нім спецформи посадової людини, є лише армійська форма, однакова для всіх. Нема за твоїми плечима авторитету керівних установ. Єдине тут відрізняє людину од людини — наповненість її душі. І починаєш розуміти нарешті високу ціну тої наповненості. І вже ти не дивишся на так званий «народ» зверху чи збоку, бо ти — і є народ, одна з його крапель. Уже ти не спостерігаєш за життям з блокнотиком у руках, уже ти — живеш. І люди навколо тебе як люди — з усіма своїми негативами і позитивами, і не виставляються вони перед тобою, кореспондентом, письменником, не вбираються у личини офіційності, вони такі, які є насправді. І сам собі ти складаєш нову ціну.

Ось коли я й почав ставати письменником, можливо, у ті години, коли чистив картоплю разом із своїм взводом, чи мив посуд у солдатській їдальні, чи біг, задихаючись у протигазі, піднятий по тривозі. А швидше, в болючі, але плідні години духовної самотності, адже ще великий Григорій Сковорода, якого я полюбив у ті армійські роки, писав, що самотність відкрила йому небо...

У військовій школі я мав єдиний привілей: мені дозволялося на годину-дві раніше прокидатися і «творити» в сержантській. Потім я служив у військовій лабораторії і мав якусь годину для роботи після узвичаєної солдатської служби. Тоді й написані мною роман «Катастрофа» та оповідання «Білий кінь Шептало», з яких я й починаю справжній

відлік своєї творчої біографії. Кинута в життєвий вир, пізнавши солодко-гіркий смак самоаналізу, душа моя нарешті заговорила. І «Білий кінь Шентало», і «Катастрофа», і тогочасна повість «Маслини» — це все історія душі інтелігента, який трудно шукає свого місця у суспільстві, дещо одмінному від вимріяного нами ідеалу...

У кожному літературному героєві є частка душі його творця. Але тільки — частка. Досвід світової літератури свідчить: чим складніша душа митця, тим більше граней у ній, чим більше полюсів, які, здається, один одного унеможливають, тим психологічно багатші його герої. Уявлення про митця, як про ідеал людини, привите нам у шкільні роки, наївне. Блискуче сказав про це нещодавно, мовлячи про Олександра Пушкіна, академік Д. Ліхачов: «Он играл в наши игры, чтобы суметь овладеть нами в чем-то самом значительном. Поэт в какой-то мере должен быть обыкновенен в жизни, чтобы его поэзия приобрела подлинное обаяние возвышенности... На чистом мраморе не растут цветы». У душі письменника має зіткнутись у борні добро і зло світу. Я багато писав про кар'єристів, але не тому, що сам був кар'єристом (якби був кар'єристом, то у шістдесяті — сімдесяті роки, коли час вимагав фанфар, багатьох своїх творів і не писав би, і не стукався б з ними так уперто у двері видавництва). Я багато писав про кар'єристів, бо відчував своєю письменницькою інтуїцією загрозу кар'єризму для соціалістичного суспільства. Що моя інтуїція спрацювала вчасно, підтвердив XXVII з'їзд КПРС. Але, як і в більшості сучасників моїх, мікроби кар'єризму були і в моїй душі. Що ж, кожен мій серйозний твір був своєрідною перемогою і мене самого над тими мікробами, торжеством добра і людяності.

Скоро після мого повернення до літературної роботи була видрукувана повість «Маслини». Критика загалом сприйняла її позитивно. Здавалося, переді мною стелеться шлях, уже вторований багатьма моїми попередниками, «молодого, талановитого, перспективного...» літератора. Але уже з'ява оповідання «Білий кінь Шентало» у журналі «Жовтень» (на початку 60-х, до речі, з нього було буквально «вирізане» моє оповідання «Штани») викликала грізний адміністративно-критичний окрик. Ніякі, коли це оповідання перекладене на десятки мов світу, дивно і гірко згадувати ту першу реакцію на нього літературної, та й не тільки літературної «громадськості». Але ще грізніші й трагічніші за наслідками окрики викликав роман «Катастрофа», видрукований 1968 року журналом «Вітчизна». Леонід Первомайський у ті дні писав у листі до мене: «І Загатний, і Гужва — два симптоми однієї хвороби — мають усі підстави надовго лишитися в тому дзеркалі, що зветься художньою літературою, яка відбиває правду...» Критики А. Янченко, В. Костюченко, Л. Санов були думки протилежної і викладали свою думку не в листах до автора, а на сторінках преси. Анатолій Янченко (газета «Літературна Україна»): «У романі «Катастрофа» є чимало

по-справжньому блискучих сторінок. Глибоко передано внутрішні боріння Загатного. Одне слово, є гарні психологічні дослідження. Але то психологізм обмежений, камерний... В. Дрозд не вивів свого героя на широкі життєві орбіти...» Лазар Санов (журнал «Радянське літературознавство»): «На жаль, автор підводить свого героя до моральної прірви, до краху індивідуалістичних ілюзій, так би мовити, теоретично, умоглядно, майже без будь-якої участі протидіючих ідейних і суспільних чинників...» Чи не правда — часом здається, що критики пародіюють, у свою чергу, пародійні закиди у бік тодішнього літературознавства, досить-таки догматичного, літературного героя роману «Катастрофа», провінційного газетяра Миколи Гужви?.. Зате Павло Загребельний пішов значно далі, аніж деякі критики — на VI з'їзді українських письменників. «Володимир Дрозд у своєму романі «Катастрофа», — мовив він в офіційній доповіді, яка до речі, називалася «Нові обрії української радянської прози» (хіба не ще один парадокс нашого літературного життя?!), — ...виступив з позицій, неприйнятних для радянської літератури...» Що приховувати, це вже було політичне звинувачення, виголошене з авторитетної трибуни авторитетною посадовою людиною. (Як не згадати було у ті хвилини, на з'їзді, свого першого «хресного», голову колгоспу з Петрушина, малограмотного, чотири класи освіти, Мироненка..) Збереглася в моєму архіві копія листа, якого я писав ще до «вироку» П. Загребельного в одну з високих інстанцій з приводу роману «Катастрофа». Ось кілька рядків з нього: «...Я глибоко переконаний, що твір мій — партійніший, аніж чималий відсоток наших беспорядно-безталанних романів, автори яких не забувають на кожній сторінці переконувати читача в своїй любові до Радянської влади, а читач — не вірить. ...Любити свою державу, свій народ — значить робити все, що в твоїх силах, аби у нас менше було і Загатних, і Терехівок. ...Я вірю, що мище декілька років і мій роман займе своє місце в радянській літературі. Це річ художня, а не спекулятивна. ...Страшна орієнтація нашої критики на посередність. Якщо така орієнтація буде сталою хоч на якийсь час, це призведе до трагічних для нашої культури наслідків».

Я був ще молодий і через те, мабуть, оптиміст: після «оцінки» роману на письменницькому з'їзді він був надійно похоронений, і минуло не кілька років, а два десятиліття, поки справедливість перемогла... Минула ціла епоха, перше ніж проблеми, порушені в «Катастрофі», стали темою наших сьгоднішніх відвертих розмов. Що ж, для того, мабуть, література й існує (серед інших завдань), щоб сурмити в тривожні сурми, попереджаючи суспільство про небезпеку...

Я — не скаржусь. Я цитую себе й інших, однодумців і опонентів, щоб бодай кількома штрихами окреслити страшний у своїй доскопалості механізм нищення літератури (при недоскопалості інших суспільних механізмів), який досить-таки безвідмовно діяв у застійні роки. Пишу про це, надіючись, вірячи, що вже ніколи не оживе цей механізм, не заскрегочуть і не запрацюють його іржаві зачастини.

Із щоденникових записів:

Третій день живу щасливо і природно для мене. Пишу, слухаю Малера і Бетховена, саджу петрушку, жоржини, обкопую яблуні. І знову — тяжка, але благословенна самотність після ірпінського (усю зиму прожив у Будинку творчості) письменницького базару, після з'їздівської метушні, після власних кар'єристичних пристрастей, за які я так вдячний долі — бо то безцінний душевний досвід для «Балади про Слассьона», — створюю новий варіант повісті, здається — глибший і цікавіший.

Петрушка, учора мною пересаджена, зазеленіла після дощуку — це для мене нині набагато важливіше, аніж те, що сказав чи подумав про мене черговий біялітературний адміністратор.

Сорока, яка поселилася нинішньої весни на вербі моїй, знала галку аж до Гострої гори, беручи її на гаран за всіма правилами вищого пілотажу. Життя!

Вечір. Посіяв моркву. Слухав «Крейцерову» Бетховена, вимкнувши світло в кімнаті. Місяць у вікна. Думав про людину перед безмежжям простору, часу, її крихітність, малість порівняно з рікою, на березі якої вона на мить опинилася, і водночас про її дивовижну здатність увібрати усе це в себе, охопити розумом своїм — згустком теж тимчасової, теж гліниної матерії. Соціальне, звичайно, багато важить для людини, але це — хатне, домашнє, кухонні сварки, але ось людина виходить з хати і зупиняється на порозі, вражена зоряним безмежжям над нею, і чує, як час тече крізь неї, і душу свою чує. Про це писати!

Квітень 1981.

Тоді ж, у середині шістдесятих років, почав я дошукуватися нових можливостей художнього слова. Ці пошуки відчувалися уже в оповіданнях «Три чарівні перлини» та «Білий кінь Шептало», але найбільш помітними стали, можливо, в оповіданні «Сонце». Найпершою поцінувала їх московський критик Зінаїда Богданова у журналі «Знамя». Ще року сімдесят третього писала вона про природне повднання в «Сонці», як і в деяких інших моїх творах, психологічної, реалістичної прози і елементів фантастики, гротеску. Пізніше літературознавці почали шукати витоки моєї фантастичної прози в книгах Михайла Булгакова, Василя Земляка, Маркеса. На жаль (чи й на щастя) мало спільного з прозою цих корифеїв мав і має мій, як писали болгарські критики, фантастичний реалізм. «У сучасній українській прозі Дрозд посідає особливе місце... — зауважував у передмові до болгарського видання «Самотнього вовка» Кристан Дянков. — Дрозд, сповідуючи жанрову і стильову різноманітність, як художник завжди залишиться вірним предметно-реальній метафорі і блискучому, майже містичному гуморові фольклору...» Якщо вже дошукуватися літературних першоджерел, то мусимо насамперед згадати нашого геніального Миколо Гоголя, якого люблю з дитинства.

І все ж не літературного походження світовідчуття характерне для моєї «фантастичної прози» (а писав я її з деякими перервами усі

свої творчі роки). З раннього дитинства живе воно у моїй душі. Одуховлення усього живого, та й не лише живого, як ми його розуміємо, поетизація і персоніфікація природи, усвідомлення природи як чогось загадкового, не завжди збагненного для людини, передчуття таємниці там, де, здається, таємниці нема і бути не може,— усе це і багато іншого почерпнуто мною з духовних криниць мого поліського краю, із своєрідної народної філософії поліщуків, таких схильних до фантазування, до гротеску, до задумливого сміху, часом — крізь сльози. Багатюща, гаразд ще не вивчена, не заналізована словесна творчість земляків моїх. Та хіба лише — словесна? Згадаймо неповторні, найчастіше — двоколірні, червоний і чорний, рушники Сіверянщини. Згадаймо наші язичницькі («Я — досі поганин», — говорять Андрій Шишига у «Вовкулаці» («Самотньому вовкові») вірування. Ще дошкільням я знав, що в хатах живуть домовики, у лісовій Криниці (озерце неподалік Петрушина) уночі водять хороводи русалки, їх стережуть водяники та лісовики, а злі люди часом перекидаються на вовків і бігають по лісах-полях, допоки якась добра душа не кине їм кусника хліба... Усе це потім увійде у мої твори. Десь у класі восьмому — потрясіння від «Лісової пісні» Лесі Українки.

Потім прийшов час свідомого, осмисленого захоплення народним словом, народним мисленням. Багато вечорів просидів я в науковій бібліотеці, вчитуючись у сторінки давніх збірників. З тих пошуків на полі фольклорному, а також із непереборного ще молодечого (було мені ледь за тридцять, для прозаїка — юначий вік) прагнення слова якщо не нового, то хоч дещо відмінного від слова, мовленого твоїми попередниками у літературі, і народилися повісті «Замглай» та «Ірій». Літ через сім, коли ці повісті, правда, у вельми «відредагованих» варіантах, були нарешті видрукувані в Києві та Москві, Валентин Распутін написав із далекого, але відтоді духовно близького мені Іркутська добрі слова про них. Не хочу у власних начерках зайвий раз «експлуатувати» їх. Але рядки з листа Даниїла Граміна процитую. Не задля похвальби, а заради оцінки, суттєвої для читача: «Дуже цікаво умісте Ви розфарбовувати наш світ. Та так, що з красот і баляндрасів народжуються зовсім непередбачені великі думки, яким, здавалося б, і вміститися нема де». Не знаю, як щодо «великих думок», не авторові судити, але приблизно цього я й прагнув у повісті «Ірій» — метафорично і весело сказати про серйозні речі. Повість «Ірій» критики швиденько поклали на готову уже полицку химерної прози, пов'язали в одну в'язку з «Лебединою зграсю» Василя Земляка. Але ж «Ірій» і «Лебедина згряя» — твори, принципово відмінні. Поетика Василя Земляка у «Лебединій зграї» більш традиційна, романтично-пісенна, попри всі «химерності», звучить вона в одній тональності з високою прозою Юрія Яновського, Олександра Довженка, Олеса Гончара. Мої фантазмагорії, попри всю їхню незвичність, тяжіють до прози підкреслено реалістичної. Передмову до молдавського видання деяких моїх «фантастичних» писань, серед них також — «Ірій», критик Іон Чокану назвав «Симбіоз реалізму і фантастики». «Одразу й не по-

мічаєш, — пише він, — що химерні ситуації є природним продовженням ситуацій реалістичних. Елемент фантастичний доводиться до такого рівня, що його сприймаєш як реальність». Ця думка Іона Чокану видається мені досить точною.

Незвичність моїх реалістичних фантазмагорій першими відчули рецензенти та редактори видавництва і — забили тривогу: починалися сімдесяті роки... Про те, як впродовж п'яти років пробивався до читача крізь видавничі терни мій «Ірій», можна було б написати ще одну сумну фантазмагорію. Це про «Ірій» тодішній головний редактор «Радянського письменника» Мирослава Лещенко мовила з трибуни письменницького зібрання свою «знамениту» фразу: «У книзі Володимира Дрозда — лише 30—35 процентів сучасності». Завдяки отаким бухгалтерам-видавцям повість стільки часу мандрувала від редакції до редакції, від редактора до редактора. Я ще був енергійний і затятий, але надто міцна мурована редакторами стіна височіла переді мною... «Пишіть, як усі, і буде вам зелена вулиця...» — саме тоді намагався повернути мене на розум один із видавців. Траплялися дні, коли я, повернувшись із чергових мандрів по видавництвах та редакціях, шпурляв рукопис до шухляди і присягався навіки забути про нього. Але минав час, забувалися образи, і рішимоість боротися за право писати не «як усі» (був я порівняно молодий, але душею розумів, що справжня література лише там і починається, де написано — не як у всіх...) прибувала, як прибуває вода у, здавалось би, до дна вичерпаній криниці, і я знову ішов до редакторів, рецензентів, старших віком письменників, знову намагався переконати, що це — проза, що так писати не лише можна, але й треба. Повість уже редагувалася (різали її редактори нещадно, по живому тілу), коли відомий критик прошепотів мені на вухо черговий вирок «Ірію»: «Сховайте рукописа і нікому не показуйте, інакше буде вам за неї гірше, як за «Катастрофу»...» А вже десь за рік, після з'яви «Ірію» в перекладі на російську мову, вона була високо поцінована на сторінках газети «Правда». «І тоді на зміну романтиці в повісті приходять гумор і сатира, високе і смішне органічно переплітаються, і все це народжує особливий фантастичний сплав повісткування, що нагадує нам стиль безсмертного гоголівського пасічника Рудого Пацька, — писав критик Павло Ульяшов. —...Так фантастична гіпербола в повісті В. Дрозда, несподівано повернувшись до своїх джерел, виявилася реальною і живою істиною». Читаючи статтю П. Ульяшова «Зелений промінь щастя» у «Правді», я згадував роки митарства з «Ірієм» по видавництвах і трохи не плакав... Але для письменника ніщо не минає намарно. Пригодився мені й той гіркий досвід з «Ірієм» (та хіба лише з «Ірієм»?..), і слова видавця про те, що треба писати як усі пишуть. Пригодилися для роману «Спектакль». Отож, усе, чим життя випробовує літератора на міцність, — іде на користь його творчості, правда, не здоров'ю...

Так чи інакше, але без тих ходінь по «видавничих муках», без свого гіркого досвіду, без усвідомлення власних втрат на білялітературних дорогах я нізащо б не написав «Спектаклю».

Озираючись у минуле (а ніби ж учора починав!..), думаю, що зробив би в літературі значно більше, якби усі творчі роки свої віддав сучасній проблемній прозі. Критика з перших публікацій моїх відзначала гостре соціальне бачення автором світу. Але на початку сімдесятих років, після конфліктів з видавцями щодо «Катастрофи», «Іррю» та перших варіантів «Вовкулаки» («Самотнього вовка»), я звернувся до історії. Історія не була для мене такою вже нерозкритою книгою, згадаймо хоч би оповідання «Фашизм». Але епоха, про яку я намірявся писати, — друга половина минулого століття, історія революційного руху на Україні, — і нова для мене, і мало вивчена навіть спеціалістами. Почалися роки каторжної праці в архівах, бібліотеках. У передмові до одного з моїх історичних романів я писав, що в книзі немає вигаданих героїв і майже немає вигаданих епізодів, усе достовірне. Це — правда. Працюючи над життєписом Ювеналія Мельникова (роман-біографія «Добра вість»), мені вдалося розшукати в історичних архівах навіть такі документи, про існування яких не знали професійні історики. Що ж до художніх якостей твору, то не мені судити. І все ж певен, що роман-біографія «Добра вість» міг бути художнішим, якби я з такою впертістю не зосередився на його документальності. Я розмірковував тоді приблизно так: надто вже багато голосливих, не підтверджених документами книжок з'явилося останнім часом, читач втрачає довір'я до історично-революційних творів. І я звертався до читача як до товариша в мандрівці по складних дорогах історії: ось документи, факти, я нічого не вигадую, не дофантазую. Можливо, саме за цю підкреслену документальність твір вподобився інтересу масового читача. Видавалася «Добра вість» великими тиражами — і українською, і російською мовами.

Невдовзі я розпочав роботу над дилогією про родину Богомольців. П'ять літ поклав я на створення історичних романів «Ритми життя» та «Дорога до матері». Що казати, робота величезна: десятки архівів, бібліотек, спогади сотень учнів, сподвижників академіка Богомольця. Читачам більше подобається роман «Дорога до матері», і, мабуть, вони мають рацію. Образ Софії Богомолець, людини пристрасної, мужньої, мені, здається, вдався. Не скажу цього про образ її сина — академіка Богомольця. Олександр Богомолець був особистістю яскравою, талановитою, але — складною. І в епоху він жив складну. Можливо, зарано було малювати його художній образ — поки не сказана уся правда про ту епоху. Та ще в сімдесяті роки, коли не дуже ми вдавалися до аналізу складних епох...

І ще про одне мушу сказати. Працюючи над книгами про Ювеналія Мельникова та Софію Богомолець, я рятувався душею від тих «застійних» явищ у сучасності, які знав, бачив, не міг не бачити. Малювати у ті роки людей по-справжньому ідейних, по-справжньому чесних, людей революційної пристрасності — в цьому теж була своєрідна письменницька позиція. Досвід деяких тогочасних російських письменників підтверджує моє спостереження. Досить сказати, що могили навіть рідних Ювеналія

Мельпнікова у гірко пам'ятні 30-ті роки були зрівняні з землею. Диктатура фальші не терпить людей високої революційної моралі, навіть якщо ті люди давно мертві. Я схилився перед безмежною здатністю Софії Богомолець до самопожертви в ім'я ідеалу, в ім'я щастя народного, як вона його розуміла, — в цьому не такий уже й німії докір деяким моїм сучасникам, досить прочитати уважно цей роман...

І з щоденникових записів:

Згадав, як батько колись (я був у класі шостім-сьомім) одібрав од мене граблі, ми щось робили в саду, і сказав із серцем, щоб я навчався, бо пропаду на землі. Так, мабуть, я гріб... Він мав рацію, я не був з дитинства пристосований до землеробської праці. Але тепер я повернувся до землі, я не соромлюся і не боюся копати, садити, гребти, але я повернувся іншим — з Малером, Бетховеном, Гете, Біблією, я повернувся із власним Я. У далеких, позасільських, мандрях я придбав, точніше — виборов душу.

Квітень 1981.

...Стан, коли між тобою і світом туго напнуто невидимі струни і вони бринять. Стан, коли відчуваєш, як крізь тебе проходять, пронизують тебе якісь магнітні чи хто зна які лінії і зникають у безконечності, у безмежжі. Стан, близький до передчуття безсмертя душі, до передчуття Майстра всесвіту...

Квітень 1981.

...Потік часу несе нас усе швидше й швидше, а попереду — ревисько водопаду і гул скель, об які ми розіб'ємося. Тут, у Халеп'ї, я намагаюся того ревиська і гулу не чути і переконаю себе, досить успішно, що я ухопився за гілку дерева, яке звисає над потоком, і час уже не вільний наді мною.

Серпень 1983.

Розповісти щиро й правдиво я можу лише про самого себе. Усе інше — література, вигадка, гра фантазії.

Травень 1984.

Учора — дивовижна погода: громи котилися по небу, дощу довго не було, аж увечері — злива. Думка, раптова, наче з глибини впливала: тішся цим дивним світом зеленим, коли ще втрапиш на Землю, таке буває раз на мільйон років. А може, ми — справді прилітаємо звідкилась на Землю, і смерті немає, і душа не знає?

Вересень 1984.

Бажаю того чи ні, але у «Листях землі» «творю суд» над цілою епохою — над найскладнішою, мабуть, у нашій історії сотнею літ. Але «творю суд» не від власного імені, а від імені духу, який у мені і мені

надиктовув. Чий це дух — Майстра всесвіту, народу, самого життя? Дух цей вищий і значиміший, аніж я, я — тільки записувач, писар.

Червень 1987.

Критики досить часто цитують рядки з мого давнього нарису «Халеп'янські красевиди»: «Я їхав у Халеп'я від літературних схем». Сьогодні думаю, що літературні схеми — вони у нас самих, у способі нашого мислення, і втекти від них неможливо, як не втечеш від самого себе навіть у моє чарівне Халеп'я. Деякі речі з мого «халеп'янського циклу» переконливо це посвідчують. Але й тікав я, мабуть, не так від літературних схем, як від біялітературного оточення. У Спілці письменників мені бракувало повітря — живого людського спілкування: починалися сімдесяті роки. Переглядаю свої щоденникові записи 1971—1973 років, намагаюся зрозуміти: що діялося зі мною, що діялося з усіма нами? «А король — голий!..» — вигукнуло покоління, і всі раптом побачили, що король справді голий. Король ще марширує, ще гримлять оркестри, ще навколо звично галасують: «Слава королю!» — але вже навіть той, хто найголосніше славить короля, у глибині душі знає, що насправді — король голий і урочиста хода короля — хода привида... Так то воно так, остаточно перекреслити рішення ХХ з'їзду партії спадкоємцям Сталіна було не під силу. І все ж саме в ті роки у нашій Спілці письменників робилося багато, аби обезцінити справжній літературний талант. Саме в ті роки критики і «штатні функціонери» зводили високі греблі перед стрімким потоком нової поезії і прози. Імена найталановитіших із нас — Ліни Костенко, Григора Тютюнника, Василя Симоненка, Івана Драча, Романа Андрияшика, Євгена Гуцала, Валерія Шевчука, Юрія Щербака, Віктора Близнеца — всіляко замовчувалися, натомість з допомогою дифірабних статей, премій, посад створювалися штучні літературні авторитети, про які сьогодні вже мало хто й згадує, а якщо й згадує, то недобрим словом. Література наша після вибуху шістдесятих ставала все більш догматичною, формальною, парадною, а біялітературне життя — казенним. «Ми — тільки ляльки у вертепній виставі, що зветься українською сучасною літературою...» — занотовував я в щоденнику. Або: «Ми приходимо в цей світ, аби грати в п'єсі, написаній не нами».

Бути «вертепною лялькою» не хотілося, не хотілося грати в піддавки, бо за усім тим жахаюче зяяло провалля — втрата власної особистості. У ті роки, у повісті «Замглай», я писав про музику, який звабився на щедру винагороду і погодився грати на «чортовім весіллі». Хто з нас у той чи інший спосіб не грав на ньому? Можливо, одиниці. «Здається, я надто земна людина, щоб у наш час бути значним художником», — записував я в розпачі. І — підсміювався із себе: «Я — працюю письменником, я — справно служу по департаменту літератури. Але, як майже кожен чиновник, я маю хобі. Моє хобі — писати після служби повісті й оповідання, хоч трохи не схожі на ті, що їх продукують інші. Література — це одвічний експеримент. Я маю право на експеримент, як чиновник має право

на колекціонування марок... «Колекціонувати марки» я міг тоді лише для самого себе, як тепер кажуть — у шухляду письмового стола. «Тільки через мій труп...» — прорік щодо роману «Вовкулака» (це після видавничого чистилища, на вимогу тодішнього головного редактора, він став «Самотнім вовком») один з керівників Спілки. Що ж, через десяток з гаком літ я мав гірку насолоду показати йому, живому і дужому, уже болгарське та польське видання «Вовкулаки»...

Що він мусив відчувати цієї хвилини?! Історія мстить таким людям часом дуже жорстоко, але в цьому — чи не єдина, хай дещо й ілюзійна, втіха людства.

Халеп'я у ті роки дарувало ілюзію втечі від біялітературної казенщини і фальші в реальне життя. Попри все, що відбувалося в країні, люди в селі орали землю, сіяли хліб, доїли корів, тяжко робили свою роботу. На відміну від шолушиння слів у письменницькому середовищі, це справді було реально і зримо, і я щиро переймався усім тим. Я думав (і тепер так думаю), що наша українська проза навіть за тих умов могла б бути набагато змістовнішою, точнішою, наповненішою живим життям, якби літератори були ближчими до того життя. Разом із героями своїх майбутніх книг я працював у полі, на току, діставав для односельчан через республіканські й обласні організації, експлуатуючи своє письменницьке ім'я, трактори, комбайни, гностраспорттери... І був по-справжньому щасливий з того. А ще я був щасливий наодинці з собою у своїй хатині край села: «Халеп'я. Живу сам у своїй хатинці. Цвітуть вишні. Біла вишнева віхола. Уночі у вікна б'ються хрупці, і часом дріботить дощик. Це те життя, мрія про яке завжди тепліла в мені... Поволі повертаюся до самого себе, ніби прокидаюся після кошмарного сну...» Сон душі з його казенними сновидіннями для мене був, на жаль, не останній (та й нині — чи ми вже прокинулися назавжди?), але саме в ті роки я занотував до щоденника вогняні слова Аввакума: «Если нам умолчать, то камни возопят...» — і дописував «Баладу про Сластьона», і накидував перші розділи «Спектаклю», і записував на диктофон гіркі спогади покоління, яке стане трагічним геросом моєї останньої книги «Листя землі»...

Багато гіркого написав я в своїх книгах про сучасного інтелігента. Але гіркота моя — від усвідомлення його високої ролі в житті народу. Що ж до Дар'їв та Анн, то насправді вони далеко не такі одновимірні, як у деяких творах, навіть найкращих. Це — живі люди з усіма земними пристрастями, мудрі і добрі за однієї життєвої ситуації, немудрі і злі за ситуації іншої, і лише в уяві, мрії інтелігента, який не завжди осмілюється сказати повноголосо «Я — всім!», а шукає опертя, підмурівка для свого духу, шукає символу, існують вони як утілення виключно високих моральних якостей. Але символи є символи. І граф Безухов, герой «Войны и мира», одного з найулюбленіших моїх творів, з усіма його духовними терзаннями, пошуками, набагато ближчий мені, аніж Платон Каратаєв, у яким з волі геніального автора П'єр Безухов нарешті знаходить свій

ідеал. І, створюючи Ганпу Поночівну в романі «Земля під копитами», я боявся одного: щоб не стала вона ще одним літературним символом. На жодній сторінці твору не промовляє вона, здається, високими «любомудрськими» словесами. І її справді-таки героїчні діяння на певному відрізковій історії осмислюються нею не в філософських категоріях, а в живих, реальних, звичних для неї поняттях — своїх дітей, свого села, своєї хати. Та й образ її антипода, пристосуванця, зрадника Шуляка — не другорядний у романі. Виголошуючи високі слова про народ, не забуваймо, що в народі нашому були і є не лише Ганни Поночівни, а й Шуляки. Ідеалізувати народ легко, значно важче — любити народ, говорячи йому правду про нього самого. Ідеалізація народу, як свідчить історія, не працює на майбутнє, а працює на майбутнє сувора, часом гірка правда. Ось що писав, до речі, про ці не прості проблеми Федір Абрамов: «Кадение народа, непрерывное славословие в его адрес — важнейшее зло. Оно усыпляет народ, разлагает его. ...Культ, какую бы форму он не принял, — всегда опасен для народа». І шлях моїх героїв не лише з Пакуля до Мрина, а й із Мрина — знову до Пакуля, — це шлях не до ідеалізованого нашою літературою селянина, а повернення до самих себе, коли вони ще не були конформістами, пристосуванцями, не були «вовками», а були людьми...

Що ще дало мені Халеп'я? Відчуття живої народної мови. Щоб переконатись у цьому, досить порівняти мовну тканину роману «Земля під копитами» з моїми попередніми творами. Народився я на межі нашої республіки з Білорусією, мова в нашій поліській країні дуже своєрідна, але така відмінна від літературної української! Власне, у Халеп'ї я вперше відчув смак справжнього українського слова. Ще один суттєвий дарунок Халеп'я: жива природа, якої так бракувало мені в місті. Адже багато моїх творів — про душу природи. Цю душу не можна описати словами — лише між крапцями рядків наших вона раптом починає співати...

Багато молоді нині приходять у літературу, не знаючи гаразд, що то за робота — письменника, та ще письменника, який порушує соціальні проблеми. Часом такі молоді нагадують мені метеликів, які летять на яскраве світло ліхтаря. А хіба я не був такий? Лише згодом прийшло розуміння, що література, якщо ставитися до неї серйозно, це, насамперед, — боротьба. Письменник, як і водій автомашини, має дивитися не під самі колеса часу, а хоч трохи попереду, передчувати зрушення в суспільстві, які завтра стануть видимими для всіх. У житті і творчості (а вони — невіддільні) письменника трапляється всіяко, сьогодні ти — на коні, але завтра можеш опинитися під його копитами. Окрім таланту письменник мусить мати ще й неабияку громадянську мужність. Людині без такої мужності в душі годі ступати на круту літературну дорогу. Чи завжди вистачало мені громадянської мужності? Мабуть, що ні. І все ж насмілюся твердити слідом за деякими

нашими критиками, що в кращих своїх творах мені поталанило відчуття рух сусільного життя і відверто сказати про біль, який не давав заснути кращим людям мого часу. Нелегко писалися ці твори і нелегка їхня видавнича доля. Але вони — є, і, сподіваюся, працюють нині на ту моральну революцію в суспільстві, яку започаткував XXVII з'їзд нашої партії. Маю на увазі у першу чергу романи «Катастрофа», «Вовкулака» («Самотній вовк»), «Спектакль», повісті «Ірій» та «Балада про Сластьона». Критика часом називає героїв цих моїх книг — Івана Загатного, Петра Харлана, Андрія Шишигу, Ярослава Петруню, Йосипа Сластьона — образами сатиричними. Я тут з критикою не зовсім згоден. Вони швидше трагедійні, ці образи. Розклад особистості, жертва душі в ім'я зовнішнього благополуччя, зовнішнього успіху, часто ефемерного, — це таки трагедія частини наших сучасників. Йосип Сластьон не просто розлучається з трибуною — він одриває її од себе з кров'ю, страждаючи, але — одриває. Нарешті, здається, він уже вільний від чорних химер владолюбства, які його переслідують усе життя. Але — давінок, і він знову ладен летіти на крилах власної уяви у ті «верхні сфери», без яких «його організм не може існувати»... Літературознавці сперечаються, чи щирий порив Ярослава Петруні до правдивого життя, до чистих джерел духовності. Чесно кажучи, навіть я, автор, не знаю цього. Наш сучасник, як той міфічний Лаокоон, мужньо бореться із зміями, що десятиліттями обплітали його душу. Як громадянин я певен, хочу бути певним: мій сучасник врешті-решт переможе тих зміюк. Але певен і в тім, що боротьба із зміюками буде трудна. Письменник — він теж пан з вами сучасник. І він теж бореться в душі своїй із почварами зла. І доки триває ця боротьба, доти сторінки його книг, якщо ці книги чесні, потрібні будуть народові.

Наприкінці подібних передмов звичайно пишуть, що автор книги — у розквіті сил і ще багато сотворить для вдячного людства... На жаль, я не такий уже оптиміст. Напередодні власного п'ятдесятиріччя мені здається, що я сказав майже все, що мав сказати, і тепер справа читача і критики уважно прочитати написане мною. Не скажу, що мені таланило на глибоке прочитання, хоч книги мої перекладаються на багато мов світу. А може, так само здається кожному авторові? Не знаю, скільки ще судилося мені прожити. Але чи народиться нова справжня книга — залежить не лише від фізичного існування письменника на землі. Чи народиться нова справжня книга — залежить і від наповненості його душі. Я писатиму, іншого для себе не уявляю, якщо душа моя наповниться новими думками і новими образами. Можливо, багато в чім це вже буде інший письменник. Тішу себе такою надією. Кожен справді художній твір — це своєрідна модель всесвіту. Прагнути цього, використовуючи досвід славних майстрів прози двадцятого століття з їхніми дивним умінням конденсувати думку і економити слово, створювати емоційну напругу не зовнішню, а внутрішню, високу духовну напругу.

Можливості художнього слова надзвичайно великі. Це підтверджує і досвід класичної літератури, який ми ще не відкрили для себе сповна. Думавши про сучасну форму, все частіше озираюся на древньоєгипетську прозу, на наші літописи, на біблійні сторінки. Яка, справді, неймовірна конденсація думки і почуття при мінімумі слів! Досвід мого (та й хіба лише мого?) покоління засвідчує, що формальні новації в літературі мало значать. Висока наповненість слів духовністю — ось одна із ознак, і чи не найголовніша, нової прози, прози двадцятого століття.

Робота над історико-революційними романами дала мені знання нашої минувшини. Усе своє життя я записував спогади людей, які народилися наприкінці дев'ятнадцятого століття і прожили десятиріччя, позначені революціями, війнами, соціальними, науковими, технічними зверненнями людства. Та й досвід мого покоління — теж уже досвід, і чималий. І мої духовні мандрівки — не такі вони уже й легкі. Усе це дозволяє мені мріяти про книгу, яка увібрала б соціальний і духовний досвід унікальних в історії людства поколінь мого народу. Звичайно, така книга доль — це надзавдання. Але історія літератури свідчить, що з-під пера народжується щось справжнє, якщо письменник не боїться подібні надзавдання перед собою ставити. Було мені років двадцять два, коли я давав найперше у своєму житті інтерв'ю — для «Літературної газети». І в тім інтерв'ю я поділився своєю великою мрією: написати літературні життєписи видатних людей — своїх односельчан... Я несу цю мрію крізь усе життя. Чи вдасться її реалізувати, покаже майбутнє.

А якщо й не судилося мені написати таку книгу, що ж, її вже колективно пише моє славне літературне покоління. На початку свого літературного шляху в повісті «Ірій» я з вірою у своє покоління писав про наш паровоз, який рушив у незвідані простори Кукуріківщини... Мені пощастило працювати в літературі з людьми талановитими і, переважно, чесними. Було нам справді нелегко, проте якому поколінню в літературі, коли й де було легко? Все ж ми вперто і цілеспрямовано робимо свою справу і зробили, здається, уже немало. Хоч могли б, мабуть, і більше.

Але, можливо, ще зробимо?

Хочу в це вірити.

Володимир Дрозд
1986—1988

КРИК ПТАХА В СУТІНКАХ

ОПОВІДАННЯ

КОЛЕСО

Батькові

Наліг грудьми на край дощатого столу. Голос густий, лінивий, неначе підить крізь три марлі:

— Нема коней. Сказав уже...

Цвиркає крізь щербатину в жовтих зубах. Білим скляним оком — у Наталку Верхушиху. Маленька, видоєна життям; обличчя — неначе вчорашня перепеча. Стоїть перед ним сама не своя, сухі руки з грудьми зрослися:

— Панасику, дороженький... Придумай щось. Помирає.

— Сказано — під солому всіх направив. Сам роджу, чи що...

Сміється жадібними ковтками і знову цвиркає слиною на підлогу, засіяну соняшниковим лущинням. Замурзані вікна бригадної хати сучасно підять сірість березневої днини. У цій сірості скляне, нерухоме око — більмом.

— Панасику, а може... виїзного? — В її голосі тремтить надія.

Він поважніше, слинить пучки, бундючно гортає заяложеного, переламаного навпіл зошита:

— Немовби, окрім твого старого, і світу не існує. Всі колись помремо, а держава лишиться, і колгосп лишиться. Кумекаєш? Весна надворі. В поле їду, громадське діло буду рішати, де сіяти і як. Подумаєш, пабе велике. Машина під двором чекає, а йому на возі забагнулось. Знаємо ці примхи. Народ — кінь норовистий, ледь відпусти віжки, уже й розопсів...

Важко стогнуть дошки стола. Під чобітьми шерхотить лущиння. Забриніли шибки од вітру. Жмут соломи котився по рудуватому, ніби іржою поїденому двору.

— Щоб тебе, Панасику, діти рідні так любили, як ти на людей зважаєш...

Сказала тихо і двері причинила тихо. Майнула під вікнами, покотилася до воріт — маленька, згорблена, неначе вимоклий під осінніми дощами солон'яний віхоть.

А він здригнувся, втупивсь у сіре, порубцьоване підвіконня...

І зів'яв світ в очах Терентійових, зсудомився в клубок чорний. А він його розмотував похашцем, боячись не встигнути, відмотував нитки ясні, сосячні. Ясні нитки обривались, старий гарячково єднав кінці з кінцями; все життя здавалось йому клубком ниток, які нині рвалися одна за одною з покірним, стомленим стогоном. Крізь мерехтіння білих тріщин на грифельній п'їтмі — понуро-стривожене обличчя сина. Чалапає валянцями по долівці, стягує заячу шапку, кожушані рукавиці кладе на лежанку. Стоїть біля батька, понуривши голову. Поли кожуха — опущені крила стомленого птаха. В лисіючому комірі — билинки сіна. Чебрецем запахло в хаті.

— Сіно возив? — шепоче Терентій.

— Угу, — ствердно киває син і безпорадно озирається навколо.

А батько не помічає тих болісних поглядів, він забуває, що сина контузило на фронті.

— З-за Десни возив?

— Угу.

— Дорога вибоїста?

— Угу.

— Колеса витримують?

— Угу.

— Добрі колеса... — мовить Терентій протяжно, повільно. — Добрі колеса, синку...

Колеса пахнуть стружками. І весь садок, що за хатою, пахне стружками. Дубовими і березовими. Під високою, з рогатинами всохлого гілля яблунею — верстак. Виїмка для колодок — немов голова святого на старезній дерев'яній іконі: Терентій креслить вуглем кострубатого обода, свердлить в ободі отвори. Спиці — неначе лялечки. Кожна пройшла через його руки — помолоділа, округлилась. А долоні од тої ласки стають шершавими і твердими, мов дубові цурки, з яких зимовими вечорами під струганком народжувалися спиці.

Він вганяв їх у глибокі, видовбані долотом віконця березової колодки. Гатив дерев'яним молотком, і горобці, що з ранку до вечора цвірінькали на яблуні, нишкли. Та згодом вони звикали до того гупання і знову теревенили без упину. Терентій — плечистий, засмаглий — піднімав дубову довбню, замахувався щосили, гунав: спиця неохоче вклякала, а з його грудей вихоплювалось терпке хекання. Ще один глухий удар, і ще одне

«хе!», довге, з видихом, і знову удар, і знову «хе!» — стримане.

Жінки вертали з поля повз садибу — дослухались до тої музики. Дівчата йшли від молотарки — шанобливо гасили гамір. Хлопчаки, що возили обурини у довгих плетених колимагах, спиняли коней і крізь зеленівіття акацій силкувались побачити їжакувате, ще не взуте колесо.

А згодом вечір щедро бавився рожевими фарбами — рум'янив сад, хату, руки колісника. Дрімаче сонце клало на зелене картоплиння червоні мазки. За деревами нетерпляче мукали корови. Черета наближалась до села. Пахло курявою. А ще — зерном і любистком. Любисток ріс біля вікна, напровесні між сухотрав'я з'являлись й зубки півонії. Яскраві півонії зрізали, безголовий кущ никнув до землі, а любисток виганяло у високу, гордовиту стеблину із парасолькою дрібного квіту. Терентій сидів на березовому окоренку і думав про жнива, череду, зерно, про любисток і півонію. Бундючилось на верстаку колесо. Він проводив долонею по слизькому, з п'ятачками спиць ободу. Дерево було тепле. Сонце за день нагріло чи його руки?

Став збоку, примружив око: струнке, мов по ниточці. Струганком по ободу — метал ковзнув по дереву. Опустив великі порубцьовані руки — пахло любистком. Ще одне колесо, ще один день. Заходило сонце. Колесо — немов вилите, він уже ні до чого не може присікатись. Віяло смутком.

Щовечора піднімав одною рукою готовий витвір, задля проби грюкав ним об верстак. Колесо гуло. І ще раз. Було щось знайоме в сухому, тривожному стукові. Він заплющував на хвилину очі. Болісно стогнав світ. А може, це лише в його серці? Хвиля котилася по землі. Обличчя Панаса Бруханди, молоде, зле:

— Дострибався, куркульське сім'я!..

І було збіжжя — кіт наплакав. Верстак, що від батька перейшов, — і багатство, і слава. Все забрав Бруханда. Голими стінами хата світить, порожніми кутками витріщилась. Двоє дитинчат на печі — до голого череня припали, голівками — на останній подушці. Зіп'явся Панас на лежанку, галіфе — широке, чорне, з грубого ворсистого сукна — півсвіту застує. Сіпнув подушку, голівки дитячі об черінь — ой! Обірвалось щось у серці Терентія під той зойк, подався він, куди очі бачать, і довго бродив по землі, обминаючи село, аж поки не притих у серці глухий стогін череня.

І гуло тепер колесо, мов черинь. Чого воно тривожиться, чого стогне? Все минулося, все забулося. Терентій знімав колесо з верстака, ставив на землю і різко штовхав від себе. Колесо котилося утоптаною ще дідами-бабусями білою стежкою між призьбою і кущами бузку, між вікном і зеленою смугою картоплиння, добігало до косогору, ліниво звертало вниз і прихилилось до ліси, що нависала над вулицею...

...Зіп'явся Терентій на гострі, кістляві лікті, очима ковзав по стелі:

— Черинь гуде...

— Боже мій, що тобі ввижається? — нахилилась над ним дружина. — Це я, Наталка...

— Черинь гуде, — хрипко шепоче Терентій.

— Черинь гуде, — повторюють баби, що набились у хату, і злякано хрестяться.

— Черинь гуде...

Шофер недовірливо усміхається, а син безпомічно озирнувся, кивнув головою:

— Угу...

* * *

Як скам'янів Панас. І весну забув, і поле, і коней. Знала Верхушиха, куди вцілити. А може, ненароком? Може, ніхто й не здогадається? Чути дзвін, а не знати де. Бо найстрашніше — глузливі людські погляди, слова невимовлені.

А ще — співчуття. І не гаркнеш кожному, як виїзному в сполохані баньки:

— Голову, голову, зігни, таку т-т-твою!

Не злість чулася в словах Верхушихи — жалість. Він завжди був вище од них — тепер жаліють. Люди мстиві: не простять. Усе розчинялося тоді перед Панасом: і дубові ворота, і блаженські двері. Влада п'янила, неначе самогон. А до того була хатка край села, горбата ліса попід городом, і він, Бруханда, по заробітках вештався, легшого хліба шукаючи.

Злість свердлила Панасів мозок. Усе дитинство, всю юність носив у собі ту злість, чекав, надіявся: хто був нічим, той стане всім... Хіба не так співалося? Приїхавши з міста — наган і мандат у кишені — бив себе в груди перед односельчанами:

— Ми, бідарі, з коренем вирвемо глитайське сім'я. Я, сільський пролетарій, першим у колгосп запишусь.

І хай тільки хто спробує супроти нашої лінії, мать таку перемать...

Говорив запально. Пронизливо дивився з-за столу в суворі очі селян — у кожному куркуля, ворога бачив. Туманилось у голові, туманилось у серці. Здавна заздрив Терентію Верхуші. Люди перед ним — стелються. І старе, і мале здаля вітаються. На всі руки майстер Верхуша: самопрядку виточить — аж грає, піч змурує — замилуєшся, колесо зробить — горя не знатимеш. «Боятися, — думав Панас, свердлячи чорними очима спокійне обличчя Терентія. — В багатство на своїх руках в'їде — підсолоджують про всяк випадок. Бо що то любов, коли не боятися?»

— Куди люди, туди і я, — тихо відказав Верхуша і поклав на коліна свої великі, засмагли, з щедрими синцями руки. — Голова тріщить. Хіба знаєш, як воно краще?

— Ви чуєте, люди? — гукав Бруханда, гупаючи по столу кулаками, — Це Верхуші серед вас воду мутять! Та минулося вже їхнє, давно минулося. По вітру пустимо куркульські душі!

...Руки на підвіконні. Зверху — зморшкуваті, а долоні світло-жовті, од віжок — дві смужки, іншої роботи не знали. Та ще від хімічного огризка синь на пучках. І на губах знайомий присмак хімічного олівця, ледь гіркуватий. Все життя слинив.

Хтось торохнув дверима бригадної хати. Озирнувся — порожньо. Вітер бавиться — Верхушиха причинила нещільно. Вітер помчав до стайні, куйовдив стріху, а стукіт лишився в хаті. Знайомий, настирливий, болючий. Бруханда стиснув голову долонями, затулив вуха. А стукіт тривав. Долоні — м'які, і пальці пітні. На голому рудому черені — маленька подушка та дві дитячі голівки, мов маківки. Вчепився пальцями в край подушки, смикнув — дві голівки, мов маківки, об рудий черінь. Сини мої, сини... Люди сміються — і нишком, і відверто. Сиву голову на руки, а вітер за вікном — у-у-у-у-у-у-у. Шибки деренчать.

* * *

На зелене плаття — білий халат: полотно в лузі. Полотняне обличчя, руки тремтять:

— Дідусю, в район треба...

Молоденька фельдшерка наполохалась. Навіщо? Йому помирати, йому й вирішувати:

— На машині не поїду.

Шофер ляснув рукавицями, забігав по хаті:

— Начальство мене чекає.

«Чого, старий, воду вариш? Помирав би вже, чи що...» — бачить Терентій в очах фельдшерки. А потім самому стає соромно: таке подумав про дівчину. Сльози на віях, ось-ось заплаче. А хіба він винен? Весь вік колеса робив, в останню дорогу — на колесах, його руками сотворених.

— На машині не поїду...

І тиша. Питьма. Сцена. Зі сцени, з голубого мерехтіння — сніп світла. Зіщулився Терентій на гальорці, не ворухнеться. Усього набачився, прислужуючи в театрі, а такого дива не бачив. Хвилі котились на золотий берег, а в хвилях — сонце. Занудився Терентій у місті, де й небо — не небо: дахами заграшоване, димом посмуговане. А тут, на тобі, — сонце. Справжнісіньке, ще й беріг зелений. Тепер Верхуша щовечора підмете на сходах, вулицю мітлою закосичить — і на гальорку.

Радів, мов дитина: подався з села — знайшов і зелений берег, і сонце. Хай їм і батьківський верстак, якого власноруч рубав Бруханда, і земля, і худобина. Проживе якомсь. А на серці — темінь... Вулиця перед театром здається нивою, і Терентій ходить по ній з мітлою, неначе з лантухом зерна. Сходи — гладенькі, натреш щіткою, торкнешся рукою — спиця чи обід у долоні?

Одного разу пробрався на сцену, хотів зблизька поглянути на сонце, зійти на зелений берег, — а там ліхтарики та ще клапті краму розмальованого. І нема ні сонця, ні зеленого берега. Вранці вулиця лишилась непідметеною. Перед Верхушею стелились ниви, межі не зеленіли на них, і було очам дивно од того, незвично.

...Підійшла Наталка заплакана, нахилилась:

— До лікарні треба, Терентію. Послухай людей, правду гомонять.

— Запряжіть підводу, не хочу на машині.

— Не хоче на машині, — заголосили баби.

— Гм... не хоче на машині, — ворухнув широкими плечима шофер.

— Не хоче на машині? — нарешті розчув син і шарпнувся з хати.

— Востаннє на своїх. Вік робив... Востаннє... — шепотів Терентій, перекочуючись на подушці сивою, пелехатою головою.

Голосила Наталка, а він — поглядом у стелю: і тріщини в'юнилися перед ним, і клубок розплутувався, котячись по білій стелі...

Нарешті коліс збиралося багато, вони громоздилися у повітці за хатою. А він усе відкладав цей день, сам не терпляче очікуючи на нього, як чекають свята, із сумною здогадкою, що слідом настануть будні. Одягав білу сорочку і довго мив руки у діжці. Після миття долоні пахли дубовою корою. Розводив вогонь у рівчаку, під сталеву каскою, повною смоли. Тріски та стружки брались прозорим полум'ям, а смола булькала і стріляла чорними пухирями. Терпкий синій дим стелився по городу, над картоплинням та лисіючими кущами порічок.

Терентій котив кожне колесо стежкою, ледве торкаючись пальцями обода, вішав на хрестовину, збиту з ліщин. Колесо крутилося, хизуючись білою, виточеною з берези колодкою і струнами спиць. Тоді брав квача, вмочав у смолу і легенько торкався деревини. Смола застигала, колодка ставала чорною і блискучою. Злегка квацав зчепірені копитця обода, різким рухом ставив колесо на землю, штурхав під куц барбарису, де все ще дзвеніли бджоли. І знову дибав до повітки, котив по стежці, квацав смолою, а мимо, шляхом, їхали вози з жінками та чоловіками, і чулося стомлено-голосисте:

— Бог у поміч!

— Щоб не було зносу...

Відповідав приязно, статечно:

— Спасибі...

Сідав на пагорку у білій сорочці, що пахла смолою, дослухався, як із зелені викочуються, дрімотно дихаючи, сутінки, а в саду раз по раз гукають яблука. Сад був великий і родив через рік. Гілля лягало на конюшинище, вдавлювало в землю дубові підпірки. Восени пахло зів'ялим листям, золотими антонівками і рожевими путинками. Листя опало на посмугований Верхушиними колесами шлях.

Шлях був широкий, але короткий до загального двору, губився серед залізодашних контор, складів і стаєнь для виїзних. На шляху з'являвся Бруханда — опецькуватий, у новому, підшитому хромом галіфе, з картонною папкою, стриноженою червоними поворозками.

У панці були борги — давні й сьогочасні, великі й ще більші — за корову, за підсвинка, за сотку землі і за кожну яблуньку та грушку. Люди замикали двері, завішували вікна або пересиджували в зелені. Бруханда строго чимчикував порожніючим селом, і курява осідала на хромових передах його чобіт.

Терентій виходив за ворота, сідав на морхлий криж в'яза, згортав цигарку з самосаду, Бруханда обережно

розкривав папку, слинив м'які, червоно-сині папірці з темними тріщинками від копірок, співчутливо плямкав товстими, рожевими, мов кров'янки, губами:

— Д-д-да, Верхушо...

— За три?

— За три... Усе твої яблуні — рік вродить, рік не вродить, а з графи не випадає. Та ти не думай, нам самим, брат, ці недоїмки поперек горла стоять. У район не являйся. Така дурна робота...

— Дурна...

— Що?

— Робота, кажу, дурна.

— Но-но!.. Служба.

— Служба...

— При державі.

— Багато тільки щось вас — при державі... Куди палицю не кинь — в агента влучиш. Не в фінансового, так в іншого.

— Но-но!.. За такі балачки, знаєш?

Пахкав цигаркою, перепитував:

— За три?

— Сказано вже. Достукаєшся — опишу.

— Нема закону такого.

— Ги-ги-ги... Закон знайдемо...

Рідко пив Терентій, хай вона вік стоїть перед ним — байдуже; одного ж осіннього дня добре випив. Вітер стугонів у голому, холодному гіллі, низько над садом пливли чорні хмари, а він любовно вбирав яблуні та груші в солон'яні корсети, причісував, обкопував, підмальовував — і наспівував стиха пісню, таку ж сумну, краючу серце, як і простуджений голос осіннього вітру. А взимку, коли сад заснув, Терентій спиляв яблуні — всі до одної, і молоді, і старі. Не дозволив нікому — тяг їхні рукасті тіла по заметах, розбризкуючи по білому снігу золото соломи, якою вбирав восени кожну, мов дитину; гілля зорювало наст; заходило рожеве сонце, і наст ставав схожим на пошматовані груди. Терентій не зміг би цього вчинити ні навесні, ні влітку, ні восени, коли дерева були живими, — тільки взимку. Але ранньої весни яблуні та груші все одно відчули, що їх ошукано і вже ніколи не красуватись їм травневим цвітом, відчули і заплакали. Плакали пеньки в саду, як не замурував Верхуша їхні рани глиною, щоб могло скоріше і легше вмерти коріння, — плакали, мокріли обрубані стовбури на пригребиці, плакав Терентій теплими травневими ночами, коли мав зацвітати і не зацвітав зрубаний сад...

За вікном шум, за вікном шепіт — невловимий, тихий.
— Гей, хто там бродить?

Тіні бродять навколо Бруханди. А найбільше тіней — номенклатурних. Скільки їх було на віку — стояв перед комісіями, комітетами і підкомітетами. Каявся, плакав, умолював. І за дитячі голівки на рудому черені, і за власні хороми, і за схованку (попав у полон, тихцем додому пробрався; жінка в пристінок замурувала, їжу — у віконце, півтора року ховався, стінка обвалилась — без ока лишився; влітку сорок третього до партизанів подався; повернувся в село разом з нашими — герой, око в боротьбі втратив, на десяток сіл — один мужчина з коменклатурних, у район його! — вже потім униз котився) — за все били його, критикували, робили профілактику...

І виправлявся. Каявся перед людьми, знову оступався й знову каявся, дивився з трибуни хитро: все одно мое зверху буде. Та й вини не відчував особливої. Помилялись там, високо, він тільки прислухався до голосу старших. Він, Панас Бруханда, людина маленька, такий собі гвинтик — у який бік крутитимуть, туди й лізтиме. А говорив з односельчанами ввічливо, мало не кожному руку тиснув, не те що тоді, в тридцятих. Та й народ не той пішов — усе більше атестованих...

Яких тільки посад не перебрав — приходили молоді, вченіші, випроваджували Панаса. Всієся на бригадирство — спокійніше. Тут атестат не в поміч, господарювати вмій, людей підганяти. І все ж на молодих зорив з острахом: що на умі? Сьогодні біля коней з пугою, а згодом його, Бруханду, за бороду: злазь, старий, приїхали. Син Верхушин, дарма що в літах, на агронома вчиться, а ще влітку соломому скиртував. Нинішній голова під ним, Брухандою, ходив, коней у приводі стьобав, тепер, бач, куди вибрався, і все на своє верне, аж мороз іноді в Панаса по тілу.

І незатишно, і боянко сьогодні Бруханді. Весняний вітер гайсає за стіною бригадної хати, блаженську стріху шарпає. Завжди активістом був. Потомственим. А нині земля з-під ніг пливе. І зовсім вона не така, якою уявлялась, — просторіша, щедріша. Де схибив, де посковзнувся? Хіба хотів гіршого? Життя не жалів, здоров'я. Себе теж не забував, що правда, то правда, — хто собі ворог? А якщо помилявся коли — де святі на цьому світі, де?

Бруханда зіперся ліктями на дощатий стіл, голову — на руки. Стіл скрипить хоровито, страшно. Чого ви вп'я-

лись у мене своїми очищами, люди? І знову цей стук дитячих голівок об голий черінь, і кострубаті сліди від Верхушинних яблунь на білому, мов пелюстки цвіту, снігу, і розбухла папка з червоними поворозками... Геть! Це все Верхушиха наврочила. Вона, бісова баба. І про синів вона...

Згадав Панас про синів, заскреготів зубами, неначе старий, розхитаний стіл; засмоктало під серцем. Кинувся з хати — не міг більше лишатися між стін, завішаних табелями та пожовклими плакатами. Вітер рвонув поли кожуха, ударив в обличчя, сльозу змахнув. Одну, другу, третю. Остовців Бруханда: змалку не плакав...

* * *

Холод невмолимо відбирав пальці рук і піг, повз до грудей, і вже обличчя Наталки, що нахилилась, немов крізь скло.

— Терентію, телеграму синові...

Старий ворухнув сухими губами:

— Не смій... Не вмирати ж ліг. Аби од учоби хлопця відривати...

Холод нахабнішав, і віддалялося Наталчине обличчя. Не встигне меншенький. Так і не побачаться більше. Що ж, від'їжджав — прощалися. Нема чого задля батька книги лишати. Хай вчиться. Бо дуже хочеться йому, Верхуші, щоб став син агрономом і посадив навколо села яблуні.

— Наталко, га, Наталко...

— Я тут, Терентію.

— Прочитай листа від меншого.

— Якого листа?

— Отого, про яблуні...

Скрипнуло віко скрині, папери зашелестіли. Подала фельдшерці.

— «Здрастуйте, тату і мамо. Пише вам...»

— Далі.

Не терпиться Терентію, боїться, що холод заповнить усе тіло, перш ніж листа дослухає.

— «Питався я, батьку, у викладачів і сам багато книжок розумних читав. Уже й планик накидав, як і що. Тільки закінчу інститут, повернусь у село — отам, за клубом, сад садитимемо. І буде той сад великий та гарний, ще ніхто таких садів не саджав у нашім краю. І обабіч доріг насадимо яблунь. І будуть наші дороги, неначе сади...»

— Біля двору — підвода...

— Син привів підводу...

Баби загомоніли, носами — у шибки. Увійшов старший син, вибачливо усміхаючись. Він усміхався так часто, з тих пір, коли його контузило:

— Розказав їзовим, вони сіно на обочину, вези, кажуть, батька...

Стіни хати, в якій жили його батько і дід, здалися Терентію тісними, а вікна — темними. «І чого я мушу вмирати серед цих стін? Дід помер у полі, під возом, а батько — грюкнули дерев'яним молотком по колесу, схилились на верстак і померли». Він знає, що вже не зробить жодного колеса, не виструже жодної спиці, бо холод заповзає в груди. Ага, одягають. Тільки б швидше. Фельдшерка нахилилась, очі заплакані. Молоде. Ні-ні. Він шарпнувся від неї, похитав головою:

— Сину...

Сказав тихо, дивився в синові очі. Син зрозумів, нахилився над ним, обережно взяв на руки. «А я ж його колись на одній долоні до стелі підкидав. Садовив на плече, він перебирав рожевими ніжками і сміявся. Потім його контузило. Це було вже пізніше, коли він виріс. Меншого б теж могло контузити або вбити...» Добре, що сини ростуть повільно, як дуби.

Вони протиснулись у двері, пройшли темними сінцями і вийшли на подвір'я. Терентій побачив небо, воно було далеке і бліде. Очі сльозились, і він зрозумів, що вже ніколи не роздивиться неба по-справжньому. Тоді старий уявив небо, яке бачив у молодості, — близьке, запашне, темно-синє з білими зернами зірок, — і повеселішав. Він спробував повернути голову набік, і син зрозумів батька. Метушились баби, сіпала за рукав фельдшериця, рюмсала Наталка, а син спокійно і зосереджено ступав городом. Земля була ще тверда, мерзла, подекуди в чорних блюдцях сіріла водяниста крига. Вона ламалася під синовими чобітьми, зойкала. Пеньків не було видно, стояли молоденькі світло чубі яблуньки і груші, сивів вишняк, колюче плетиво порічок та агрусу...

А Терентій бачив весну, світло-зелені листочки на кущах, розлогі, поважні яблуні в білих шатах. Яблуні простягали до нього своє гілля, схоже на мозолясті робочі руки, і кожна квітка була ніжна, рожева, як уста дитини на сході сонця. Дерев було багато. Вони виростили з землі, немов гуси-лебеді піднімалися з луку, навіть там, де він їх ніколи не садив. Терентій підвів голову, щоб побачити межу тому саду, і не побачив межі. Одцвітали яблуні, на вітах з'являлись зелені пуп'янки, наливалися соком,

і вже пашили сонцем рум'яні плоди — золотисті антонівки і рожеві путинки. А потім сад зацвітав знову — попереду було стільки весен... Плив Терентій безкінечним квітучим садом, і білі суцвіття вичерпували смуток його душі.

* * *

Одяг вуздечку на виїзного, раптом — щокою до тварі: сухої, теплої. Кінь жував мундштук, над білими зубами — гумові губи. В обличчя тицьнувся — лише він розумів Панаса. Усі залишили його; навіть дружина — неначе хмара. Тиняється по кімнатах — хата добротна, з дубового бруса, під черепицею, — і до господарства руки не лежать. Чорна хустка, бліде обличчя — богомільною на старість зробилася. Все за синів поклони б'є, за невісток, за внуків. А синам що? Обоє на шахтах працюють, гроші загрибають — дай бог кожному. Раз у два роки зволють старих відвідати. Бачите, ніколи, — дружини на море хочуть. А для кого хороми зводив, ночей недосипав? Хоч квартирантів приймай — пуста. Думав: сини в землі не копатимуться, в чини виб'ються, хай і в маленькі (навіщо великі?), внуки підуть, від людей повага — династія Брухандів, усі на відповідальних... А воно бач, як повертається. Кому бригаду здасть, коли ноги не носитимуть? Верхушиному синові, отому зашмарканому агрономчику? Гордився садибою — перша в селі. Планував... А старший:

— Куркулем стаєш, батьку!

Це він, Бруханда, куркуль... Життя не жалів, на кожному кроці ризикував; куркульство як клас — з лиця... Міг би й кістями лягти. Чого доброго. Хіба мало лягло? А партія до чого кличе? Чи партія сказала, щоб у злиднях ходити? Звісно, всі однаково не можуть, не без того... Що ж, праведником себе ніколи не вважав. Де праведні? Де? Де? Покажи, зелень погана! Не стерпів:

— Брись звідси, і щоб нога твоя не ступала в хаті! Кожна шмакодзявка...

І пішов син. А за ним — другий. Спорожніла хата. По кутках — холод. Хіба піч зогрів, коли синів немає, і невісток немає, і онуків немає. Лише дружина з кімнати в кімнату никає та свічки перед темними образами запалює. Неначе поминки. По кому? По кому поминки, питаю? В бригаді і днює й ночує, тільки б від порожнечі далі. Люди працюють, людям погонича не треба. І що з людьми зробилося? Поменшало страху в людей. Усе шкереберть у душі — що роками, десятками років зводилось. Податись

у поле? Але він не любить землі і не любив ніколи. За віщо любити її? Кого ж він любить? Кого? Скажи, коню? Чого пирхаєш? Чого око скалиш, морда? Ногу, балда, ногу! Г-г-г-ах! У-у-ух!

Хльоснув віжками, з воріт — стрілою. Тільки б встигнути. Помре Верхуша, образу забере з собою. Тьху, земля з-під копит. Чого вихиляєш, пройдисвіт?! Вистоявся у конюшні! І знову будуть людські погляди, мов голки. Мов голки, мов голки, мов голки... Земля з-під копит...

* * *

Віз пахнув луговим сіном. Але дихати ставало все важче, і Терентій зрозумів, що помирає. Чорніли розорані з осені поля. Ковячка перестала перебирати ногами. Спинялися вози з сіном, зелені шапки підпирали небо. Іздові обступили Терентія. Спинялись автомашини, і дівчата, що возили гній, примовкали. Людей зібралось багато, вони стояли, панобливо схиливши голови. Обличчя розпливались перед Верхушею, він бачив усе село, сусідів і не сусідів, усіх тих, кого любив і кого недолюблював, з ким сіяв хліб, косив трави і для кого робив колеса.

Стояла дивна тиша, тільки десь у невидимому небі курликали журавлині ключі, і Терентій подумав, що скоро має прийти справжнє тепло. Потім він почув хряск коліс на мерзлих коляях, перестук підків і несподівано для себе упізнав Бруханду, який розштовхував людей, пробираючись до воза. Навис над Верхушею сірим, вимоченим дощами полукіпком, важко дихав в обличчя:

— Терентію... Візьми коня. Виїзного.

Безсиле, пригнічене «прости» почув Терентій у тих словах, і на якусь мить йому стало шкода Панаса.

— Не май зла в серці, Терентію. Я тільки виконував накази...

І здалося Терентію, що саме від нього залежить доля Бруханди, життя Бруханди, майбутнє Бруханди. Скажи Терентій ласкаве слово, усміхнись всепрощаюче — хіба так тяжко? — і житиме Бруханда спокійно далі, наплотяться брухандята, розповзуться по землі: вони живучі. І не дитячі голівки на подушці згадались Верхуші, не папка з червоними поворозками, не зрубані яблуни у рожевих снігах, — він думав про майбутні сади, які виростить його син на його землі, він хотів померти впевнений, що вони цвістимуть вічно, — і Терентій з презирством одвернувся від Панаса...

Згорбився Бруханда, зіщулився, на людей зирнув у надії — але й люди одвертались від нього.

А Верхуша дивився в поле, вслухався в перестук коліс, що вишлекані його руками, скупані в його поті,— і було тих коліс більше, ніж Терентій змайстрував за все своє життя.

1962

«ЗЛОДІЙ»

Так і не зміг Григорій пригадати сну. Пам'ятався лише страх, що розбудив його. Кліпнув запаленими очима по золотих п'ятірках вікон — на погоді стояло, рання весна. Намацав на черені папушу самосаду. Вогкуватий ще, але курити хочеться, аж під грудьми смокче. Опустив ноги з лежанки на лаву. Внизу калабанями халяв темніли чоботи. Дві ноги його влізе, але шив, щоб онуч побільше, бо зими холодні тепер, а про валянці і не мріялося, де ті валянці узять. Передки побабіли і задерлися, ніби лижви. А води не пропускають. Учора ходив за болото по ломаччя, стрибав з купини на купину, траплялось і у воду — онучі сухі. У кого ремесло в руках, тому легше прожити, але й усього потроху уміть — теж добре. Ось він, Григорій Лобода, — тесля від батька, а припече — і шкіру вичинить, і сяке-таке обув'я сточить. У запічку якого тільки причандалля нема. От кленових гвіздків для підметок до шмаття олова: у війну вивчився ложки в піску вилвати.

Дерев'яні виазублюються, хоч і їсти нема чого. А головне, думалося — понесу ложки олов'яні на базар, загрошіє в кишнях. Коли з контори посильна приходить: голова кличуть. А голова — новий, приїжджий. Так і так, товаришу Лобода, каже, виписуй деревину, яку там треба, і заготовляй колодки та спиці для коліс, щоб на весну готове було, бо треба вози ставити на нові колеса, а ти, мовляв, до війни колісникував. Усеньку зиму спиці стругав та колодки виточував, аж Параска сварилася, що майстерня в хаті. Не до ложок було. Яка вже там грошва — колгоспу допомгти треба. Бо хто ті колеса поробить, як не Лобода. Більш нема кому. І домує, а трудовні ідуть, боронився від Параски, та й тріска яка у грубу, на підпал. Хоч, як подумать, що з тих трудовнів, коли на трудовень по двісті грамів? Та й тих не допросишся, бо комори порожні.

А ось і краник самоварний серед різного мотлоху. Юрко самовара знайшов на горищі, в солом'яній трусі, хотів ганчірнику здати, ганчірник за мідь книжечки дає, а до книжок син охочий. Григорію ж заманулося чайку із самовара попиту, рішив одремонтувать. Тепер що — Параска в горщик чебрецю кине або вишневих гілочок, закипить, пий та й зазирає, чи дна не видно. І смак не той. У революцію батько з панського двору приніс того самовара. Пили чай довго і розважливо: аж поки не спітніє під великим пальцем лівої ноги. Замість цукру — варенуха бурякова. Тепер з цукром вільніше. У перекупок — на склянку. Але жовтий. Перепалений ніби. А восени дочка принесла з міста сулію маляси. Як мед, маляса. Правда, трөхи гірчить. На хліб мазали, поки хліб був. І кисіль варили. Потім картоплі не стало, нема де крохмалю взяти. А самовара Григорій так і не одремонтував, усе руки не доходять до своєї роботи за колгоспною.

Нарешті намацав Григорій у запічку ножа. Саморобного, з шкіряною ручкою. Виточив, як вози латав біля кузні. Зайшла до хати Параска, край спідниці підіткнутий, курей годувала. Дві курки лишилось, а треба різать, бо вже од вітру падають, нема й зернини, щоб кинуть. Так вона полову напарює і силоміць курям запихає.

— Трохи комарика придавив... Зараз подамся на скиртовиче. Мо', корові насмичу.

— Як на сон тягне, то спи, треба спать...

Мовила особливим, грудним голосом. А може — звичайним. Може, вчулося Григорію. Сьогодні що хоч може вчутися, такий уже у нього дурний характер. Є такі, що обома руками гребуть до себе, і хоч би що. Ще й на інших спогорда поглядають. А він ще й на гріш чужого не узяв, а вже сам себе судить судом строгим. А на сон теперечки завжди тягне. Бо недоїдаєш.

— Куди це ти вже нагостила литки?

— Рукавця шукаю, наче крізь землю провалився, — грюкнула віком скрині.

Висока, худа й темна з лица його Параска, наче вхльостаний дощами одвірок. Життя її так вичорнило і висушило. То нестачі, то війна, то знову нестачі. Тільки й пожили, що перед війною. Коли вже у колгоспі устаткувалось. По зерну ходили. Ще й кавуни в сороковому колгосп посадив, такі кавуняки, як гарбузи. Григорій воза цілого привіз, до морозів були.

— У Кушнірів яма картоплі ще перед війною зогнила, подивилися тоді й закрили. Тепер згадали. Наче крохмаль

картопля. Біла-біла всередині. Казала Уляна, що на сушню виміняє. У кого з горла пре, тому і бог дає.

— Гниль хтозна-колишню — на сушню?

— А ти думав, що Кушніри даром дадуть?..

Григорій різав тютюн на краю порубцьованого ножем ослона. Солодко пахло, наче спеченого дня на тютюновім полі. І як воно у природі влаштовано. Отрута з отрут, а пахне медом. Самосадним димом затягнешся — голод перебиває, не так смокче під грудьми. Бабам воно важче. Бо не курять. Але баби — стожилньі! А може, терплячіші. Ледве ноги волочать, а не ремствують. Та й на кого ремствувать? На війну недавню чи на бога, що дощу минулого літа не послав? Ось і в Параски вуста — ніби дратвою зшиті. Схилилася на край столу грудьми сухими, втелющила очима в нього, Григорія, і ні пари з вуст. І Григорій мовчить. Тихо в хаті. Ще й ходики зупинилися. А гирю підтягував ранком. Ланцюжок заіржавів, треба гасом змастити. Бо уже звикли до годинника, наче мертво в хаті. І вдосвіта — ніби вже на тім світі, не закукурікає по селу (усіх півнів порізали). Ну, довго вона мовчатиме? Тепер Григорій згадав: нічого йому не снилося, а довго не міг прокинутися, не хотілося йому прокидатись.

— Так, може, таки не підеш? — тихо спитала Параска.

— А хто піде — ти?!

— Гнилля того у Кушнірів виміняю, сушні ще с клуночок.

— Од того гнилля скоро самі гниллям станемо, і діти наші.

— Хіба я винна, що розруха і не вродило?

— Так нащо ж дурне триндикать?

Параска захопила рукавець із сушнею і тінню майнула під вікном, що на задвірки. Григорій жадібно ковтнув гіркий тютюновий дим. Даремно він так повівся із жінкою. Бо їй — не мед ниньки. Юрко прибіжить із школи, тільки-но через поріг — і до матері: їсти! А їсти — хіба себе вріж та поклади.

Здмухнув з ослона тютюнову потеруху, підставив сонцю — крізь шибки — спину. Ломить кістки. Вбрід річку отакої ось пори переходили, а потім три доби в мокрих, кригою взялися, шинельках під вогнем німецьким лежали, думав — там і капець, аж ні, розходився, а тепер ось скрипить у колінах, як іде, наче немазані колеса, і вночі — по всьому тілу колючки. А сонечко таки пригріває. Швидше б уже на тепло повертало. Кропивка під тином випнеться, а там — і щавель. Потім акація зацвіте. Хліб з акацієвого

цвіту — нудотно-солодкий, трав'янистий, а все ж щось та є в шлунку. Так — і до перших колосків. Куліш із молодого жита — ой і смакота! З молочком! Їси — їсти хочеться. Але далеко ще до перших колосків. Хоч би вже гнилі тої ви-міняла Параска у Кушнірів. Юрко в неділю весь день по торішньому картоплянищу бродив, ноги до крові стер, а назбирав із ківш, перемерзлої, гнилої. У хату не можна було зайти, як відпарювала та на деруни терла. Чорні, як земля, ті деруни. А мусиш їсти, як хочеш жити. І землю їстимеш, бо душа їсти потребує.

А яма гнилої картоплі в таку весну — це ніби од бога Кушніру послано. За великі його заслуги. Вірьовку б йому конопляну намилену. Є ж такі везучі люди — од корита церковного до труни, мабуть. Уже мали розкуркулювати в тридцять першому — цей таки глитаєм був. Але хитрим. То двоюрідний, то троюрідний, то тещин племінник на нього роблять, наймитів — нема... Так прочув, що розкуркулюватимуть, — удосвіта заяву до колгоспу, і вже усі його воли-коні з реманентом — на колгоспному дворі. Року не минуло, уже Кушнір перший на трибуну рветься, аж вогонь з рота — за комуну і високий урожай. Скоро його по ріл-ництву старшим зробили, наглядать за полями. Кобилку дали, сідло. До самісінької війни не брав на цупа. На фронт не пішов, бо ліве око скляне, з дитинства, півень виклював. Під німцем таким бауером зробився — на все село. Полі-цаїв і старост, правда, обминав, але більше прс очі людські, бо розповідає Параска, що пиячила у нього нова власть по-чами, за віконницями зачиненими. А тільки фронт пере-котився, уже Кушнір на бригадному дворі і покрикує. Ладнався, значить, знову командувати. Так баби не дали, баби у війну бідові стали. Це тільки його Параска пальця до Кушнірового рота поклала. Він і одкусив, не довго думаючи. Лишилася, звісно, сама, з малим Юрком на ру-ках, а від Наталки, старшої дочки, яка ще поміч? Кушнірам садила й полола, а вони коли молока літерку наллють мало-му. Їхню корову поліцаї забрали. Берегла Параска золоту царську п'ятірку, од матері придане. Так Дем'ян узяв дурну бабу на шпуги: «За п'ятірку золоту — корову оддам, і будете з молоком і кум королю...» А вже прочув од полі-цяя, дружка, що наказано усю худобу рекувізувати, бо фронт наближається. Сьогодні Параска п'ятірку віднесла і корову на налігачі привела у двір, а завтра ту корову німець — з автомата; повар їхній, кухня в рівчаку стояла, змилюсти-вився над тубілкою і голову корови Парасці кинув. Отак за п'ятірку золоту коров'ячу голову купила. Казав якось

Кушніру: «Оддай, Дем'яне, золото, що в моєї баби лихої години видурив, може, я собі зуби вставляю, що на фронті випадали». Засміявся: «Хай дурна не буде, кум королю...»

А й правильно, мабуть, як подумать. Хай дурна не буде. Світ такий, що у рота пальця не клади. Нікому. Бо відкусять. А ти не чекай, вкуси перший. Хто перший кусає, тому легше прожити. У кого — зуби. І руки. Довгі руки. Ось і цієї весни. Усім не мед, але ж не всі — надголодь. Жебрак вертався з хутора, попросив водички теплої. Параска узвару налила, а жебрак дістав з торби крайчик хліба, свіжий, аж дихає ще. Вони з Параскою і то ледве очі одвели, а Юрко, хлопчак, дитина, — очима той хлібець їсть. Від різдва, вважай, хлібця не бачило. Од мельника хлібець, у того кишені, сміються, довгі до колін, наносив із млина. У Кушнірів — теж є, але ті не подадуть жебракові. Він, Григорій, теж міг би потяжку мать. Де яка деревина на загальному дворі — його була б, якби до себе гріб. Голові колгоспу хату складав. Уже ж би голова для нього нічого не пошкодував, якби йому рот відкрився. Бо теслів у селі — раз, два, і нема. А рот йому так і не відкрився.

Дуже, правда, на сад понадіявся. Бо вродило. І груші, і яблуні. Трохи й вишень було. Так податок великий принесли. Ще й облігації — біліганки, як дід Ласун каже. Такий смішний дід. У землянці живе, бо німці хату спалили, а жінку й дочку вивезли кудись, бо до партизанів стежку знав. Так Ласун як побачить фінагента на кутку, а той у солом'яному капелюсі, ще довоєнному, по селу за тепла ходить, так і в крик: «Капелюх біліганки несе! Капелюх біліганки несе!» Люди — хто куди. Хто в пригребиці, хто в берег. Да, так дуже на сад понадіявся. Та всю надію податки і обліганки з'їли. Воно — і державі треба. Відбудова. Другий рік по війні. Усі сили напружити, в газетах пишуть. Треба пережити. Діти підростуть. Тоді й собі будинок збудує. Як у фінагента. Стіни — з дубу сухого, віки стоять, а дах — бляшаний. Сяє дах під сонцем, наче срібний. Звісно, на грошах людина працює. Свіжа копійка. Не з колгоспних трудовнів побудувався. Кому тепер і будуватися, як не йому. Попросив Лободу віконні рами зробіть. Григорій зробив. І узяв небагато. Може, хоч за страхування не так давитиме. Бо де він зараз візьме? Шинельку хіба що продасть, так треба ж у чомусь ходити. Та й пам'ять. Скільки в ній натерпівся, нібито вже шкіра твоя.

Де взяти — украсти. Ніби йому звикать. І дуже просто. Він змалку такий відчайдух. Це для нього ніби насіння лузати — красти. Що погано лежить, так і липне до його

рук. Ще без штанів, вважай, бігав, а вже не минав. У сусідському дворі груша-іллінка красувалася. Пийшна така. Груші жовті, рум'янець на щічках, очі вбирають. Так він, голопуз, що придумав? Петельку з кінського волосу прилаштував на тичину, і — повзком, повзком через межу під грушу. А під грушею — малинник. Грушу запетлює і — сіп. Є. Гілка хилитнеться, та ще земля — гуп, гуп. Догупався, що сусіда вчув. Було...

А ось уже перед війною. У лавці Григорій торгував. Улітку — черга за морсом. А робиться морс дуже просто: на відро води — сто грамів порошку, червоного, наче кров загусла. А він придумав: на двоє відер — сто грамів. Хоча що там було придумувати? У районі на базі один продавець йому підказав. Григорій як підрахував подумки — та це ж мішок грошей одразу. І наварганив бочку. Розведеного. Люди пили — ще й дякували, і мокре, і ледь-ледь солоденьке. А мідяки дзенькали, дзенькали. Правда, характеру не вистачило в нього. По обіді шубовснув у бочку ще, мо', з кіло того порошку. Аж гіркувате стало. Бо не захотів руки бруднити. Та й нащо йому тоді були гроші? Нащо людині грошей багато? Не голодна, одита — і спасибі. А перед війною було вже дещо — і одягтись, і попоїсти. А тепер — усе інакше. Тепер не проживеш, якщо не вкрадеш. Війна багато списала і ще спíše. Подумаєш, на якийсь там маторженик украде. На зуба покласти. Так не від того, що з горла пре, а голод диктує. Голод — він свої закони пише, супроти них не станеш. У животі закони. На шкірі закони пише, не на папері. У війну не таке робили, і нічого. Як виходили з оточення. Лісами. Не кожен двір обіймами зустрічав. Лісовики — люди скупі й недовірливі. Обережні люди. Та й не завжди на хутір сунешся: то фріци близько, то новоспечені поліцаї. Чекаєш, поки місяць пірне у хмари, тоді повзеш на городи, землю гребеш. Нігті обламувались, пучки пальців до крові стиралися, зате бульбами пазуху наб'єш і знову ти до життя лицем повернутий, а не до смерті. І не замислювався, погано чи добре це — чуже брать, не тобою роблене. Ти мусив жити. І совість не докоряла. Хай — війна. Але що таке — совість? Її що — на зуба покладеш? В твоєму кулаці вона, совість. Стисни кулак міцніше, щоб аж пальці побіліли, — сидітиме твоя совість, як мишка в нірці. Хіба що зітхне нишком. Хай собі зітхає. До кращих, ситніших, часів. Сита людина, вона може дозволити собі таку розкіш — совість пецькати. А якщо в череві пусто і діти твої голодними очима тебе печуть — кулак стисни і забудь, що вона в тебе є, совість.

Григорій справді стиснув у кулаці клапоть газети, аж дугасті ямки від нігтів відбилися на долоні. Побачив їх — і усміхнувся змучено. Розняв кулак, поклав долоню з випростаними пальцями на самоткану скатертину. Шкіра долоні шорстка, як тертушка, і темна, схожа на нижню скоринку паляниці. А найбільше він любить хліб, випечений на капустияному листі. І одразу заборонив собі думати про хліб. Бо аж у голові запаморочило, так їсти закортіло. Натомість думав про життя своє. Як воно у нього склалося важко. Бо на важкі роки припало. Перевертав подумки роки, ніби скиби давно неораної толоки, а не міг пригадати, щоб колись поласився на чуже. Навіть парубком не лазив з ватагами хлопців по чужих садах, соромився не труджене ним брати. І потім, коли женився та побудувався на околиці села. Край загального поля. Скрутно жилося, а на колгоспне поле з мішком не ходив. Хіба що яку соломину, мишвою переїдену, чи полову. Бо то вже нікому не потрібне. А багатьом не спадало й на думку, що Григорій Лобода має під боком поле і рук не гріє.

— Чого тобі, Лобода, не жити. Стань з граблями на межі і гребти колгоспне...

Григорій відмовчувався. Бо не любив багато балакати. Та й не повірять. Мудрий, скажуть, у борщ собі не наплює. Хто признається? Коли хлопчачи торік у колгоспному саду яблук нарвали — двом повнолітнім по п'ять років суд одміряв. Строго тепер. Ніхто не признається. І люди різне думатимуть. Ніч, скажуть, тільки й бачила. Уміє, значить, красти, якщо не ловиться. А що, хай кажуть. Він і справді — такий. Хитрий. Мудрий. Жити уміє. Красти уміє. Усе вміє.

Сонце пригрівало в спину. Ніби хто теплу долоню поклав. Було б ще поспати. Крізь примружені очі — дрімалося, повіки самі опускались — довгі плями стін. Стрепенувся, примусив себе підняти повіки — сонце сипнуло в очі колючими голками. Очі давно щеміли — од недоїдання. Недопалок припікав пальці. Лобода важко підвівся, почовгав через усю хату до печі. Підлога була ніби книга, читана-перечитана з дитинства. Або власна долоня: у рубцях, ранках, покільчена мозолями. Ось слід сокири, ковзнула, коли він майстрував колиску, Наталка щойно народилася. Туточки кросна стояли, Параска молодша була — длянні скатерті ткала, такі скатерті, що з усього села баби сходилися помилуватись. Тепер хоч би на підштаники якого полотна зіткала. Біля лежанки дошки обвуглені, тут стояла буржуйка у холодні зими. Прострелина біля порога — поліцай стрелив, бо Параска не хотіла корову віддавати. Лобода

пошпурив залишок цигарки у припічок. Злість їла душу. Безадресна. Як себе не накручував із самого ранку, а рішимо-сті не було. Рішимо-сті піти і вкрасти. Забрався на лежанку, ноги в чоботищах поставив на лаву, голову звисив між кістлявих колін і бездумно слухав, як голодні миші гризуть у кутку хати дерев'яне ліжко.

Коли сонце, відбившись у дзеркалі, хлюпнуло в мисники, прийшов із школи Юрко. У шкарбанах його хлюпало, і на підлозі стелилися мокрі сліди.

— Знову в калюжах шубовтався? — сердито буркнув Григорій, хоч і радів синові, несила було далі залишатися наодинці з думками.

— Лівий протікає, — відповів хлопчак, знімаючи чоботи. — Мама пальто дошила?

— Тобі хоч щодня ший — обшмондяєш. Менше треба по дурних стежках гайсать.

Юрко винувато зігнув кучмату голову і, як був, у старенькій материній куфайці із закасаними рукавами, шмигнув повз батька на піч. Оченята його теж промайнули повз батька, і на мить не затримавшись, а 'це була уже найпевніша ознака, що у школі не все гаразд.

— Знову щось утворив, розбійнику?! — Тамовану злість хотілося на когось зігнати, хоч на синові.

— Нічого не натворив...

— На морді написано.

— Бігав по двору, на той їхній буфет і не дивився. А учитель, Семен Семенович, покликав. Іди, каже, і тобі поїсти дадуть. Налила мені тітка супу тарілку і чашку чаю подала. Суп я з'їв, з картоплею суп, солоденька така картопля, а чашку з чаєм рукавом перевернув. Із цукром був чай, я один разочок лизнув із столу. Тітка сварилася, а Семен Семенович нічого не сказав, ще й по голові погладив. Хороший він.

— Якби був відмінником, щодня годували б.

— Ні, у буфеті у нас лише учителів годують і тих дітей, у кого батька немає...

Нічого не сказав Григорій, лише потягся знову до тютюну: «Може, й на краще, якщо попадуся. Одним ротом менше стане. І Юрка в шкільному буфеті підгодовуватимуть, бо ж без батька лишиться...» Спокійно так стало. Отже, нічого страшного, якщо Дем'ян застукає його під коморою чи уже з торбою на плечі і пригостить кулею. А той стрелить, без попередження стрелить, щоб себе показати, щоб сліди окупаційних років підрихтувати. Мовляв, ди-

віться, який я — за колгоспне добро. Хай стріляє, коли вже так випаде. Не треба буде Парасці щодня думати, чим чоловіка нагодувать. І Юркові щодня — суп і чай з цукром. У шкільному буфеті. Бо ж — безбатченко. Воно ще мале, дурне, мо', й радітиме, що так. Наталка — та за своїм ученням теж швидко плакати перестане. Ще, може, й легшенько буде — справку з сільради візьме, що безбатченко, що матеріальна поміч потрібна, розповідала вона щось таке, що до безбатченків і в них є увага. Бо по війні. Григорій зліз з лежанки, заходив по хаті. Пахкав самокруткою, аж іскри сіялися на підлогу. Сунув на голову поймакану військову шапку (зірку синові подарував, і лише слід од зірки — на цигейці), вийшов у сінці. Крізь дірки в стрісі сіялося світло дня. Сонячне проміння креслило бантини та перекладини на горищі — пунктирно. Під стріхою стриміли широкі німецькі лижі з тупоносими передками. У коморі, на полиці, лежали свердла, від зовсім крихтливих до широких, як кулак, — колоди коліс свердлити. Григорій вибрав середнє, завтовшки в палець. Тепер, коли почав готувати інструмент для вечірньої роботи, уже майже не вагався, не думав, чим це все може закінчитися, а думав, як краще зробити те, що намислив.

У хаті Григорій затиснув свердло між колін і заходився гострити.

— А нащо вам свердло, тату? — озвався з печі син.

— Язика тобі просвердлимо, щоб менше патякав.

— У дядька Дем'яна, Сергійкового батька, теж свердла є, під лавкою в сундуку лежать.

— І добре, що є.

— Але він нічого ними не свердлить, а коли не зайдеш, гвинтівку чистить, бо сторужує біля комори.

— Кожен на хліб заробляє, як може.

— Гвинтівкою, мабуть, скоріше, тату, бо у них і тепер хлібець є, Сергій бере в школу, так пахне з шаньки...

— Учи вже свої уроки.

— Я не просив у нього хлібця, а Микола попросив, так той Миколі каже: «Проповзи попід партами через увесь клас, то дам шматочок». А Микола його тоді куркулякою обізвав. А Сергій тоді Миколі губу розквасив, страшно дивитися.

— Белебениш, їй-бо, наче трієр! — гримнув Григорій. — Ще двійок нахапаєш — зсицю задницю!

— А ми з арифметики контрольну писали, так на завтра нема чого робити. А з мови Семенович наказав переказ про наше село написати. Так я ще в неділю написав.

— Що ж ти там такого понаписував? — щиро зацікавився Григорій.

— Так там дві сторіночки, — Юрко дивився на рукавчик з маком та зернятками за бантиною, у землю, ось повесніє, треба ж щось покласти, і облизувався — голодне, бідне. — Що нові будинки біліють над колгоспним ставом, електричні лампочки в будинках сяють, а на полях стрекотять комбайни.

— Гарно... — аж плямкнув Лобода. — Але про нові будинки та комбайни ти, мабуть, перебрехав трохи. У нас тільки фінагент і побудувався, та ще голова. І комбайнів нема, мати твоя серпом жне. Та й електрики — де ти бачив, біля каганця очі сліпиш.

— Так треба. Так у книгах написано. І Семен Семенович учить, він знає, як писати.

— Далеко підеш... — невесело посміхнувся Григорій. — Хоч іноді нас із матір'ю згадує.

І більш нічого не сказав.

Після одної суперечки з сином стримував себе. Було це під минулу осінь. Три яблуні біля хати зрубав він. Бо фінагент податок за них правив. Добрі яблуні, ще Григорійв батько садив. Злість накипіла. Щось і буркнув про дурний закон, що дерева оподатковує.

— Такого не кажи, тату, бо наші закони — усі хороші. У нас закони пишуться, щоб людям краще жилося. І Семен Семенович так учить.

— Жери, поки в мисці є! — озлився Григорій. — Вашому Семену Семеновичу за те гроші платять, щоб він закони підхвалявав. Він що хоч набреше!..

— І не набреше! І не набреше! — Юрко поклав ложку, ковзнув із-за столу і вже кризь сльози гукнув із печі: — Бо наші закони — найсправедливіші в світі і всі — для людей!

— Та я за наші закони півсвіту проповз і відро крові пролив! — аж скреготнув зубами Лобода. — Так ти, безштанько, мене учитимеш! Ось прийде літо, попросиш яблука, то я тебе до твого язикатого Семена Семеновича пошлю! Щоб він клоччям голови вам не набивав!

Параска штовхала його у бік, і Наталка дивилася докірливо, і Григорій осмикнув себе, примусив умовкнути. Але довго ще, дихаючи гарячим, гірким тютюновим димом, думав про сипа, про його переконаність. І відтоді не задирався до Юрка. Якщо їх так вчать, отже, так треба. Коли й починали при синові говорити про трудне повоєнне життя, одсилав Юрка.

Тінь пропливла повз вікна.

— Штунда іде, тату! — гукнув з печі Юрко.

— Для кого штунда, а для тебе, шмаркача, — дядько Михайло! — розсердився Лобода. Бо й бригадира зупиняв, коли той голос підвищував на його сусіда: «Що ти, штунда, там чухаєшся?..»

У сінцях загунали кроки, несміливо рипнули двері:

— Можна до вас, люди добрі?

— Добрі чи погані, а заходь, — приязно відповів Григорій, підводячись із лави назустріч гостю.

Любив з ним побалакати. А вельми сьогодні був радий. Старший од нього роками Михайло, та й старило його бліде, з глибокими борознами обличчя. Під гладеньким, аж ніби прозорим чолом ясніли очі — лагідні, дитинні. Ніби світилися зсередини. На фронтах випало стрічати різного люду, і розумів Григорій, що та лагідність і дитинність — од віри. Щонеділі за будь-якої погоди ішов Михайло в сусіднє село, де баптисти збиралися на молитви. Знав штунда чимало, начитаний був, але розповідав нуднувато, ніби кисіль, тяглися його слова про віру, про скорі пришествя. Чоловіки на колодках трохи слухали його, але скоро починали про своє, найчастіше — про війну, хто де воював, пропалюючи вечорові сутінки гудзиками цигарок. Штунда не палив, боявся тютюнового диму — і залишав гурт. Дехто з мужчин намагався доінняти його прискіпливими запитаннями. Проте штунда не злився. З лагідною, дещо зверхньою посмішкою вислуховував образливі слова і тихо, але з глибокою переконаністю відповідав:

— Я щасливий, бо розумію боже слово. Прийде час — усі люди зрозуміють...

З Лободою Михайло давно вже не говорив про бога, бо той глумливо зазирає у блаженні очі сусіди і настунав:

— Навіщо ж бог війну посилав, як він такий добрий і все — від бога? Га, скажи? Чи, може, од великої любові до людей? Ось ти віруєш у боже слово. А теж голодуєш, як і я, невіруючий. І діти твої, як і мої, недоїдають. Де ж божа правда, божа сила? Скажи, скажи...

Слова про потойбічне царство, про жертву, про любов безкорисливу безслідно танули у впертій земній душі Григорія, що зневірився у красивих словах, як в облігаціях. То вже Михайло розповідав не про бога, а про різні випадки з давньої історії, що в ній кохався. Та ще про душу іноді сперечалися. Непримиримо, важко. Бо в справах душевних, признавався собі Лобода, штунда приїжджих лекторів переважить.

Поручкалися, бо сьогодні ще не бачились. Штунда зняв шапку, сів до столу. Розмовляли про погоду, обговорили, що обіцяють озимі і коли можна буде ярину сіяти. А потім Михайло попросив із півдесятка сірників позичити: «Бо жару в печі не догледіла господиня, а в місті давно не були, сходимо найближчої неділі і віддамо, а може, до лавки сірники привезуть, обіцяли». Григорій відрахував п'ять сірників, ще й терки шматочок одломив, подав сусідові. Хоч і в самих лишалося з десяток голівок — не турбувався. У них, штундів, такого нема, щоб не віддати позичене. Чужого не візьмуть. Це таки правда. Бог чи не бог, а добре їх муштрують у секті. Аж дивно часом. Жива людина, а не п'є чарки, не палить, слова лайливого не скаже. Ніби хмарка в небі — так живе. Ось тільки якби голови байками не за-смичувала.

— Золотий чоловік був би ти, Михайло, якби божими помислами менше переймався...

— І віра наша і безвір'я — од бога.

— А доводилося тобі, Михайле, порушувати заповіді божі? — Не хотів давній спір їхній ворушити, але душа криком кричала.

— Убивав на війні, так то проститься, бо — ворогів держави.

— А красти доводилося тобі, Михайле? — Дивився пильно, як неправду скаже — по обличчю помітить.

— Ні, — суворо і твердо мовив штунда. — Відколи з богом — ні.

— А міг би вкрасти?

— Не міг би, віра не дозволить.

— А якби з голоду помирав?

— Поки бог розуму не одібрав — ні.

— А якби діти твої голодували?

— На все воля божа, — по хвилі зітхнув штунда. — І дітям бог іспитаніє посилає, щоби воздать потім. Ні, не взяв би чужого.

— І що ж би стримало тебе, Михайле?

— Як що — страх кари божої, гніву його.

— Ага, ага, боїшся, і все?!

— Страх перед богом — не все одно, що страх перед людьми.

— А все ж — є страх! — тріумфував Лобода. — А що ж, окрім страху, тебе стримало б? Я до того, що я, наприклад, для кого слово боже — темніше ночі, не чую я його і не бачу, я — можу чуже взяти?

— Не можеш!

— Чому не можу?

— Бо страх перед карою божою для всіх стущий, віриш чи не віриш. Він у тобі, страх перед богом, з народження і навічно.

— А совість людська — це ж як? Чи її твій бог не визнає?

— Совість — то і є страх перед богом.

Мовчав Григорій, думаючи про своє. Нецікаво стало йому сперечатися із штундою. Бо не бога, є він там чи нема, боявся Григорій, а самого себе. Того, що в душі. Що від матері й батька. Що через десятиліття трудного життя пронесено. Через фронти. Були такі, для яких і війна — мать родна. Деякі верталися, обвішані годинниками, наче медалями. А він вернувся в медалях і з трьома грудочками рафінаду із солдатського пайка — на гостинець сину. Штунда потоптався трохи по хаті і рушив до дверей. Григорій не зупиняв його. Ледве зачинилися двері, Юрко висунувся з-за комина:

— Татку, їсти хочу!..

Ніби ножем по серцю.

— Мати зараз вернеться.

А що йому Параска дасть — од самої себе одріже? Так і різати вже нема од чого, суха, як драбина, зробилася.

Григорій рішуче узявся до свердла. Дитина їсти хоче, а він баяндраси баяндрасить. Про совість. Ото твоя совість — на печі лежить і хлібця просить. Ні бог, ні люди, ніхто не допоможе, якщо сам собі не допоможеш. Смішні люди, хоч би той і Михайло: страх перед богом — то і є совість... А бог має совість, що діти з голоду пухнуть? Один бога боїться, інший — міліції. А він, Григорій Лобода, уже нікого не боїться. Ні тих, що на небі, ні тих, що на землі, але теж — ніби на війні? Він і на передовій був такий: надумав, то вже надумав. Головне — рішитися. А він рішився ще в коморі, коли думка ледь забовваніла в голові. Самому собі ще не признавався, а вже знав, що — піде. Він по макуху тоді притюпав: правління в допомогу виписало півпуда соняшникової. Поки комірник бабрався з мішками, Лобода зазирнув у засіки. Порожні були засіки. Лише в крайньому стояли мішки з сургучними печатями — посівне зерно, з району привезли. І навпроти, через прохід, у кутку засіка жовтів горох. Казали в конторі, що трохи гороху є: де пшениця вимерзла, горохом підсіватимуть.

Добра штука — горох, подумав тоді Григорій, ковтаючи голодну слинку, бо згадалися йому наваристі супи і кулеші

з гороху, що їх варила ще мати, покійна, горох родив на їхньому клинці, згадалися сковороди з білими горохвниками, їх треба їсти гарячими, із підсмаженим салом, і жовті крихкі маторженики лежали на столі перед його очима, ніби учора був дитиною і ламав од них по куснику, примчавши виголоднілий з вулиці. Але й ріденька, але наїди́ста юшка з гороху і мерзлої картоплі, заправлена підсмаженою цибулею, сьогодні неабияк пахла, смакувала йому і робила Григорія рішучим, відчайдушним. Ото б Юрко поласував! Хоч би для дитини, він і так перебуде лиходення, на фронті звик пшеничку жувать, правда, і пшенички нема. Звик рукав шинельки жувать і ще пожує, до нового врожаю. Але — дитина.

Він противився звабі. Поки сила була. Поки не різало ножем оте тихе синове: «Татку, їсти хочу...» Здається, з народження пам'ятав, що найсолодший хліб — чесно зароблений. Але хіба він не працює до кривавих мозолів? Трудоднів — чи не найбільше в колгоспі, бо і взимку, і влітку, і весь рік робота є біля коліс. А що на той трудодень? І він спроквола пішов до комірника, що зважив йому макуху виписану, але не про макуху думав, а щоб засіком не помилитися, коли прийде із мішком і свердлом у руках, потім, колись, може, завтра, а може, й ніколи. Мабуть, що ніколи б, якби не Юркове: «Татку, їсти хочу!..», якби не дочка, яка за день-два приплуганиться з міста, говоритиме про свій інститут, про господиню, в якій знімає куток, а очі кричатимуть: «Мамо, тату, їсти!..»

А макуха — була макуха і нема макухи, скільки тої макухи, і замість хліба і до хліба.

Прийшла Параска, поклала в миснику рукавичку з гнилою картоплею — землею запахло на всю хату, сунула руки до заслінки.

— Весна, а таке зимне віє, хай йому грець. Чули, дзвонять у церкві? Дід Ласун помер.

— Що ж, може, на тому світі буде йому легше, — зітхнув Григорій. Давно уже говорили, що Ласун на часник дише, а він усе хрипів у землянці своїй і ніяк не міг віддати богові чи кому там душу. Якби по справедливості, мусила б якась сила видати дідові карточку ще на один земний вік, хоч трохи щасливіший, бо хіба він жив — горював, скільки й пам'ятає Лобода. — Поміняла шило на швайку?

— А що — так дадуть? Сушня у мене — одна до одної, а це — гниль. Та куди дінешся.

Григорій зазирнув у рукавчик, розломив гниличку: зверху бульба чорна, ніби обвуглена, а всередині — ніби крохмаль навпіл із землею.

— Не кажи, добра картопля...

— Мамо, їсти хочу! — з печі Юрко.

— Візьму бадилля з погрібника, може, якогось дерунчика з висівками з цієї гнилі придумаю...

Ой і деруни ж Параска пекла, поки було з чого! І діда Ласуна підгодовувала. Бо кому він був треба, той дід, як війна усіх забрала, і дітей, і жінку. Воно як кому на віку. І молодшим був — гибів. У продавця розсолу з-під оселедців попросить, шматочок хлібця з кишені дістане, стане в куточку лавки і — ласує. Ласуном і прозвали...

— Щось Кушнір прихворів... — тихо сказала Параска, ніби між іншим.

— Що з ним? — тихо запитав Лобода.

— Ноги промочив. Уночі дощ із снігом ішов, а він — у валянцях сторожував.

— Мо', і не піде сьогодні до комори?

— Такий — піде. Хоч і здихатиме. Йому треба воєнні гріхи замазувати. Хіба що трохи запізниться...

— Мабуть, запізниться... — погодився Григорій. — Обов'язково запізниться, — додав упевненіше, помітивши, з якою тривогою і смутком зирить на нього Параска. — Що, уже злякалась?

Даремно те бовкнув. Звичайно, переживає за нього, за дітей, за всю родину. Бо не звикла, щоб ішов він чуже брати! Хоч яке ж воно чуже? Своє, бо колгоспне, а колгоспне — це наше, жартував подумки, щоб не зів'яти під поглядом Параски, з очей якої ковзнула сльоза, упала на долівку і безслідно зникла, ніби на три аршини крізь землю пройшла, така гаряча. Зрадів скрипові дверей — на якусь хвилину можна було не думати про те, про що не міг не думати. Поріг переступила Рута, запнена у велику чорну хустку.

— Ішла до Ласуна, аж баби уже його мують. То я — до вас. Драстуйте.

— Драстуй, Рудо, — відповів Лобода.

А Параска сердито загирчала рогаками, бо недолюблювала Руту. З тих довоєнних, таких уже неймовірно далеких часів, коли Рута була жвавою молодичкою, тоненька станом, з двома викладеними вінком косами над відкритим до людей, веселим лицем. Підкосила війна на корню. Як пішов чоловік на фронт — то й по цей день ні слова ні півслова, пропав. Дочку до Німеччини погнали. Не одну її

із села, але інші дівчата повернулися, а Рутина покохала якогось грека, поїхала з ним на його землю, спершу хоч листи приходили, а тепер і від дочки листів нема. Хлопчаки у глиниці гранату знайшли, кинули у вогонь, не встигли відбігти, як вибухнула, інших лише налякало, а Рутиного — як не було.

Дивився Григорій на гостю, і серце кров'ю обливалося: невже це та Рута, що колись подобалася йому, радувала око й душу, аж Параску ревності гризли. На сто літ зістарилася за ці кілька років. Висохла, злиняла, а волосся сиве, наче ключчя під хустку напхала. Бродила селом, як привид, винувато усміхалася стрічним і заговорювала до бабів:

— Чи ніхто сьогодні не помер, щоб я на поминках наїлася?

На поминках Руту стрічали привітно. Хай і вхопить яку крихту, на те — поминки, зате байок страшних нарозповідає — не треба пона й півчих з їхніми сумними співанками. Де тільки вона їх назбирувала, більше, мабуть, сама придумувала, ті байки; плела плетиво сумне, тривожне про чуже горе, і вже своє не так гнітило, бо є люди, яким ще гірше в цьому світі.

Рута сіла на краєчок лави, одкинула з голови хустку і запитала Григорія про здоров'я.

— Спасибі, живемо помаленьку, поки ще ноги трохи носять, — відповів приязно.

— А твоє ж як здоров'я, Парасочко?

— Що мені станеться.

— А тобі ж, синочку, здоровиться? — заглянула за комин, і Юрко втяг голову в плечі:

— Прочотну читаю.

— Таке ж розумне дитя. Лежить собі смирененько, читає... У Чорторийці один чоловік тамтешню церкву латає, снаряд під війну вцілив, господь не захистив. Так минулого тижня той чоловік заколов кабана і повіз м'ясо на базар, яку копійку вторгувать захотів. А удома жінка з дітям лишилася. Уночі злодії колесо у вікно, раму висадили і уже в хаті. Жінка — пробі кричать. Так злодії прирізали її і дитя не пожаліли. А свіжину забрали, що собі залишили, тільки їх і бачили...

Змовкла Рута. Дивилась у вікно сухими, байдужими, як пустеля, очима. Пальці крутили ріжечок хустки.

— Тепер їх розвелосся, тих злодіїв. Як і вовків. Але красти нема чого, — зітхнула Параска.

— До стінки треба, як на фронті. Узв'яв чуже — тут тобі

і вишка, без довгих розговорів, — сердито прогучав Лобода і дмухнув на стіл, де темніли крихти тютюну. Аж у грудях схолодало од власних слів. — Панькаються дуже.

— Пташка! — зненацька вигукнула Рута. — На бузку. Горобчик.

— Горобчик, — згодився Лобода, якого турбувало, чи не побачила Рута свердла, яке гострив, бо завтра рознесе по селу, коли кража виявиться.

— Не горобчик, а синиця, груди жовті, — кинув з печі Юрко. — Тітко, а нащо вони — колесо у вікно?

— Господар вертається додому, а удома — похорон, — ніби й не чула Юрка Рута. — Так повісився на церковному хресті і драбину з бані скинув. А церква висока. Три дні не могли дістать, висів над селом. Пожежників з області викликали. А вірówka у відлигу намокла, назавтра мороз ударив. Переломилася од вітру. Упав на цвинтар і пожежника покалічив. У місті в лікарні тепер, може, й жить не буде той пожежник. А як того чоловіка хорошили, і я співала. Бо то моє село. Таке солодке коливо давали. Сахарину купили на товчку.

— А щоб тебе чорти взяли з твоїми балачками! — розсердилася Параска. — Усю ніч не спатиму.

— Що своїми очима бачила, те й людям розкажую, — образилася Рута. Обличчя її лишалося нерухоме, залякле, наче маска з картону, натертого крейдою, такі маски клеїв для шкільного новорічного вечора Юрко.

— Хай балакає людина, — заступився Григорій, хоч і йому було не по собі від тих слів. — А ти, — кивнув Юркові, — погуляй іди, поки сонце.

— Хай соняшничиння назбирає, — додала Параска. — Протопимо.

— У мене онучі мокрі, — законозився Юрко, відчуваючи, що його хочуть позбутися. — Чоботи протікають.

— Батькові старі онучі візьми. І менше по калюжах лазь, не будуть мокрі. Надвечір підмерзне. А не принесеш соняшничиння — дерунів не буде на чім напекти.

— Піду, піду, — зрадів Юрко, зачувши про деруни. Швиденько ковзнув з печі, узувся і вийшов. Озираючись на двері, Рута тихо заговорила:

— Так у Довжику гроші по дворах збирають. Один патронований викликався у Москву до Сталіна їхать. Щоб розказати, як людям живеться. Бував, каже, у бувальцях, знаю, де Москва, і дуже просто до Сталіна пройду, мене, каже, усюди знають і пропустять. Тільки, каже, грошей багато треба, бо Москва далеко і треба кой-кого підмазати.

Зібрали не одну тисячу, кожен давав, що міг. Поїхав той патронований ще улітку, і ні слуху ні духу до самого різдвя. А під різдво один чоловік аж у Києві його стрів. Хрантом ходить. Так хлопці з Довжика у Київ поїхали. Знайшли його і одлупасили, а грошей уже не було, пропив... Так тих хлопців за чуби та в міліцію. Скоро суд буде... Ой, і загулялася ж я. Уже досі діда Ласуна обмили і свічечку в руки дали. Колгосп дощок виписав, бо хотіли спершу в кожусі ховать. А кожух ще добрий, жалко. То я вже побігла. Спасибі вам за тепло...

Рута впеленалася хусткою і зникла за дверима. Але клямки на дверях не повернула, і вони повільно, тужно крекчучи і дихаючи у хату вогким сінешнім холодом, відчинялися.

— Ну й балабони! — Параска із серцем грюкнула дверима. — А може, воно і правда. Якби Сталін знав, як ми тут бідуємо, може б, і легшенько нам стало. Баби на кагатах балакали, ніби ходить Сталін між людей: у солдатській шинелі і кирзових чоботях, прислухається, що балакають, а тоді візьме місцевих начальників у кулак, щоб про людей більше думали...

— Думай — не думай, а як нема де узять, ніхто не pomoже. Таку війну пережили, та ще й неврожай, і знову діло до війни іде, без запасу не лишишся. Ви, баби, язики порозпускаєте, а на предмет економіки і порядку — розум короткий...

— Як ти такий розумний, то сходи на скиртовище по солому, бо уже корова по коліна в гною.

— А де постилка?

— У хатці на діжі.

Григорій одяг шинельку, підшиту на грудях та спині латками із старого кожуха. Шинелька горбатіла, зате ні вітру, ні холоду не пропускала. Вийняв із свердла дерев'яне держално, сховав до кишені, а різець засунув у рукав і так пройшовся по хаті — з неприродно випростаною, ніби каліченою, рукою. Параска сторожко стежила за чоловіком.

— Може, не треба? — проказала жалібно. — Якось проживемо, люди ж живуть...

— Будеш ждять, поки і до тебе прийде — у кирзових чоботях?.. — мовив зі злом і вийшов із хати.

Після темних сінець і хатки день видався Лободі яскравим до гострого щему в очах. Але насправді уже хилилось до вечора, сонце лежало на стрісі, смагле, роздобріле, мабуть, на мороз. Повітря холонуло і терпло, часом колю-

чий вітрець зимно дихав у лице, аж шкіра дубіла. Далеко ще, ой далеко до молодого жита, щоб кулешу наварити. Можна було іти городами, але Григорій звернув у вуличку, що повз загальний двір: «Менше багна. Бо на городах налипше грязюки — трактором не витягнеш». Але й тут розквасило, чоботи грузли трохи не до колін. Комора стояла серед калюж, що дзеркалилися по колгоспному двору, наче на острові. Довга сіра коробка під червоним дахом. Під коморою жовтіла розмокла глина. «Треба буде узяти якусь лахманину, щоб підстелити, — подумав Григорій. — Бо вимажешся, як чорт у смолу. Коли що — по одежині дізнаються, де був». І сам собі подивувався, що так спокійно думає про свою майбутню мандрівку під комору.

Біля вівчарні, що на краю загального двору, він зупинився і звернув на стежку, що вела на хутір. За хутором, над ближнім рівчаком, стояла з осені скирточка вівсянки. Ішов швидко і скоро наздогнав Дахновця, церковного дячка, що ніс на плечі хреста, обійнявши його червоними культьяпками. З одного рукава визирав залізний гак, що ним він, коли хворіла жінка, носив з криниці воду. Який там з Дахновця дяк, голосок слабій, наче в комара, а треба якось на хліб зароблять і безрукому, війна не питала, чи є у тебе голос, коли калічила. Утім, як не заспіває — для баб згодиться. І померлому уже однаково, не чує, не бачить.

Дяк звернув до Ласунової землянки. Григорій зрадив, що залишився сам. Неспішна хода допомагала думати. Якщо Кушнір побачить його з клунком, уже як від комори Лобода вертатиме, — не відхреститися. Літ десять тюрми дадуть, тепер строго. І правильно, що строго. Бо дозволять людям, голодним та роздягненим, останнє розтягнуть і вимруть, як мухи. Правильна строгість, поки — для інших. А як на себе приміряти — муляко на душі. А Кушнір не помилує, не зглянеться, підніме лемент на все село, щоб себе показати перед владою і людьми. Ось, мовляв, як пильно стережу я колгоспну власність. А що сам живе край поля, остання хата на хуторі, і все, що на полі, те і в коморі, ніби так і треба. Григорій якось сміявся у конторі: «Хоч би ти сам од себе колгоспне встеріг...» Лише блиснув сердито з-за оболюка тютюнового диму, дядьки весь коридор прокурили самосадом. Зате — при довшності. Не хотів би Григорій такої довшності і задарма. Та ще і ніч не спати. Думки згризуть. Думок тих за ніч — як мурахів на в'язі. Тут часом прокинешся серед ночі, тицьнешся оком у темні вікна і в сон тікаєш. Щоб не смалити самосад, од якого гармошка в горлі. Параска свариться на дим, Юрко спросоння

кашляє. А не куритимеш — хоч до ями поганяй. Тютюн душу лікує. Болить нутро. Що землю захистив од ворога, героєм, можна сказати, вернувся, а прогудувать себе і дітей своїх не можеш. Розумом багато виправдовуєш, а нутро болить і виправдання нема нічому і нікому. На фронті було легше, простіше: «Вперьод, за Родіну!» — і не знаєш, сьогодні тебе куля влучить чи завтра. А тут — жити треба. А як жити?

— Здорово, Лобода! — долинуло від Кушнірової хати, випраної весняними дощами і ще не біленої.

Дем'ян Кушнір з пилою в руках стояв біля поваленого окоренка в'яза. Галіфе з грубого ворсистого сукна, вправлене в намащені дьогтем чоботи, крижилося під захисного кольору новенькою куфайкою. Шапка солдатська, але теж новенька, куплена на товкучці.

— Здорово, здорово! — радо відгукнувся Григорій. Він раптом зрозумів, чого ноги понесли його на далеке вівсянище, а не до недобирків скирти за кладовищем, де торік було жито: хотів стріти Кушніра... І нині чим ближче підходив межею, бо на городах грузло, до сторожа, тим пильніше вглядався в його обличчя. І на собі ловив чіпкі, недовірливі очі Кушніра.

— Куди, хлопче, розігнався? — спитав Дем'ян, як старший роками питає молодшого, трохи зверхньо, хоч були вони одногодки.

— Може, соломи скубну на скиртовищі... — і справді винувато, мовби виправдовуючись, промимрив Лобода. — Корові підстелить.

— Бачу, і тебе потягло до колгоспного, не встережеш за вами...

— Та кому ж воно, те гнилля, треба, все одно спалять весною і приорють.

— Треба чи не треба, а — колгоспне... — повчав Кушнір, хоч і ростом не вдався, сіра стрічка пили, вихляючи трикутниками відточених зубів, майже сягала його підборіддя. — Ставай, погріємося біля колоди.

— А Параска казала, що ти ніби приболів... — непевно мовив Лобода, кладучи постилку на межі і відгортаючи рукав шинелі.

— Та вже ж випитувала, випитувала, хіба так. Чи іду сьогодні до комори... Може, зібрався — з мішечком?.. Так не раджу, і засіки пусті, і дуже нині кусається дармовиця, довго буде небо тобі в клітинку... — Кушнір засміявся, вивертаючи сині, ніби чорнила напився, ясна, у злих людей такі ясна бувають.

— Дурне балакаєш! — спромігся Лобода. — Ставай, пилять так пилять, бо ще біля корови не порався.

Проминули мозульку і чиргикнули коричневий накіп кори.

— Кряж довгий буде, це тобі в'яз, а не сосна.

— А ми його — клином, — невідомо чого знову засміявся Кушнір. — А ми його — розхристосаємо! Сила ще в руках є. Як у кого, а в мене — щодня з м'ясом, і хлібець їм — не висівки. А сила — вона од живота. Що в животі, те і в руках.

— Та і ми, дякувать богові, не бідуємо на сьогоднішній день...

Пила жадібно, з присмаком дихала, вихаркуючи руде, схоже на базарний цукор, жабуриння. Григорій постелив на таранкувату кригу полу шинелі, зігнув отерплі ноги, опустився на коліна. Течер він не бачив ні рознашілого Дем'янового обличчя, ні шапки на самому чолопочку, лише нога Лободи пружинила перед його очима. Держално вислизало із пітних долонь Григорія, порепані губи щеміли од поту, і Лобода раз у раз злизував солону росу шерхлим язиком. Кушнір ніби відчув його слабкість, потяг пилу енергійніше, рвучкіше; Лобода, щоб не відстати, і собі наліг на інструмент, але руки в'янули, жовтіло в очах. Григорій зціпив зуби і пробував лічити подумки, щоб одурити втому, аж поки пальці самі не випустили держално і пила захилиталася та боляче дзьобнула коліно.

— Охляв ти, Григорій, підупав на силі, треба їсти більше, мабуть, апетиту нема? — Кушнір дивився співчутливо, але краще б він сміявся в очі, щоб можна було підвестися з колін і ненависно плюнути в масну пику.

— Та щось не дуже з апетитом. Що вже Параска не готує, посиджу за столом і вилажу. Саме куриво іде на душу...

— Тютюн — він у всі роки родить... Але тобі треба вітамінчики на «це» — яйце, сальце, м'ясце...

Григорій підвівся, тримаючись за колоду, щоб не впасти, бо в голові з голодухи паморочилось, узяв постилку і, не озираючись, пішов у поля.

— Грицько, там Параска по гнилу картоплю приходила, казала, нібито для курчат, то хай ще бере, мені не жаль! — гукнув услід Дем'ян. — Тяжкі часи треба разом переживать, колективом...

Ішов Лобода польовою стежкою, бабкуваті чоботи патрали сухотрав'я, уже вишите блідо-зеленими язичками пирію. Ішов і думав про дітей своїх. Дочка школу на

«відмінно» закінчила, на учительку поступила, і в інституті не нахваляться нею. Юрко п'ятірками радує, без книжки їсти не сяде, усе в прочотні та прочотні. А що голодні та роздягнені, минеться, зате знатимуть, по чому лихо, легше в житті буде. Григорій розстебнув шинелю, шапку зсунув на самий чолопочок. Що не кажіть, а таки весна! Березень, а поле уже землею пахне. І перша травичка. Оксамитова хустка озимих оперезувала село. Радісними очима пестив озимі аж до зеленого обрію в рожевій поливі призахідного сонця і бачив буйне колосся, повне золотистих зерен, що їх можна жувати до солодкого, тягучого тіста. Попроситися б у бригадира ярові сіянь, він любив іти по ріллі з коробкою перед себе, набирати повні жмені зерна і віддавати полю. Але бригадир не візьме на сівбу, роби, скаже, колеса, а сіянь будь-хто може. Тільки ж не кожен може сіянь, бо сіянь треба з любов'ю — тоді ростиме і родитиме...

Насмикавши з-під крижаних жорен мокрої вівсянки, Лобода звалив ношу на плечі, почвалав путівцем. Сонце рожевою краплею висіло над городами. Горобці греблися в кінському кізяку. Облізлий пес тяг від скотомогильника кістку. Він втелющив у Григорія жадливі блищики очей і, підібгавши куцого хвоста, шаснув у рівчак. Шлях був рябий і танув у синім прогоні верб, ніби верби одразу за мостом сходилися в клин. «Скоро і на шарварок загадають», — подумав Григорій. Він любив рівняти дороги, чистити лопатою канали. Приносив синові свистки, бо в таку пору саме верба сокліла. «А може, мені на шарварок уже і не загадуватимуть, може, мені вже інший шарварок готується — за колючим дротом, у тюремному дворі...» — подумав хмуρο. Ледве перетяг нішку через перелаз — важко з кригою напополам. Кинув біля призьби і став перебирати, де кращеньке, щоб насікти корові. Бо підстилка підстилкою, а сіна теж лишилося — нема чого бачить, а ще коли та трава наросте. Параска винесла в сіни цебер з теплою водою, подала косу, якою завжди сік солому:

— Юрко у новому пальті подався па грище. Трохи наохляп, але зноситься.

— Парубок...

— Куди твоє діло, герой...

— Хоч погодувала?

— Ато ж як. Дерунів напекла. І тобі лишили.

— Передавав Кушнір, щоб іще по гнилля приходила.

— Хай його пранці їдять! За миску сушні — десяток гнилих картоплин.

- Задарма дасть, казав.
- Чого це так розщедрився?
- Мене пожалів, мабуть. Стали в'яза пилять, а я двічі потяг — та й сили нема.
- Такий пожаліє... Прикопає, ще й на могилі танцюватиме...
- Такою людина вродилася. Хіба її вина?
- Ти уже як той штунда говориш.
- І штунда — людина.
- Усі — люди, та якби ж жити один одному давали.

Каганця не світили: гасу лишилося на денці, а скоро корова телитиметься. Параска налила кухоль узвару, поставила перед Григорієм водянисті деруни у щербатій тарілці. Деруни відгонили гниллю.

- Якби ще на молоці — можна їсти, — тішив дружину.
- Уже скоро. Більше молочка чекали. Може, таки не підеш, Грицю?..

Тихо було в хаті. Насторожено чигали підсинені сутінками вікна. Скреблась миша в закапелку. Григорій мовчав, та й що було говорити. «Надумався, то вже піду, — думав важко. — Ніхто мені не принесе і не дасть. А треба самому». Грюкнули двері, до хати вбіг засапаний Юрко.

— Я іду повз лавку, а вони услід шепочуться: учитель, учитель пішов...

- Хто — вони?
- Баби біля лавки. Я іду, а пальто шелестить, шелестить. А вони вслід: учитель пішов, учитель пішов...

Пальто, пошите Параскою з плац-памету, шерхотіло в темряві.

- А чому не світите?
- Невеликий пан — і без світла заснеш.
- Еге, у мене книжка нова.
- Для прочотних і дня вистачить, щоб ще гас палити.
- А-а-а, мамо...
- Лягай, синку, там гасу на палець, а не сьогодні-завтра корова розтелиться, треба буде світла.

Юрко довго вішав нове пальто на бильце ліжка, нарешті забухкав коліньми по черені.

— Мамо, а Сергій Кушнір, із хутора, з пальта мого сміявся. Що це за пальто, каже, з брезенту. Скибку справжнього хлібця жере і сміється. Так ми з Дмитром штундиним його оддухопелили.

— Скільки я тобі казав, щоб не смів битися! — гримнув Григорій.

— Так він із мого пальта сміється і скибкою торгується. Перевези, каже, на спині через дорогу — раз укусити дам. Наче я хліба його хочу. Я, кажу, їсти не хочу, од пуза наївся, мені мати сьогодні налисників напекла. А він знову сміється: з нашої гнилої картоплі, каже. Так ми й оддухопелили...

Григорій рвучко підвівся з-за столу. Накинув шинелю, шапку одяг. Дістав з полиці свердло, засунув у рукав.

Слідом підвелася і Параска, узяла з бантипи хустку.

— Не йдіть, я боюся сам, — законозився на печі Юрко.

— Ніхто тебе не вкраде. Такий розбишака нікому не треба.

— А ви надовго?

— До корови глянемо. Ти ж молочка хочеш?

— Хочу.

— Спи. Мо', завтра уже й молозиво буде.

Наздогнала в сінцях Григорія, тицьнула під руку торбу. Він сховав торбу за пазуху. Вечір дихнув сухим приморозком, але відтала за день земля пахла хлібом. По густосиньому небу хтось паїдений борошно розсипав — зорі, якби воля Параски — кожную борошнину б у пригоршні, сковорідничка б спекла сину...

— Похолодало. Ти ж тамочки не простудись. Поли шинелі загорнеш під коліна.

Од тих слів її турботливих горло Григорію зсудомило, а очі защеміли, ніби цибулі наївся.

— Так я піду, — Параска відступила в темряву.

— Іди, Парасочко. Але не сновигай біля колодязя, а — назустріч сміло. Ніби по те його гнилля. І кашляй голосніше, якщо стрінеш, бо я чути погано на одне вухо став.

Схилився на ворота, закурив. Все одно треба почекати, поки Параска хоч до колодязя дійде. Бо раптом Кушніру заманулося сьогодні раніше навідатися до комори. А раптом він уже там? Але ж ні, щойно стемніло. Невже це страх? Ні, не страх, на фронті не таке доводилося переживать — і не боявся. Проте ноги дерев'яніли. Не став чекати, доки догорить цигарка, рішуче ступив за ворота. Ось воно, починається те, про що стільки думав. Якщо Кушнір стрелить по ньому — що ж, хай так і буде. Щоб дуже хотілося жити, то ні. Особливо уночі, і ранком прокидатися — й на свіжу голову, наче обухом: син голодний, дочка у місті роздягнена і теж напроголодь, а помогти — як? Краще б — одразу. Бо почнуть потім тягати,

міліція приїде, поведуть у контору — як людям у вічі дивитися? Бо кожен скаже, майже кожен: мені теж не солодко, а я ж красти не пішов. Ховай не ховай, а з кимось очима та стрінешся. Лице йому ніби хто жаром обсипав. І Кушнір гиготітиме: «Ага, мало тобі гнилої картопельки, горохвяничків захотів, а вдавав себе за чесного!»

Калюжі затагло кригою, вона стиха зойкала під чобітьми. Ніби його, Григорія, долю оплакувала. Хай плаче, а він все одно піде. Візьме й дітей нагодує. Щоб не заглядався син на скибку в чужій руці. Окоренки яблунь на колгоспному дворі на тлі неба — наче сторожа з ружжами. Клуня видавалася стогом сіна. На гребені її — гніздо лелеки, прилетить скоро, лелекатиме, а Григорія не буде в селі або й на світі. Не почує того лелекання, а змалку і досі любив слухать. Спіткнувся об край бочки, вкопаної пожежником біля причілка комори, трохи не упав. Зігнувся, поліз під комору. Буцався головою в стовпи, пальці рук грузли в розмоклій глині. Сів навпочіпки, вигнувши спину колесом, хребтом відчув поміст. Дістав з рукава свердло.

І тут з темряви, хоч в око стрель, підпливло до нього обличчя сина Юрка. Широкощоче, червоне, і сльози з очей, як біб. А Сергій Кушнір танцює перед ним на одній нозі в шкільному коридорі й вигукує: «У тебе батько — злодій! У тебе батько — злодій!» «У Юрка Лободи батько — злодій!» — підхоплює клас, і вся школа, і все село, і це уже на все життя — син злодія. Ніколи син не простить йому. І нічим не виправдаєшся. «Щоб ти не голодував», — скаже Юркові, коли повернеться з в'язниці, а голод уже забудеться, син глипне на нього неприязно і скаже: «Усі — голодували, та не всі — крали...» А якщо і не піймається, націдить гороху повну торбу, а люди завтра прийдуть у комору — нема гороху, і сіять через якийсь тиждень, а чим сіять? Він, Григорій Лобода, ітиме повз колгоспний двір, повз людей — і на обличчі у нього буде написано, що він — украв, бо не родився він злодієм, і ніколи чужого не брав. Це батько з матір'ю в землі перевернулися б, якби знати могли, і дід та баба, весь рід їхній, увесь корінь Лободів — не знали красти. Незчувся Григорій, як виліз із-під комори. Опам'ятався у вулочці. Параска натужно кашляла десь біля колодязя, отже, Кушнір іде на сторожування. Григорій звернув у село, щоб сліду не привести до свого двору, пройшов аж до лавки. І легко йому ішлося, ніби довго-довго важкий камінь носив на плечах, аж тепер звільнився.

Коли вернувся до свого двору, Параска усе ще стояла біля одвірка, його ждала. У кожусі, перехрещена вовняною хусткою. Упала йому на груди, обійняла, ніби з того світу вернувся. Григорій кашлянув, не звик до лизання, і подумав, що в неділю натре Парасину кожушанку червоною цеглиною, хай хоч на старість у гарному походить, бо все не було коли наряджатися, то робота, то війна. І ще згадав, як, демобілізувавшись, ішов селом, а Параска бігла колгоспним двором назустріч йому і голосила:

— Чи ж ти без рученьки, чи ж ти без ніженьки? Хай і без рученьки, хай і без ніженьки, аби живий!..

— Ти того, іди, бо застудишся, — сказав глухо. — А скоро городи садить...

А Параска усе ще висіла на ньому, як польова вербичка на бадилині:

— Чув, як я кашляла?

— Чув. Але я ще раніше з-під комори вибрався. Не буде з мене, жінко, злодія. Не получається.

— І добре, що не вийшло. Яюсь переживемо. Не таке переживали... Ось Наталочка прийшла, хлібину принесла, їм по дві хлібини видали, так вона і нам одну. Я тобі одломила кусничок.

Запахло хлібом, аж рот перекосило. Григорій узяв кусничок з теплих Парасциних долонь, підніс до вуст, а вкусити боявся.

— Мо', хай дітям?..

— Буде й дітям. Кури скоро почнуть нестися. Корова отелиться. Підеш іще в колгосп, мо', макухи випишуть який пуд. А там зелень піде, зацвіте акація. З акації хліб добрий, як хто уміє пекти. Я умію, у тридцять третьому навчилася. Так і до перших колосків доживемо. Старі баби кажуть, що врожай буде багатий цього літа...

— Мамо, корівка отелилася? — продзвенів Юрків голосок із-за комина, щойно вони переступили поріг хати.

— Тихенько, синку, бо Наталочку розбудиш, а вона з дороги.

— Не отелилася?

— Мо', уже й завтра отелиться, будемо з молочком, спи, сину... — легко проказав Григорій і зняв шапку.

БІЛИЙ КІНЬ ШЕПТАЛО

...Сутеніс; раптом
на галявині — кінь — самотній.

Р. М. РІЛЬКЕ

Босий підпасок тягнув через бригадне дворище батіг — зимно блискало дротяне охвістя. Шепталові зсудомило спину: якомсь повесні він задрімав у приводі, підпасок дошкульно хльоснув, дротинки порвали шкіру, ранка, вподобана гедзями, досі не гоїлася. Хлопчик наблизився до огорожі і хвацько стрельнув батогом, аж луна прокотилась од клуні, що на краю села, та сивою гадючкою повисла курява. Коні, гризучи й штовхаючи одне одного, сахнулись од пострілу в куток. Тією живою, наполоханною хвилею Шептала зім'яло, притисло до жердин; гостро тхнуло потом, він гидливо підбрав губи та весь зіщулився — змалку ненавидів він табун, гурт, і в загорожі, і на пасовиську волів бути сам. Спершу бригадні коні глузували з того, далі звикли й самі почали обминати Шептала. Хлопчик наблизився до конюшні, зазирнув у темну ополонку дверей:

— Дядьку Степане! Казав завфермою, щоб ви до привода конячину прислали. Бо на завтра свиням зелені нема.

Шептало нашорошив вуха. Неприємна, знайома млявість — провісниця всіляких прикростей — закрадалася в груди. Сьогодні суботній вечір, роботу скінчили раніше, і він насолоджувався спокоєм та тишив себе надією на завтрашній відпочинок. Звісно, якщо вранці не поженуть до міста. Але він сподівається на Степанову добрість. З конюхом у нього особливі стосунки. Інші коні це відчують, тому й недолюблюють Шептала. Степан ніколи не б'є його, хіба ненароком у гурті зачепить пугою чи про стороннє око стьобне. Ніколи не посилає на важку роботу, якщо є кого іншого послати. Бо він, Шептало, кінь особливий, кінь білий, а коли й попав у це бригадне стовнище, то завдяки злому випадку, химерам долі. Справжнє місце йому не тут, хто зна, де він може опинитися завтра. І Степан це розуміє. Степан що: маленький чоловічок, навіть не білий, а якийсь землісто-сірий, з брудними, корявими ручиськами. Але навіть він своїм приземленим розумом тямкує тимчасовість своєї влади над Шепталом.

Коні заспокоїлися, розбрелися по загороді. Шептало знову лишився сам. У дверях з'явився Степан, спинився на порозі, цільно дивився на коней; від того погляду млявість обняла груди і покотилася до колін, що зрадливо

тремтіли. Шептало вперше пошкодував, що опинився на видноті. Хотілося проштовхнутися в середину табуна, загубитися між ребристих кінських тіл. Він удав, що не помічає конюха, схилив голову до прив'ялої трави.

«На мене вкаже, обов'язково на мене», — думав похливно, про всяк випадок, щоб прикрість не була несподіваною, хоч певно знав, що Степан його не потривожить.

— Шептала візьмеш, — сказав конюх хлопчиківі. — Тільки зачекай, напою.

Білий кінь підвів голову і жалібно глянув на Степана великими водянистими очима. Привабливість теплою надвечір'я мертвіла, опадала, як зжовклий лист під буйним поривом осіннього вітру. Думка про роботу забарвлювала все в темні, холодні тіні. З усіх робіт він найбільше недолюбливав крутити привід і їздити до міста, хоч інші коні вважали це найлегшим. Цілісінький день, до темряви, ходити по колу, топтати власні сліди — в цім було щось принизливе. А ще принизливіше котити заставленого корзинами та бідонами воза серединою ранкової міської вулиці — колеса торохкотять по бруківці, торохкотять бідони, хитаються корзини, кудкудакають кури, гелгочуть гуси. Навколо ж стільки святково вбраного народу, стільки коней із сусідніх сіл, і всі бачать сором його, білого коня. Коли вже бути відвертим до кінця, то він соромився упряжі, соромився становища робочої худобини, яку вільно запрягати, поганяти, стьобати батогом кожному Степанові... Хоч і випадали хвилини, коли він у своєму приниженні гостро, солодко звеличувався (його, білого коня, загнудано, заковано в хомут, поставлено під дугу; хай буде соромно людям, які те вчинили), але це була надто коротка і безперспективна втіха.

Шептало старанно, щоб не виказати засмучення Степановим рішенням, жував скошену вранці траву, між якою хоч і траплялись його улюблені конюшинки, але зараз здавалися прісними. «Я на базар завтра не поїду, та й не переробився вдень, обурини возив. Інші, ледь розвидніється, до міста почимчикують, дати перепочинок треба...» — міркував Шептало, і в кінських очах поволі випогоджувалось. Йому кортіло будь-що виправдати Степана, довести, що той не мав кого послати у привід і лише через безвихідь потривожив Шептала. Так було легше — через гірку безнадію перекидався місточок. А може, конюх боїться, що ніхто з коней, окрім нього, не встигне до ночі порізати зелень і свині лишаться завтра голодні? Мабуть,

саме так. Вони, люди, знають: на Шептала можна покластися. Такий покірний і роботящий, тільки віжок торкнись, уже чує, вже розуміє, підганяти не доводиться. Він свого досяг, зумів прикинутися; вони повірили — хіба не має пишатися своїм розумом і витримкою? Ще коли його, молодого й гордого, вперше осіддали, ганяли по царині до сьомого поту, хльоскали до кривавих рубців на боках і привели в загін геть вимочаленого, знесиленого, інстинкт білого коня підказав йому, що рано чи пізно люди зломлять його. Супроти вітру довго не пробіжиш, і розумніше до часу прикинутися скореним, лишившись у душі вільним, аніж бути скореним насправжки. Перші роки упряжного життя він побоювався, аби люди не розгадали, що він тільки прикидається покірним, і рвав голоблі з останніх сил. До того ж краще тягти, не очікуючи на батіг, ніж ковтати принизливе підстьобування. В тій добровільній напрузі було щось від самостійності, від волі. Але тепер ніхто не сумнівався в його ретельності, і він іноді дозволяв собі стишувати крок, тягтися за червоними китицями конюшини на узбіччі дороги. Помітивши на дорожнім піску нетерпеливу тінь людини, докірливо косив оком, мовляв, ви ж мене знаєте, це я так, піджартовую, і спішно переходив на чвал.

Степан вийшов з конюшні, поцьвохкуючи довгим, наче гони спечного дня, батогом, відчинив ворота загорожі. Коні, боязко косячись на батіг, почовгали дворичем до бригадних воріт. Шептало, як завжди, переcheкав, коли скінчиться тіснява в проході, і вийшов останній. З усього нинішнього життя чи не найважче гвітила його оця табуна, тричі на день, подорож до колодезного корита. Вже багато років, відколи його забрано од матері, ніхто не питав Шептала, хоче він пити чи ні, а тільки відчиняли огорожу, хльоскали батогом і гнали вузькими провулками, де од густої куряви було так само тісно та задушно, як і од пітних, гарячих кінських боків. З часом спрага почала нагадувати про себе перед загальним водопоем. Води в кориті часто не вистачало; щоб не цідити крізь зуби іржаву каламуть, Шептало й собі змушений був штовхатись і лізти наперед, у тісняву, ніби звичайний кінь.

Хтось зачепив Шептала копитом — дві молоді кобилки затіяли посеред вулиці, за кілька кроків од Степана, жартівливу штовханину. «Мало вас сьогодні ганяли, — злісно подумав білий кінь, відходячи вбік. — І як цей Степан терпить? Я навів би порядок. Водопій — то водопій, нічого витанцьовувати, ніби в цирку».

Взагалі він ніколи не розумів обмеженості деяких коней, котрі прагнуть на кожному кроці суперечити, огризатися, показувати свій характер. Ніби цим чогось досягнеш, окрім батога. З сумовитою зверхністю спостерігав Шептало, як Степанів батіг розганяв у різні боки молодих кобилок; у цих вороних, сивих, гнідих, перістих так мало розуму, що просто дивуєшся. Особливо коли бачиш усе трохи збоку, як зараз. Скільки потрібно було днів тихої, непомітної боротьби, поки Степан змирився, що Шептало бреде на водопій трохи збоку, трохи позаду, ніби він зовсім не бригадний, а сам по собі! Ні, він не бунтував, не ліз під батіг, а тільки відставав щодня на півголови, на півкроку і озирався на конюха, вкладаючи в той погляд увесь розум білого коня: мовляв, ти ж знаєш, я не підведу, я інакший, ніж вони, нас із тобою таких тільки двоє...

Червоне сонце опускається в роз'юджену куряву, з-за лісу — краєчок грозово-синього хмаристого холоду. В глибині банькатих Шепталових очей — рожеве тремтіння, наче без підків ступає по кризі. Зате скільки незалежності в крутім вигині шиї, в густій гриві, у розміреному переступі струнких ніг! Такі хвилини окуповують і безглузде кружляння в приводі, і сором міських ранків, і колотнечу навколо корита. Він забував, що одразу після водопою на нього одягнуть хомута й поведуть на ферму, а може, запряжуть ще й завтра, і позавтра, і кожного дня, до самої смерті. А коли здохне, люди здеруть шкуру і закопають під ліском. Якось він сам возив туди одного гнідого; з-під попони стриміли червоні кістки ніг, а слідом бігли голодні пси і жадібно облизувалися. Він усе забував, крім одного: тремтливої ілюзії волі та влади. Попереду клубком куряви котить табун, за табуном — Степан, а за кіньми і Степаном — він, Шептало. І можна досхочу тішитися уявою, що це він, білий кінь, жене до водопою і сірих, і вороних, і гнідих, і перістих. І Степана разом з ними, всесильного, милостивого й злого Степана, а сам ні від кого не залежить і нікому не кориться. Жовтаві соняхи перевисають через тини, од лісу віє прохолодою; вночі задощить, вони ночуватимуть у конюшні, а може, й у привід не запрягатимуть. Думки перестрибують, ніби плуг на розворотах, спокійні й приємні, як літній вечір після роботи. Страх провалюється все глибше, виколисана в стійлі довгими ночами ненависть розвіюється, і Шептало поглядає на конюха поблажливо: він не мститиметься Степанові за ті-випадкові удари, без цього не можна, без цього ніякого порядку не було б серед коней. Солодке

почуття прощення й солідарності з конюхом охоплює Шептала. Він піднімає голову і ласкаво, заклично ірже. Степан озирається і, ніби вперше помітив Шепталову сваволю, люто блимає з-під рудих брів:

— Ах ти ж, ледаче зілля!

Батіг злітає в червонясте небо, довгий та в'юнкий, тонким дротяним охвістям безжально обвиває Шепталові спину й гостро впирається в тіло. Білий кінь з несподіванки високо піднімає задні ноги, спотикається на рівному місці і, полонений страхом, що виринає з глибини тіла, вганяє в холодний піт, забуває всі недавні думки, кидається в юрму, між гарячих кінських тіл — гнідих, вороних, перистих. А батіг наздоганяє білу спину, січе, жалить...

Образа була така несподівана, приголомшлива, глибока, що білий кінь не пам'ятав, як проминули довгу вулицю й розсипалися по піщаному косогору, нижче якого стримів колодязний журавель, а ще далі, за вищипаною гусьми цариною, аж до самого лісу стелилися луки. Він тільки переставляв ноги, опустивши голову до самої землі, поки свавільний кінський потік кудись, — тепер було зовсім байдуже куди, — ніс його. Шептало ще ніколи не почувався так зле — несподівано все йому відкрилося, побачилося без попон, без прикрас, ніби відкраяний щойно пласт чорнозему. Його повільно засмоктував глибокий, як прірва, відчай.

На косогорі Шептало спинився, підвів голову, глянув навколо тужними очима. Його чутливі ніздрі збрижились, ожили, губи тривожно оголили гостру підкову зубів. Сонце сіло, луки димчасто синіли, а над лісом беззвучно, загрозливо росла кошлата грива вороного, що застиг перед велетенським стрибком на небо. Пахло травою, квітами, деревами, болотами, дощем, і всі ці запахи зливалися в один, знайомий і безконечно далекий запах, що раптом стрепенув Шептала, підхопив, пружно кинув із косогору.

І він побіг, збуджено форкаючи та загрибаючи копитами пісок, схожий на короткогривого стригунця. Матір упрягали в лісникову двоколку, а він біг збоку зеленими розорами доріг, зазирає у зелені сутінки хащ, заходив по коліна в жовтогарячі лісові ромашки і, наполоханий птахом, що пурхав з-під копит, мчав ліською дорогою навздогін білій ставній кобиліці. То було дитинство, і пахло воно молоком та конюшиною. Потім вони до самого вечора паслись удвох на лісових галявинах та просіках, і мати розповідала про гордих білих коней — його дідів та

прадідів, що гарцювали на залитім різноколірними вогнями помості, і милувались їхньою красою щовечора сходилися людські натовпи. Все життя цирк для нього манливо, запоморочливо пахнув святковістю міських ранкових вулиць. А в цих владних пахощах далечі ховався п'янкий дух забутої волі, що просочився крізь сотні поколінь білих коней та несподівано сколихнув Шептала.

Він так і не підійшов до корита, хоч дуже хотів пити; штовхатися зараз між пітних тіл було понад його силу. Стояв трохи осторонь, спрагло нюхаючи вологий пісок, і прислухався до своїх марень, схожих на полохкі досвітні сни. А в тих народжених запахом снах красиві білі коні бродили у виляглий сріблястими хвилями траві, купали дужі тіла в чистих річках і виходили з води на піщані коси, неначе на залиті вогнями циркові арени. Побіля вільних коней теж жив страх, але інший, не Шепталів страх перед Степаном, а будоражливий, живлющий страх, що кликав до відважної боротьби, до змагання.

— Бач, не п'є, бісова худобина, — почувся хриплий Степанів голос, проганяючи видіння. — Надівай недогнuzдок та й веди, бо не встигнете. Коли б на дощ не зібралось, диви, як суне...

Почувся шерхит босих хлопчачих ніг, чіпкі руки пригнули голову білого коня, спиритно накинули недогнuzдок і владно сіпнули до себе, Шептало бездумно, із звичною покiрністю ступив кілька кроків за хлопчиком і раптом з болісною ясністю, як ніколи досі, відчув свою неволю. Перед очима попливла витоптана власними копитами одноманітна суха земля, диркотів привід, торохкотіло колесо по бруківці, свистів батіг і вибухав лайкою Степанів голос. Шептало задер голову — ніздрі дражнило гострим запахом волі.

— Но-но! — суворо гукнув хлопчак, пробуючи пужално стегно коня. — Не балуй!

І тоді сталося несподіване для хлопчика, для Степана і для самого Шептала. Од того поблажливо-зверхнього дотику його бридливо пересмикнуло і підняло. Білий кiнь з нечуваною силою шарпнувся, вирвав кiнець повода, дико звівся на задні ноги, біснувато стріляючи страшними кривавими очима. Цієї хвилини він був справжнім білим конем, відважним та одчайдушним, як його далекі предки. Хлопчак відсахнувся, у грізнім подиві занімів Степан, а Шептало легко опустився на передні ноги, збив копитами сипкий пісок, перестрибнув рів і помчав через гусину царину в лугову синь.

Незабаром форкання коней, Степанова лайка, тягуче рипіння журавля і плескіт води в кориті розтанули, згнули у вечоровій безвісті, ніби їх ніколи і не було. Навколо Шептала росла, ширилась аж до трав'яних, утаємничених обріїв воля; воля пахла живою вільгістю, міцним настоєм лугових трав і молодого сіна. Йому ще ніколи в житті не бігалося так легко. Втрапив на вкочену колесами лугівку, копита відбивали чіткий ритм, і, збуджений тим ритмом, він навмисно прискорював біг, наздоганяючи самого себе та розсипаючи по крутій шиї густу білу гриву. Не було ні хомути, ні голобель, і ніхто не сіпав за віжки, вказуючи шлях.

Дорога впала у зарослий верболозом рукавчик, перестрибнула коріння та сухий хмиз і різко завершила вбік, уздовж пересохлого русла. Під поги білому коневі стелилася висока, що не знала коси, зовсім як у його недавніх видіннях, трава. Злегка світилися в сутінках пригладжені лігвища вітрів, темніли стрілки шавлю та смачно вабила конюшина. Шептало пірнув у запахи. Мокрі мітлиці лоскотали черево та груди, він нагнув шию, занурив голову у трави. Темно-зеленим хвилям не було кінця-краю: туті, коплаті гриви хлюпали в груди, лоскотали ноги.

Шептало спинився, нашорошив вуха і сторожко скосив очі. Віп був сам-самісінький на всю луку. Мовчала трава, мовчало віддалік громаддя копиць, схожих на вершників, що поснули з піднятими забралами — нерухожими контурами лелек, усе потонуло в безобрійній, німій тиші. Білий кінь сп'яніло заіржав, не в силі стримувати буйної радості. На іржання білого коня коротким клекотом обізвався лелека — клекіт захлинувся в урочистій задумі, і знову все стихло, здавалося, навіки. Шептало упав на спину, покотивсь по луку, з насолодою підминаючи траву та сміючись, як уміють сміятися тільки коні — голосисто й заклично. Над ним висіли зігнуті в колінах ноги, а над ногами — половина неба, волохатого, темного, половина густо-синього, з яскравими блискітками зір. Шептало гордовито кресонував копитом зірку і застиг, ніби чекав на іскру.

Знанацька по волохатій хмарності цьвохнуло болюче білим, наче із сириці плетеним, сяйвом. Шептала різко, поза його волею, крутнуло та звело на ноги. Ще довго не міг отямитися, принюючись до вим'ятої трави, — сьогодні уперше наполохався блискавки. Неприємний спомин засмоктав у грудях: спека, вигоріле небо, шелест соломи на стерні, щем спини, скусаної гедзями, косарі

при обіді. Шептало забродить у овес і відчайно котиться по хрускотливій сухій хвилі, батіг гострий, наче коса, — з чіпкої білої сириці, він біжить по стерні, а батіг жалить, жалить...

Нічна волога стала незатишною, мулькою, ніби стійло повесні, коли немає підстилки. З-за копиць, од річки, віяло теплом. Білий кінь радо попрямував на тепло, полощучи боки об шерхаті долоні копиць і розгойдуючи одноногих, потривожених лелек. Копиці пахли ситою зимовою ніччю, коли завірюха безсило б'ється в стіни, шелестить по дверях сипучим снігом, а в стайні парко й дрімотно.

Але з кожним кроком до річки сінний дух відступав перед п'яною повинню ще денного тепла і тривожної водяної вільгості, од якої глибше дихалось і кортіло бігти, брикатись, іржати. Коли ж берег упав, оголивши бронзову спину нерухомої, сонної води, Шептало не стримавсь і побіг, перечіплюючись об кореневища верболозів, грузнучи в піску та задихаючись од не знаної досі, нестерпної, та все ж солодкої спраги, яку вільно було вгамувати живою, а не іржавою водою. І він рвонув понад берегом, по міліні.

Молотив копитами теплуваті хвилі, бризки смачно дражнили губи. Шептало шурхнув у глибіню і поплив, оглушений плескотом, пінистим виром, що зчинився навколо нього. По небу прокотився невидимий грім і впав десь поблизу, за лісом... Це були найкращі хвилини Шепталового життя. Ніколи досі і вже ніколи опісля білий кінь не почувався таким наповненим живлющою силою природи — од трав'яних хвиль до білих громів у вишині. Вийшов на сизу піщану косу і, струсивши воду, знову заіржав грізно та бойовито, перегукуючись із громами. Тепер йому захотілося спокійно напитись, і він пішов по сизій косі до затоки. Пив скупими ковтками, цідячи воду крізь зуби і шкодуючи, що уже втолив спрагу.

Раптом небо над Шепталом напулося, наче віжки, коли віз на косогорі, тріснуло навпіл, у тріщину хлюпнуло яскравим світлом, і Шептало побачив у водянім дзеркалі себе — незвично білого, аж до щему в очах. Здивований, він перечекав, не рухаючись з місця, щоб не скаламутити води, поки знову засвітилося, і знову побачив свою чисту, прекрасну білизну.

Перші краплі крихітними копитцями пробігли по затоці — починався дощ. Шептало побрів до ліска — гірка правда, несподівано відкрита, засмутила його. Протягом усього життя в стайні обманював себе: він уже давно не

був білим конем. Він був бруднуватого-сірим, попелястим і тільки тепер, викупавшись у річці, знову став сліпучо-білим красенем, схожим на древніх предків. Недаремно Степан хльоскав його батогами, як і все інше бригадне бидло.

Узлісся, наскрізь промите дощем та прочесане вітром, гривисто розгойдувалося, ніби голови коней у степу. В щепелявих заростях було темно, мокро і сиротливо. Білий кінь полохливо сахнувся — сосни глухо гупали об землю молодими шишками.

«Степан справді буває дуже злий. Немов щось знаходить на нього, але з ким цього не трапляється, та ще на такій роботі. Скільки нас на одні плечі, а хіба ці гніді, сірі, перісті, ворони, сиві щось розуміють?» Шепталові неждано закортіло почути Степанів голос, ласкаво ткнутися мордою в його замаخورчені долоні, хай навіть ударить, висварить. Білому коневі бувало завжди по-справжньому гірко, коли його зневажали та били, але незабаром невідомо звідкіля з'являлася винувата довірливість до кривдника. Раніше він дорікав собі за відсутність гордості, але тепер, серед пустинного темного луку, ця довірливість була бажана й приємна. Вона єднала його із селом, із Степаном, як і педогнуздок, що час від часу потеленькував.

Шепталові подумалося, що весь сьогоднішній вечір — і коли біг, вирвавшись із хлопчачих рук, і коли вигулювався серед високих трав та в річці — він повсякчас відчував на собі владний Степанів погляд. Так застоялий жеребець змагається з вітром у прудкім бігу по колу, напнувши довгі віжки, кінець яких тримають сильні руки конюха. Але ця гірка правда вже не сколихнула Шептала, він тільки прищулив вуха і прискорив біг. Дощ ущух, тільки небо все ще спалахувало холодним білим полум'ям, вихоплюючи з темряви білого коня, що поспішав до села розмоклим путівцем. На вулицях, між тинів, стояли широкі калюжі, і, коли спалахнула блискавка, Шептало знову бачив у них своє відображення. Він заклопотано зупинився, думаючи, як то здивується Степан. І коні здивуються, бо ніколи не бачили його таким білим, гарним. Степан вважає, що він хоче виділитися, показати норов. А справді, кому й що доведеш? Тільки собі гірше зробиш. Краще вже й надалі прикидатися сіреньким та покірненьким. Сьогоднішнє перешумить. Хай завтра у привід відправить чи до міста, а згодом вони з конюхом порозуміються. Недаремно ж білим коням даровано розум. Головне, щоб він, Шептало, знав про свою білизну, а для чужих очей краще лишиться колишнім.

Шептало ступив кілька кроків, ліг у грязюку і покотився по дорожній хлюпавиці. Коли звівся на ноги, вже не був білим конем; до ранку грязь підсохне і він стане таким же сірим, як був досі. Колишній спокій та розсудливість повернулися до Шептала. Звичайно, бригадний двір замкнено, але перелаз між конюшнею і клуною — з одної низької жердини.

Двір знайомо пахнув перепрілою травою та вівсянкою. У стайні не світилося, Степан спав. Коні дримали у загорожі, під навісом. Біля комор сонно бив у рейку сторож. Шептало обійшов загорожу — ворота щільно причинені і взяті на ошийник. Білий кінь, скільки зміг, просунув голову між двох жердин загорожі та й собі задрімав, притомлений нерозумною блуканиною...

1965

КІНЬ ШЕПТАЛО НА МОЛОЧАРНІ

Під ранок ставало зимно. На жердки кошари, на кінські гриви падала холодна роса. Коні прокидались, брижили шкіру, голосно пирхали захололими губами і збивались у тісний гурт. Енергійний, лиснявий — ходив під самим конюхом і тому жив ситніше од інших — молодик розповідав щось смішне про свого хазяїна:

— А я його хвостом по шиї — хвиць, а він себе долонею як лясне, як обматюкає гедзів: думав — гедзь...

І замовк, ніби стеріг, хто що мовить. Але обачні, навчені життям коні ховали голови в передні ноги і там тихенько посміювалися, скрива поглядаючи полохливими очима на двері хижки, в якій спав Степан.

Білого коня Шептала студений ранок не тривожив. Ще з вечора забився він у гурт і зараз почувався між теплих тіл зовсім не кепсько. Після пам'ятної втечі у грозову ніч він дуже змінився: став передбачливіший та обережніший. Уже не цурався схожих на себе, не похвалявся, де треба і де не треба, своєю білизою, намагався загубитись у кінській юрбі, щоб зайвий раз не потрапити людям на очі. Навіть полюбив солоний запах сечі та поту, що завжди висів над табуном.

У тій свідомій втраті самого себе було щось щемливо солодке. Та й час тепер спливав скоріше — у полі, в кошарі і навіть у дорозі білий кінь байдуже дримав. Впряжений у воза, він уже не цікавився дорогою, а заплющував

очі і прислухався лише до віжок. За таких хвилин Шепталу здавалось, що він давно вже не білий, а сірий, гнідий, перістий, вороний, чалий, як інші бригадні коні.

Не дивно, що жилося йому тепер легше. Навіть розповнів, бо затратив сили ощадніше. Правда, часом дрімоту просвічували хиткі, нереальні, як сон, і непрохані видіння: злами білої блискавки у річковій воді, лелеки на стогах, збуджений грозою ліс. Шептало не встигав гаразд втямити їх, бо лячно гнав од себе все крамольне, недозволене яскравим, наче посвист батога, спогадом.

Вовтузяться в загорожі коні. Шептало — в дворіщі, лише голова просунута між жердин, у кошару. Риплять двері хижки, важкі кроки Степана, шерех дротяного охвістя. Білий кінь опускає повіки, притьмарюючи молоде сонце, — хай буде ніч, хай ніхто не взирає Шептала. А кроки наближаються. Хочеться раптом стати маленьким, як миша, що шарудить між копит, у вівсянці. Або гнідим, перістим, вороним, чалим, тільки б не бути білим, не впадати у вічі Степанові.

Степан уже десь поруч, чути його важке, зле дихання. І порожнеча — жодного бажання, жодної думки. Зненацька небо розколюється, пекуча блискавка жалить спину. Шептало підкидає зад, висмикує з-поміж жердин голову і стрімголов біжить по бригадному дворіщу. «А!.. — кричить очамрілий від злості й ненависті Степан. — Я тобі покажу волю, мати твою перемати!..» Над білим конем висвистує пуга. Білий кінь б'ється грудьми об стіни стайні, кидається на огорожу, креше стоптаними копитами ранкове сонце, але дротяне охвістя батога наздоганяє, впирається в тіло, ніби рій гедзів, а гніді, перісті, вороні, сірі, чалі регочуться, доки Степан і їх не хльоскає, зопалу чи для годиться. Коні шарахаються, трюхикають з кошари, чалапають до криниці, на водопій. Шептало залишається сам межі просторого дворіща, але простір зараз лише лякає і гнітить його. Ховається в закуток між загорожею та стайнею, дрібно тремтить, тулячи розбиті губи до росяних пагонів лободи. Десь далеко щасливий од Шептала кінь п'є сонячний ранок, і в прозорім кориті дня того ранку лишається все менше, на самому денці...

І тільки в однім Шептало все ще почувався білим конем: він уже не чекав од життя ніяких радощів. А в табуні всі — від шолудивого стригунця до кістлявої клячі — підсолоджували життя своє химерними надіями. Особливо ж у такі ранки, як сьогоднішній, — коли і студено, і черево давно

спорожніло, і день не обіцяє нічого, крім виснажливої роботи. Шепталові кортить проштовхатися ще глибше, у вузьку щілину між тіл і забути ся хоч на півгодини, до водопою. А коні марять, коні вигадують самих себе і своє життя...

— Кажуть, заборонили батоги дротом доточувати. Степан їздовим скаржився...

— З весни не гнуздатимуть. Бо залізо губи роздирає. Тепер нашого брата жаліють, не то що колись.

— Не те, таки не те. З правлінської стайні переказували — голова звелів коней, які картоплю возять, щовечора вівсом підгодовувати. Та від Степана діждешся...

— Картоплю, картоплю... А я біля комори, що — менше од тебе на пупа беру?

— Порівняв...

— Іч, розумник знайшовся... Бачили таких... Іди, поволочи мішки, тоді й скажеш, кого вівсом годувати...

— Те скажу, що й зараз. Звісно, як вродився лежнюватий...

— І-і-і-і!.. — заіржав мерин, що возив зерно, й гризнув сусіду.

Зчинився гвалт. Шептало розплющив стомлені очі: рожевий хомут сонця піднімався над бовдурами хат. На мить у ньому знову прокинувся білий кінь.

— Учора возив шалівку голові, довго під двором стояв, а вікно відчинене. Чую, голова й каже бригадирові нашому: «Відбери своїх коней, хто десять років одробив, на заслужений відпочинок. Збудуємо на луках велику кошару. В травах, над річкою — хай пасуться, гріють старі кістки, поки натуральна смерть не настигне. І щоб відтепер анітелень про бойню...»

Юрба застигла, відтак гойднулась, голови з нашорошеними вухами потяглись до Шептала. Старий, охлялий кінь розштовхав молодняк, протиснувся ближче.

— Це правда? Я знав: рано чи пізно, а так буде, — трохи патетично проказав він, задерши голову. Його очі червоно сльозилися.

— Правда, — промимрив Шептало, уже зневажаючи себе за безжальну вигадку.

— Правда! — істерично проіржав з кутка кошари недавній стригунець. — Поки та правда справдиться, з наших костей мило зварять. А я таки чув: одного щасливця на молочарню заберуть... Отам життя... Молоко одвезеш та й лежи, скільки схочеться, у правлінській стайні. Поталанить комусь...

— Відомо, кому поталанить, — загомоніли, запліткували коні, заздро зиркаючи у бік енергійного молодика. — Хто Степану п'ятки лиже...

«Та вже ж не мені, — байдуже подумав білий кінь, знову провалюючись у рятівну дрімоту, — Вже ж не мені. Хто насмілювався тікати, того на легшу роботу не посилають. Відтепер і до скопу — темна пляма. Виродок. З характером. Багато про себе уявляє. Тільки б швидше усе скінчилося. Все...»

Якось їх гнали повз скотомогильник. Білому коневі навіть сподобалось: меланхолійна, супокійна пустака — сірі пагорбки, дика грушка над канавою, кістки в бур'яні біліють. Тут можна лежати вічно, і ніколи не зжене тебе Степанів батіг.

Тут, нарешті, — воля...

Щойно табун повернувся з водою, на бригадне дворіще причалапав блідий, рухливий чоловічок з вуздечкою через плече. Легка хвиля прокотилася по кінській юрбі:

— Івась із молочарні... Починається...

Молодик шаснув ближче до загорожі. Хто із старіших почувався ще на силі, гордо задирав голову. Вкрай заїжджені мерики та кобили, ніби теж сподівалися на щастя, і собі зиркали з-за м'язистих спин у бік Степанової хижки, за дверима якої зник молочар. Що й казати, навіть коліна білого коня зрадливо затремтіли, хоч він і намагався боротися зі своїми слабощами. Нарешті в дверях хижки з'явився Степан, як завжди, з батогом. Слідком дрібцював Івась.

— Куди прешся, здохлятино! — заіржав Степановими словами енергійний молодик і гризнув стару, охлялу кобилу.

Знову зчинився гвалт.

— З жиру біснується, трясця вашій матері! — гукнув Степан, махнувши батогом.

Вискнула в повітрі шкіряна змія і палом опустилася на кінські спина, не розбираючи, хто праведний, хто грішний. З несподіванки Шептало вихнув задом і хотів було шаснути вбік. Але стояв у самім стовпиську, юрма міцно тримала білого коня в своїх пігних лепцатах. Знову вгорі свиснув батіг. І цієї миті Шепталові уявились у всій своїй реальності безкінечність, бездонність щохвилиної муки та ганьби, на які прирекла його лиха коняча доля. На тлі того чорного шляху до скотомогильника молочарня бачилась єдиним провітком, що ось-ось усміхнеться комусь щасливішому, нахабнішому...

Майже не пам'ятаючи себе, білий кінь скинувся на задні ноги, втрапив копитом в енергійного молодика, — наполохані коні шарахнулись від загорожі, — відчайно заіржав і гецьнув грудьми об соснові жердки кошари.

— У-у-у, дурна худобина, мало я тебе вчив! — заскреготів зубами Степан, вимахуючи перед Шепталовими очима пужалном. І раптом обернувся до молочаря: — Забирай це стерво, щоб і не смерділо, може, хоч ти присупониш...

У кошарі неждано повисла гнітюча тиша. Кожен кінь мовчки переживав своє зле розчарування. Першим оговтався енергійний молодик.

— Щоб я тепер хоч на вівсину постарався! — вискляво заіржав. — Хоч на вівсину...

— Служи, служи вірно все життя, а коли до винагороди — нахабі дістанеться.

— Так ведеться в житті: хто плуга волочить, того б'ють, а хто тільки бочиться, на пашу поглядає, того розсупонюють... — філософськи мимрили підтоптані кобили.

Молодик безсило кусав білого коня за стегна.

Але Івась уже одягав на Шептала вуздечку, вже виводив з кошари, і удар Степана — пужалном по ребрах — був солодкий, бо останній. Вели білого коня через бригадне дворище, і кожен ступінь був останній, а ненависний, заздрісний гвалт юрми все віддалявся.

Паморочливий туман стелився під ноги Шепталові. Він ледве переступав ногами в неймовірно солодкому напівсні.

Після каторжної борозни в бригаді, де щодня брав на пупа більше, ніж спроможний узяти, і брів, перехнябившись, аж потріскували жили в ногах, білий кінь довго не міг звикнути до легкоти в роботі та й у самім його новім житті. В просторому правлінському сараї на загальнім дворі, крім Шептала, жило ще четверо коней. Перші дні він ніяк не міг втямити, чим вони всі займалися. Вранці коней ніхто не будив, бо й сам пожежник Гаврило, якщо не ганяв до череди корову, то хропів на сіні, за дощатою стіною. Коні прокидалися, коли сонце висіло над бовдурами хат: об таку пору бригадні коні вже тягли в поле вози.

Правлінські чалапали до корита — пожежник щовечора привозив свіжу воду у великій червоній бочці. Огира Гаврило напував сам — волі йому не давав. Потім ліниво жували отаву — були ситі з вечора. Вже припікало, коли приходив Івась, запрягав Шептала, і вони котили пустельними вулицями до молочарні — кривобокої халабудини на

краю села. Почасту Івась, будучи в доброму настрої, насовував на вуха картуза, дригав у повітрі ногами і хриплато наспівував:

Погошки, погошки,
Візьміть мої вожки,
А я ляжу на воза
Голо-голо-мозий.

Погошки, погошки,
На тину висять горшки,
Питунці і гладішки,
А ви спали в Марішки?

Хоч як напорощував вуха Шептало, не міг втямити, про що та довга, химерна пісня, і мізкував собі: його новий погонич або дуже розумний, або дуже дурний.

Погошки, погошки,
Гостріть свої ложки.
Хочу супу смачного,
Дайте сала свиного...

Тільки стовбичити біля молочарні не любив Шептало. Жирні, нахабнуваті мухи роїлися над конем. Нудний запах гарячих вершків дратував його. Нарешті воза заставляли бідонами, Іван лягав у передку і закривав очі картузом — ні разу не бачив Шептало в Іванових руках багога чи лозни, хіба що часом, знічев'я віжками підхльосне, — і білий кінь вивертав на полівку, що вела до міста. Коли згадував мажари картоплі, гори — під рубель — мокрої, закрижанілої соломи, теперішня покляжа видавалася зовсім легкою, по силі стригунцю.

Меланхолійно, без поспіху плуганився Шептало осінніми полями, прислухаючись до тужних згуків перелітного птаства в небі, до заклопотаного шелесту полівок у стерні, до скрипу немащених задніх коліс — передні Івась помастив того дня, коли забирав білого коня з бригади, а двоє лишив на завтра — то й досі. Десь посередині дороги Шептало вибирав глибокий видолок і спинявся. Івась піднімав картуза, озирався довкола, брався до бідонів. Чаклував біля кришок, ладнав з гавети ополоника. Відхиливши далеко назад голову, жадібно гольгав вершки. Тут Шепталові знову, як і біля молочарні, ставало млосно. Одвертався й ловив запахи стерні, конюшини, гречки, ріллі, що їх котив полями прохолодний вітер.

Вертаючи назад з порожніми дзвенючими бідонами, клали на воза оберемок вівсянки чи конюшини і завозили до Івасевого двору. Поки молочар перекидав привезене

через тин, навколо Шептала стрибала Івасева малеча й верескливо наспівувала:

Погошки, погошки,
Дайте нам йошки!..

Вподобав Шептало і поїздки з Івасем на луки, по отаву. Рушали надвечір, добре спочивши після денних походеньок. Дорога падала у долину, де, як переказували старі коні, колись текла річка. Тепер Шептало перебредав русло, ледь замочивши копита. Колеса м'яко шелестіли в баюрі. Шептало вже знав Івасеві вподобання і прошкував до лісу. Івась кидав віжки на спину коня і надовго зникав за деревами — шукав гриби. Білий кінь лишався сам — майже в тих місцях, куди тікав колись од Степана. Ніжно, печально пахло осінню. У мовчазних, наполоханих першими заморозками деревах не було і сліду недавньої літньої вільгості. Усе жило в передчутті чогось лихого, немилосердного.

«І куди було тікати? — розмірковував за таких хвили Шептало, стиха поглузовуючи над собою, колишнім. — Справді, краще, аніж зараз, не було ніде й ніколи. Найвільніше почувасься в правлінській стайні, а не в травах». Шептало спроквола брів попід кущами калини, вільхи, ліщинника, і було б йому зовсім добре, якби позаду не видзеленькувала об полудрабок коса та не нагадувала кожної миті, що, куди б ти не ступив, усюди треба волочити за собою цього мертвого, бундючного одоробала — воза...

Але ж піде так багато не розмовляли, як у крихітнім правлінським табуні. Усі забаганки бригадного загалу видалися білому коневі куцими поруч змістовних діалогів, що їх вели нові Шепталові приятелі. Тепер Шептало бачився собі таким дурником, таким неотесою, що зовсім забув про свою перевагу над гнідими, перістими, сірими, вороними, карими. І перші дні здебільшого мовчав, якщо до нього не зверталися.

За погожих вечорів, поскубши з ясел привезеної Шепталом отави, коні кружкома лягали неподалік стайні. Опускалось у димарі оранжеве сонце. Вогька осіння паволока котилася по городах. Вулицею гнали до колодязя бригадних коней — хльоскав Степанів батіг, коні шарахались, трищали тини. Степан матюкався і знову хльоскав. Шептало навмисне не дивився в той бік: хай Степан знає, що білий кінь нарешті втрапив до рівних собі і весь — у розумних балачках.

— Я щодуху мчатиму по білій крем'янистій дорозі, — казав ще гаразд не об'їжджений, чванькуватий молодан — він полюбляв розмови про смерть. — Цокотітимуть підкови, у вухах лящатиме вітер, грива стелитиметься, наче крила птаха. Коні в борознах, дерева, люди ойкатимуть від захоплення та заздрості: «Як він біжить!» І раптом я впаду на білій дорозі. З усіх чотирьох. Я впаду на суху землю, і земля застогне з розпуки, а душа моя вже буде далеко-далеко, на білих копицях хмар. І буде мені легко та солодко, наче стою по коліна в конюшині. Але мине небагато часу, і я повернусь на землю. Неодмінно. Я вірю в перетілення душ. Моя душа блукатиме з істоти в істоту. Спершу я стану конюхом... Аж потім я стану могутнім дубом край дороги. Уявляєте? Повз мене біжать коні, поспішають люди, юрмища, мстущія, шум-гам, а я дивлюся з висока, підперши зеленими копитами небо: мені нема куди поспішати — ні в голоблі, ні до плуга, ні до корита...

— Вихолощена, дитинна бридня, — нашіптував у вухо білому коневі коростявий мерин. Він був уже в літах, та й розповнів на пожежні, тому виглядав досвідченим. — Ця вигадана смерть на білій дорозі, глядачі, тільки оплесків не вистачає... Який несмак! Він скорчиться в борозні після третього гою. Коли вже народився конем, будь ним, роби все, що тобі накажуть, але не май себе за раба — ось порятунок, поки ти в душі вільний, ти не раб, хоч і в голоблях. Хай мене запрягають, спутують, б'ють — я вільний, бо не мрію про інакше життя. Помітили — пута відчуваш лише тоді, коли борсашся. Тоді мотуззя врізається в шкіру — аж до кісток. Ось яскраве підтвердження моєї правоти. Гляньте на цього жеребця. Він зараз почувается вільним, хоч і бігає по колу. Бо не має себе за раба; навцаки, розумово обмежений, гадкує, що досяг на сім світі неаби-чого...

Шептало глипнув у бік стайні. Посеред стовковища з віжками в руках крутька переступав з ноги на ногу Гаврило. Огир, вигнувши пахолок, трушкував по колу. На червоних пожежних бочках сиділи дядьки, смоктали цигарки. В голоблях гарцювали хлоп'яки. Гаврило підняв правицю з батогом, батіг хвітькнув і вшав на моріг, стрельнувши на всю околицю.

— І-гі-гі! — весело хіхикнув огир та рвонувся вперед.

Пожежник обіруч вхопився за віжки, відкинувся назад, віжки виструнчилися, вивертаючи коневі голову. Жеребець пирхнув, хвицьнув копитами землю і звично, радо понісся скоком по колу.

— Щасливий, — зітхнув молодик. — Увесь у русі... — і скрушно додав: — Якби мене змалечку не вихолостили, я б...

Мерин кинув на нього нищівний погляд і прошептав на вухо білому коневі:

— Раб навіть у мріях лишається рабом...

Тільки конюхата кобила, що мала під зиму ожеребитись, мовчазно стояла неподалік гурту, опутивши голову між передні ноги. Кобила мовчала, усюди — у стайні, біля корита, на вигоні, а коли до неї зверталися, відповідала не до ладу, ніби щойно зі сну. «До чого вона весь час прислухається? — думав Шептало. — Невже до того, хто має колись народитися?»

І в його грудях тепло.

Якось — уже було поночі — укоськаний жеребець, остигаючи, ледве переступав ногами — на вулиці зарипіли колеса зле змащеного воза і знайомий голос прогучав із-за паркану:

— Гавриле! Картоплю тобі привіз. Ходи до хати.

— Зараз!

Пожежник злегка прихльоснув батогом. Жеребець подибав до стайні. Шептала манило на голос — не знати чого. Пішов уздовж паркану — трохи хвилювався. В сутінках розгледів доверху вантажений картоплею віз, знайомі постаті дядька в куфайці та молодого бригадного мерина, що снів колись молочарнею. Мерин, звісивши між голоблі голову, важко дихав. Учувши Шептала, повів на нього оком і знову похнюпився. Білому коневі теж забракло слів, йому було ніяково та журно у своєму щасті перед чужим бідуванням, але не мав сили мовчки відійти — дуже кортіло побалакати.

— І на молочарні несолодко, — мовив тихо, соромлячись свого ситого, легкого існування. — За день не приляжеш. Гасаєш, мов оглашений. І знову ж — відповідальність: бідони з молоком возити — не картоплю, звісно.

Мерин не обізвався на ту мову й словом.

— Як там Степан? — спитав по хвилі Шептало й полегко зітхнув, бо те запитання найбільш свербіло йому.

— Що Степанові станеться? — похмуро відповів мерин. — Який був, таким і залишився.

— Мене не згадує? — ще по довшій мовчанці, чомусь притишуючи голос, запитав білий кінь.

— Чомусь не згадує... — почулося з сутінків глумливе, а може, той глум вчувся Шепталу.

— Ну, де ти там? Поганяй! — гукнув од воріт Гаврило.

— Но-но! — цмокнув дядько. Молодий мерин стрепенувся, натужився, але віз ніби приріс до землі. Дядько махнув пужалном і вперішив коня по ребристих боках. — Н-но, проклята худобино!

Нарешті бакнуло у вибоїну колесо і віз покотився вулицею. Ще довго похвількувала у темряві пуга.

Правлінські коні вертали до стайні. Вкладалися в різних кутках, на з'їдинах — стайня була простора. Прийшов Гаврило, зачинив двері. Все стихло. Тільки лагідно зітхала конюхата кобила та час від часу біснувався в загорожі збуджений прогулянкою жеребець.

Шептало довго не спав. Уявлялось темне бригадне дворище, встелене багаторічним солом'яним порохом, крізь який деінде прошпиговується шпориш. Пахне лободою: вона попід тином та стайнею — аж до стріх. Молодого мерина вже, певно, розпрягли, і він почвалав до коней, що теж припізналися і не пили увечері. З увряжною виходить Степан, відчиняє ворота, хльоскає пугою. Коні наввипередки дріботять з двору. Вогка дорога, вогкі тини, вогке небо — звук батога якийсь глухий, теплий, зовсім не страшний. І Степан, притомлений довгим днем, ліниво чиргикає своїми чоботищами об кожен вигорбок — не свариться, не матюкається. Доки п'ють коні, сидить на цямрині, вистукує пужалном по халяві; обличчя стомлене, смутне і навіть добре. За цих хвилин він думає про всіх коней: чим завтра нагодувати, куди кого послати. А луги пахнуть молодою отавою, а земля шерхла, як Степанова долоня...

Вертали з порожніми бідонами. Скубнувши із скирти соломи, Івась ліг горілиць і, як завжди, задрімав. В інші дні Шептало звично плуганився б знайомим шляхом до двору молочаря. Але сьогодні особливо звабно темніли на приполах оскубини гречки, легка паморозь пірію стелилась у долинах, молода конюшина між карячкуватих дубків кликала в лісосмугу. Білий кінь скрива глянув на Івася і звернув убік. Воза торсовуло в розорі, але візник не прокинувся.

Поскубуючи конюшину, Шептало ступав та й ступав собі по лісосмузі. Сховалося за пагорбом село, дубки скотилися у рівчак, тоді знову вибрались на хребет поля. У Шепталових грудях трохи студеніло од власного свавілля, і дріж у колінах: ніби некованими копитами — по ожеледі. Але не від боязні, швидше навпаки — від молодечого збудження. Глумливо озирався на молочаря — той

спав. Тільки коли віз заgrimкотів по ораному — трактор пройшовся впоперек лісосмуги, — Івась розплющив очі: віжки тяглись по траві. Виматюкався, скочив з воза і забіг наперед. Впився в загнuzдок, замахнувся кулаком. Шептало гордо скинув головою — блідий кулачок молочаря безсило заметався десь далеко внизу.

«Степан би дістав, — раптом подумалося білому коневі, і він зрозумів, що глибоко зневажає Івася з усією його хирлявою добрістю. — Степан би сім шкур спустив. Так відшмагав, що й місцинки живої на спині не лишилося б. Морду б кулаками зсаднив... Бо Степан дужий, наче білий кінь...»

Десь за тиждень схолодніло. Двір гув під копитами коней, а дороги стали струпкі. Вітер шастав попід стріхами, правлінські коні вночі збились докупи. Вранці Гаврило відчинив стайню і зник. Івась теж не заявлявся. Весь день по дворах грали гармошки. Вулицями бродили рожевопикі люди. В кориті зкрижилася вода, і коні лизали вогкі тини. Лютував у стійлі огир. Повз загорожу у бік крипиці брели бригадні коні. Позаду, трошачи чобітьми гострі грудки, понуро йшов Степан: в буденному, як завжди, дарма що свято, — витерта до ниток шапка, куфайчина, широкі штани брижаться над халявами, пуга в руках. Білому коневі стенулося в грудях — і зимно, і боязко, і радісно. Він щосили вибалушує очі, штирхає поглядом перехняблену поstatь Степана. «Озирнись, озирнись, озирнись...» — волає подумки білий кінь. Але Степан незворушно бреде далі, човгання чобіт і копит глухне за рогом вулиці. Трохи розчарований, білий кінь іде до корита. Треба йому цього Степана, як хомута на шию. Мало хіба його батожив? Усе ж часом приємно згадати, що ти ходив під тим биндюгом. Бо те ходіння скінчилося. Навіть не приємно, а так, солодко-лоскотно ялось. Ніби тобі живіт гребінкою чешуть.

— Степан, який він не є поганий, а не бійся, своїх коней і в свята без води не залишив, — раптом каже до гурту Шептало.

Власний голос навіть йому самому видається чужим.

— Що, за пугою нудьгуси? — скалить до сонця зуби коростявий мерин.

— Без пуги, властиво, і тут не обходиться, — чомусь нервує Шептало. — Та й спробуй інакше з нашим братом. Загал — він полюбляє строгість. Був би ти конюхом...

— Я б не був конюхом, — переконано каже мерин.

— Усі ми розумні, доки... — Шептало пробує пригасити роздратування, але марно: злість хтозна на кого забарвлює кожне його слово. — Степан теж даремно не вдарить. Б'є, бо заслужили. Він — один, а нас у табуні — десятки. Тільки дай волю, — бригаду рознесуть. Така наша кінська натура. Звісно, під Степановою рукою бути — не овес жувати. Але якщо нутро в тебе багате, що для тебе той Степан?

Відтепер вкладався в своєму кутку з думкою про Степана, і спозаранку — Степан в очах. Обмислив кожен свій рух, щойно заманячить поблизу конюх: поверне голову в той бік, скільки супоня дозволить, байдужо ковзне по Степанові відсутнім поглядом і знову в свої гадки. Тільки зневажливо помахуватиме хвостом, ніби мух відганяє. Цікаво, як Степан поведеться. Мабуть, думає, що для Шептала тільки й сонця, яке з-під стріхи. Покрутиться, покрутиться навкруг, може, зі зла стьобне Шептала пужалном — а Шептало й не здригнеться, й оком не поведе, — та й попрошкує своєю дорогою, спіймавши облизня. А білий кінь навіть услід йому не гляне. Хай Степан знає, що тіло білого коня можна скувати між двох голобель, а душі його вільної не запряжеш, не засупониш. Від тих думок світлішало на серці.

Таки так і сталося. Пленталися з Івасем повз бригаду. З воріт саме виходив Степан. Візниця натяг віжки. Шептало шаснув очима на дорогу — дуже зблизька помітив конюха. Понуривши голову, Степан обійшов навколо підводи, буцнув передком чобота в колесо:

— Мاستилом бульбу смачиш, чи що?

— Хі-хі-хі! — дрібно засміявся Івась. — Таке скажете. Коли осі немащені — веселіше. Їдеш, а воно пищить, сюрчить — музика. Як у радію...

— Ну що, — похмуро обірвав Івасеву мову конюх, — ця здохлятина у тебе не бісється?

По Шепталовім тілу бігли холодні колючі мурахи, він тремтів, не спроможний вгамувати гидкий, підступний дроз. І був він не від боязні перед Степаном, не зі страху, не з переполоху, а від чогось іншого, суттєвішого, що нездоланими хвилями підіймалося з глибини одвічного кінського буття. Зиркав із-за хомута благальним оком, що сльозилося: Степан так і не підвів голови, не глянув на білого коня.

— Справно було ходила, — залебедів Івась. — А десь на тім тижні, наче гедзь у нього впився, — аж у Дубровице забелебенив...

— На ковбасу б його,— знову обірвав конюх Івася уже од воріт.— Я своїх скоро переполовию...

І зник. «Прикидається,— тоскно подумав Шептало.— Зовсім як білий кінь — знає собі ціну». І Шептало затято стояв посеред вулиці, ніби й не чув істеричних Івасевих нокань. Лише коли Івась хльоснув по ребрах лозиною, поволі рушив з місця: аби ногами переступати.

Уночі впали сніги — Шептала впрягли в сани. На полівці вогкої снігової каші було по коліна, а полози час од часу діставали груддя, чиргикали, напинали постромки, аж хомут немилосердно чавив тіло. Білий кінь повернувся з молочарні зовсім охлялий. Лець доплентався до стайні, коли Івась випряг, з нудьги хльоснувши черезсідельником по стегнах, — стайня незвично порожніла, тільки в кутку лежала конюхата кобила та жеребець, як завжди, сіпався в своїй загорожі. Не було видно чванькуватого молодика і коростявого мерина.

— У бригаду взяли,— тихо мовила кобила. Шептало чи не вперше чув її глибокий, скупий на барви голос.— Бригадир приходив, казав, що взимку на пожарні лише харч марно переводитимуть.

— І-гі-гі! — засміявся в сутінках огир.— Так і треба розумникам. У Степана дуже не помудрують. Той клецьки полічить...

У Шепталовій душі стало порожньо та зимно, як у стайні. Було таке відчуття, ніби візниця з великого зла замахнувся держалном вил, але не вцілів, і держално вдарилося об голоблю.

Потім був ранок, наче грива білого коня: пишний, з памороззю. Івасеві ліньки запрягати, їхати по воду. Погнав правліньських — Шептала й конюхату кобилу — до криниці. Потрошив гаком кригу в кориті, вилив у жолоб цеберко води — дрібний шерешень поколював холодом Шепталові губи. Од села плентався бригадний табун: темна попона на білих крижах вулиці. Білий кінь звільна пішов йому назустріч. Замислено втупився поглядом під ноги, ніби його зовсім не обходили ці гніді, перісті, каштанові. Але час од часу чигав краєчком ока у їхній бік: кров усе швидше струменіла по жилах. Коростявий мерин протискувався в гурт — подалі від конюха. Гонористий молодик чванькувато ступав під Степаном. Степан — короткий кожушок, біла заяча шапка, наквацьовані чоботи в стременах — весь празниковий, наче на храм зібрався. Тепер він був зовсім близько від білого коня, гойдався в небі, будімото бог, що кожному наділив його долю:

людям — людську, коневі — конячу. І Шептало, пирскаючи з-під копит снігом, шмигнув повз чіпкі Степанові очі у бригадний табун.

Його зразу насторожила незвична тиша: коні понуро мовчать, лише чути, як ковзають по грудях розбитої дороги копита.

— Ти куди? — гукає з узбіччя Івась, і Шептало раптово радіє тому згукові. — Степане, пужни там!

— Та з нього ковбаса добра вдасться! — відповідає Степан. — Жирний. Бери справнішого, он скраю.

— А таки й так, — мовить згідно Івась та хвацько накидає вуздечку на крайнього мерина. — Ти що, на переплавку своїх?

— На хвіле, — сміється Степан. — А з копит — гребінчики...

— Ти б мені кофєю з сахарином у городі купив.

— Так не вспію. Поки ті здохлятини позадаю...

Глибокий відчай полонить Шептала. Він народжується не знати де, котиться звідусіль чорними хвилями туги і душить. Жодної думки, жодного бажання. Це вже кінець усьому. Білий кінь жалібно озирається на Івася, але Івась уже далеко. Натомість Степанові очі — сонні та холодні. Дим із бовдурів. Кіт на тину. У вікнах — лолотлива зірниця од печей. Конюхата правлінська кобила обережно дигає назустріч табунів. Боки — наче бочки на пожежні: ось-ось ожеребиться. Очі — в дорогу, сама в собі. Шептало розштовхує коней, тулиться до кобили, третєся головою об її бік.

— Знову за своє! — кричить Степан і цосили стьобає Шептала. — Скоро доноровишся!

Білий кінь спроквола вертає в табун.

— І-гі-гі! — регочеться до коней правлінський жеребець, запряжений у легкі санчата. В санчатах — Гаврило. Сніг з-під копит, тельнякають дзвоники на рожевій дузі. — І-гі-гі!

— А може, тільки так і треба? — раптом щемить білому коневі. — Може, і-гі-гі — і в цьому весь сенс?

Табун обминає криницю, вервечиться за село.

Попереду дорога — сіра, млиста, пустельна.

У небі, над головами перістих, сивих, гнідих, вороних, чалих, вихвилькує Степанова пуга.

СОНЦЕ

Часом йому самому здавалося, що живе в цій хатині край села відтоді, як Старий запалив на небі першу свічку. Потім люди назвали її Зорею.

Тепер зірок тих навіть Чортові не злічити.

Перше до нього щоночі навідувалися. Стукали у віконце. Ротате обличчя тулилося до шибки:

— Тобі завтра сонце піднімати. На черзі...

Дідько, зіщулившись у своєму кутку, відмовчувався. Го-нець для певності ще раз дзенькотів об скло. Відтак шепіт трави під ногами гостя потроху віддалявся.

Згодом перестали кликати. Певно, забули. Стежка до вікна поросла споришем та лободою. На призьбі щоліта викохувалася рясна нехвороц. Узимку вітри, догоджаючи Дідькові, вивершували навколо його оселі кучугури снігу аж до бовдура. Об таку пору ставало зовсім тихо, тільки мишва несміло шолопотіла в підпіллі та подеколи, опівночі, в димар шугала тутешня Відьма — старе, шпетне бабисько. Чорт не любив її. Відьма багато галасувала, безугавно лящала чужими, підхопленими на Лисій горі словами, метлялася по хаті, обриваючи павутиння. А крізь той гамір, гук, герготню проступав чорний жах перед смертю — стара боялася вмирати.

Хоч грати з Відьмою в карти Чорт не відмовлявся — непомітніше збігав час. Він кивав Сніговицям, Сніговиці припадали до шибок, тримаючи на блідих долонях іскринки-каганчики. Хата повнилася холодним синім блиманням. Стара, тасуючи карти, безсоромно шахраювала, тільки обіграти б господаря. Неширість гості веселила Чорта — він бачив карти наскрізь.

А сонце сходило і без нього — юне, рожеве.

Правда, бачив його Чорт хіба що в години безсоння. Відколя поселився в хатині, вподобав присмерки. Вкладався спати під ранок, тільки-но в небі чувся посвист — то чорти з усієї землі летіли на схід піднімати сонце. Увечері його будили цвіркуни. Спроквола розплющував очі: останні червонокрилі птахи пливли з хатини. Стіни гасли, смутніли, піч повніла й набурмосювалася. Визирав у вікно — на заході ще палахкотіло горно, але не було кому роздмухувати його, і жар остигав, закутувався в сивий попіл. Червоні птахи злітали в небо, і крила їх танули, губились у синюватій безвісті. Небавом з тієї туманистої сині проступали бліді личка зірок. Припізнілі вози, далеко обминаючи Дідькову оселю, вертали з поля. Баби стишували

голоси і хрестилися. «Жив! Жив!» — лементували на сухій вербі горобці. Цвіркуни безсоромно славословили Ніч.

— Геть! — гукав Чорт до горобців, і горобці дружно випурхували з гілля, летіли в село.

— Цитьте! — казав цвіркунам. Цвіркуни злякано німіли.

І тоді облягала тиша. Чорт широко розплющеними очима дивився в сутінки, що котилися з поля, — легкі сірі хвилі. Дідькове серце солодко й смутно щеміло. Сутінки повнили хату, піч і стіни тонули в них, Чорт лишався наодинці з собою. Рипіли двері. Марухи, шерехтячи босими ногами, вносили білі, як Місяць-підповень, свічечки. Чорт нетерпляче махав рукою — Марухи гасили свічки і зникали. Нечутно ступав до села повз Дідькову оселю Сон у довгій білій сорочці. Хата розкривалася, неначе квітка нічної красолі, стіни вже не заступали сухої верби, а крізь стелю світилися ще білі, немічні зорі. Час ледве ворушив крильми, а потім зовсім спинявся, завмирав.

— Живу... — солодко простогнав Чорт, і дві радісні сльози покотилися з його очей по щоках, упали на долівку. Два стебельця бузини випнулися на тім місці з землі, подибали на призьбу й стали під вікном, ніби на чатах.

— Живу... — знову прогучав Чорт. Це були найкращі хвилини його життя — на межі дня і ночі.

Тоді сідав під сухою вербою й свистів, глушачи пісні та дівочий вереск, що долітали з села. Пуп'янки зір тільки починали розпускатися, і Чорт любив їх, присмеркових. Пізніше, коли зорі будуть вповні, він на них і очей не підніме. Кажани линули над самісінькою землею, та, зачувши Дідька, стрілами шугали в небо.

Чорт щасливо, супокійно усміхався.

Десь опівночі Дідько чимчикував до млинівки — змолоти тютюну. Гукав Сон. Той клав свою долоню на чоло млиняру. Чорт пускав колесо. Сокотіла, полохаючи рибу, вода в корцях. У млині пахло борошном, мишами, скреготіли жорна, ерма тремтіли. Дідько тримав під мучником пригорщі, доки вони не наповнювалися доверху тютюновою трухою. Тоді, звисивши до води безп'яті ноги, сідав на греблі, висипав на стежку тютюн, брав його по дрібці, нюхав і голосно, з насолодою чхав.

Місяць-повня, круглий та білий, наче жорно, гойдався над незворушною землею. Хрести могилок темніли на березі річки. Од цвинтаря по крутій місячній дорозі чиясь грішна душа, ковзаючи і спотикаючись, тягла вгору велетенську мажу.

«Врешті, сонячне світло — лише манлива хвиля, що її неминуче заступає Морок, — думав Чорт. — Який сенс важити життям, піднімаючи в небо це розжарене опудало, якщо воно за якісь години знову котитиметься вниз? Скажіть, коли ваша ласка, який сенс? А вони, дурники, все ще сподіваються сотворити світ заґово. Воістину, і на землі, і на небі не знайдеш і дрібки мудрості!..»

Очарілі від Дідькового тютюну, щуки вистрибували з річки, блискали під Місяцем, наче шаблочки злих вояків, і хапали у водянйім дзеркалі тьмяні відбитки зір. Зеленкуваті раки хутко виповзали на білий пісок.

Якось його розбудили серед білого дня. Яскраве світло хлюпнуло у вічі — аж защеміло. На порозі стояв худенький, згорьований чоловічок із солом'яним брилем у руках.

— Чого тобі? — буркнув Чорт, ледь стримуючи роздратування.

— Прошу пана Дідька пустити нас у комірце. Погорільці ми. Увесь хутір вогнем узявся, нема де подітися. Я — з жінкою, а вона вагітна, уже на часі. Хоч живим у яму лягай...

— Я що тобі, газда? — вишкірився Чорт, затуляючись волохатою долонею од сонячного променя. — До людей ступай, а чортів я не радив би чінати, бо й того позбудешся, що маєш.

— Я вже нічого не маю, пане Дідьку, — мовив чоловічок, беручись за клямку дверей. — Окрім жінки. Так ваш брат над нею не вільний, бо то чиста душа.

— Іди, іди, звідки прийшов, — неприязно проказав Чорт.

За образу варто було якусь ману кликнути на зайду, але дуже спати хотілося. Повернувся на інший бік і одразу заснув.

Прокинувся от гуркоту грёму. Над хатою бухикало, тріщало, важезне каміння котилося по небесній тверді. «Знову Старий розквоктався, — подумав Чорт. — Певне, чимось наш брат допік. Ганяє куцях. А може, си'яну...»

Дощ за вікном лив як із відра. Крізь сіру пелену — дві постаті під сухою вербою. Чоловічок у брилі і молодиця, завинена в хустку, черевата. Тулилася до дерева, поклавши на живіт долоні.

Дідько хутко заплющивсь, але жінка з руками на вип'яченім череві стояла в очах. Опустив руку, торкнувся пальцями округлої, наче живіт молодиці, землі. В землі щось пульсувало, переверталось, пнулось до світла. «І земля вагітна, — подумалось Чортові. — Ця завжди вагітна.

Плодяться, плодяться, а Дідько сонце для них викочуй на небокрай, спалюючи себе, наче куль соломи... Тільки ж який дурень у грозу стає під суху вербу? Старий жодної не промине, обов'язково вцілить...» Дивуючись із самого себе, розчинив вікно і на повен голос, пересилуючи стогін неба та лопотіння дощу, гукнув:

— Гей ти, чоловіче! Хто тебе вчив у грозу під вербою ховатися?

— А куди маю дітись? — хмуро відказав той і одвернувся.

— Ну... Ходить уже до хати, — мовив по хвилі Чорт, не в змозі одірвати погляд від живота молодиці. — Грозу пересидите...

Чоловік поклав на плече клунок з пожитками, молодиця взяла з-під верби баняк, і вони ступили до сінець. Уже були в хаті, коли небо з тріском розірвалося павпіл, і вогняна стріла влучила у вербу. Дідькові гості перехрестилися.

— Не поспішайте хреститись, — холодно скривився Чорт. — Не в церкві.

Раптом баняк вислизнув з жінчиних рук, грюкнув об долівку й покотився до підпідчя. Молодиця вхопилась за поперек, сіла на поріг. Судомо перехльоснула її миловидне лице.

— Почалося! — зойкнув чоловічок, підхоплюючи жінку. — Вибачайте нам, пане Дідьку, але почалося! Катерино! Катерино!..

Дістав з мішка сірячок, постелив на лежанку. Уклав молодицю. Відтак розгублено забігав по хаті. Жінка стогнала. «Які ці люди гармидерні!» — Чорт уже жалкував, що змилювався над погорільцями.

— Чого метушишся, чоловічку?

Той настрополохано озирнувся:

— Родити має. А де тепер ту повитуху шукати? Води б зігріти, а як? Усе мокре, така лея...

— На горищі колись солома валялася...

— Хай бог тобі здоров'я дає, пане Дідьку, — проказав чоловічок і метнувся з хати.

— Дасть, — посміхнувся Чорт.

Гість засунув у піч баняк з дощовою водою, поклав у челюсті віхоть соломи. Дістав з кишені кресало, вишневу губку. Бив кресалом по каменю, сипалися іскри, але вогка губка й не думала тліти. «Які безпорадні ці люди», — подумав Чорт і гукнув у сні:

— Маруха, вогню!

Тієї ж миті віхоть спалахнув. По челюстях печі застрибали червоні виблиски. Жінка стогнала. «Хай як знають. — Дідько згорнувся у своєму кутку калачиком і прикинувся, що засинає. — Хай як знають. Що мені до них?»

Не знати, скільки часу сплигло. Можливо, чорт справді задрімав. Неждано крізь безбарвність затишку пробилось нове відчуття: воно тривожило, баламутило душу, ніби хтось залишив відчиненими і хатні, і сінешні двері. Вітряні веретениці снували по підлозі, сягали кутка й шпигали Дідькове тіло. Відтак веретениць зарясніло, і об'явився біль. Перше тільки дразливий, потім уже глибший, різкіший, буцімто з Дідька плели віршовки. Чорт кліпнув віями — було вже темно, під піччю цвірчали ніким не вгамовані цвіркуни; раптом нечуваний досі Дідьком зойк заглушив усі нічні звуки. Навіть грішники на самому дні пекла так не репетували. Од того зойку Дідька зсудомило. І знову веретена впились в тіло, вивертаючи нутроці. Чорт, дряпаючи нігтями глину, покотився по долівці.

— Маруха, свічки... — ледь видіхнув.

На підвіконні, на комині, у мисниках заблїмали вогнишки. Чорт побачив зжовкле, пітне обличчя жінки: скусані губи, більмаки вирлатих очей, скорчені пальці у волоссі. Чоловічок м'яв у руках бриля, жалібно дивився на господаря:

— Я в цім не знаюсь, пане Дідьку. Хіба я коли бабив? А вона вперше родить...

Тієї ж хвилини жінчині пальці поповзли по тілу до високого півкулястого живота. В цьому повільному русі було щось насторожуюче, жахаюче. Обличчя напружилось, тіло виструнчилось, відтак скинулось угору, наче риба у верші, і знову зойк стьобнув по синіх вікнах. «Як вони важко родять, люді...» — Чорт конав од болю, бо дуже близько од нього була ця жінка, якій боліло. Він вчинив помилку, дозволивши погорільцям переступити поріг своєї хати. Хто впустив до хати, той впустив у себе. Хіба він і його хата — не одне й те ж? Але ж павіщо? Невже вони, бідолашні, не знають, що все одно помруть: і ті, що родять, і ті, кого родять?

Молодиця затіпалась у чоловікових руках, аж гоїднулись та відступили назад свічки, що на комині. Чорта знову скрутило — ламало, шматувало, ніби він мав ось-ось родити. Приповз до печі, зіп'явся на коліна. Тієї ж миті свічки погасли, у хаті стало темно й тихо, ніби сам Морок ступив на поріг. Навіть породілля примовкла. Було чути лише, як із стріх крапле дощова вода. Чорт мовив у челюсті

декілька слів. За хвилину вікна червоно блиснули, в комині гупнуло і посеред хати забовваніла постать давньої Дідькової знайомої — Відьми.

— Бабила колись? — прошепотів пересохлими вустами Чорт.

— Бабила, бабила, тільки замолоду, ясновельможний, — заторохтіла Відьма. — Гадкуєш, завжди була така порохнява? Та усеньке село колись...

— Зроби, що треба, — обірвав її мову Дідько, киваючи у бік лежанки. — Лише без балоців...

— Слухаю, ясновельможний.

Знову спалахнули свічки. Помолоділа, добріша з лица Відьма ступила до породіллі. Чорт забрався у свій куток. Чоловічок, одісланий Відьмою, стовбичив при порозі. Баба поклала на живіт молодиці сухеньку руку. Жінка притихла. Баба засукувала рукави кофтини. Чорт з полегкістю зиркнув у вікно: Місяць уже викотився, висів над млином. Час тютюю молоти. Сьогодні він так і не натішився присмерками. Гості завадили. Швидше б уже родила — і випроводити. Вернути колишній спокій. Хай плодяться, хай ростуть, хапаються за чуби, вмирають. З нього досить цієї хатки край села і сутінків.

Раптом зойк, ще пронизливіший, болючіший, страшніший, ніж усі попередні зойки, гойднув хату. Здавалося, стіни впали, земля дрібно-дрібно задрижала, а самого Чорта вивернули навиворіт. Тупі пили шматували попереки. Відчуваючи, що далі терпіти несила, що він зараз волатиме жахніше, ніж породілля, Чорт звівся на ноги, гукнув нетерпляче: «Сон! Сон! — і, немов підкошений, упав у його рятівні долоні.

І розбудив його теж Сон. Буцімто з Чорта стягли теплого кожуха — стало зимно.

— Рука затерпла, — тихо мовив Сон. — Якась бездонна ніч. Мені вже давно час на спочинок. Але зараз я тебе знову присплю.

— Не треба.

Дідькове тіло спочивало у присмій втомі та легкості, ніби після лютої борні, в якій переміг. У хаті теж було тихо і супокійно. Звільна дихала на лежанці молодиця. Долоня Місяця спочивала на ночвах, підвішених до сволака. Чорт підвівся, ступив ближче. В ночвах, сповите білим ганчір'ям, лежало щось крихітне, з видовженою, схожою на глечик, голівкою, дуже смішне в своїй малізні. Воно навіть дихало тихо, мов свічка.

«І стільки мук заради цього кавалка? Які нерозумні люди...» — хотілося звично подумати Дідькові. Але звично не думалось.

— Тимчасовість, мить, бганка в морі, а теплий, — оскалив зуби. — Парость...

Відтак звів руки над ночвами — грівся. Од крихітного щойно народженого тіла віяло живим і чистим, наче полум'я червоної ружі, теплом. Тепло те, пестячи Дідькові долоні, розливалось по всьому тілу, розтоплюючи віковичну кригу душі: щось нове, незпане, дивовижне лоскотало й тривожило Чорта.

Вийшов надвір. Ніби мимохідь зирнув угору — небо було чисте, а зорі — пишні, наче річні лілеї. До Дідька підпливли запахи молодої кропиви, лободи, неба, води, підпливали запахи молодої кропиви, лободи, уся земля, розбуджена весною, переповнена соками, дрімотна й тиха, як сяєво Місяця. Вперше розхотілося сидіти під сухою вербою й пересвистуватися з вітром. Продерся крізь бузину — в поле, ступив на розімлілу після теплої зливи ріллю. Відчув, як тисячі, мільйони паростків, таких, як там у ночвах, вишшиговуються до світла із земної товщі.

— Скільки їх, і всі прагнуть сонця, — жажнувся Дідько. — І всі чекають, що під ранок хтось його викотить для них.

Колючі мурахи повзали по ногах, а в глибині тіла знову оживав біль.

«Землі теж болить, коли родить, — подумав Чорт. — Навіть уявити ту муку важко. Але ж родить...»

Крізь біль, муку відчував радість землі, що народжувала, радість парості, яка народжувалась, і добра задрість сповила його серце смутком.

Вернувся до хати. На призьбі, завинений у мішок, ловив дрижаки чоловічок.

— Гаразд, приймаю у комірне, — глухо проказав Чорт, зиркаючи на вербу, що тільки й лишилася суха та мертва цієї весняної ночі. — Жменею молотого тютюну дячитимеш щотижня. Тільки жінці перекажи, хай кутка мого не білить...

— Помагай тобі біг, пане Дідьку, — проказав чоловічок, підводячись із призьби та низько вклоняючись.

— Який там біг... — зітхнув у сінцях Чорт.

Ступав навшпиньки через хату, щоб не розбудити немовля й молодицю. Але в ночвах все одно ледь чутно ворухнулося. Чорт присів на долівку і легенько гойднув

колиску. Вгорі, на сволоку, тихо рипнули вервечки. Немовля примовкло, знову задрімало. Сон, геть укоськаний роботою, заманячив поблизу.

— Така довга ніч,— знову поскаржився.— Сил уже немає. Швидше б ранок.

І побіг, його знову кудись покликали. Чорт, підібгавши ноги, сидів на підлозі, гойдав колиску — йому вже давно не було так гарно. Зненацька почув важку спішну поступ, і в грудях його неприємно схолодало, а плечі опустилися. За вікном прогучав голос:

— Мало чортів зібралось. Багато хто свого кутка тримається. А вже давно на часі сонце піднімати.

Гість трохи зачекав на відповідь, тоді зітхнув і подався далі. Чорт зіщулився, боячись поворухнутися. Раптовий тужний страх здавив горло. Ніби побачив громовицю, якою Старий цілився у його вербу. Голосно заплакало немовля.

— Цить, цить! — підхопився Чорт, узявшись до колихання чужими, здерев'янілими руками.

Тієї ж хвилини на лежанці скинулася молодиця, глянула на Дідька широко розплющеними очима, обіруч вхопила дитицу. Чорт вийшов з хати. Раптом закортіло понюхати тютюну. Прошкував до млина по струпчатій полівці — земля теж помітно дерев'яніла, тужавіла. Місяць, блідий, хирлявий, уже тулився до обрію. По сірому холодному небу плуганилась у бік цвинтаря тінь, запряжена у мажу.

А на сході й не рожевіло. Млинар тупцював у хижі. Сну поблизу не було. Чорт пішов понад річкою. За очеретами, в березі, брьохалися русалки. Вибігли назустріч Дідькові, довгокосі, у вішках з осоки, закружеляли навколо зеленкуватим манячінням, загукали:

— Полин чи петрушка?

— Полин,— хмуро одказав Чорт, сідаючи на траву. Русалки наполохано стрибали у воду. Розчісували волосся, бавилися з рибами, вервечились по річці. Та з кожною миттю гомін їхній вгасав, як гаснуть під ранок зорі.

— Час додому, дівчатка,— шелеснуло над водою.

— Мабуть, сонце вже ніколи не з'явиться.

— Швидше на дно, подружки!

— Холодно, холодно, холодно!

Прошелестіло — стихло. Тільки темні бганки по воді. А з неба падали білі птахи — тривожно ячали, збивалися на лузі в гурти й застигали, наче снігові замети. Молоді пагони осоки в'янули, облягали на воду. У березі вже подзвонював дрібними крижинками шерет. Чорт спроквола

пішов до хатини. Мертвіюча земля сумно гула під його ногами.

«Хай ще сьогодні ми викотимо сонце на небосхил, хай... — бурмотів до себе. — Але ж це знову одна мить життя — день. Крихітна піщинка у морі часу. Де певність, що завтра сонце теж піднімуть? Чортів і зараз жменя. А сьогодні добра половина нас, як не більше, ляже кістями. Я згодеп загинути, якщо Старий скаже: хлопці, підніміть сонце ще раз, і це — назавжди, піч уже ніколи не наступить, повік буде сонячний день».

Але ж Старий так не скаже. Небо мовчатиме, як мовчало досі. А Чорт мусить полишити затишний куток і ризикувати життям, ніби воно в нього нічого не варте, ніби він матиме інше...

Дідькові груди стислися од жалю до себе.

Серед колючої пільми червоно теплилися хатні вікна. Чорт прочинив двері — челюсті печі лизало полум'я. Просто вогню сиділа молодиця з немовлям. Мале смоктало грудь. По білому жіночому тілі гуляли блимавки. Чоловік кутав її плечі сірйчком. Чорт забився у свій куток. Хата теж застигала, мертвіла. Крижаніла покрівля, волога після дощу, щулилися стіни, покрекував холоначий чернінь, клякнули цвіркуни, і все те віддавалось у Дідьковій душі глухим, глибоким болем. Загупало під вікнами, тривожний голос гінця бився в шиби:

— Чортів лишилося мало, ми не в силах викотити сонце. Якщо хочеш, аби ніч скінчилася, швидше лети на поміч. Я приходжу востаннє...

— Не піднось дитину так близько до вогню, — мовив чоловічок.

— Воно ніколи не побачить сонця, — заплакала молодиця, і рожеві крапельки сліз упали на долівку. — Хай хоч тепло відчус...

— Все одно колись би померло, — меланхолійно відказав чоловік, ледве ворущачи вустами. — Як і ми.

— Але ж ми щасливіші — ми бачили сонце. Коли б то моя дитина прожила на світі хоч один день... Вночі народитись і вночі померти... Навіщо ж я стільки мук прийняла?

Чорт звівся на ноги — груди відтавали, тіло ставало легким, як вітер. Проходячи повз молодиці, кинув грубувато:

— Якщо не повернусь, малюкові твоєму хату відказую.

Жінка звела на Дідька заплакані очі, в них жевріла надія. Хата теж стрепенулась, відганяючи кволий, перед-

смертний сон. Чорт пробіг м'якими пальцями по мершкуватім, червонім личку дитини, легко зітхнув і вийшов надвір. Не було ні Місяця, ні зір, ні неба — сама пітьма. Підняв руки, свиснув і шугонув у темну безвість.

Здалося, він летить уже вічність, а попереду жодного просвітку. «Невже заблукав?» — стурбувався Чорт: добру тисячу літ він не ступав далі млина. Аж ось на обрії піби гранат достиг: червоно-сиза зірниця. Гранат ріс, доки не став променем, що вигулькував з-за краю землі і червонив шмат неба. У березі одвічного океану бурились невидимі хвилі. Їхній клекіт покривався гвалтом, лементом великого стовписька. Одразу стемніло. Потім грізно дихнуло варом. Гарячий крутень завирував навколо Дідька. Чорт ковзнув по його веретену на землю. З прірви, неподалік океану, пашіло вогнем.

І він зрозумів, що десь там, унизу, сонце.

Чортів було навколо — страшенна сила. І живих, і мертвих. Обсмалені тіла — в червоних відблисках — кривали усю царину навколо прірви. Юрмище пекельників, дідьків, куцих, водяників, домовиків, лісунів, очеретяників безладно тупцювало навколо довжелезних гаків та ливн.

— Чи всі чорти зібралися? — раптово пролунав над натовпом чийсь владний голос.

— Усі, усі! — загукали з боків, мабуть, гінці.

— До праці, товариство!

І стало на царині тихо. Лише океан шумів, б'ючись грудьми об кам'яний берег. Чорти мовчки взялися за гаки і ступили до прірви. Передні одразу ж унали під ноги товариству, та лави на них не зважили: ішли на приступ. Чорні тіні метались по червоному полю.

Дивно, але Дідькові аніскілечки не було страшно. Навіть коли думав, що ось-ось передні впадуть і він лишиться віч-на-віч із сонцем. Якась дужа сила підхопила його на своє могутнє крило і несла вгору та вгору. З тієї вишини бачилося стільки, що аж мліло у грудях і сльози котилися з очей од незваної досі радості. Не шукав сенсу в пожегтві, не думав, чи підніматиме хто сонце завтра. Знав одне: він мусить підняти його сьогодні — хай дитинча, яке народилося вночі, побачить світло. А там — що буде.

Нарешті гаки торкнулися тверді. Лави стояли зовсім близько од країв прірви, і було так жарко, що жевріли обличчя.

— Товариство, дружно! — знову продзвеніло над цариною, і чорти підважили сонце,

Але сонце навіть не здригнулося.

— Товариство, дружніше! — покотилося над берегом, пересильюючи гомін океану.

Дідько обіруч вхопився за гак і наліг на нього, відчуваючи, що так само вчинили навколо мільйони побратимів. По краплі вичавлював себе в цей снільний порух: до дна, до останнього подиху — і вже ані сумнівів, ані тихих присмеркових радощів, ані його самого, колишнього. Натомість існував новий Дідько — мільйоннорукий. Він до останку розчинився у гурті.

І гак переважився: щось загуло, засичало, заклекотіло під землею. Раптом червоно-малинова, в блаватній намітці куля випливла з прірви. Наляканий океан видихнув пару і відступив, оголивши дно, а шереги чортів упали, скошені язиками полум'я, ніби трава коосою. Сонце спинилось і загойдалося над самісінькою землею, ладне щомиті скотитись назад, у прірву.

— Воно падає! Тримаймо! — заволав Дідько, не впізнаючи власного голосу: таким могутнім та пристрасним він видався.

Міцніше стис держално гака — на царині зводились усі, хто ще мав силу звестися. Тепер Дідько ішов перший. З кожним кроком вогняна хвиля ставала палючіша. І коли руки ладні були розімкнутись, а ноги — підломитися, він думав про молодицю, яка так важко родила вночі... «У цьому є якийсь сенс — родити і піднімати сонце. Чвари, бійки, бруд буденності, все одно сенс є. Життя...»

Тіло поволі згоряло, і болю не було меж.

Тисячі гаків звелися, підперли кулю, що дихала палом, штовхнули її вгору. Розбурхане сонце, засіваючи берег вогняними бризками, легко покотилося по крайнебу.

Земля щасливо затремтіла, ніби в коханні.

Дідько лежав на опалених тілах — помирав. Знав, що помирає, чув, як земля по краплі всотує його сили. Чорти, хто залишився в живих, чвалали до води. Черпали повні пригорщі, бризкали позад себе — з кожної бризки народжувався молодий чортяк. І вже було їх на березі без числа. «А я, легкодухий, боявся що завтра не буде кому піднімати сонце, — подумав Дідько. — Старий знався на своїм ділі, коли творив світ».

І він потяг своє чорне, догліваюче тіло по оранжевому піску — до океану...

ПОРИ РОКУ

З И М А

Це був звичайнісінький Дідько з роду домовиків: куций ротатий патлань з гузками різок над чолом і вогнистими очима. Він жив на горищі старого п'ятиповерхового будинку, в темнім закашелку між димарем котельні і іржавими ночвами, що їх затарганив сюди двірник, коли дах протікав. Він був давній, як світ, і знав, що буде завжди, допоки світу; буття без меж, у вічності, зробило його мовчазним і розважливим.

Він нічому не дивувався, бо уже все було на його віку, і Дідько все бачив; він ніколи не поспішав, бо провидів прийдешнє — клубок майбутнього тяжив йому душу, а нитки з того клубка за нього невтомно сотало, щодень сходячи і заходячи, сонце — золотий човник всесвітніх кросен. Він умів, згорнувшись калачиком на тирсі, цілісінькі дні й ночі ні про що не думати; час для Дідька зматеріалізовувався, ставав відчутним на дотик, наче літня річкова вода або повів теплого вітру, він надовго застигав у тому потокові і почувався щасливим.

А ще полюбилися Дідькові напривечір сидіти на дахові біля вежки з бляшаним швіником-погодником, що давно заіржавів і віщував лише південні вітри, та зирити на місто, полонене людською метушливістю й невгомніям. У тім мурованім мурашнику копошіли люди, машини і навіть дерева, хирляві й ниці тут, серед каміння. Люди завсігди спішили, буцім гнались одне за одним, машини переймали їх, тіснячи на хідники, де вже котилися товпи. А сонце остигало, багріло, густо-червоно барвлячи сніг на дахах і буряково палахкотячи в шибках, наче за вікнами в челюстях печей гуготіло полум'я. Відтак сонце гулькало за висотні будинки околиць, небо над містом зеленіло, блакитно-сизий туман присмерків, що вочевидь волохатішав і пасмурнів, заливав муровані криниці, а невдовзі по тьмянисто-синіх стрічках вулиць невидима рука хутко прошивала мережива електричних вогнів. І тоді, одне за одним, буцім навперегонки, вікна, що було померкли разом із сонцем, об'являлися знову, вогняних очей більшало з кожною миттю, вогняне море виплескувалося за обрій і, розпросторене доокруж, скільки й сягало око, мерехтливо ластилося до дідька...

Звичайно об таку пору Дідько відчував, як наближається в о н а. Домовик заплющувався і бачив її, молоду, але притомлену жінку в квапливім юрмиську на хіднику —

острівець задумливої рівноваги і тиші. Невдовзі вона вже піднімалася по сходах, віддихуючись на кожному майданчику, й заходила до квартири на горішньому поверсі.

Раніше тут жив син діда Якіма з багатолюдною й метушливою родиною. Коли померла Якимиха, син забрав батька, споконвічного бакенщика й рибалку, із самотньої хатини над Невклею до себе в місто. Дід Яким переманив із берега і Домовика — вони товаришували. Дідько поселився на горищі кам'яниці, просторому й теплому; дідові Якіму стелили на кухні, й довгі осінні ночі, коли Якимові онуки втишкувалися за стіною, вони стиха бесідували про колишнє. Але дід Яким раптово помер, тіло його поклали в темну, з фольговим низом труну, автобус ковтнув її і загубився в клубкові вулиць. Невдовзі Якимові родичі переселилися на нову квартиру, але Дідько не поїхав з ними. Він не міг пробачити Якимовому синові, що той, рибалючи, хильнув зайвого і без ума спалив батькову хатку. Вона давно стояла із забитими вікнами — не знайшлося охотників жити на безлюдді.

У квартирі на горішньому поверсі стала жити вона.

Дідько любив вечори наодинці з нею. Нишкнучи біля вежки з півником-погодником, він слухав, як із приходом морозної ночі скляніє повітря, роблячись колючим, крихким і лунким, як кам'яніє земля, а стіни й дах будинку вистигають та мертвоють, як зіщулюються внизу, на вулицях, дерева, а вулиці безлюдніють. В такі хвилини, попри Дідькову мудрість, самота скрадалася в його душу, скребла та холодила. Він зісковзував по закрижанілому дахові до ринви, з ринви перестрибував на підвіконня і, ставши на мент жмутком тіні або пасмом морозного туману, скрадався до кімнати.

Вона, звичайно вбрана в темно-червоний атласний халатик із чорним гіпюровим мереживом на комірі та рукавах, сиділа в глибокій кріслі, застеленому картатим пледом, курила і слухала музику. Домовик пробирався в куток, на старовинний, червоного дерева мисник із кришталевими віконцями в дверцятах, схожий чимось на ганок покійного діда Якіма, і застигав там біля мідного свічника, який приємно пахнув воском. Звідси добре продивлялася кімната, освітлена крихкотілим вогником свічки на журнальнім столику біля крісла. Свічка наповнювала кімнату химерними мерехтливими блищиками, що робили обличчя молодої жінки напродиво глибоким і втаємниченим, а на полиці з книгами, на стіни, цятковані картинами в рамах, малюнками, керамікою і давніми іконами,

сіялися золотистим циганським дощем. Тут була і парсуна його родича, чорта-пекельника, в куточку писаної на полотні ікони, а з керамічної плитки лукаво мружилася на полум'я свічки, будім на місяць, оката і станом гнучка русалка.

Музика в кімнаті жила осібно. Народжуючись у червопоокій скриньці програвача, вона лагідно, проте вперто намовляла обрамлений стінами світ до своїх ритмів, своїх кольорів, своїх мудрощів, і Дідько довго дратувався, не бажаючи коритися чужій волі. Але потроху він звик до музики і навіть вподобав гойдатися на її то лоскітно-грайливих, то мінорно-задумливих хвилях, що своєю мудрою одноманітністю нагадували Дідькові плин часу; і тільки щемкі акорди фортеціано були йому чужі — в них таїлася незбагненна для Домовика тривога.

Коли господиня засинала, Дідько сірою присмерковою марою скрадався до канапи, клав м'яку пухнату лапу на її холодне чоло і, дивлячись на паморозні вікна, за якими німіла вистуджена холодом ніч, навіював жінці добрі барвисті сни.

Вона і в снах була по-зимовому тиха.

ВЕСНА

На нього найшло — буцім по злій ворожбі чи закляттю — найшло з жебонінням води в ринвах, з розсипчастим дзеленькотом бурульок, що, підталі, пускалися даху й хараскалися об бетон двору, із хмільним туркотінням охлялих за зиму голубів у підстріпші, з гвалтом вогких південних вітрів, що їх тепер усе частіше наврочував півник-погодник; найшло — і підібгало, скрутило, упокорило. Дідько зробився мовби навіжений: ціліснічкі ночі з гугуканням і дражливим сміхом невгомно гасав по дахах, гримів бляхою, рвав мотуззя на балконах і скидав у колодязі дворів шерхотливі, стужавлені березневим приморозком простирадла, стугонів у димарях, гамселив щосили по водопровідних трубах, і труби глухо, тривожно гули.

На ранок, притомлений, він нарешті забирався в свій закапелок між димарем та почвами в надії хоч тепер нарешті відсторонитися від світу і самого себе, відчутти в душі колишню незворушність та мудру тишу, цих речників вічності. Але тільки-но він згортувався в калачик і заплющував очі, прагнучи втішного забуття, як у сухий дух тирси, глини й іржі влітався ледь чутний і вже

напівзабутий квасний запах розімлілої під злагіднілим сонцем ріллі; слідом підилися, наче березовий сік чи живиця, збудливі пахощі розбубнявілих бруньок, молодесенького, ще липкого листу, густо-червоних пагінців півонії і піжно-зелених — любистку, що виштрикувалися напровесні в затишку Якимової хати, біля призьби. По тому налазливо привиджувалися Домовику образи давнього життя, буденні, звичні: старий більмоокий кіт дрімає на сонячнім ганку, кудкудакає у хлівці курка, щойно знеслася; рябе телятко, задерши хвоста, гасає по ясно-зеленій оболоні довкола Якіма (чи Якимового діда, чи прадіда, чи прапрадіда — люди вмирили й народжувалися на очах у Домовика, а світ не мінявся), що смолить перевернутого догори череватим днищем човна. І все те — на тлі яскраво-синьої вируючої повені, що давно підібгала під себе і Невклю, і пизькобережжя з вербами та осичником, і навіть обрій, а тепер зазіхала на саме небо.

Розбурханий причепливими спогадами, Дідько полишав свій закуток, вибирався на дах. Над містом висів вогкий туман. Десь у піднебессі за млою летіли з вирію журавлі — чутливе вухо Домовика вгадувало їхнє курликання і шелест крил. Унизу повискували гальмами машини, дратуючи Домовика, деренчали об дроти антени тролейбусів, їдкий чад бензину, асфальту, гуми, пригнічений до людського мурашника туманом, все гостріше збриджувався йому. В такі хвилини він почувався чортівим конем, сомом, якого волочать на берег; волок був кам'яний, зв'язаний з мурованих стін, бруківок, асфальтових вулиць та майданів, і навіть небо було не справжнє, а закіпчене, наче стеля над комином, де звичайно в Якіма стояв каганець чи гасова лампа, просмерділе згарятиною й димом; той жорстокий задушний зашморг затягувався довкола Дідька все тугіше, і його хотілося скинути, немов стару шкіру, яка, вилинюючи, збивалася в брудно-сиві жмуття і, гнана вітром, котилася по розліняному рубцями блях дахові.

Крізь те збридження мертвим каменем, крізь неусвідомлену тугу за іншим світом проціджувалися дні і напливали ночі, вогкі й теплі, вони з'їдали по дворах останні крайці темного закрижанілого снігу і дихали паркою мlostю. Примостившись на даху, Дідько слухав, як під містом свавільно пружиться, кільчиться паростя, як проростає воно крізь асфальтово-кам'яну скоринку, горблячи, розламуючи і свердлячи її, як пуртують соки в карликуватій берізці, що пригніздилася в піддашші, куди чорна бура

сипнула з пригорщі ґрунту, як на бульварах розпукуються бруньки каштанів,— і в його, Дідьковім, тілі пробуджувалася, сокотіла забута хіть, баламутячи душу, навіюючи прадавні згадки про молоду і вродливу Відьму, з якою вихорів над рікою в пасмах сизого літнього туману, над тою рікою, куди потім забобонні селяни пустили Відьму плавати, спелснавши руки й ноги, і в якій вона потонула, віддала біле тіло зажерливим ракам, а душу — ласоцлюбному Водяникові...

Одної ночі, дочекавшись, поки місто обляжеться, Дідько сковзнув по ринві на вулицю і покривуляв попід будинками. Він не умів багато ходити, підводила ліва нога, коротша за праву, та й копитця, звиклі до м'якої пружності землі, ковзали по асфальту, їхній лункий козиний перестук привертав увагу міліціонерів на перехрестях, і Дідько мусив раз по раз шастати в тінь. Але він таки перебрів місто, і місто спадало з нього, як спадає стара шкіра. Нові запахи і нові звуки просочилися до Дідька крізь сірі грати висотних будинків. То був дух щойно зораної землі, шерхїт озимини, що, залякла під снігом, солодко потягувалася, випростуючи зелене пагіння.

Дідько додибав до крайнього будинку, що єдним освітленим, десь на поверсі восьмому вікном дивився в поле (по сірому, в сухотрав'ї, видолку, за яким темнів перелісок, приречений у жертву місту, що розпросторювалося, промерехтів заєць). Не озирнувшись на людський мурашник, що вже пробуджувався, блимаючи то там, то сям очима-вікнами, Домовик поплуганився напрошки на далекий поклик розповнілої ріки, радо відчуваючи, як грузнуть у живій вогкій землі його копитця. Він уявляв, як приїде на попелище, де ще торік стояла Якимова хата, розтопить закінчену пожежею піч, розгребе попіл та головешки й посадить квасолю, а наприкінці літа її луцтитиме (він любив луцтити квасолю, вистрелюючи із сухих стручків чорно-біло-рожеві перламутрові квасолини), і його ротате, з пуголовком плескатоґо носа й крихїтними жаринками очей під косматими бровами лице дитинно усміхалося...

Л І Т О

Щодосвітка він розтоплював піч на попелищі, бурякові відблиски вогню метлялися по чорному дворйщу, по росяному луґу, підпалювали край неба, і небо червоно займалося; дніло, з Невклї проростало сонце, барвлячи в рожеве

віхтики диму, що снували над комином, оддаля до причалу торохкотіли підводи; катери, задихаючись, вервечили супроти течії лискучі й довгі, мов шуки, баржі з вугіллям; пронизливо сурмлячи, збурюючи воду, з-за повороту ріки вилітали крилаті теплоходи-ракети, і бакенщик із села, що приїздив на горластій моторці гасити ліхтарі, тулився до берега.

Але люди десятою дорогою обминали попелище, де Домовик уперто, з ранку в ранок, топив піч.

Хіть до діяння переповнювала його. На попелищі довкола печі стриміли обвуглені дубові сохи, значачи колишні вугли Якимової хати, Дідько темної ночі притарганив з села збиті з жердин ворота, примостив на роги сох, переплів ворота ліщинням, а зверху щедро настелив сухого очерету, що його насік для родича в замуленім озерці край лісу Болотяник. Очерет притис до ліщинних крокв старими колісьми — вони віддавна лежали в повітці Якіма, повітка ж не згоріла, а струхлявіла, впала. З села на Дідькову хижку переселилися лелеки, які з лелекового діда-прадіда тут літували, змайстрували на одному з коліс гніздо, і лелечиха цілісінькі дні лелетала на тій купі сухого гілля, а лелечич задумливо бродив по луках. У лелечинім гнізді та очеретяній стрісі поселилася сила-силенна горобців, на обшмугляних дощами та вітром сохах вилінили вальки гнізд ластівки, в запічках, підпічках, закапелках печі жили стрижі, в присмалених, але живих куцах бузку — чечітки, у вишняку — іволга, в дуплі старої груші літували шпаки, а в підліску за городом вовтузилися невгамовні сойки.

Розгрібаючи попіл, Дідько навтикав на колишній призьбі соняшникового насіння та квасолин. Соняшники невдовзі вигнало до самісінької стріхи, квасоля густо вилася по сохах та соняшниках, тчучи зелені стіни хижки. Город він розпушив, ночами волочачи по тужавій землі іржаву борону, а відтак засадив та засіяв усім, що трапляло в руки. З розчесаного бороною торф'янистого чорнозему там і сям випапалися кущики картоплі, між них зеленими латками палахкотіла ярина, гарбузові змійки тяглися довгошиїм лапатим листям до сонця, самосійний здичавілий мак пнувся навшпиньки, аби вигулькнути з лободи, вербички та осоту, бо ж Дідько любив усе живе і нічого не виполював; стеблилася редька, сизо маячіла над городом осокувата кукурудза, а побіля меж, де земля яловіла, нахабно об'являвся луг, виславши наперед мітлицю, пахучу чаполоч, молочай та мишачий горошок.

Літо видалося сухе, і Дідько ночами носив з ріки в пригорщах воду та хлюпав на свій город, а русалки, полощучись у темно-синіх, кольору неба, хвилях, і очеретяники, і лоскотиці, і нічні мари, і навіть клопотущий Водяник, хіхікали з його намарної товканини; тільки він їх не слухав, а черпав пригорщами воду і ніс на Якимове обійстя.

По тому впали теплі легкі дощі, а нема нічого втішливішого для попелища, аніж літній дощ. Зелень на городі вочевидь рясніла, підходила, неначе квасне тісто в діжі, а з чорного сажного пустища раптово випнулися обабіч призьби приглумлені було пожежею любисток, пижмо, жоржини, нехворощ, нагідки, лобода, полини, коноплі, кропива, пирій, шовкові трави. Все, саджене ще колись руками Якимихи попід вікнами хати і самосійне, п'ялося вгору, до усміненого літнього неба, і невдовзі зелена стіна застила Дідькову хижку від довколишнього світу, і тільки лелечини кліквіт, вранішній димок із комина та стежка до річки, протоптана Дідьком в городніх нетрях, значили її.

Об ту стежку й перечепилися молодята. Зіркий Дідько, що куняв на даху хижки, біля лелечиного гнізда, побачив їх здаля, щойно вони ступили з катера на дощатий причал. Були вони молодесенькі, аж зелені, обоє — в синіх спортивних костюмах, тільки на плечах дівчини — ще й вовняна кофтина. Вони повільно ішли берегом, щасливі, бентежні й ніякові в передчутті чуда, що має сьогодні статися, а відтак звернули на стежку, що її протоптав Дідько, коли носив пригорщами воду із ріки, і вподобали його хижку. Залишивши на припічкові рюкзаки, вони вийшли в рожеве надвечір'я, плескалися в березі, а коли зсутеніло, розпалили вогнище. Полум'я червоно мерехтіло в хвилях, і русалки з великого дива зібралися в зграйку та заздро зирили з води на молодят. Дідько наносив з луку молодого пахучого сіна, постелив на черені. Коли ж хлопець та дівчина, мовчазні й нашорошені, вертали до хижки, Дідько, шелеснувши очеретом, пошкутильгав у перелісок, до озерця — не хотів бути невидимим свідком їхніх перших любовців.

Він усівся в березі, на трухлявім днищі перевернутого ще дідом Якимом човна і довго слухав перегуки жаб, цвіркунів та лісового птаства. По верховіттю дерев покотив обважнілий, підрум'янений місяць-повня, а з ясного неба, неначе зоря, ковзнула душа людська, прозора й чиста, неначе пасмо місячного сяйва, вона затріпотіла крильми над Дідьковою хижкою... Домовик заплющив очі, а невдовзі

й задрімав, приколиханий теплою м'якою ніччю. Йому знову наснилася Відьма, але цього разу вже ніжно й цнотливо.

Коли Дідько розплющив очі, над гладінню озера в'юнилися рожеві паволоки туману, з води випірнали вузькогубі келишки білого латаття, вочевидь розтулювалися до сонця, відкриваючи жовту, в білосніжній пелюстковій запасці квітку; на даху хижки тривожно клекотіла лелечиха — її лелечич з трьома необлітаними лелечатами кружеляли в самій зиниці неба, наче риба-мільга в луговій криничці; довкола хижки з пронизливим писком наперейми з молодняком стрімко шугали стрижі; шпаки-підлітки пурхали над городом, у гіллі старої яблуні гоїдалися несміливі ластів'ята, джмелі гули довкола хати, вилузувалося з облеглого пшеничного колоса та сіялося в землю зерно, горобці обсїдали соняшникові голови, розбризкували вусібч повне масне насіння, жебоніли, тріскалися маківками, сіючи мак по городу, — Дідькові брови розгладжувалися, очі ясніли, вилюднювали, і він ставав схожим на діда Якіма, коли той спочивав на призьбі по трудах своїх.

ОСІНЬ

Примостившись на пеньку чи вузлуватім коренищі, Дідько усенькі дні дивився, як із дубів опадає жовкле мерзле листя. Підсічене рвучким вітром, що розчухрував вершини дерев, воно на якусь мить буцім зависало в пустині, під ясно-синім холодним небом, а відтак, неначе легкий човник з хвилі на хвилю, вигоїдувалося все нижче та нижче, аби по довгім, неймовірно довгім леті тихо й упокірливо лягти на пухкий, блякло-золотий наст.

Домовик настирно, зголодніло чигав на мить, коли лист із ледь чутним хрустом одчахнеться від галузки і почне своє меланхолійне розважливе ширяння, — по тому Дідьків розум паструнювався й ставав надивовижу чутливим та містким, вбираючи в себе так багато, що контури реального світу й реального почуття розпливалися, натомість залишалось щось безформне, але всеосяжне, щемливо-сумне й радісне водночас, і невловне, майже неусвідомлене, — бо лист таки діткався землі, і все треба було починати спочатку.

«Крихта часу, впродовж якої зжовклий лист летить із дерева, — це і є вічність, і досі я нічого не тямив у цім світі...» — Дідько намагався вимурувати з цеглинок слів відчуте ним цієї пори, але вимуруване поруч із його гли-

боким і справдешнім почуванням вигляділо так, аж до блюзнірства, мізерно, що він перестав любомудрствувати і тільки жадібно ловив хвилини свого зачудування світом, терпкі до щему — від усвідомлення їхньої скороминуності.

Листя ширяло й ширяло, мов у сні.

Нічний туман наповнював по вінця оболоні, повисав над річкою, а вранці рожево клубочів і танув у високості, як непевний, примхливий гість із неба.

У лісі туман зависав на гіллі вільшаника та ліщини обважнілими, перламутрово-чистими краплями і лунко опадав на листяний паркет, буцім тисячі дятлів працювали довкола.

Грона калини в червонозолотиці листя, наскрізь пронизані сонцем, горіли таким живим пурпуровим вогнем, що Дідько благоговійно завмирав і, зачудований, до смерку просиджував у лісі.

Увечері Домовик спроквола вертав на попелище, де знову стало пустельно й мертво: город перерили, витовкли венри, квіти побіля призьби прибили приморозки, лелеки з лелечатами та шпаки давно подалися навздогінці за сонцем, синиці й горобці помандрували до людей, де ситніше, а Дідькову халабуду з лелечиним гніздом на колесі під злостивий регіт Водяника зірвала з сох, покотила по луку та шпурнула в ріку осіння вітериця. Дідько запалював у печі, примощувався на тепліючій черені голінеба і, заплющивши очі, перебирав у пам'яті яскраві, відчуті ним миті дня, як бурштинові намистинки. І хоч він жив завжди, відколи світ, і напевне знав, що житиме завжди, допоки й світу, і досі час був для нього як повітря, якого не помічаєш і не міряєш, зараз Домовикові здавалося, що він насправжки жив лише ці хвилини-вогники, а весь інший час, коли метушився або дрімав у лоскотливим мілкочасі, він не жив, а був мертвий.

Перебравши намистинки зворушливих хвилин, насолодивши ними душу, Дідько повільно, в передчутті дива, розплющувався; і справді просто його очей крилато розпросторювалося яблуневе гілля, обсіпане блискотливими лелітними квітками, що їхні пелюстки були промінчасто видовжені й іскрилися, — так об'ємно, яскраво й чисто струменіли на низькому осінньому небі по той бік яблуні зірки. Серце Домовика тьохкало й зупинялося на мент од невимовного зворушення. В такі ночі він згадував дивачку жінку, яка там, у шумному місті, на горішньому поверсі кам'яниці, самотньо просиджувала вечори перед миготливим вогником свічки, почувачись щасливою, — і знову розумів її.

Він згадував ту дивно тиху жінку все частіше, відколи небо провисло, неначе мокре, щойно з цебра, рядно; з нього лило, сочіло, сіялося з рання до вечора і з вечора до рання, спершу обложні дощі та мжички, а скоро — й навпів із крижаною дертю. Він згадував ніжні затишні присмерки в кімнаті, пропахлій воском, сигаретним димом і папером, великі вимовні очі господині, що, здавалося, вбирали в себе і цю кімнату, і місто, і весь світ, згадував чорні мереживні відлоги довкола тоненької шиї, довгі білі пальці лівої руки на бильці крісла і довгі білі пальці правиці, цяткованої вогником сигарети, наче рубіном, і відблиски свічки на застеленій вовняним коцом канапі, і відблиски свічки в склі книжкових полиць, і тіні на килимі, барви якого притлумлювалися й скрадувалися присмерками, і синій вівтар вікна над химерними обрисами кактусів...

А коли завивав у комині вітер, і сипав на черінь мокрим холодним листям, і прихилив понуре, як попелище, небо, Дідькові закортіло раптом зими, і щоб сидіти на даху кам'яниці біля півника-погодника та меланхолійно зирити на місто, де в річищах вулиць звично метушаться люди й машини, де сяють вечорами вікна й вітрини крамниць, де рожевіють бляшані дахи з-під снігових скоринок, де навіть небо тепле й лагідне, мов черінь, де горища затишно пахнуть хатнім духом, — а над усім тим з ночі в ніч червоно тепліють крізь млу вогні телевежі...

Давка самота й сиротливість накочувалася на Дідька, наче вогка мла з боліт; рятуючись, він полишав черінь і тікав до ріки, яка ще тільки й жила в цій незатишній пусткуватій морочності. Напоєна дощами, вона стрімко неслася назустріч місту, яке по ночах значилося на край-небі тепліючими манливими загравами.

Але разом з повіддю збігав час. Невкля утишувалася, стихала, все рідше в тумані ячали катери й теплоходи, невдовзі ж у березі зарябіла й перша крига. І коли останній того року катер відчалював од причалу, тинь Домовика югнула з облитих голощоком причальних дощок на його корму та й застигла на мокрому гадюччі линь, над вируючою водяною прірвою, де, б'ючись об пелюстки гвинта, шерхотіла й глухо подзвонювала шуга.

Проте напливала зима, по зимі — весна, по весні — літо, і знову осінь, і знову зима — і кожної нової пори все починалося для Дідька спочатку: і — вічність.

ПІГМАЛІОН

Відтепер він голився двічі на день: ранком, коли сходив у майстерню, та увечері, по роботі, і то тільки для того, щоб зайвий раз з безжальною і трохи нарочитою одвертістю нагадати собі, що він старіє. Чіпким, точним зором фахівця Майстер Пігмаліон обмацував своє обличчя в дзеркалі і помічав найтонші зморшки біля очей, зігбану шкіру од широко розкриленого носа до підборіддя, підозріло високе чоло, що, здавалося, вищало з кожним днем (острівок чубка обступали білі серпи залисин), і очі, в яких уже давно не світилося колишнє молодече завзяття, а тільки віддзеркалювалася меланхолійно ніжна, як рання сивина, втома. І чим довше вдивлявся Майстер у своє обличчя, тим чужішало воно, бо ще піби вчора уявлявся собі молодим, трохи не юнацького віку: поріг між юністю й зрілістю він переступив непомітно, безболісно, навіть не розгледівши його крізь вуаль, що зіткнув довкола себе із витворів уяви та хисту.

Тим болючіше було усвідомити раптом, що він уже не молодий, що невблаганно старіє.

А позаду, здавалося, нічого нема, окрім ясного миттєвого спалаху, який зветься дитинством, та кількох тисяч роботів довкола, в блакитній оазі серед вічної пустелі, роботів, кожен з яких носить обличчя, виліплене ним, Великим Майстром.

Особливо гнітили його вечори. Пігмаліон прокидався після роботи, наче після сну з прекрасними кольоровими видіннями, піднімався до себе, з'їдав приготовлений роботом обід і виходив на терасу. Троє сонць (він усе ще за земною звичкою називав їх сонцями), ясніючи, наче три старовинні бронзові щити, золотистий, оранжевий і ніжно-зелений, — одне по одному пірнали за розмитий маревом обрій; але небо, сухе й шорстке, позбавлене лагідної земної глибини, вбиралося в багатобарвний веселковий серпанок, переливалося й полум'яніло. Жовте люстро слюдянистих пісків довкола оазі, де на крихітнім клаптикові існував створений ним, Великим Майстром, світ, віддзеркалювало барви неба, геть розбовтуючи їх і пропонуючи Майстрові химерний коктейль із кольорів у плоскодонній, зі стрімко вигнутими краями піалі.

Замолоду він щовечора, сидячи в кріслі на терасі, пив той коктейль кольорів і завжди відчував спрагу. А зараз дивився довкола сухими, байдужими очима.

Відтак наставала мить, якої Пігмаліон боявся тепер найбільше. Прохолодний вітрець, який віяв од океану, що по той бік пустелі, раптом влягався; натомість сутінки, провісники білої і задушливої ночі, скрадалися по бархах і пустелях, і вимурувані його роботами будинки, і рівна, присмалена долоня космодрому по той бік селища, на узгір'ї, і блакитно-зелений парк унизу, довкола вілли Майстра, парк, де кожне дерево, кожна квітка і кожна бадилина були витворені його, Майстра, уявою та руками за літа, що збігли, як збігає з гірських озер вода, потроху розмиваючи греблю, — все довкола неживе, штучне, синтетичне (бо з живого у цій барвистій піалі був лише він, Пігмаліон) щедро видихувало настояну за довгий тутешній день на сяєві трьох сонць суху, млосну гарячінь, і те жалке дихання потроху роз'ятрювало, наструнювало кожен його нерв, аж поки груди Майстра не починало судомити од безпричинного жалю та смутку. Виснажений тим вогнем, він ішов з тераса у вітальню, сідав до телевідеофонів і дзвонив напівзабутим і зовсім забутим знайомим по усіх поселеннях барвистої планети за тисячі й десятки тисяч кілометрів од його експериментального селища. Але крізь мертве скло екрана проступали такі ж мертві, дивовижно симетричні, бездарно правильні лица конвейєрних роботів. Було літо, час відпусток, люди роз'їхалися по островах в океані або полетіли на далеку, усе ще манливу Землю.

Втім, коли хто відгукувався на дзвінок, Майстрові після розмови робилося ще сумніше. Знайомі жили чужим і дикуватим, як на його погляд, життям, сенс якого він давно перестав розуміти, і Майстер не мав чого їм сказати, окрім ввічливих привітань та банальних загальностей, що од них його аж нудило. І Пігмаліон, нудьгуючи вечорами за живим людським голосом, все частіше вмикав службу часу планети і слухав дикторку, яка монотонно сповіщала про неспинний плин годин, хвилин та секунд.

Цей голос повертав Майстра до життя.

Він повільно сходив униз та йшов парком і вулицями селища; зустрічні роботи, вільні од нічної зміни у шахтах, прогулювалися по тих же вуличках та алеях парами й поодиноці; вони чемно віталися до нього і вбиралися в усмішки, які придумав для них він, Великий Майстер; роботи були прекрасно складені, навіть вродливі, і кожен з них мав власне, неповторне обличчя, і це було геніально — придумати стільки облич, які не повторюються, це страшенно тішило Пігмаліона. Але тепер, дещо несподівано для себе, він став помічати, що насправді крізь тисячі

виготовлених ним обличчя з роками починає проступати одне і те ж старіюче обличчя — обличчя Пігмаліона, обличчя, яке він зараз майже ненавидів.

Він проходив крізь своє селище, наче голка без нитки крізь шитво, нічого не залишаючи по собі, бо його роботи не мали емоцій, а відтак і емоційної пам'яті, це була категорична вимога Вченої Ради Землі, яка дозволяла йому цей великий експеримент; механічний мозок вмикався лише тоді, коли Майстер потрапляв у їхнє зорове поле; тоді на їхніх обличчях з'являється запрограмований ним усміх. Але за хвилю, тільки-но Пігмаліон проминав робіт, вони уже не пам'ятали Майстра і не думали про нього, як і ні про що взагалі не думали, ковзаючи ним, Майстром, створеними очима по барвистих переливах неба чи побожно приносячись до ним же створених квітів у парку, квітів, які пахли розпареною трьома сонцями гумою, пластиком і синтетичними фарбами.

Він проходив крізь селище і піднімався на узгір'я, де на краю космодрому стояла склесна роботами за його проектом із скла та кольорових пластмас кав'яренька, диво новітньої архітектури, як і все, за що він брався; хоч диво це не було кому поцінувати, бо навіть земними ракетами зараз кермували запрограмовані роботи, в головах яких не було нічого, окрім карт Галактики, правил космічного руху і схем основних вузлів корабля. Поки Пігмаліонові роботи розвантажували та навантажували ракету, вони, жонглюючи цифрами і технічними термінами, випивали по кілька чашок кави і завченою низкою, по старшинству, вертали на космодром. Це була його примха — забавкова кав'яренька, коли він уперше відчув, що старіє, що страшно нудить самотою і вечорами йому треба кудись йти, будь-куди, аби лише мати ілюзію руху; насправді ж йому не було куди йти — і в кав'ярні, як і в цілій всесвіті, на нього ніхто не ждав, навіть вона, Галатей, бо Галатей теж була тільки ним створений робот, але з геніально вродливим обличчям.

Зачувши його ходу, Галатей зустрічала Майстра посередині зали, залитої мерехтливим сяєвом бузково-білої ночі, бо кав'ярня не мала штучного освітлення, вона живилася світлом, що лилося згори крізь сферичну скляну баню. Галатей опускала очі і згинала в колінах ноги, ледь-ледь піднявши граційним жестом поділ по-старосвітському довгої сукні. Майстер бачив такий уклін у давніх фільмах і подарував його Галатей. Підійшовши до свого творіння, Пігмаліон тремтячими пальцями пробігав по її

божевільно гарному обличчі і відсмикував руку, ледве діткнувшись мертвого холоду еластичної гуми.

— Чашечку кави, — глухо казав Майстер і сідав за крайній столик біля скляної стіни, а вона, дивовижно струнка та граційна, звично приносила йому на старовинній срібній таці каву, що парувала, і довга легка сукня гоїдалася на ній, наче дзвін, і од того подзвону серце його голосно і боляче калатало.

Вона вмикала музику, і під сферичним дахом кав'ярні пливли напрочуд мелодійні, ніжні і тужні пісні народу, якого вже давно не було у всесвіті, бо Галактика знала тепер лише землян, лише людей, але кров якого все ще стугопіла у скронях Майстра, як стугопить у металевих чи пластмасових трубах підземна ріка, відведена вправними інженерами з-під міста. Потім Галатея сідала навпроти Майстра, і він милувався її світлим, словненим глибокої внутрішньої гідності, туги й приваби обличчям, як різьбяр милується власною скульптурою, хоч то й не був лише його витвір, бо, ліплячи це обличчя в гарячкові години натхнення, Пігмаліон мав перед собою відбиток із прадавньої парусини, мальованої народом, чиї пісні його так зворушували.

А за скляною стіною, і довкола, і вгорі, підсвічена барханами та небозводом, де все ще вирували прижухлі відблиски оранжевого, золотистого і зеленого сонць, німувала застигла нерухома каламуть літньої ночі. І недавній смуток та жаль за чимось значнішим, праведнішим, що існувало десь поза ним і чого він не звідав, та вже ніколи й не звідає, знову тихо скрапував у душу Пігмаліона, і він знову почувався комашкою, ув'язненою мільйони років тому в ясно-синьому смарагдовому кристалі і тепер виставленою в присмерковім залі геологічного музею...

Подкоколи з пустелі на блакитних гравітаційних крилах прилітав стрункий, вродливий, наче міфічний молодий бог, бородань. Він залишав крила біля ганку, і вони синювато леліли за склом, наче крила африканського опівнічного метелика, а сам заходив до кав'ярні, кивав Майстрові і просив у Галатеї чашечку кави. І Галатея так само граційно, як і до Майстра, підходила до цього зайди, що, не приховуючи, милувався її прекрасним обличчям, і сукня так само видзвонювала на її ідеально-стрункій поставі. Майстер по-смішному ревнував власне творіння до зухвалої молодості, сили та вроди бороданя і поскоріше замовляв другу чашечку кави, аби Галатея сіла до його столу і дивилася тільки на нього, Великого Майстра. З бороданем Пігма-

ліон досі як слід не зазнайомився, хоч зустрічав його в цій пустелі уже близько року. Попри все, він був холодний та байдужий до людей, хоч і страждав од самотності. Тільки за першої зустрічі Майстер з обов'язку перед настановами Вченої Ради, яка неохоче дозволила йому цей нечуваний експеримент, експеримент творця, бога, всевишнього — сотворити серед пустелі замкнену в собі модель цивілізації, — поспитав бородатого зайду, хто він, і бородань відповів йому аж надто стисло:

— Ніхто...

Майстер вдовольнився і з тої відповіді, аби не виглядати смішним та старосвітським, присікуючись до людини, яка має за ліпше жити в пустелі, а не на гамірливій, перенаселеній Землі чи в людським поселенні на одній із планет Галактики серед раціональних і непробудно оптимістичних завойовників всесвіту. Втім, зайда і справді був ніхто, химерний уламок могутньої цивілізації, якому ніколи не сотворити світу, що його сотворив у богоподібнім вибухові патхнення він, Великий Майстер Пігмаліон...

Ця божевільна думка запульсувала в мозкові Майстра одного такого вечора, коли гарячі сутінки, млість і туга за незвіданим напливали з пустелі, билися об його терасу, перекочувалися великими хвилями через Пігмаліона, і вже не було чим дихати. Він довго опирався цій ідеї, але якось увечері наказав Галатеї з'явитися в майстерню, і вона зайшла тихою, граційною ходою; очі мадонни, богоматері дивилися крізь Майстра, бо вона не навчена була відчувати. Майстер наказав їй роздягатися, і вона слухняно роздяглася, відкривши своє прекрасне, виліплене чутливими пальцями Великого Майстра тіло з рожевими сосками на півкулях грудей і каштановим трикутником між струнких стегон; і він наказав Галатеї лягти на операційний стіл, і вона лягла, і Пігмаліон схилився над нею і вимкнув її, як вимикав телевізор, електробритву чи магнітофон. І Галатея лежала перед ним, перухома та безголова, як лялька, в якій поламалася пружина, і її вії уже не тремтіли, як тремтять шовкові фіранки на вікнах його майстерні, коли вітер приносить з далекого океану через піски пустелі запах солоних хвиль. Тепер вона була мертвіша, ніж будь-коли, навіть до свого сотворіння, бо тоді вона уже існувала в уяві Майстра.

І настали найщасливіші дні Майстра, шість днів творіння, в які він почувався богом.

Тепер Майстер знову, стомившись, любив заходити до телекімнати, що було спротивіла йому.

Відчувши, що думка й уява ходять по колу, наче воли на древньоєгипетській фресці, він тікав з майстерні, падав у крісло і вмикав водночас усі чотири програми, що їх транслювала в космос Земля. Стіни телезали наливалися зеленкувато-срібним світлом, відтак крізь те марево проступали барвисті пасмуги, що зав'язувалися у все тугіші вузли, і шум міських залюднених вулиць, шепіт трав у степових заповідниках, лемент пташиних базарів на островах, крики породіль і перші схлипи новонароджених впливали до кімнати; Земля транслювала у космос лише саму себе, таку, якою вона є зараз, цієї миті, транслювала для таких, як він, закинутих у галактичне безмежжя, аби її далекі діти почувалися менш самотніми. На одному з екранів над сонним містом сходило земне сонце, а на протилежній стіні залите електричними вогнями вечірнє місто вирувало, молодята блукали в парках, хлопчакі і дівчата витанцювали на майданчиках та в кав'ярнях під клекіт оркестрів, і крупним планом за столиком кав'ярні — двійко молодят, він і вона, а літ їм — по сімнадцять, і сиділи вони, поклавши руки на плечі одне одному, а потім він пробіг пальцями по її щоці, по коротко стриженому, під хлопчика, волоссі, полоскотав за вухом і знову поклав руку їй на плече, худе, вугласте плече, яке ще не налилося зрілою жіночою повнотою, а на естраді танцювали вільно й легко, ніби пливли в пінистому потічку музики, а він стояв на дні потоку і заздро дивився на гнучкі юні постаті, що ширяють над ним. Двійко молодят за крайнім столиком цілувалися, і пальці їхніх рук переплітались, як переплітається трава в лузі чи очерет у березі.

Пігмаліонові знову закортіло туди, на Землю, він постався бодай на мить забути свою торішню поїздку, і враз здалося, що на нього теж хтось чекає в цих кам'яних пічках, де замість вугілля палахкотять одвічні людські пристрасті. Але насправді ніхто не ждав Майстра на Землі, і минулого літа він сповна усвідомив цю сумну істину. Він бродив зеленими вечірніми вулицями, між машин та людей, між столиків у літніх кав'ярнях, між вітрин, реклам, шелесту листя і шелесту голосів, і все навколо було таке, як і сьогодні на цім оманливім екрані, але все те було не для нього. Пігмаліон і до цієї подорожі розумів, що, заповнений по вінця самим собою і своєю творчістю, він не навчився, як того вимагав узвичаєний людський побут, спілкуватися з людьми. Він не вмів легко, як інші, переступити поріг між собою й іншою особистістю і страждав од цього, сидючи на парапеті між тротуаром та вулицею, на гамірному мі-

ському перехресті, і людський потік перекочувався через Майстра, як вода через гранітний кругляк, що тисячоліттями лежить на дні ріки і геть обріс зеленим слизом.

Ніколи ще не почувався він таким старим та самотнім, як торік у місті, повному людей.

Дівчина літ вісімнадцяти у короткій блакитній сукні і білій блузці пробиралася крізь натовп до парапету і зупинилася неподалік Майстра. Серце Пігмаліона затріпотіло, наче тої миті, коли дізнався, що йому дозволено його великий експеримент; він гарячково підшукував у пам'яті слова, які личили б до цього випадку — він майже вірив, що дівчина теж самотня і сама доля, змилюючи вивши, послала її Майстрові. Але слова вихопилися дурні, банальні, бо те, що для іншого було звичайно, з вуст Пігмаліона звучало неприродно і ницо. Він ждав, перестрашаний, що дівчина, уникаючи недолугих залищань літнього чоловіка, пірне в натовп, але дівчина засміялася і спитала: «А ви тут справді самі?» — «Сам». — «Отак самі й сидите?» — стільки наївного, юного подиву було в її голосі, що Майстер засоромився, спробував боронитись. «Але ж і ви — самі. Хіба це так уже неприродно — бути самому?» — «Я чекаю». — «Кого ж ви чекаєте?» — посмутнілим голосом запитав Пігмаліон: «Ось побачите». А до неї уже поспішав молодик із простуватим обличчям посередності, обличчям, від якого відмовився б найпримітивніший його робот, але дівча пішло за тим молодиком, навіть не озирнулося на Великого Майстра: Пігмаліон, дивакуватий чоловічок, що самотньо сидів на парапеті, вже не існував для неї. Він почувався богом, якого замуровано в гробниці, — Майстер кохався в давньоєгипетському мистецтві. Там були люди і боги, і боги були самотні, і їхні нерухомі, вибалушені очі випромінювали відчай.

Він повернувся до готелю, вклався в ліжко і довго згадував ніч, задля якої, власне, й приїздив у це місто. Та давня ніч була така не схожа на сьогоднішню! Йому ще не було вісімнадцяти. Вони здибалися випадково на концерті й познайомилися, а потім блукали вулицями вечірнього міста, і в їхніх душах усе ще звучали мелодії великих композиторів минувшини, і кожне слово їхнє було повне глибокого смислу, а може, це йому тепер здасться. А потім вони всю ніч просиділи в парку над рікою, і Пігмаліон віддав їй свого светра, бо ніч видалася холодна. Вона спала, поклавши голову з двома пружкими кісками йому на коліна, аж поки по той бік річки, з луків, не вигулькнуло сонце і небо стало схоже на небо його теперішньої планети. Вона випрасувала

сукню в його студентській кімнатці і пішла від нього, не сказавши ні імені, ні адреси: домовилися, що він ждатиме на неї увечері біля парапету, на перехресті вулиць, де чекала на того простакуватого молодика дівчина в блакитній сукні. Він чекав трохи не все літо, чекав щовечора, але вона так і не прийшла і вже не прийде...

Пігмаліон вимикав телеекрани, сходяв у майстерню, клав руки з чутливими владними пальцями музики або різьбяр на її податливе лице, заплющував очі — і обличчя Галатеї під його пальцями мінялося. Це вже не було ідеально правильне, іконописне лице красуні-богоматері, це було лице, яке Пігмаліон бачив на своїх колінах тієї літньої ночі у мерехтливих світанкових відблисках, яке він цілував і пестив, обличчя, про яке він казав: «Ти така гарна...» — а вона посміхалася: «Де вже там гарна? Довгоноса, пащекувата. Як моя мама каже — на любителя...» Він клав руки на її плечі, груди, стегна, і все набирало природніших земних форм, бо він творив зараз ту, котру любив...

І настав день сьомий, коли Великий Майстер відійшов від операційного столу, сів на підвіконня, а по кількох хвилинах вона розплющила очі, уже не прозорі, безхмарні очі робота, а очі людини, бо вогонь свідомого життя жеврів у них. Галатея повела очима по кімнаті, побачила Майстра і усміхнулася; відтак побачила в люстрі на стіні себе, голу-голісіньку, схопилася на ноги і затулилася руками — це був інстинктивний рух Єви, її праматері, і Пігмаліон подивувався дивовижній схожості світу живого. Він засміявся і сказав піти за перегородку, де на неї чекало зіткане роботами за його, Майстра, малюнком вбрання.

Коли вона одяглася і з'явилася перед його очі, Пігмаліон раптом подумав, що марно він стільки вечорів чекав на неї там, на перехресті міських вулиць, — вона ж таки прийшла до нього, хіба що трохи, літ на п'ятнадцять, запізнилася.

Уперше Майстер сидів на терасі не сам.

Було раннє надвечір'я, і од щедрості барв паморочилося в голові.

— Це усе сотворив я, — він погордливо кивнув на селище серед пустині, на гумово-синтетичний сад, на юрми роботів у алях, роботів, які старанно вдавали, ніби живуть. — Світ, який існує сам у собі і не має внутрішньої потреби спілкуватися з іншими світами. Але прийде час, люди стомляться жити, — Майстер висповідував найпо-таємніше, — і тоді мій світ перекинеться на інші планети, де поки що живуть люди...

— І це все сотворив ти? — вона показала на безкінечні бархани пустелі і на барвисту парасолю неба над пісками.

— Ні, це не я, — холодно посміхнувся Майстер, вперше глянувши на сотворений ним світ сторонніми очима: він справді видавався таким крихітним порівняно з безмежжям всесвіту!

— А хто ж сотворив усе це? — в голосі Галатеї забриніло щире захоплення.

— Може, бог, — Пігмаліон саркастично скривив уста.

— А бог — це як і ти, але більший?

— Я сотворив тебе, чого не зумів зробити бог, — відповів Майстер.

Вона опустила на коліна і поцілувала йому руку.

По кількох щасливих днях, піднявшись з майстерні, од своїх робіт, що в їхніх обличчях було тепер щось від нервово-вуглуватого виду Галатеї, на терасу, Майстер завмер, глибоко зворушений. Вбрана в ясно-синє плаття, вона сиділа в глибокій розлогій кріслі, склавши довгі і тонкі руки, наче крила, на колінах та дивилася в бік космодрому, на краю якого жевріла у барвах надвечірніх сонць кав'ярня. Майстер спіймав її тривожний, заглиблений у себе погляд, ніби Галатея бродила в ці хвилини по краєчку далекого спогаду і боялася оступитись. Пігмаліон нечутно підійшов, поклав руку їй на плече. Галатея здригнулася.

— Ти пам'ятаєш мене? — запитав з радісною непевністю в голосі.

— Пам'ятаю... — Крізь її бліді щоки проступив рум'янець. — Тепер я пам'ятаю: ти прилітав до мене на блакитних крилах, у тебе була смішна борода і блискучі, іскристі очі...

— Ти мене дивуєш, — рівним, сухуватим голосом сказав Майстер. — За моїми розрахунками ти, колишня, не мусила б мати пам'ять. Виявляється, ти й тоді була щасливим винятком серед робіт. Мозок моїх робіт — чистісінький аркуш паперу, на яким я пишу все, що мені заманеться написати.

Приховуючи розпач, він опустився вниз і подзвонив головному роботіві, аби вночі кав'ярню знесли, а на тім місці посадили пластмасовий сад, і хай на ранок сад цвіте. Тоді випив склянку вина, уперше за ці дні, відколи створив її, і вернувся на терасу. Але Галатеї на терасі не було. Кілька хвилин Майстер самотньо сидів у кріслі, як і тисячу вечорів до цього, і колишній страх перед присмерковими

тінями пустелі скрадався до нього. Раптом він побачив на схилі пагорба, де стояла кав'ярня, ясно-синю постать Галатеї. Вона швидко піднімалася по доріжці, якою досі ходив лише він, Майстер. Пігмаліон схопився на поги, метнувся з тераси і побіг селищем навздогінці за нею, не помічаючи здивованих роботів, що звично вклонялися йому вслід — на очах у роботів Майстер ніколи не поспішав.

Він завжди був для них втіленням вищої сили, яка породила і їх, і все довкола, до останньої піщинки в пустелі.

І все ж Пігмаліон зацікавився. Він ще здаля побачив на тлі вечірнього неба по той бік скляної стіни блакитні крила зайди. Розпачливий гнів сколотнув його. Але Пігмаліон швидко отямився — будь-що, тільки не видатися смішним у нахабнуватих очах молодика. Зовні спокійний та розважливий, зайшов він до кав'ярні і навіть кивнув чужакові. Галатея і бородань сиділи за столиком одне проти одного, наче ті двос земляни на телескрані, і так само трималися за руки, і пальці їхніх рук перемовлялися між собою, як листя татарського зілля, коли в березі повіє вітер.

Вона підвелася назустріч Пігмаліонові і опустила очі:

— Це він, Майстре. Я так вдячна тобі, що ти мене сотворив і дав мені полюбити.

Він сам запрограмував її любов і вдячність!

— Склянку вина, — сказав він, стелюючи плечима, ніби це його піяк не обходило, і сів за свій крайній, біля скляної стіни, столик.

Галатея слухняно принесла вино і одразу ж вернулася до бороданя. Вони бачили зараз лише одне одного, і Майстер скоро почав сумніватися, чи він ще є тут, на краю сизувато-білої нічної пустелі, од якої його відділяла лише прозора скляна павутина. Найрозумніше було б підвестися і піти до себе на терасу, де так тихо й самотньо, де він наодинці із всесвітом, але не було мужності ступити перших півкроку. Почувався порожнім, як бувають порожні оболонки його пластмасових ляльок, коли ті оболонки зношуються і він дарує роботам обнову, а колишні їхні тіла виставляє в музеї масок.

Великий Майстер з дивовижним спокоєм подумав, що це його останній вечір, бо все інше, що він мав, не варте було, щоб заради нього жити.

Він почав пригадувати Землю і хвилини, коли почувався щасливим. Але на пам'ять спливало лише перехрестя, де

він безнадійно чекав на неї; а ще — безсонна минулорічна ніч у задушливому готелі, піч безжальних, дратівливих спогадів, ніч, коли він так і не зумів заснути і трохи не до ранку слухав шум міста за вікном. Шум поволі гаснув, тільки машини все ще проносилися вулицею, шерехтячи колесами об асфальт, а люди нарешті заснули. Він одягнувся і вийшов на вулицю...

Майстер допив вино і дозволив собі озирнутися на них, але їх уже не було в кав'ярні; вони стояли по той бік скляної стіни, на бархані, і молодик, цей Ніхто, ладнав за спиною крила, а Галатея закохано стежила за кожним його рухом. Нарешті зайда одяг крила, повернувся до дівчини і взяв її на руки — дівчину, яку сотворив він, Великий Майстер! Вони плавно знялися в небо і попливли над білястими барханами в сизому мороці літньої ночі і розтанули, тільки у піднебессі, підсвічене далекими сопцями, ще раз прощально зблиснуло снім, наче океан, її плаття...

А Пігмаліон сидів у порожній кав'ярні, ненавидячи себе за те, що досі живе, і несподівано знову пригадував торішню ніч, коли він вийшов з готелю на таку ж пустельну, як піски за скляною стіною, вулицю. Після вечірньої колотпечі дивовижними здалися йому безлюдні міські магістралі, бульвари, сквери, двори. Здавалося, що шерхіт його черевиків об бруківку — то єдиний звук у сонному місті. Небо над будинками було незвично високе, сріблясто-біле, серп молодого місяця виблискував на краю крихітної сизуватої хмарки, що ніби була настромлена на його гострий ріг; світлофори самотньо переморгувалися на перехрестях червоними, золотистими і зеленими, як сонце на його планеті, очищами. Але за ними ніхто не стежив, зграї голубів паслися на чоластих, брукованих вулицях, де вдень було так тісно машинам. Рівне бузкове світло падало з неба, як падає літній дощ, висріблюючи шибки вікон, бані давніх соборів, листя тополь; і лише під деревами ще тремтіли ніжні зеленкуваті присмерки. Майстер ішов навмання, куди очі бачили, і ритм його тихої розважливої ходи поволі брав гору над його нічним відчаєм, і думки Пігмаліона потроху світлішали, вигодожувалися, і давно вже душу його не сновнювала така задумлива, добра тиша.

Того досвітку він зрозумів глибоку мудрість природи, яка після бурхливих пристрастей молодості дарувала людині роки спокійної замисленої ходи...

ВОРОН

Він помер серед зими, в січневi морози, а напровесні душа його вселилася в старого чорного ворона, що жив у пуці. То було солодке, тремтке пробудження після ночі, що її започаткувала смерть: шерех сухого торішнього листу, повів вітру, що лоскотав вороновi пір'я, стрекіт сороки в березняку, гомін дрібного птаства внизу, у гущавині лісу, скрики журавлів на болоті, ласкавий доторк сонця до більмаків на очах, що все прозорішали. Вершину дуба розгойдував вітер, і вороновi здавалося, що разом з ним вигойдується весь світ. По тому він підняв повіки, і ярка небесна синь хлюпонула в очі, йому аж запаморочилося в голові, в тій сині пливло рожевувате сонце, смаковите, звабливе, сонце, яке хотілося дзьобнути. Ворон справді дзьобнув його і вхопив прохолодного весняного вітру. А сонце попливло далі, ніби дражнилося. Ворон відпустив гілку дуба, змахнув крильми і кинувся навздогінці. Він піднявся високо в небо, але сонце висіло так само далеко; зате він побачив унизу ліс, воццесто-зелену безкраю просторінь з голубими ополонками виповнених водою боліт і рудими плямами дубняка, який досі не вдягся в нове листя, а хизувався торішнім драптям. Високій політ майже не вимагав зусиль. Ворон лише ворушив час од часу крильми, аби його не віднесло далеко від пуці, і довго шугав у піднебесі, впиваючись дозвіллям, вільгістю і легкістю, яких Грицькова душа не знала за людського свого буття. З того життя у криївках пам'яті зостався лише біль, тягар старого німічного тіла і хиткі, повні почвар та перестрахів присмерки, коли душа вбиралася в нову личину.

Ворон розпростер крила і з високості ковзнув униз, виписуючи над пуцею коло за колом; і стільки нових радісних відчуттів дарував цей вільний лет, це ширяння в блакиті, що ворон, очамрілий від зворушення, захвату, широко розкрив дзьоба і тріумфуюче гукнув на весь ліс:

— Ка-а-а-р-р-р!..

Весну і літо до пізньої осені він прожив у лісі, то шукаючи собі харчу на галявинах, де його п'янив густий медвяний дух квітів, то шугаючи в небі; а найбільше він любляв сидіти на дубі, що вбрався в кучеряве зелене листя, зорити своїми видкими очима довкола, пасолоджуватися самотипою й тишею, спочиваючи по земному життю, що, як йому здавалося, все віддалялось і мерхло, наче вогнище, полишене пастухами в степу. І навіть коли зосеніло та пронизливий студений вітер запанував у пуці, обшмуглюючи

дерева, коли птаство покинуло ліс, полинувши у вирії або ближче до людських осель, де було ситніше, а в пущі самі дятли били в стовбури старих сосон, наче на сполох, ворон не залишив свого дуба, лише ночами опускався нижче, в сухозлотицю листя, де було затишніше.

Одного ранку, прокинувшись, він відчув на пір'ї тягар, буцім незнаний дбайливець завинув його у повсть; обтрусившись, він почув, як шерхотить по сухому листу сипкий сніг. Ворон злетів над лісом, аби зігрітися. Дерева проступали чіткими чорними контурами на сліпучо-білому насті, ніби чорні борозни на толоці. Ворон довго шугав угорі, звикаючи до нового виду своєї домівки.

Відтак опустився на вершину дуба і застиг, стріляючи зірким оком униз, на галявину, до якої так звик за своє вороняче буття. Вивільнена від листу й трави, припорошена снігом, галявина в своїм повім образі нагадувала воронові щось давнє, хвилювала й бентежила Грицькову душу. Раптом йому зачервонілося в очах, червоне на білому, і в пам'яті його, заколисаній солодким маревом вільного й безтурботного спочинку, що його Грицько заслужив у долі трудним життям людським на землі, свавільно проступила лісова дорога, сани з оберемком рудої болотянки, з сокирою, пилкою та жмутом вірьовок, сани, що їх волочила ліською дорогою виголодніла коняка, а за саньми підбігцем, аби зігрітися, його Параска в чунях і глибоких, клеєних сільським майстром з трофейної червоної гуми, бахилах. Ворон кинув оком убік, на осичник, що рябів віддаля, побачив ту дорогу, вузьку та в'юнку, що стелилася по зимовому лісі, ніби лінія долі по людській долоні, і вибігала на галявину. Тепер ворон побачив і пень дуба, що його досі застив молодий дубняк, який розрісся довкола. Пень був низький, ледь випинався з землі, вони спіяли дерево якомога ближче до кореня, аби стачило на підвалини хати від покуття до мисника. Було те скоро по війні, щойно він вернувся з фронту, а може, двома-трьома роками пізніше, хата падала, і лісництво дозволило їм спіяти дуба. Вони швидко вхекалися, пиляючи, і Параска зняла куфайку та накрила нею спину копяці, що все тремтіла з холоду, желібаючи болотянку.

Другого дня вони приїхали по окоренка парою вироблених волів, і поки доволокли його через ліс, луги та село до хати, так вбилися, що Параска захворіла...

Ворон змахнув крильми і шугонув у небо, тікаючи від спогаду, від галяви, по білому озеру якої, здавалося, досі плавали їхні тіні, від колишнього земного життя, сама

згадка про яке вертала йому задавнений біль. Але чим вище він здіймався на своїх чорних лискучих крилах, що владно розсікали морозне повітря, тим більше відкривалося його гострозорим очам; з піднебесся він бачив усю, від голови до хвоста, зміїнку лісової дороги, зміїнку, хвіст якої танув у неозорості лугу. Картаючись з власної слабкодухості, ворон ворухнувся крильми і повільно поніс над лісовою дорогою, маючи на думці добутися узлісся і понад болотом, що оперізувало пущу, вернутися на галявину. Тепер він вгадував навіть видолки, порослі осичником та вільхою, де їхній поїзд застрявав у заметах; воли безсило борсалися по черева в синькому снігу, потріскували голоблі саней, а домашні санчата, що на них лежав край окоренка, діставали вузьким полоззям землі, рвали вірьовки і виковзували на узбіччя. Тоді він підважував колоду дубовим кілком, а Параска в цей мент спішила сунути санчата під край окоренка. Од натуги йому червоніло в очах, ліс відривався від землі і червоними пасмами плів по зеленіючому небу, а Параска, здавалось, незграбно й довго бабралася зачлякими руками, і коли нарешті дуб важко опускався на санчата, Грицько разом з нелюдською напругою видихував довгу і злу лайку...

Під вороном уже сіріло рідколісся, що дотикалося лугу, і він подумував, виписавши півколо, повернути до пущі, де почувався вільним від земних пут і щасливим у невагомості безтурботного дозвілля, як раптом у пам'яті йому зблиснув і засвітився ясний літній день. То був один з найсвітліших його земних спогадів, хоч і йшлося про час скоро по смерті Параски.

Він робив тоді в кооперації і, коли починалася косовиця, ставив на воза баняк кисло-солодкого морсу, що його сам набовтував з криничної води та порошку, ящик полив'яних медяників, мішечок із ситцем та заполоччю, саджав між того добра шестилітню Марію і їхав на луги. Весело постукували об вкочену лугівку копита сірої кобили, безугавно щebetала дитина, підтримуючи обіруч кришку на банякові з морсом, у ярко-синьому небі видзвонювали потривожені жайворонки, висока рясна метелиця, мідно-коричневі китиці кінського щавлю, червоні вогники смілки лоскотали йому ступні звішених з воза ніг у дір'явих парусинових черевиках без шкарпеток; він був у чистій полотняній сорочці, і джмелі, принаджені білим, довго кружеляли довкола нього з густим протяглим дзвоном.

Він ставив підводу в тінь, за ліщинник, кобилу путав і пускав пастися. Скоро до Грицька сходилися косарі і баби,

що перевертали сіно; він відміряв ситець ковзким, з мідними наковками по краях метром і рвав його різкими владними рухами, під захоплений шепіт жінок, а морс черпав півлітровим мідним кухлем, що його приніс із фронту. На самісінькім дні баняка залишив морсу для себе та Марії; спрагло пив, задерши голову, і морс густо-червоними потічками стікав з країв його вуст, скрапував на білу сорочку, і баби сміялися. Потому, розпродавши товар, він дозволяв дочці пошукати суниць понад узліссям, а сам брався до коси і, спраглий роботи, проходив гон, а відтак і другий, бо здавна любив і умів косити. Не повертаючи голови, він відводив праве плече вбік і раптовим, рвучким рухом, ледь згинаючи в колінах ноги, ніби й сам слідом за косою стелився по землі, посилав лискуче лезо під жовто-зелену, з брунатним гребенем стіну. Трава відзивалася тихим зляканим шелестом і, тремтячи, покійно лягала йому до ніг. Віп ступав ще один крок по м'якому вогкуватому луку і знову відводив плече, і з кожним махом з його грудей, що високо здіймалися під сорочкою, змокрілою від поту, виривалося коротке, різке, але повне ще не виробленої сили «хе-с-с!», і косарі, що, відставши, ішли віддалік мірним, розважливим ключем, кричали вслід:

— Грицьку, куди ти так похекав?..

А коли він, пройшовши покіс, мантачив косу, затиснувши кісся коліньми та обхопивши лівицею полотно, баби, що було серед них багато вдів, приносили Грицькові стільники лугових джмелів, і поки він смакував тим гостинцем, золотисті краплі меду стікали по його смаглих, товстокорих, з пуп'янками задавнених мозолів руках, а баби реготіли. Він zostався вдівцем, хоч і підтоптаним, а вдів у селі по війні було через двір.

Тим часом вечоріло, він запрягав кобилу і спішив до села, бо час було відчиняти крамницю. Вони обминали череди, що поволі сунули до села, і гіркуватий присмак куряви, збитої коровами, солодили пахощі лісових суниць — букетик їх обережно, аби не опали на труського воза, тримала обіруч Марія. Він відчиняв крамницю, торгував крамом, липкуватими від спеки цукерками, камсою, розливною горілкою, вином та олією, а дочка сиділа на прилавку з букетиком суниць, що все рідшав, і суничні пахощі повнили крамницю, відтісняючи в кутки задавнений дух цвілі та олії. Сутеніло, він засвічував лампу і сторожив посеред села, аж поки село не засинало, притомлене літнім днем. Тим часом Марія давно спала за прорізненими дверима крамничної комори на мішках з борошном для вчителів.

Коли ж Грицько заходив до комори, аби розбудити дочку, і бачив її обличчя, цятковане борошняним пилом, у вінчику із волосся, що злиплося, глибокий гострий біль проймав його; Грицько ледве стримувався, щоб не застогнати з того болю. Брав сонну дочку на руки, обережно, щоб не грюкнути засувами, замикав крамницю і широкою, залитою місячним сяєвом вулицею через усе село брів на хутір, де біліла на узвишші його хата. Він ступав повільно й розважливо, бо дочка на руках здригалася крізь сон, повз церкву, яка відсвічувала просто місяця високими картатими вікнами, повз школу, яку мурував ще його дід, ішов через просторий загальний двір з копичками колгоспних комор і сонним покахикуванням сторожа, через загальний двір, посередині якого стриміла сріблястокрила водокачка, що ніби мірялася зростом під глибоким зоряним небом з гіркою тополею край їхнього городу, Параска любила воду, що її у вітряні дні вихлюпувала водокачка, і часто ходила сюди з коромислом на плечах. Вода хоч і відгонила іржавими трубами, але була чиста, мов сльоза, студена й терпка.

Мов причарований, повільно, але вперто плив ворон у високості, навздогінці за земними спогадами, жадібно вбираючи село з його до тремкого болю знайомими вуличками, тинами, глинищами, купищям хаток (все те мальоване було темними штрихами по білому насту) і вже не мав сили повернути назад, до лісу. Нарешті, пропливши над горою з жовто-зеленою цибулиною церкви, він уздрів на видноколі за помережаною дорогами галявиною загального двору свій хутір з високою стрункою тополею на межі Грицькового городу і колгоспного поля. Йому раптом забракло повітря. Ворон хуткіше замахав крильми і ковзнув до землі. Відтак уздріла Грицькова душа свою перехняблену набік хатину на пагорбку, між двох доріг, що губилися в засніжених колгоспних полях, а побіля хати, в городі, накритий колив'яшником стосик червоно-бурої цегли та купу припорошених снігом колод. «І колоди б можна було накрити, мабуть, усю осінь гнили і гнитимуть, поки зруб складуть... — ревниво подумав ворон, дивуючись своїм земним турботам. — Теж мені — хазяї». Він виписав декілька кіл над дворцем та городом, пильно придивляючись до старих розлогих яблунь, гілля яких, звичайно, не було підперте рогатинами, а окоренки не були побілені вапном. Мабуть, минулого літа яблуні ламалися під вагою яблук, але хто б за ними догледів, відколи Грицька не стало? Втім, яблуні ще за його життя погано родили, були старі. Неподалік яблунь тепер рожевовидо визирав із замету новий

льох, а дворище відгороджував від вулиці новий гострозубий парканчик. «Льох далеко від хати викопали, та й парканчик — про людське око, — знову подумав ворон, дорікаючи хтозна-кому. — А треба було спершу хлівець скласти, бо цей, ще до війни з лози сплетений, уже геть валиться».

Уже опустившись на вершину тополі, ворон побачив внизу, на городі, де раніше не було жодного кущика, строгі шереги молоденьких, підв'язаних до кілочків і завинених у солому яблуньок. Висаджені минулої осені, вони започатковували молодий сад. І ворон зрозумів, що старі яблуні приречені. Йому стало сумно. Але тут скрипнули сінешні двері, і на ганок вийшла Марія в теплій вовняній хустці і в куфайці, поли якої були розчехнуті на високім банякуватім животі. Вона була вагітна і носила, мабуть, останні тижні. Марія ступала, тримаючись обіруч за поруччя ганку. Ворон радісно каркнув, упав з тополі і пролетів над самісінькою хатою, але Марія навіть не повернула голови, вона дивилася в бік загального двору, а загальним двором поспішав Бориско — у замашеній куфайці і з замашеними рукавицями під пахвою, опецькуватий, червоновидий. Бориско з матір'ю і братом Михалем жив через вулицю, іще за Грицькового життя в селі подейкували про прийми. Зараз Бориско впевнено й звично прямцював у його, Грицьків, двір, і Грицькова душа зрозуміла, що люди прозірливі. Приймак віддав Марії рукавиці, а сам узявся до вил і, переступивши поріг хлівця, став шпурляти під тин пластівці свіжого гною. Борискові руки були дужі і спритні. Над городом поплив солодко-солоний дух прілої соломи, коров'ячого стійла; Грицько любив цей запах, особливо напровесні, коли Параска з повною корзиною гною ішла вздовж борозни попереду коней, а він щосили тиснув на лискучолозого лемеша, привалюючи гній скибами масної чорної землі.

Ворон опустився на гребінь хати і тричі, на повний голос, каркнув. Але Марія і на цей раз не звела очей, вона вся була в собі, ніби в мушлі, і, ступивши по двору тихий, обачний крок, довго прислухалася до свого тіла. Бориско вштрикнув вила в купу гною, що парував, і подивився на стріху:

— Звідки се він узявся?

— А що тобі до нього? — байдуже стевула плечима Марія. — Птах.

Бориско нагнувся, зіппив сніжку і, вишкіривши жовті від цигаркового диму зуби, пошпурив у ворона. Сніжка вдарилася об димар, бризки снігу сипонули у бік птаха,

ворон важко злетів угору, покружляв над двором та городом і знову всівся на верхів'ї тополі.

Назавтра день видався сонячний і морозяний. Тополя, буркотливо потріскуючи, оббирала із себе рясний іній, і він сизуватою хмаркою спадав на косогір. Бориско удосвіта прокидав стежку крізь замети до старих яблунь. Якийсь час над заметами бовваніла лише його заяча вушанка та сріблився під сонцем сніговий пил.

— Ка-а-р-р-р! Ка-а-а-р-р-р! Ка-а-а-р-р-р-р! — сказав ворон з тополі, але Бориско старанно вдавав, що не завважає птаха, а коли й показував з-за кучугур своє розпашіле обличчя, то кидав оком не на тополю, а на вікна хати. Невдовзі прийшов Михаль, Борисків брат, Михаль шоферував, повернувшись з війська, і за Грицькового життя не раз привозив йому з міста хліб. А ще він привозив Грицькові дешеві цигарки «Прибій», які не завжди траплялися в сільській лавці. Ворон знову тричі каркнув, радісно вітаючись до Михалья, але той і оком не повів у його бік. Грицькова душа посмутніла. Між тим Бориско виніс з хати пилку та сокиру (і пилка, й сокира були давні, ще Грицькові, з виглянцюваними до медвяного блиску руків'ями). Поплювавши в долоні, брати підступили до крайньої яблуні, ширококостої, розлогої путинки, що трохи не стелилася гіллям по землі; раптом різкий металевий скрегіт пилки об мерзлу деревину розпанахав білу тишу саду, ворон забив крильми, обтрушуючи з тополі іній, і шугонув у холодне небо. Ще за два-три роки до смерті Грицько бачив, що яблуні всихають, мертвіють, це була природна смерть від втоми, вони втомилися за своє довге життя, як і він, Грицько, і майже не родили, лишень врожайного літа на їхніх верхівках ще червоніли дрібні, в наростах та бородавках, яблука. Одної весни із залишаєних сухокорих окоренків випнулися паростки, за літо вони викохалися в довге гінке галуззя, і хоч наступного року на них, окрім рясного листу, нічого не виросло, у Грицьковій душі забриніла надія на другу молодість його путинок та антонівок. Грицько подумував восени обчухрати старе яблуневе гілля, що всихало, проте хвороба підточила його, вклала в ліжко, з якого уже не судилося йому підвестися. Але хоч і розуміла Грицькова душа, що яблуні приречені, що їх давно треба було спляти, аби марно не застили сонця картоплі, квасолі та кушам порічок, немилосердний, холодний скрегіт пилки нагадав їй перестук молотків об віко труни — смерть уже не лякала душу, але той звук досі гнітив. Ворон кружеляв над садом і пронизливо, сполошливо каркав, а потім усівся на

верхів'я яблуні, обхопивши гілляку, і злетів лише тоді, коли яблуня з панічним передсмертним лементом почала падати і на ворона зусібіч кинулася пасткувата білизна городу.

До вечора ворон сидів на тополі і відчуженими сумуватими очима стежив за метушнею людей унизу. Михаль і Бориско розпиляли стовбур яблуні на окупалки, а потім батували гілля. До криниці, подзвонюючи відрами, брели з усього хутора жінки. Трактори тягли від скирт широкі дощаті сани, нав'ючені соломою. Діти з портфеліками за плечима бігли зі школи, ковзаючи по лискучій дорозі закряжавілими чобітьми. Із сусідчиного садка вихопилася свиноматка, кинулася в город, волочачи по заметах обвисле черево і, вговкана, скоро вернулася назад. Біля водокачки, од якої залишилося саме іржаве ринтування, пахкав жовтим димом дизельний мотор. У млині було завізно, і мололи до пізнього вечора. Потім по селу спалахнули електричні ліхтарі, вицяткувавши сизі зимові сутінки жовтим, і забіліли розписані морозом шибки вікон. За горою біля клубу заграв баян. Воронові потроху забувався панічний скрик яблуні, йому було приємно спостерігати за буденною людською метушнею, хоч між ним та людьми зараз прозоріла невидима, але непереборна стіна. У ці хвилини Грицькова душа буцім знову верталася в свою людську подобу. Його заколисувало сьогоднішнє сумирне надвечір'я, як заколисує лагідний сон-спогад. Ворон лише потерпав за Марію, що сьогодні і на мент не виходила з хати, мабуть, почувалася дуже зле.

Споночіло, а ворон усе не міг задрімати на своїй тополі. Він дивився на село, що лежало під великими білими зорями, важко вгрузнувши в засніжену землю та легенько розгойдуючи роговища в'язів та осокорів, наче старезний лось на лігві. А потім заспівали перші півні, і їхні пронизливі морозні голоси дзвінко залопотіли об білі причілки сільських хат. А потім ворон задрімав, і йому наснилося червонокрилий дразливий смоляний дух на городі, густі, настояні пахощі деревини в хатці, де лежали нові колеса, перестук — підстрибом — колісних ободів об грушідички, що засівали стежку через сад, і святково-блискотлива карусель новеньких коліс, коли Грицько одягав їх на підперту рогатинами жердину і різко, весело крутив їх правицею, а другою рукою вмочав квача в киплячу смолу і підносив його до ясно-білої, виточеної з сухої берези колісної колоди. То був давній земний спогад Грицькової душі.

Відрана віп сидів, настобурчившись, на гребені хлівця і слухав, як під блаженською стріхою порохкує кабан, соко-чуть кури, що давно прокинулися та ждали, поки їм відчинять, важко зітхає і чухається об лозяну тиньковану глиною стіну корова. Він уже почав був досадувати на Бориска, що так довго не випускає худобу з хліва, не годує кабана; він, Грицько, робив це вправніше, навіть коли Параска померла і він лишився вдівцем з малою дитиною на руках; Грицько любив ранками відчиняти двері, в які вже тицялася мордою корова, любив дивитися, як виходять вони з теплого, обставленого бадиллям та соняшниками хліва — корова, кури, свиноматка, ще соннуваті, і мружаться до жовто-зеленого зимового неба.

Нарешті на ганок вийшов Бориско, і ворон заклично каркнув до нього:

— Ка-а-а-р-р-р!

Замість відповіді Бориско ляснув брезентовими рукавицями, гучний виляск прокотився по двору, але птах не злетів, він так само сидів на гребені хліва, схиливши голову і одним оком пильно зирячи на молодого хазяїна. Бориско випустив корову, курей на чолі з червоногрудим хриплоголосим півнем, але кабанові їсти не виніс; натомість став розкидати замет неподалік хлівця, де Грицько колись саджав тютюн, та витоптувати майданчик, ніби збирався молотити серед зими просо. Скоро прийшов Максим, який свіжував на їхнім кутку кабанів. Максим був старіший од Грицька, але він замолоду і дотепер, свіжуючи свиней, пив кухлями теплу кров і пережив Грицька, навіть почувався ще на силі, бо ішов бадьоро і весело. Грицько ж хоч і приятелював з Максимом, ніяк не міг примусити себе до крові, яка ще диміла.

Бориско навідався до хати і вийшов з двостволькою через плече. Відтак розвалькувато пішов до хліва з рушницею перед себе. Максим подрібцював слідом. Кілька хвилин чути було лише стривожене рохкання кабана і тихий, удавано ласкавий голос Максима. Він умів утишкувати свиней і, поки був молодший, сам їх і колов. Раптом у хліві гримнув постріл, їдким пороховим димом війнуло крізь стріху; ворон стрімко злетів у небо, покружеляв над дворіщем і знову опустився на тополю, яку вподобав.

Невдовзі до саду вийшла Марія. Повільно, обережно несла вона своє обважніле тіло по стежці, що її вчора прокидав у саду Бориско. Очі її були напівзаплющені, а одутле, з рясними гніздами ластовиння обличчя світилося просто ранкового сонця, наче стигла, що ось-ось має впасти

з яблуні, антонівка. Ворон ковзнув з тополі, виписав над садом химерну загагулину та опустився на доріжку, за кілька кроків від Марії.

— Ка-а-ар-р-р! Ка-а-а-р-р! — сказав він, косячи оком на вагітну дочку, Марія підняла очі, і на блідих її губах засвітився усміх. І хоч усміхалася Марія не до ворона, а до того, кого носила в собі, ворон радісно змахнув крильми, злетів угору, обліг на крило, виписав крутий віраж і опустився на яблуневе гілля, сипнувши на Марію золотистим інеєм. Марія добрела до зрубаної учора путинки, повернула назад. Ворон знову опустився на доріжку і поважно, розважливо подибавав слідом, наче добрий дух, що оберігає свого обранця від чорних напастей.

Коли Марія зникла в проїмі дверей, ворон знову всівся на гребінь хлівця. В чорній ополощі попелища лежав рожево-коричневий, уже присмалений кабан, підпираючи сторчачками ніг небо. Максим, запаливши від вогнища віхоть соломи, водив ним по підгорлині. Бориско ніс від стежка оберемок вівсяниці. Рушниця висіла на тину. Кури, підібгавши під себе лапи, сиділи на осонні, під хатою — було морозно. Від села, завиваючи в заметах, повзла ваптажна машина. Вона зупинилася біля Грицькового двору, з кабіни моторно вискочив Михаль, Максим дістав з-за халяви довголезого ножа, стесав з бабухатого кабанячого черева пуп'янки, репнуті від вогню, і пошпурив їх, як годилося, за хлів, на гноїще, аби не переводилася худоба.

Михаль постояв біля вогнища, відтак потягся до рушниці, зазирнув у цівки. Максим різко змахнув ножем, надрізав кабанові підгорлину, на сніг заструміла темно-червона кров. Тоді підставив під струмінь виточеного із снарядної гільзи, що ним колись Грицько наливав море, кухля і, коли кухоль наповнився кров'ю, став повільно, зосереджено пити. Кров скрапувала по його неголеному, в'ялому, в глибоких зморшках підборіддю в білий замет.

— Що, одним вцілів? — подивовано запитав Михаль.

— В акурат, — радісно засміявся Бориско.

— Кидай шапку — зрешчу! — задерикувато гукнув Михаль.

Бориско зняв зайчу вушанку, покрутив у руках і знову одяг.

Цівки рушниці виписали в блакиті півколо і втелючилися у ворона. Ворон, схиливши набік голову, з подивом зазирнув у їхні чорні зіниці. Раптом одна з тих зіниць напов-

нилася вогнем, вогонь пожадливо стрибнув на птаха, і гучні виляски пострілу прокотилися над хутором, обчухравши з вишняка горобців та сорок, що їх принадив до Грицькового дворища солодкий дух свіжину. Ворон конвульсивно розпростер крила і покотився із стрімкої засніженої стріхи хлівця, а Грицькова душа переселилася в куц бузини, який ріс під хлівцем, над вулицею.

Напровесні Бориско розкидав старий хлів і викорчував бузину, бо зібрався ставити ворота. Грицькова душа переселилася в тополю край городу. Але Марія з Борисом будувалися і тополю спиляли, бо не стачило деревини. Грицькова душа переселилася в куц порічок, Бориско закладав новий сад і того куца викопав. Грицькова душа переселилася в мороз, що бозна-відколи ріс біля тину. Марія принесла від сусідки цибулини жоржин і перекопала квітник. Грицькова душа переселилася в капустину, але пізньої осені качан зрубали. Грицькова душа переселилася в осот.

Щоліта осот виполювали, рубаючи сапками біле витке коріння, і щоліта він проростав з чорної масної землі та знову зеленів на городі...

1968

ЛАДИМИР

За тиждень до свят Галька заходилася білити хату, і на ферму поратись пішов Ладимир. Як гнав телят до водопою, його перестріла зоотехнічка, але тільки зиркнула і про підміну нічого не сказала: Галька з тим і ставала до телят, що чоловік, коли треба, підмінятиме — немовля на руках, ще й за спідницю двоє тримаються.

— Ладимире, скажи завфермою, що голова викликає.

— Єсть! — гукнув навздогін зоотехнічці — вона поспішала до машини, на яку вантажили бідони.

Трактор, пирскаючи з-під гусениць гноївкою, рушив на шлях. Дороги розбагнучило, і трактори волокли автомашини з молоком майже до міста. Зоотехнічка зіп'ялась на приступку кузова, з гумових чобіт скрапувало масне болото, і тільки верхешки халяв, обіймаючи повні литки в світлих панчохах, проти вранішнього сонця вилискували лаком. Зоотехнічка, перегнувшись через борт, лічила бідони: край її короткої, з цупкого чорного краму спідниці задерся. Ладимир гикнув, зоотехнічка озирнулася і обсмикнула спідницю.

Сонце, на друзки потрошене копитами, ошаліло дрібцювало по блакитних хвилях калюж. Ноги шпортали в твань. Земля парко, солоно дихала. Ладимир почував спину об жердки заgonу і, хруснувши суглобами, потягся. Йому закортіло випити, хоч присягався Гальці до свят не зазирати в чарку. Останнього разу він таки перебрав: лежав під крамницею і привселюдно нахвалявся, що розуміє мову птахів і що ночами до нього злітаються відьми. Відьми справді зліталися в похмільні ночі, і було Ладимирові, як при повному затемненні сонця, морочно і страшно.

Телятник стояв на краю фермівського двору, і перед Ладимиром аж ген-ген до села зелено стелився розцяцькований ясно-блакитними улоговинами луг. Луками, обходячи водопілля, жінка в чорному жакеті вела на налігачі корову. Ладимир упізнав Марушку. Він застромив вила в паруючий гній і чекав.

— До бугая корову ведеш, а сама вбралася, мов на свайбу! — гукнув назустріч.

Марушка запобігливо, винувато усміхнулася: недочувала.

— Драстуй, Степан-бо є?

Ладимир вишкірився:

— Так ти до бугая чи до «пана писаря»?

Степан, якого з війни дражнили «паном писарем», доглядав бугая. Сьогодні він попорався спозаранку, застріг конячку і подався вивозити гній на свій город.

— Нема Степана? — розчаровано перепитала Марушка, бгаючи сухими, кістлявими пальцями кінець налігача.

— За ніч ухекала «пана писаря», і до бугая не виїшов! — гукнув на вухо Марушці Ладимир. У селі поговорювали, що Степан підночовує в Марушки. Її сіре, ніби з небіленого полотна, обличчя взялося рожевими плямами. — Могорич поставиш — виведу Мишка.

З губ корови падала піна.

— Не твій бугай, колгоспний, — несміливо боронилася Марушка.

— Хай колгосп і виводить. Поки «пана писаря» діждешся, в телиці апетит мине.

— Та вже згода.

— Добре! — звеселів Ладимир.

Він припнув телицю, вивів із сарая Мишка. Бугай був ручний, рахманний. Морда лисава, як і в Степана. Не бугай ніби, а молочне теля. І обрисами морда — ну як Степанове обличчя. Лише рогів Степанові не вистачає. Ладимир не

любив бугая, бо не любив Степана. Зігнувши карк і хлюскаючи себе по гладких боках випруженим хвостом, Мишко розвалькувато пішов до телиці. Густе, черевне ревисько, ніби вібривало геть усе, від рогів до чересел, тіло бугая, щугонуло над дворичем, колошкнуло телят у загоні і раптом обірвалося. Телиця було сіпнулася, але кістлява, як і сама Марушка, спина її покірно облягла, а патирчаки ніг трохи не до колін штирхнули у твань.

— У-у-у!.. — захоплено прогучав Ладимир і ляснув жінку по коліні. — А, Марушко?!

Марушка сором'язливо одвернулася, затулилась хусткою, — вона досі діувала.

— Продаватиму під осінь, бо строюся. За тільну більше дадуть.

— А таке ж, — відгукнувся Ладимир, зачиняючи бугая в сараї. Йому кортіло пожирувати з Марушкою, але від курника зиркала в їхній бік пташниця, а вона розплеще Гальці, ще й додасть, чого не було. Галька ж ревнива і люта, як кішка. Тверезий, він її боявся. Ладимир поплював у долоні, узявся за вила:

— То я, Марушко, зараз прискочу!

Корова і жінка в чорному жакеті почвалали по яспо-зеленому луку до села, а він викидав гній, запряг підводу та поїхав по борошно для телят. Повернувшись, він для ока посипав січку мукою, а клуночок кинув на віз, у солому: ідуть свята, платню в конторі забере Галька, а того й не знатиме, що в Марушки для нього уже запасено. Упоравшись, нокнув на коня і спроквола поїхав попід селом до хутора, де випиналася з соняшникової опаски, наче гриб-обабок з сухого листяного насту, Марущина хата. По той бік хатки білими телеантенами маячили крокви нового зрубу. Город од луку відмежовувала блаженська жердина, він сіпнув за кінець жердки і вирвав її з березового стовпа разом з іржавим цвяхом. Копита коня грузли в глевкому чорноземі, жердина тріснула під колісьми, проте Ладимир не зважав. Заїздити з городу було безпечніше, менше очей пастиметься.

У Марущиному дворі пилярі шмагали дзвінкою стрічкою розіп'ятий на козлах окоренок граба, щедро поливаючи землю білим молоком тирси. Пилярі були нетутешні, литвини, і він їх не дуже стерігся. Окублів клунок соломою і, взявши перед себе, поніс у сінци. З хатніх дверей наполохано зирила Марушка:

— Ти що, здурів? Серед білого дня!

— Безмін де?

Він сам узяв з лавки безмін, підчепив клунок — затягло більше пуда.

— Літру будеш винна, а за бугая — тепера. Та крутись млинком, бо підвода біля хати.

Марушка шмигнула в комору. Повернулася з руками під фартухом. Ладимир гикнув, наче невироблений жеребчик, лапнув Марушку п'ятірнею і намацав пляшку, заткнуту кукурудзяним качаном. Марушка злякано сіпнула назад, у пляшці булькнуло. Тоді він лівою рукою обійняв її за плечі, і йому раптом забракло повітря. У вікно постукали, і вусате лице пиляра прилипло до шибки:

— А вийди-но, хазяйка, будемо раду радить.

Ладимир неохоче відпустив Марушку, сунув пляшку за пазуху і вийшов у двір. Ніздрі його тремтіли після солодкого борюкання з Марушкою, а очі засліпило хмільним, пінистим сонцем, і хмільно пахла вогка тирса, що її вимітав з-під козлів пиляр, і хмільним відгонило від забору й берези в кінці городу, по білій корі якої сльозився сік. У лузі він накинув віжки на полудрабок, і кінь почвалав напрямці, печатаючи по густо розписаній зеленою паростю оболоні рогаті підкови. Ладимир дістав півлітру, подивився горілку на світло — горілка була прозора, як джерельна вода, і сонце по той бік пляшки стужавлювалося до сліпучої краплі, що ятрила око. Ладимир витер рукавом сльозу і нахильці, мружачись до яскравіючого неба, випив половину пляшки.

Кінь ступав по блакитному мілководдю, під колісьми хлюпала вода, ніби поверталосся дитинство, коли Ладимир з ранньої весни босоніж гейсав по калюжах. На березі улоговини білий, з рожево-синім, підмороженим гребенем півень бив крильми — од його крил легенько брижило в березі небо. Дочка пташниці, школярка, бігла з хворостиною в руках від обгородженого металевою сіткою дворища до півня. Ладимир, дражнячись, кликав її Гапкою.

— Гапко, а, Гапко, винеси яйце — закусити.

— У мами просіть.

— А де мама?

— Обідає.

— Ну, винеси, бо... півня строщу. З гребенем і хвостом...

Дівча засміялося, побігло в курник і принесло яйце. Яйце було тепле, тільки-но з-під курки, а може, нагрілося в долоні.

Він стукнув яйцем об гайку на полудрабку. Білок тік по темних, скоринистих, наче добре піднічений хліб,

пальцях Ладимира, а в білій чашечці яйця гоїдався, ніби віддзеркалене сонце, жовток. Він перехилив жовток разом з крихітним сонечком, що блиснуло у вічі, до рота, ковтнув, не розчавлюючи язиком, а шкаралупу кинув на моріг. Кури білим полум'ям шаснули з-під сітки і вмент склювали.

— А тікай, Гапко, бо й тебе з'їм.

Дівча мовчки, зосереджено зирло на нього.

— Був я в такому віці, як ти, може, трохи старший роками і повзав по мінному полю, що його німці супроти партизан настелили за селом, по кукурудзу. Міни снігом занесло, зверху сніг підморозило, повзеш, розпластавшись, наст під тобою похрускує, і не знаєш, чи не шпорхнеш наступної миті до самої землі та не злетитиш у небо, зачепивши міну, а повзеш, бо голод не тітка. Багато разів я так повзав, як батька поліцаї забрали, а мати хвора лежала. Кукурудзяне поле під лісом було. А завесніє — щавель зубами січемо цілісніькі дні, живіт зробиться наче бубон, хоч марші награвай. А якось мені пощастило, — Ладимир посміхнувся крізь холод на лиці. Йому вже пекло, вже піднімався з дна пам'яті і важко клубочів у душі туман. — Десятерко яць у бур'янах під тином знайшов. Насиджені вже яйця — квоктуху зігнав. Так я їх тамечки ж, під тином, усі десятерко і випив. Ох, і наївся, ніколи доти так не паїдався. А вопи, ті яйця, були дуже ползительні, бо в кожному уже по курчаткові сиділо, трохи не в пір'ї курчатка. Коли жував, кісточки на зубах похрускували, наче м'ятні конфети по вісімнадцять копійок сто грамів...

Дівча повернулося і побігло до курника, високо підкидаючи ноги в блискучих гумових чобітках. Ладимир сіпнув віжки. Біля телятника випряг коня і подався додому, хоч ще мусив їхати по силос.

Коли випивав, робота збриджувала йому.

Він жив у Рогу, сільській околиці, якою Пакуль наступав на луки, і багнюка тут була ще в'язкіша, а що йшов повільно, то вона засмоктувала чоботи, і Ладимир, вириваючи ногу з ковдобини, заточився і був би упав, якби не тин. По той бік блаженного тину, — на паркан ще не розжився, — на белебні стояла його хата, мурована фортеця на три кімнати з кухнею, коридором та верандою, біла, наче виліплена з сиру. Чолова стіна, вимита, сріблилася під ясним сонцем. Торік до Дня Перемоги у село завезли срібної фарби — підновити надгробки на солдатським цвинтарі. Ладимир випив з комірником, і той поділився залишком фарби. Він посріблів вид щойно збудованого будинку,

а фронтопи розмалював у синє, і не було в Пакулі хати гарнішої, ніж Ладиминова.

Галька добілювала причілкову стіну, стіпа, паруючи, вочевидь висихала, і крейда проступала крізь вогкість блакитнуватою, небесною білизою. Мати сапала стіну хліва, перелицьованого із старої хати. Шпарунки сипалися з-під сапки на засиджену курми призьбу.

Він хряснув хвірткою і пішов по стежці до хати, раз у раз заточуючись. Галька вийшла з-за причілка йому назустріч. Її лице було сіре, наче щойно поквацяне пензлем і ще не встигло висохнути, по щоках котилися сльози та падали у відро з білилами, але сльози ті були не жалісливі й пробачливі, як два дні тому, коли він заявився додому геть безголовим і трохи землі не їв, що це уже востаннє, а недобрі, злі. Так плакала вона взимку, коли везла його на санчатах від лавки, ковзаючись на слизькій вулиці і перечеплюючись об людські погляди.

— Боженьку ж мій, знову серед білого дня нажлуктився... — простогнала од хліва мати.

— Іди від нас, куди очі бачать, іди, — тихо сказала Галька, — стерво погане...

Він замахнувся з плеча, але трохи не впав і ухопився за одвірок. Діти дивилися з присмерків коридора страхополоханими очима.

— Тільки підійди — так відром пику і роз'юшу! — спалахнула Галька і раптом закричала крізь сльози на весь куток: — Корявий! Корявий!

Він змінився на виду, згорбів і, витираючи плечима стіну, поплентався в хату. Підлогу недавно помили, і через кімнати до столів, ліжок та печі стелилися доріжки з газет. Він намагався ступати твердо і щедро розбризкував по ряботинню газетних літер балабухи вульичного багна. У світлиці натиснув на вмикач телевізора. Корявим його дражнили в дитинстві. Ладимир збирав залізяччя й кістки і відвозив тачкою заготівнику, маючи з того якусь копійку на зошити та книжки для братів, а собі на махорку, він навчився біля пастухів смалити самокрутки. Залізяччя після війни було багато, а особливо цінувалися в заготівника кістки. І насиджені яйця, про які розказував дочці пташниці, Ладимир знайшов не під тивом, а скоро по війні у видолку біля колгоспного курника, де збирав кінські скелети — здохлих колгоспних коней варили курям, а кістки викидали в рівчак. Дитинство його пахло здохлятиною, і Ладимирові здавалося, що він досі від того запаху не одмився.

По телевізору нічого не показували. Він згадав, що досі не обідав, і гукнув у прочинене вікно:

— Матка, їсти насипай!

По обіді відчув, як з голови потроху вивітряється хміль. Але тепер він боявся тверезості, боявся пробудження. Прийшла листоноша, принесла газету, листа від братеника, найменшого, і посилочку — матері та Гальці по хустці прислав до свят. Добрі хустки, у квітах, закордонні. Брат і без того був дуже вчений, а тепер учився на щось більше. І два інші Ладимирові брати довчилися. Усіх трьох їх Ладимир, найстарший, у люди вивів. Хоч на скільки там років старший? А так уже склалося, що за батька їм був. Минулого літа з'їхалися, двоє на власних машинах, коньяків там різних понавозили — хоч купайся, Ладимир. Пив Ладимир, гуляв, поки брати гостювали, а що не допив, те Галька приховала, для гостей береже.

Мати й Галька накинули хустки, побігли по сусідах хвастатися. Ладимир шастав по коморі, коньяку шукав, коньяку не знайшов, мабуть, десь у погребі Галька в картоплю загребла, зате намацав сулію з просяною бражкою, що її уміла варити стара, здмухнув піну і вицідив крізь зуби з добру квартиру. Бражка відгонила солодом, але була прохолодна, гостра на смак і легко пилася. У голові знову звично ї присмню зашумувало. Сонце уже висіло нижче лелечиного гнізда, ранній лелека одноного стовпів на в'язі, рожево підсвічений сонцем, наче политий морсом, що його приносила з міста перед храмовими празниками, скоро по війні, мати. Морс стікав з цинкового даху по сріблясто-білих стінах і скрапував на білу Гальчину кофту.

— Ти б, синку, уже на ферму ішов, — ласкаво мовила од хліва мати. — Телят попораєш, хай Галя хату домазує.

— Гріх, матка, перед празниками робить! — весело вишкірився Ладимир, бамкнув хвірткою і пішов у вулицю, що вела до лавки.

Давно уже йому не ходилося так легко по землі. Передчуття празників, тепла, літа переповнювало груди. Чим ближче підходив до лавки, тим густіше барвилися свіжовибілені стіни пакульських хат, наче у суліях, виставлених на застеленім ясною скатертиною столі, уже не морс рожевів, а поважно коливався кагор, темно-червоний, густий і гіркуватий на смак, наче дим від вогнища на вигоні, що його годував торішнім листям, корками, недопалками, коробками з-під дешевих сигарет лавочний сторож.

— Драстуйте вам у хату! — гукнув Ладимир, навалюючись грудьми на прилавок, де ваги. Гирка, зметена рука-

вом куфайки, грюкнула, покотилася по підлозі.— Кагор естяка?

— За гроші усе є,— відповів продавець, піднімаючи гирку.

— За гроші і дурень купить. А без грошей?

— Без грошей завтра буде.

— Запиши там пляшку до получки,— якомога упевніше мовив Ладимир.

— Галька сказала — і копійки не погасить.

— Що мені Галька! Я сам собі Галька! — Ладимир стукнув кулаком об прилавок.

— Так що, Ладимире, ділов не буде, а прилавок не винен, що в тебе кишені діряві.

— Людина ти чи не людина? Бога за пазухою маєш?! — Ладимирові здавалося, що без пляшки кагору йому тепер і жить ніяк. В очах стемніло, і тільки пляшка кагору червоно яскравіла на полиці.

— Мас він бога, має, тільки на службі він, служба у нього така,— вихопилося з-за грубки — Степан.— Дай йому пляшечку, коли вже душа просить, душа знає, що людині треба, а я заплачу. А ти, голубчику, виореш мені городик, бо я вже підтоптався, не вибігаю за плугом.

Ладимир вихопив пляшку з рук продавця, черкнув об дверцята грубки і, вилуцшивши заткальце та сургуч, підніс до рота. Зуби цокотіли об скло, а далі дроз ушух, і було в заплющених очах червоно-червоно. У пляшці булькало — порожніла, він розплющив очі, але побачив над собою не стелю лавки із золотим цвяхом електролампочки, а... залитий рожевою кривцею двір, Степана із шкільним портфеликом під пахвою і поліцая, що, зв'язавши Ладимировому батькові руки попереду, припинає його до полудрабка, запряженого парою коней воза. Мати без тям розпласталась посеред двору, біля неї верещала малеча, а Ладимир торгав Степана за рукав:

— Дядьку, а, дядьку!

— Тут нема дядька, а є пан писар! — строго казав Степан.

— Відпустіть батька, пане писар...

— Служба, голубчику, служба. Наказано доставить у районну комендатуру. Пику розмалюють, щоб пам'ятав, як громадське майно гайнувать, та й відпустять, нікуди твій батько не дінеться.

Кульгавий, батько лишився в колгоспі за старшого і перед приходом німців роздав бабам хліб, дві молотарки та комбайн пустив з кручі у яр, а трактора загнав у болото,

уже після визволення витягли його волами. Батько з комендатури так і не повернувся, довго в тюрмі сидів, мати передачі носила, а потім розстріляли його. Степан з поліцаєм сіли на воза, стьобнули по конях, підвода поторохкотіла вулицею, а за возом, озираючись на дітей, припадаючи на ліву, коротшу ногу, біг припнутий до воза Ладимирів батько. Ладимир із силою поставив на прилавок недопиту пляшку, аж схитнулись, теленькнули ваги. З червоного туману спроквола проступало постаріле, брезкле, з сивою щетиною на щоках та підборідді обличчя Степана.

— Де батько? — Ладимирові думалося, що тільки він чує свій голос та ще Степан, а вчула вся лавка, вчула і притихла.

— Який батько, голубчику? — лагідно, рахманно мовив Степан.

Ладимир ухопив його за барки і затряс, наче грушу:

— Де мій батько, пане писар?

— Ви тільки подивіться, люди добрі, за мої впився та мене ж і трусить, хи-хи. — Степан виковзнув з раптово ослаблих Ладимирових рук і відступив до дверей. — Я, можна сказати, по закону своє відбув, десять годочків день у день, і не маєш права мене хапати, бо я на тебе, п'янюгу, управу знайду, та скажіть же йому, люди добрі...

Проте люди мовчали.

— Де батько мій? — крикнув Ладимир, але Степан уже шаснув з лавки і чвалав через майдан до свого двору. Ладимир біг слідом (так він біг за підводою, до якої припнули батька, а поліцай шмагав його пугою), аж поки Степан не сховався в огороженому двометровим парканом дворі. Ладимир ударився усім тілом об хвіртку, сповз на мокру землю і заплакав гарячими п'яними сльозами.

Він приплентався додому, як уже стемніло. Мати стояла біля хвіртки, мабуть, визирала його:

— Що ти бо робиш із собою, синку?

— Галька де?

— Де ж їй бути, телят порас.

Він обліг на ганок. Чув, як прийшла Галька, а зіп'ятись на ноги не мав сили.

— Не йди до хати, — казала мати до Гальки, — п'янющий прителінав. Пересиди у сусідки, мо, засне.

Коли зайшов у хату, мати немовля заколисувала, старші діти телевизор дивилися. Роззувся, поліз на піч. На печі було жарко, черинь аж пашів.

— Галька де?! — перегукнув телевизор.

— А де, мо', телятам на завтра пійло варить,— відповіла мати.

— Бражки дай!

— Нема бражки, Галька свипяці вилила, бач, якпй ти добрий у горілці робишся.

Ладимир зліз з печі, пошастав по коморі, сулія, в якій колись грала бражка, справді була порожня. Стусонув сулію ногою, вийшов надвір. Ніч була чорна, як дьоготь. Червоний туман обліг, лишився чорний туман. Ладимир ішов крізь той туман, пеначе плив. Уже не усвідомлював гаразд, на кого мав образу — на Степана, який забрав колись батька, на Гальку, що назвала Ладимира корявим, на матір, яка дорікнула. Але почувався скривдженним. То був глибокий, задавнений біль, який нагадував про себе, щойно Ладимир хмелів. Тоді випірпали, наче пуголовки у збуреній воді, чінкі спогади. Раптом пригадувалося, як він, большак, залишив школу після четвертого класу і найнявся пасти людську череду, бо треба ж було якось піднімати менших братепиків. І ось вечеряє він перед паскою у Степанихи, «пані писарші», тоді пастухів годували по черзі, увечері і вранці, а на обід давали в шаньку хліба, сала та пляшку молока. Степана не було в селі, він пересидів першу лавину наших військ у ямі, лаз у яку вів із вбиральні, потім виїхав на Донбас, у шахти, добрі гроші сім'ї прислав, це вже пізніше до нього добралися і судили. Засмалена ковпінка Ладимира стоїть у порозі, шанька сіріє на лаві, а він сьорбас борщ, і холодні шкварки перед ним у глиняній мисочці. Степаниха піднімає засліпку печі і кочергою вичовгус бляху з ковбасою. Бляха стоїть на припічку, повна гарячого смальцю, а в смальці плавають коричневі кільця ковбас, що пахтять на весь світ часником, а з баняка на лавці визирає жовто-оранжеве печене стегно. І Ладимир, досьорбуючи борщ, обіцяє собі, коли виросте, згризти усеньке отаке стегно, а ковбасами він хрускотітиме в майбутньому, наче тепер стрілками цибулі. Він виріє, наївсья, і свинячі окости висять на горіщі, під шиферним дахом його мурованої хати, а ковбаси, залиті в макітрі білим з жовтими проталинами смальцем, од осені стоять на материній скрипі у коморі, але тепер вони уже не пахтять йому так смачно, як у хаті Степанихи, коли він пас корів, і хіба що після доброї випивки просяться на хмільний зуб.

Він загрюкав кулаком у раму Маруциного вікна, шибки бряжчали на цілий куток, наче тачка, повна залізного брухту й кісток тачка, яку він котив селом до заготівника,

дражнячи псів, а Галька гукала навздогін: «Корявий!..» — а Степан тицяв йому в руки пляшку кагору: «Випий, голубчику, я заплачу...» Пси валували на кутку, і перелякана Марушка в самій сорочці та накинутій на плечі хустці шипіла з сінець:

— Дурний, усе село розбудиш! Чого тобі?

— Борг давай!

— Дня мало, що й серед ночі хлещеш? — причинила за Ладимиром двері, але світла не вмикала.

— Тобі що, жалко? Свою п'ю, зароблену.

— Пий, тільки по ночах до мене не швендяй. Не хочу на язиках телпатися.

— Телицю, скажеш, помагав... — Він засміявся, узяв з її рук і опустив у кишеню куфайки півлітру, а з другої спрагло ковтнув. — А здорово він...

— Хто?

— Та не Степан же, із Степана вже тирса сиплеться. Бугай...

— Тю, дурний, мелеш язиком.

— Я не тільки язиком можу...

Вогонь нуртував у тілі. Ладимир лапнув обвислі Марушчині груди, зареготав:

— Хоч вузлом на спині зав'яжуї...

Марушка відсахнулася, ударила по руці. Ладимир одпив з пляшки, тоді узяв жінку на оберемонок, наче мішок з фуражем, і поніс до ліжка під стіною. Марушчині зуби вп'ялися в його руку, трохи пляшки не випустив. Ладимир кинув жінку на долівку:

— Тю на тебе, хоч уколи тепер приймай од казу! А Степана ти не кусаєш!..

Марушка повзком шаснула до ліжка і клацнула вимикачем. Лампочка спалахнула над столом, відбившись у широкому лезі ножа, що лежав біля цеглинки сірого хліба. Ніж зблиснув у Марушчиній руці, і довга та худа, наче полотняну сорочку нап'яли на хрестату телеантену, жінка з безтямними круглими очима пішла на Ладимира, Ладимир, підтримуючи прокушену руку, позадкував у сінці. Хатні двері з хряскотом зачинилися перед його носом, і по той бік дверей брязнув залізний гак.

— До бугая б тебе!.. — безсило лютуючи, гукнув Ладимир, але в хаті мовчали.

Він хвилю постояв, прислухаючись, і подався геть. Але скоро і жінка, яка не далася йому, і її корова, і розмокла, грузька од весняних соків земля, що хтиво хлюпала під чобітьми, і вогка, тепла, аж задущна ніч злилися

в його хмільній уяві в чудернацький образ бугая з заподливою рахманною мармизою Степана. Те привиддя уперто маячило в свідомості, ніби дражнилося. А може, про Марушку і Степана люди добрехали, раптом подумав Ладимир. Насправді ж Степан, як і він сьогодні, вечорами тягає з ферми дерть Марушці. Думка була страшна, бо, твереза, вона тягла за собою інші думки, ще тверезіші. Ладимир затоптав її у багно, проте думки вислизнули з-під чобіт, і він ухопився за відчуття голоду та всіляко роздмухував його. Ладимирові знову, як тоді, в Степаніхи, запахло смажениною; з безсилої та безадресної злості скипала кров.

Ноги, здавалося, самі понесли його по кривулястих хутирських вуличках, а потім через городи та луг до ферми. Поблизу телятника Ладимир ще раз приклався до пляшки, а недопиток сховав у кишеню. Прикульгав сторож, покахикав біля загону і подався на центральну садибу. Ладимир намацав біля стовпа шворінь, він ще зранку примітив його, хоч ні про що таке не думав, і підважив скабу разом із замком. З дверей сарая парко тхнуло перепрілим силовом та гноєм. Ладимир одв'язав Мишка і потяг за ланцюг, проте бугасві не хотілося залишати тепле лігвище, а може, відчував уже смерть свою. Ладимир нагрів з мішка під стіною дерті в шапку. Мишко на дерть звабився і, важко сопучи, почалапав із сарая. Прошкуючи до лісу, Ладимир з бугаєм обігнули курник, але кури вчули опівнічників, засокорили, забили крильми. Проте переполох скоро влігся, і нічна тиша, завинена в густий туман, наче в повсть, облягла їх. На обрії, крізь чорноту ночі, проступав ліс, і тут уперше бугай збунтувався, уперся передніми ногами в розмоклий луг і стояв як укопаний. Поцобкавши півшепотом, Ладимир зло садонув його носакком чобота в пахвину. Бугай крутнув головою, вирвав ланцюг з Ладимирових рук і погойдався в ніч. Спершу чути було, як чвіркає під його ратицями луг, а відтак захлюпотіло і стихло. Мишко втрапив у болото, вода сягнула черева, і він далі не пішов. Стрибаючи з купини на купину, Ладимир добрався до бугая і вивів його на сухіше.

Тут тільки він доп'яв, що бугая треба забити, для того ж і виводив його, а забити чим він не має.

Ладимир повів бугая довкола Марушиного хутора у Ріг, де жив. Дорогою Мишко ще двічі виривався, відбігав на десяток метрів убік, але безпросвітна темрява лякала, і він покійно вертався на людський голос. Ніч єднала їх. Так доплуганилися вони до мосту через Жерело, яке

влітку пересихало, а тепер, розповнівши, сіріло широким заочеретяним плесом. Тут, на мосту, він намацав товсту дубову палю, що її шофери, взимку возячи з лісу ломачця, поклали для певності між трухлих дощок. Процурпеливши ще трохи бугая, Ладимир облюбував видолок над річкою, допив горілку (пляшку кинув у Жерело) і облутав ноги бугаєві кінцем ланцюга. Прип'ята голова Мишка трохи не торкалася землі, і він голосно всапував її дух разом з духом молоді трав, яка густою щіткою, наче шерсть на бугаєвім карку, вишпиговувала з лугу. Ладимир узяв палю обіруч, розмахнувся (він давно ні про що не думав, довколишній туман, здавалося, проник крізь пори тіла і клубочів у мозку) та ударив Мишка між рогів. Бугай обліг, кров хлинула з ніздрів на лугову парость, ріг буртавив торф'янистий берег. Двома ударами Ладимир добив бугая.

І тільки тоді у Ладимировій душі закалатав, розганяючи хмільне очмаріння, страх. Він випустив з рук палю й побіг, навпростець, через водопілля й городи, до своєї хати.

Біля обійстя він зупинився, переліз через тин. На веранді світилося. Із дверей хліва на притрушений потерухою двір падало пасмо світла: на перевернутій бочці посеред колишньої їхньої хатки, а тепер хліва чаділа гасова лампа. Поблизу лампи стояв сільський ветеринар у заюшеному кров'ю цератовому фартусі. Кров скрапувала з фартуха і з червоних, наче в рукавичках, рук. Галька пронесла через двір в оберемку ще мокре, в пуп'яшках теля. Десь у кутку хліва витомлено зітхала корова, яка розтелилася цієї паркої весняної ночі. Галька поклала теля на солому посеред веранди і знову пішла у хлів. Ладимира, розп'ятого на причілкові, вона не побачила. І тут у голові його зацвірінькало, закаркало — він знову, як і третього дня, коли перепив, розумів мову птахів. Тепер птахи кричали в самі вуха, аж щеміли перетинки: «Посадять! Посадять!» Підстьобнутий тим лементом, він шаснув по хаті, гублячи ковтяхи болота:

— Матка, де ніж?

Краєм ока бачив, як сплотніла, обмерла мати.

— А де, може, діти занесли, — мовила далеким, чужим голосом.

Він пошастав по мисниках, знайшов ножа.

— Куди се бо ти? — гукнула мати.

Але він не відповів. На веранді побачив мішок з насінською картоплею. Картоплю висипав у куток, а мішок узяв під пахву. Слизнув попід хатою на город. Біля

перелазу закурив — цигарка тремтіла в руці, наче язичок каганця на комині. Мати приходила з ферми пізно ввечері і пряла ночами біля каганця, бо їх було четверо і кожного треба було одягти хоч би у полотнянку. Самопрядка шуміла, наче тала вода в канаві за городом. Удосвіта мати варила бульбу в мундирах, пекла деруни на кобзяній олії і знову бігла на ферму. Він затягся гірким димом дешевої цигарки і побачив худу, як тичина, материну постать, що, здавалось, безшумно пливла по городу на пасмі розмитого вогким туманом світла з веранди, наче на човнику з кросен. Ладимир зім'яв цигарку і поспіхом югнув у ніч, уже вишиту на сході червоною заполюччу зорі. Колись, підпаском, він скрутив на лузі голову гусакові і приволік додому в полотняній шпанці. Ранком мати провела його по селу з гусаком за плечима — люди вигонили корів, діти йшли до школи, було невимовно соромно. Відтоді і доюки не почав пити, він не брав чужого. Тепер йому хотілось, аби усе це — сварка з Галькою, Марушка, мандри з Мишком по нічному лузі — виявилось лише сном. Але у видолку над Жерелом сіріло розпластане по землі тіло Мишка, і берег був темний від крові. Він подумав, що оббілувати бугая не встигне, а оббілує та візьме в мішок самі стегна, решту затягне в Жерело. Ладимир черкнув ножем по халяві і присів навпочіпки, але від гострого запаху крові його занудило. Він вирішив, що оббілує наступної ночі, за день у холодній воді бугаєві нічого не статеться, підвіся, щоб відтягти Мишкову тушу в річку, і побачив крізь сіру досвіткову млу матір, яка, розгортаючи сувій туману, сходила у видолок. Ладимир випустив з раптово зів'ялих рук ніж і поплуганився попід очеретами до містка, раз по раз озираючись. Люди виходили з дворів, гуртілися біля лавки, їхали в поле, сотні людей, тисячі людей, і кожен дивився на Ладимира, що ніс мертвого гусака. Мати постояла біля бугаєвої туші (туман з'їдав її голос, а може, вона мовчала, бо вже не мала що сказати синові) та й собі пішла понад Жерелом.

І Ладимир побіг, тікаючи од матері. Він біг швидше й швидше, кількома стрибками перетнув місток і кинувся з укусу у багнище, де ще розкошувала ніч.

Село на узвишші, по той бік річки, прокидалося, вбираючись у яскраві разки електричного наміста.

Проте Ладимир уже не бачив того пробудження. До нього зліталися відьми, і не було від них рятунку.

КРОЛИК

Були кролі у Копитка — та загули. Напав мокрець — і пропали. Саменький кролик пережив зиму, сновигав по клітці, наче підранок, залишений перелітним птаством, виснув на сітці, барабанив об дощате дно, ніби скликав на якусь нараду і сердився, що ніхто не йде.

Якби на нараду, Копиток бігцем побіг би, руки-ноги відмовили — веретенем покотився б, але на жодні наради його вже не кликали, бо пенсіонер. Спершу навідувався новий бригадир, що заступив Семенове місце, припрошував до січкарні або на сівалку — зерно засипати. Копиток хапався за попереk, показував рецепти, виписані дружині його, Софії (сам він, дякувати долі, до лікарів не ходив, бо жив усе життя правильно, ні в що дурне не вдавався). Бригадир співчутливо вислуховував Семена, кивав головою, однак наступного ранку знову зупиняв мотоцикла біля Копиткового двору: людей на підсобні роботи не вистачало. Аж поки Семен правду різонує у вічі:

— І що ви там, угорі, собі думаете?! Щоб я, Копиток, весь вік на довжностях, та з вилками, як рядовий колгоспник! Що про вас народ скаже?!

Бригадир мовчки сів на мотоцикла — і відтоді вже не зупинявся біля Копиткового двору. Лише тутукне коротко, як побачить Семена в городі, — і мимо. Бач, учений, хай поїздить, хай своєю наукою собак по дворах подразнить, галушкою в горлі хай довжність йому стане! Отоді згадають бездипломного Копитка, що поспішили на пенсію випхати...

Посівна мицала, а не згадували, не перепрошували. Город Семен ще восени зорав, першими на кутку й посадили. Нелька, що через рівчак від Копитків, по-вуличному — Циганка, досі копирсалася на своїй грядці, сама собі картоплю накидала. Семенова Софія, ганяючи з городу курей, злим оком стріляла у бік сусідки:

— А, чортова кров, де ж твої бахури, зальотники, що нема кому й картоплі накидати?! Прокувала вік зозулею, тепер на старість кисло відгикнеться...

Але бурмотіла напівголосно, щоб не долетіло до Нельки, бо так відбриє, що й жити не захочеш.

Посадили город — стали ждати поління. Та ще літа ждали, коли сини із родинами їхатимуть на власних машинах через село у Крим — заночують нічку. І з курортів вертатимуться — нічку чи дві, як робота дозволить, з батьками поділять. Обидва сини Копиткові — у столиці,

добре пристроєні. Вєсь, до нитки виклався був Семен, поки пристроював, хоч сам половину віку проходив у одних штанях, суконних, підшитих хромом із старих халяв. Пливли грошики, наче вода в бакаї після зливи, аж гуло й шуміло: то конкурси, то кооперативи, то машини й килими. Зате ниньки — ого-го-го! — де та столиця, а й там Копитки. Довгоруким у селі прозвали.

Думав, коли на пенсію відправляли: кролів годуватиму, треба синам і далі помагати, бо й по дорозі в Крим порога не переступлять, бензин подорожчав. Тепер один кролик на двох із Софією, розпасся — торба із салом, а не кріль. І все барабанить та дошки гризе. Кожна жива істота весною бунтується, та що жива — тріска на тріску лізе. Нелька гукала через рівчак: «Продайте мені кролика, або кролицю свою принесу, хай погуляє». Тільки ж Софія затялася: «Та щоб мій кролик покривав кролицю тої шльондри, тої підстелюхи, тої трав'янки?! Не буде такого, поки я жива!..» Класовою ненавистю ненавидить Нельку-Циганку. Ох, оці жінки, піби чогось не поділили. А що було ділити? Семен, якби й хотів стрибнути у гречку, нічого такого не міг собі дозволити, бо бригадирствував...

Весна довго марудила то приморозками, то холодними дощами. Нарешті потепліло — хоч штани знімай і ходи голяка, як дачник. Земля пахла, трава пахла, вода у рівчаку пахла — наче лоскотом лоскотало, аж сміялося безпричинно.

Софія по хліб у район зібралася, на автобус поспішала. Синєцький плащ була одягла, черевики модельні (усе невістками дароване, у місті вийшло з моди, а для села й стара мода згодиться), біля дзеркала крутнулася, як сімнадцятка, а потім усе те зняла, у свою потерту шелестючку і гумові боти вбралася й мовчки потеліпала з хати. Воно й правда, треба носити, поки носить.

— Пивка там купи! — гукнув услід і підхихикнув. Він що, він ще козак! — Розговіємося увечері...

Учора в лавку пиво привезли, то він теж пішов. Але там мужиків уже — як затичок від пляшок. Раніше бувало, поки на довжності состояв, через голови моргне до продавця — уже й пиво несуть. А тепер біля самого прилавка стояв, і правим оком моргав, і лівим, ще й підкахикував, продавцю ж наче засліпило. Пивце тим часом розхпнали — Семен тільки облизнувся.

Земля після дощів парувала, дихалося хмільно, мов над балією з бражкою. Софія перейшла місток, прочелєпала,

не озираючись, через усю вуличку і вже від асфальтової стрічки оглянулася, ніби щось забула вдома. Але якраз підкотив автобус і ковтнув її.

— Ну, тепер свобода! — реготнув Семен, завзято тручи долоні, мовби надіявся добути з них вогню.

Без Софії кам'яниця видавалася пустою. Копиток кашлянув біля мисника — віддунило біля телевізора. Вийшов у двір, закурив, сперся на тинок. Людей не видно, наче вимерло село: хто в полі, хто на базарі. Тільки Нелька по той бік рівчака ходила по грядці з сапою в руці, мабуть, квасолі садила. Коли нагиналася, щоб кинути квасолину, край спідниці повз угору, відкриваючи сліпучо-білі литки, і сонячні зайчики від них стрибали по шибках Семенової хати. А може, то ввижалося, було пороблено Копитку, бо Нелька-Циганка і наворожить, і приворожить.

Парувалися ластівки в небі, над городом, трава, любисток і півонія росли, як на дріжджах. «Ходи, ходи, ходи!» — кликав, аж задихався, соловейко солов'їху. Шпаки на груші гомоніли про щось сороміцьке, бо раптом умовкали, зиркали вниз, на Копитку, і хихотили дрібно, ніби і їх весна лоскотала. Ставало парко, аж млосно. Семен зняв куфайку, повісив на одвірок. Зайчики од Нельчиних литок блискали тепер йому в очі, наче фари зустрічної машини, і Семен нічого, окрім тих зайчиків, не бачив. «Уже ж не молода, чортова Циганка, а блискає, — затягся димом і сплюнув спересердя. — Не молода й худюща, наче драбина, а як получка в колгоспі — парубків повен двір, як собак біля бойні. Вип'ють — і біжать до Нельки. Магітном їх до неї тягне, чи що...»

Скільки Нелька в селі (а вона з переселенців), стільки Копиток і воював з нею. Кричав у бригаді, навіть по столу стукав: «Погаси, Нелько, свій червоний ліхтар, бо постановимо й виселимо к чортовій матері!» Дарма що сусідка, а за стільки літ і межі не переступив, навіть на роботу кликав з вулиці, щоб ніхто нічого не подумав. Якось, отакої ж весни, ніс воду від криниці, а та бісова Циганка через тин (груди — як подушки на штахетинах): «Що ж це ви, Семене Миколайовичу, ніколи до мене й не зайдете?» Він відра поставив на дорогу, розігнувся: «Кажуть, Нелько, поріг у тебе високий, з порожніми руками не переступиш, а мої сини — в столиці, життя там дороге, культурне, помагать треба, кожна копійка на учоті». Підкусив ніби. А їй хоч би що, засміялася: «Невже б я з високого начальника та грошима брала? Для вас, Семене Миколайовичу, безплатно...» Він одірвав очі від подушок

на тину, вхопив відра і побіг підтюпцем, щоб не чути безсоромного Нельчиного сміху...

Тепер йому свобода по всіх параграфах, тепер — що душа забажає. Не треба думати, що народ скаже і як угорі відлуниться. Домашня ревізія, звісно, не дримає, але коли ще та Софія з району повернеться. Ноги мліли й підгиналися в колінах, але вперто несли Семена до рівчака.

Закурив знову, для солідності, хоч тютюн здався прісним, як трава, зиркнув по сусідських городах і засолодив молодим, півнячим тенорком:

— Квасольку садиш, Нелько?

— Горох, — одказала, не розгинаючись.

У роті Копитку пересохло:

— Ходи, Нелю, до мене — кролика дам...

Жінка випросталась і довго мовчки дивилася на Семена. Що в її погляді, Копиток не бачив, бо піт з нього юшив, очі виїдав.

— Прийду...

Семен повернувся, подріботів стежкою за хату, узяв кроля з клітки. На веранді кинув його в порожню балію, накрив кружалом. Поправив ковдру на залізному ліжку (тут він спав улітку), сховав до кухонного столика брудні тарілки. На веранді, нагрітій сонцем, дихаті не було чим.

Нелька помила руки в рівчакові, плеснула в обличчя, втерлася різком хустки. Ішла через Копитків город, наче щодня його топтала.

Вуличка була безлюдна, по дворах самі кури бродили, але Семен на всяк випадок засмикнув фіранки. Нелька підперла плечем одвірок, склала руки на грудях:

— Так де ж ваш кролик, Семене Миколайовичу?

Копиток тремтячими пальцями повернув ключ у дверях і хутко вхопив жінку за вогкі, прохолодні руки.

— Що кролик, кролик — це ми завжди, по-сусідськи, я думав — побалакаємо з тобою культурно, делікатно, про те, про се, про любов...

— Стільки літ од мене одвертались, червоним ліхтарем прозвали, а тут про любов згадали...

— Та я завжди до тебе, Нелько, всією душею і відповідно, але авторитет не дозволяв, приклад я мусив показувати по всіх параграфах, понімає треба!.. — аж крикнув Копиток і ніби всі сили на той крик розтратив, бо хрипко зашепотів: — Ти, Нелько, приляж, а я — біля тебе, щоб тепленько...

— Та воно й так жарко! — безтурботно засміялася жінка.

А Копиток уже, тремтячи всім тілом, наступав на неї, поки й не повалив, наче сніп, на ліжко. Гарячково завовтузився біля жінки, щоб переконатись через якусь хвилину, що всі старання марні: є поле, та нема плуга. «Усякому плоду свій час у житті,— подумав з гіркотою, не знаючи, куди подітись від сорому,— і ніхто прожитого дня не поверне. А мені, бач, закортіло зелених яблучок пізньої осені. Трапляється, що зацвітає яблуня восени, але цвіт той не тривкий...» До болю в грудях стало шкода себе, життя прожитого. Наче не жив, а на вітрині весь вік стояв. Із сімнадцяти літ, можна сказати, на видноті...

Семен важко підвівся з ліжка, прочовгав до вікна, закував.

— Ось так, Нелько, й живемо: у голові ще свайба, а в матні — похорон...

Нелька розглялася на Семеновому ліжкові, наче у себе вдома, й дивилася кудись повз нього з-під напівопущених повік. Обличчя її було все у зморшках, друге підборіддя видималося, наче воло в курки. І що він у ній таке побачив?

Копиткові раптом подумалося, що Софія може повернутися тим же таки автобусом: купить у гастрономі біля станції хліба — і будьте здорові. Пезатишно стало, мулько. Та й чого їй тут розлежуватися, Нельці?

— Пу ти йди вже, сусідко, йди... — не впізнав свого голосу, такий хрипкий став.

Нелька рвучко, наче молода, підхопилася з ліжка, обсмикнула спідницю, застібнула верхній гудзик на кофті.

— Давай, Семене, кролика.

Усе нутро Копиткове збунтувалося:

— Та за що ж кролика, Нелько?!

Жінка байдуже знизала плечима і знову опустила на край ліжка.

— Хай Софійка прийде та нас і розсудить...

Копиток тільки крякнув, нахилившись, дістав з балії кроля — добрих два кілограми той важив, дарма що молодий. А ще шкурка. На базарі з руками одхопили б. А Нелька взяла наче зароблене — і спасибі не сказала.

Ішла стежкою через Копитків город розгонисто — литки блискали, і кофта, напнута на грудях, горіла на сонці. Але Копиток бачив лише кролика під її рукою. Перестрибнула через рівчак, наче перелетіла, і кролик з нею. Червінця дали б на базарі за кроля, не торгуючись...

— Збрешу Софії, що дикі собаки кроля вкрали. Розплодилося їх по ярах, нема кому постріляти, хіба ці вчені

бригадири за порядком дивляться... — сказав уголос і злякано озирнувся.

Але нікого не було поблизу, лише в кінці вулички маячила жінка з сумкою, може, Софія, а може, й не вона. Сонце вибралося в zenit, припікало, земля теж дихала теплом, але Копиток зняв з одвірка куфайку. За плечі хапало.

1977

КРИК ПТАХА В СУТІНКАХ

Суботі Антон радів, бо в суботу приходять газета з програмою на тиждень, що й коли у телевізорі показують. Антон вкосив трави у леваді, приволік кошіль, зирк — а теля газету дожовує. Мабуть, синок листоноші пошту розносив, тицьнув газету в паркан, між дощок, теля й почитало.

Антонові од злості ледь серце не луснуло:

— Грамотне, бодай ти здохло!

Та як уисріщив косищем — теляті аж ноги в колінах підломилися. А газети не вернеш. Мусив теліпати до кума по програму.

Кум сидів на ганку і з птахами пересвистувався. «Дуду-ду», — глухо відлунював одуд; іволга відповідала голосисто, але полохливо з густого вербового гілля; шпак на груші надимав пір'я, тріпотів крильцями й шипів, наче сало на сковороді, сердився, що його передражнюють; а соловейко — той лиш себе й чув, витьохкував безперестанку, наче на батареїках зроблений.

— Ти, Антоне, чув — як смеркне, якийсь птах на твоїй леваді кричить? — мовив кум, подаючи газету з програмою. — Наче чапля і наче не чапля.

— Я смерком телевізор дивлюся.

Кум почав торочити про сорокопуда, який поклав гніздо в акації над дорогою і стереже кумових курчат від сорок. Проте Антон докурив сигарету й поспішив додому: між серіями показували про природу, які птахи живуть на воді і чим харчуються. Тут Антон згадав про птаха, який кричить смерком, і вийшов у двір покурити. Птах справді кричав — протяжно, сумно, наче смерть віщував. Але не в леваді кричав, а десь далі, на пагорбах, за якими — Дніпро. Пахла акація, ніби снилася в солодкому, задушливому сні. Тихо шелестіла липа. Облита білим цвітом калина ніжно

світилася в сутінках, аж здалося Антону: то Явдошка його, молодю, скрадається потайки від матері до нього на леваду. А було ж, прибігала!

Птах помовчить і скрикне, помовчить і скрикне. Перепілка — не перепілка, чапля — не чапля і сова — не сова. Хтозна, що воно за птах, а знайомий крик, чув уже його Антон, не тепер, а колись давно. Згадай, згадай — давить на душу пташиний крик. Закурив Антон ще сигаретку, солодкою вона видалася — і згадав...

Було йому літ тринадцять. Наказав батько траву з поля привезти, але щоб коней з гори за вузду зводив. Антон на пагорб виїхав, аж — Явдошка; в ту пору насміхалася з нього, що вуха — як решета, підпарубком називала. Воно й правда, який з нього тоді був парубок, це вже потім, по світах побродивши, Антон її серце до свого примотузив. Хіба міг він на очах у Явдошки коней за вузду зводити? Та краще не жити! Став на воза ще й пужкою прицвяхнув. Коні й помчали, самі себе випереджаючи, на містку через рівчак упали, корінний погу зламав, Антон перелетів через перила і в рівчак шубовснув.

А потім батько за корінного віжкував його. Кров по двору — наче хто коралове намисто розсипав. До рівчака повз — червоний слід по траві, водичку хлебтав — червона водичка. Мати принесла в леваду хлібину — і з плачем: сказав батько, щоб не вертався додому, щоб світ за очі йшов. З тою хлібиною й пішов Антон у світ. До Дніпра доплентався, став пароплава чекати. Пароплав удосвіта причалював. Плоти пливли по Дніпру, діти бігли берегом, литвинів дражнили:

— Вороні кашу з'їли! Вороні кашу з'їли!..

Литвини сердились, кулаками з плотів махали. І жаль брав Антона, що вже ніколи не бігтиме він підстрибом по мілководдю й не гукатиме вслід плотам:

— Вороні кашу з'їли!..

Смеркалося, вогнища горіли на плотах посеред ріки, і дивно кричав птах десь на пагорбах — протяжним, тужним, ніби людським голосом. Ніколи потім, аж до сьогоднішнього вечора, не чув Антон, щоб так кричало увечері. Немов тільки й жив він, що той один день, коли Явдошка пасла під горою овечки, а він мчав повз неї на схарапуджених конях, коли звивався вужем у батьковій руці, а все життя своє, аж до сьогоднішнього смерку, побачив за один вечір у телевізорі...

— Антоне, де тебе чорти носять? — гукала з хати Явдоха. — Кіно почалося!

Птах замовк і вже не озивався, лиш соловей на леваді схлипував, наче хто кидав камінці у глибоку воду. При смерки гусли бузиново, і вікно, по шибках якого текли срібні відблиски телеекрана, здавалося лядою з ночі в день.

— А пам'ятаєш, Явдошко,— озвався Антон, уможучись на стільчику ближче до вікна, щоб диміти в квартирку,— як ми дітьми ще плотогонів на Дніпрі дражнили, так один литвин щось знав і зробив, що ми аж у Вересоч берегом бігли і не могли зупинитися.

— Так що?

— А нічого, згадалося.

— Кіно інтересне, про любов.

Хтось легенько стукнув у вікно біля Антона, а може, то хрущ летів на світло від телевізора й буцинувся в шибку.

1979

ЖЕРТВА ДИЯВОЛА

1

Губи в'януть звичній ланцюжок слів, благоговійно біліють на тлі сутани долоні чи, зведені догори, випромінюють віру, а молитва все віддаляється, лине до рожевих янгольських крил на стелі, ніби хмари солодкого фіміаму, і настає хвилина, коли вчений радник святої служби Юліус Мільх відчувається наодинці з самим собою. Тепер слова його і рухи, навіть вираз обличчя живуть поза ним, самотійно, відчужено. Спершу Юліус подивовано стежить за ними, але дуже швидко це набридає, як набридли безконечні відправи в церкві богословської школи. Не вперше йому маскуватися словами.

«Але ж така молитва мертва, безкрила. Вона здатна стягнути хіба що стелі, а не бога,— завважує вчений радник і одразу ж виправдовує себе.— Якщо той, по кому панахида, помер еретиком, все одно з тимчасового вогню перейде у вогонь вічний, а якщо удостоївся святих дарів, то і без моєї молитви місце в раю йому забезпечене».

— О господи і пресвята діво Маріє!..

Зате Юліус бачить, як наливаються соком барвисті вітражі вікон, як линяють та худнуть вогники свічок, і небавом сонячний промінь, наче золочена королівська шпага, наскрізь протинає каплицю. А той, кого повели перед світанком на міський майдан, уже нічого не бачить і не чує, ставши пригорщею попелу, який розвіють по вітру чи

кинуть у річку. Юліус пригадує змучене, висохле обличчя грішника — ще вчора вони з братом Роберто доповідали трибуналу інквізиції про єретичні положення, добуті з книг звинуваченого. Груді богослова повняться тихою, світлою радістю, він обіймає і пестить очима сонячний промінь. Воістину великий Григорій мав рацію: щастя вибраних у райських сельбищах не було б повним, якби щасливці не мали змоги кидати погляди за межі раю та радіти, споглядаючи страждання братів, що їх пожирає вічний вогонь. Він так глибоко не відчував і не радів життю, поки не удостоївся близько познайомитися з діяльністю святої служби.

Шкода, монастирський сад сьогодні знову смердітиме згарищем і паленим м'ясом. А може, вітер у бік міста? Яке блаженство походжати вогкуватими доріжками між покраплених росою виноградних лоз, вслухатись у мелодійний передзвін зозуль, дихати пахощами розмарину та лавру і плести мереживо витіюватих думок. Ось-ось скінчиться аутодафе, брат Роберто Граціано повернеться з майдану. Юліус приберіг для нього оригінальну сентенцію. Тут лише він, Граціано, здатен поцінувати його дотепний розум, усі інші збожеволіли од ненависті до сретиків. Хіба не варта пам'яті пащадків математична точність вирішення: «Якщо всі три релігії — Мойсея, Магомета і Христа — невірні, то всі люди помиляються; якщо одна істинна — помиляється більшість людей». Братові Роберто це буде до серця, він знову дивуватиметься розумові Юліуса, а це досить приємно, навіть приховувати — усі ми грішні.

Правда, останнім часом їм дедалі рідше випадає бувати наодинці. Верховний інквізитор отець Франціско наблизив до себе брата Роберто, навіть келію одвів поруч власної. Братові Роберто всміхається червопа шапка абата — отця Франціска шанують у святім Римі. Все — сушта людська. Його преподобіє полюбляє твердити, що відрізняє схизматика од правовірного з першого погляду. А в духовному сині своєму він так помиляється! Лише він, Юліус, досконало знає душу вченого радника святої служби Роберто Граціано.

Панахида за упокій душі спаленого сретика скінчилася, брати-домініканці поважно залишають каплицю, гасять свічки. Сонячний промінь плямить дерев'яні постаті пророків і золочені грати кафедр. Юліус затуляє очі долонею — він у молитовнім екстазі, і ніщо не завадить його розмові з богом. Брати розуміюче обминають його, сутани шелестять, ніби сухі губи. «Якщо всі троє — Мойсей, Магомет, Христос — були справжні пророки, посланці бога

і кожен пророкував інше...» Каплиця спорожніла, в урочистій тиші за вікнами кує зозуля. Сонячний промінь брижить, ніби струна. Відтак за спиною народжуються поквалливі кроки, шерхотять мимо і стихають десь там, у глибині каплиці. Юліус розплющує очі — перед олтарем стоїть Роберто Граціано, ніби щойно з хреста знятий: обличчя — з-під каптура — болісно біле.

— Брате Роберто, — кличе Юліус Мільх. Йому ще ніколи не доводилось бачити Граціано таким. — Брате Роберто...

Роберто зі стогоном падає перед розп'яттям на коліна, ховає обличчя в долоні.

Здивований Юліус обережно виходить з каплиці.

2

Вечоріє. Червоне сонце котиться по вистелених виноградниками пагорбах. Юно рожевіють тополі. Із сизих свічок каштанового цвіту скрапує полум'я. Але сьогодні братові Роберто чужа та меланхолійна краса, відсутнім поглядом ковзає він по морській затоці, поцяткованій білими вогниками вітрил. Ніби він уже навіки розпрощався із світом і його гнітить це останнє побачення. Юліусові тривожно й незатишно під поглядом Робертвих очей. Він ще нічого не знає, лише здогадується: сталося щось лихе, і те лихе загрожує його спокою.

Сусідньою доріжкою ходять пріор монастиря і прокурор святої служби. Слова долинають уривками:

— ...І еретика роздягли, почали умовляти, щоб сказав правду до початку допиту. А він відповів: «Я не знаю, що потрібно вашій милості...»

Брат Роберто заговорив, і Юліуса Мільха дивує його голос — несподівано легкий і лагідний, ніби тягар уже знято з його душі:

— Брате Юліусе, я хочу вас першого повідомити, що твердо вирішив сьогодні ж подати верховному інквізитору п'ять власних положень, несумісних з догматами католицької церкви і буллами його преосвященства папи. Так вчинити мене зобов'язує моя совість.

Щось обривається в грудях Юліуса Мільха, йому стає холодно й незатишно. Він ще не оцінив сповна небезпеки, лише відчув її крижаний подих. Обличчя його помітно блідне, але жоден м'яз не здригається, не порушує виразу поважного благочестя.

Прокурор святої служби розповідає абатові:

— ...Тоді наказали ще раз прикрутити мотузок, і прикрутили, і сказали йому, щоб говорив правду з любові до бога. Він тільки простогнав: «О господи!..»

Нарешті Юліус Мільх самими губами усміхається:

— Брате Роберто, вас, мабуть, занадто глибоко вразило сьогоднішнє аутодафе. Але ж вам не вперше бачити, як справедлива кара спостигає єретиків і вони конають у земнім вогні, аби потім горіти у вогні вічним. Що сталося?

— Мені відкрилося, що це гріх — сприяти діяльності, у справедливість якої не віриш. Ми з вами так багато і одверто розмовляли, що я зобов'язаний...

— І тоді ще раз прикрутили мотузок, але він нічого не сказав...

— Ви, брате Роберто, перебільшуйте, — несподівано виривається у Юліуса Мільха різке, протестуюче. Ніби замахнулися на нього, а він мимоволі захистивсь рукою. — Невже ви довірилися моїм жартівливим сентенціям?

— ...Потім прив'язали його до верстака за руки одним мотузком, за стегна — другим мотузком, по мотузку зверху і над коліними, і ще за ступню, по мотузку на кожну...

— Брате Юліусе, я супроводив його до самого вогнища, і він не покався, а коли підналили хмиз і вогонь лизнув його ноги, він засміявся і гукнув, що досі вірив у господа бога і святу матір церкву, але тепер ні в що не вірить, ні в бога, ні в диявола, бо, якби існував бог, він би не допустив, щоб люди мучили невинних людей. О, брате Юліусе, те, про що ми з вами лише шепталися, він сказав уголос, на порозі жахливої смерті!

— Брате Роберто, мені здається...

— Я написав отцю Франціско, що надалі не зможу виконувати свої обов'язки при святій службі, бо її діяльність суперечить заповітам сина божого Христа. І ще я написав, що кожного спостигне кара за його діла, і що молитви та церкви нікому не потрібні. Бог чує достойного всюди — у церкві чи в шинку, перед олтарем чи перед стійлом. Я написав йому, що віра без добрих справ — мертва, а добрі справи — це любов до ближнього і справедливість, а не подорож по святих місцях, не сухий бездушний формалізм обрядів. Я написав йому, що єдина заповідь божа: не роби іншому того, чого собі не бажаєш...

— Тихше, ради всього святого, тихше, — прошепотів Юліус Мільх, широким кроком простуючи в глибину саду та ведучи за собою Граціано. Він зловив зацікавлений погляд прокурора і пошкодував, що зустрівся з братом

Роберто саме тут, перед очима всіх. Прокурор з пріором віддалялись:

— ...Він відповів: «Я готовий служити богові»,— і заплакав. Тоді йому прикрутили пальці лівої руки і наказали, щоб говорив правду. Він закричав, плачучи: «Пресвята діво Маріє!..» Тоді наказали... глечик води... правду...

Над спокійним, влаштованим життям Юліуса Мільха раптово нависла гранітна брила, що загрозливо хиталася, ладна упасти від легкого подиху вітру чи необережного кроку. Пристрасні слова Роберто не торкались його роздуму й серця, зараз Юліус спроможний був думати лише про себе.

— Бог свідок, брате Роберто, це веління вашої совісті, я розумію. Можливо, ми з вами й говорили свого часу про щось подібне, я не заперечую ваших положень, навіть схиляюся перед вашою рішучістю, але погодьтеся, у ці хвилини вами керують швидше емоції, ніж розум. Припустимо, я повторюю, припустимо, ви маєте рацію. Але чи хто достойно поцінує ваш благородний вчинок, окрім хіба що мене? Брати-домініканці? Вони надто зайняті молитвами. Отець Франціско, цей караючий бог на землі? На його життя вистачить жертв, світ великий, а життя, дякувати богові, коротке. І він пам'ятатиме вас доти, доки не спопелить ваше тіло. Нащадки? — Юліус сумно й прозріливо посміхнувся.— На землях святої католицької церкви щодня палає стільки вогнищ! А у нащадків буде досить власних бід і власного горя. Тепер ви згодні, що одні матимуть вас за дурня, інші — за єретика, в очах декого, розумнішого, ви будете смішним фанатиком, а так званий народ вимагатиме для вас повільного вогню? Користі ж од вашої смерті, погодьтеся, нікому ні на гріш. А тим часом — яка прекрасна можливість обдаровувати людей добром, звісно, відповідно до наших слабких людських сил, відкривається перед вами! Вас наблизив отець Франціско, людина з великими заслугами перед святою церквою, і в недалекому майбутньому ви одержите абатство, де зможете наблизитися до своїх прекрасних ідеалів. А хіба нині, служачи в трибуналі інквізиції, ми живемо не для людства, не для його найсвятіших ідеалів, пом'якшуючи в міру своїх можливостей фанатизм та облагороджуючи ненависть? Зачекайте, будь ласка, я зарані знаю, що ви хочете сказати. Я все прекрасно розумію, бо свого часу сам пережив щось подібне. Ви нині страждаєте од душевного болю, думаючи, що так неможливо, негідно жити, що це лицемірство суперечить розумові, моралі, совісті, що краще

загинути, аніж чинити всупереч власним переконанням. А тепер погляньте на себе з іншого боку. Чи замислювалися ви, що швидка смерть на багатті легша, бажаніша, аніж смерть на повільному вогні сумління, совісті, маленьких перемог і великих поразок? Швидка смерть — героїчна, приваблива, а наше життя — сіре, непривабливе, брудне. А може, воно, наше життя — це теж хрест, наша голгофа, і ми, розумні одинаки серед темної людської стихії, герої славетніші, мужніші, ніж ті, хто йде за свої переконання на вогнища і безслідно згорає? — Голос Юліуса звучить гордо й переконливо, без штучної акторської піднесеності — цієї хвилини він майже вірить у правдивість власних слів. — А озирніться, гляньте навколо живими очима, — яка скрізь вічна, нетлінна краса! Хіба вона не варта нашого милування, нашого захоплення і вдячної хвали творцеві — богові? Люди завжди знайдуть причини, щоб різати, вішати, палити і ганьбити одне одного. Бути вище цих одвічних пристрастей...

— То я піду, брате Юліусе, — каже Роберто Граціано, перериваючи його мову. — Хочу встигнути передати положення нотаріусові його преподобія, щоб отець Франціско зміг уранці ознайомитися. Прощайте, брате Юліусе...

— Совість, добрість! — відчайно вигукує Мільх, косуючи на темпу постать прокурора в глибині саду. — Добро ілюзійне, хвилине, як морська піна, а зло — конкретне й довговічне. Вам здається, що ви жертвуєте собою трохи не в ім'я людства, а погляньте, скільки зла невдячно сісте навколо. Як засумує отець Франціско! «Єретика пригрів», — шептатимуться заздрісники. А неприємності, що впадуть на голову ваших рідних, ваших онуків і правнуків і, врешті, ваших знайомих... Свята служба нікому нічого не дарує. Логіка невмолима: ваша жертва в ім'я інших — чистісінької води себелюбство, спасіння власної душі за рахунок ближнього...

Роберто Граціано мовчки повертається, прошкує у напрямку монастирської канцелярії. І з кожним його кроком самотніше та моторошніше стає Юліусові. Він відчуває, що зараз поведеться погано і згодом зневажатиме себе, але вже нічого не може із собою вдіяти — страх дужчий од нього. Він дрібоче навздогінці Граціано, притримуючи обірвуч сутану:

— Брате Роберто, я перепрошую... Можливо, й справді я був дещо необережний за колишніх наших розмов, знаєте, я полюблюю гостре слово, ви не згадуйте там, у святій службі...

То вже пізніше Юліусові ввижалася у погляді брата Роберта сумна зневага. Насправді ж його очі тієї хвилини світилися тільки прощенням і неземною ласкавістю.

3

Навіть ніч не приносить жаданого забуття. Юліус перебуває на грані сну і реальності, знемагаючи від лютих видінь-передчуттів. У небі мерехтить полум'я. Полум'я лиже гліючі ноги Юліуса, приланцюженого до стовпа, і він корчиться з немилосердного болю, каючись у своїх гріхах, у всіх своїх ересьях, минулих та майбутніх. На його грудях витанцьовують маленькі дияволята, і мальоване полум'я ганебного ковпака пече чоло. Нарешті над ним змилоствлюються, приймають у лоно святої церкви і ведуть до тюремного підземелля, на довічне ув'язнення, на хліб та воду. Його приковують до вогких стін важкими ланцюгами, і повзуть дні і ночі, ночі і дні — з пекельною повільністю, ніби чорна, в'язка смола.

Юліус Мільх прокидається, згадує свої видіння — з жорстокою, невмолимою виразністю. Мурована стеля келії, над ним блимає синьо лампадка в кутку. І, почувачись підсудним, в'яне під суворим оком отця Франціско, настрашено пригадує розмови з братом Роберто.

Він, Юліус, був такий необережний, такий довірливий! Гостре, дотепне слово — його слабкість. Він у душі — актор, лицедій, а лицедіям потрібні глядачі, як панянкам люстро, щоб милуватися з власного відображення. Хіба не він іронізував, що служителів бога розвелосся більше, ніж волопасів, і що блазненський одяг ченців приносить їм чималий прибуток? Хіба не він картав духівництво за розбещеність і моральну ницість? А потім патетично вигукував, що глибоко поважає людей, які за свої переконання, хоч би якими вони були, сміливо йдуть на вогнище і спокійно дивляться смерті в очі?

Вчувши ересь, отець Франціско не жартуватиме, він примусить брата Роберто заговорити. О, він це уміє! І тоді все стане явним. Від згадки про холодну вогкість тюремних кам'яниць у Юліуса Мільха мурахи біжать по спині. Закінчити на вогнищі чи у темниці так прекрасно розпочате життя! Який злий жарт долі! І не буде ані приємних роздумів над Арістотелем, що так звеличують душу, ані сонячних росяних ранків у саду, ані хмільної терпкості виноградного вина... Усе в міцнім молодім тілі Юліуса волає супроти безглуздої напасті. Він падає на коліна і

повзе по холодній підлозі навстріч синім тіням діви Марії та її розіп'ятого сина. Молиться пристрасно, жагуче, як не молився ніколи, хіба що в дитинстві. Він просить богонатір змилостивитись і замовити за нього добре слово перед сином. Хай не губить його молодого життя, хай пробачить йому зухвалі богсхульства й нерозумні ересі, він спокутує вину тривалим постом та молитвами. По золочених німбах богів мерехтять сині бганки і боги глибокодумно хмурять воскові чола. Потім лампадка змовницьки підморгує і гасне. Забобонна людина сприйняла б це як особливу немилість богів, але Юліус Мільх, учений радник святої служби, тільки шкодує, що олива скінчилась невчасно — звечора полінувався палити. Питьма неждано заспокоює. Тепер він знає: од богів годі сподіватися на допомогу. Він лишається наодинці з долею і, як оточений звір, раптом знаходить у собі сміливість та силу для відчайдушного нападу. Мільх тверезо й хижо оцінює ситуацію. Хіба він марно стільки років вивчав схоластику, хіба забув він про казуїстику хитромудрого диявола — спокусника невинних людських душ? У глибині свідомості спалахує проміщик надії, розум шалено працює.

Страх перед покаранням розвіюється. Юліус Мільх покірно віддає себе у власні руки — чіпкі руки вченого радника святої служби, звиклого до закарлюченої логіки судових інквізиційних процесів. Він, Юліус, боїться, що отець Франціско всіма засобами добиватиметься у брата Роберто імен спільників по думці, і Граціано в камері для допитів першим назве його. Це вірогідно лише за однієї умови: якщо розпочнеться процес проти вигаданого кубла еретиків у монастирі. Але отцю Франціско не дуже приємно буде так зганьбитися перед святим престолом, він не захоче, щоб на його славу всевидячого захисника християнської віри упала тінь. Отже, верховний інквізитор та вчений радник інквізиції до певного часу — спільники, і треба знайти привід не розпочинати процесу, а все звести до випадковості, спричиненої самим дияволом, згадка про якого так вчасно заяснила на думці...

Відтепер Юліус спокійний за власне життя, і вдячно молиться невидимим богам. Врешті, він Юліус Мільх, не так про себе дбає, як про брата Роберто. Граціано уникне вогнища, варто йому лише зізнатись у стосунках з дияволом і погодитися на церковну епітимию. Як він умовляв брата Роберто не гарячкувати, не поспішати! Мислячих людей так мало на цім світі, чи розумно жертвувати хоч одним з них? Спасибі пресвятій діви Марії та її милости-

вому синові, спасибі заступникові нашому, святому Домінікові, що просвітили раба свого!..

Благословляється на світ — сіріє загразоване вікно, при смерково, химерно проступають образи богів. У розп'ятого Христа — поганська голова диявола. Диявол панібратськи підморгує братові Мільху, лиже багряним, кольору полум'я, язиком зміїсті губи і змовницьки трясє цапиною бородою...

Юліус одвертається.

4

Отець Франціско черпає кухлем звечора запасену послухниками воду і босоніж дріботить вогкою прохолодою стежки. Це він звелів розвести квітники попід вікнами святої служби, хоч багато хто дивувався з того, маючи на думці, що інквізиція мусить гнітити серця єретиків суворістю та неприступністю.

— Свята служба — острівок царства небесного на землі, — зауважував отець Франціско. — Царство ж небесне — не страшить, а пом'якшує грішні душі. Якщо ж єретик уперто опирається волі божій, то хай бачить, що він міняє на вічний вогонь та вічну муку.

Особливо ж щедрий сад інквізиції на червоні троянди. Їхні тонкі пахощі розбуджують у верховного інквізитора солодкі мрії про вічне блаженство в райських гаях, а дивна ніжність пелюсток зрідні янгольським крилам, що їхній святий трепет благословляє отця Франціско у хвилини розмов з богом. Років зо три тому він наклав на себе покуту: не поливати квітники і не милуватися трояндами, а весь час проводити в молитвах. Причиною була тяжка провина: якось на аутодафе, коли зводили на вогнище молоду єретичку, він замість радості, що католицька віра торжествує, відчув у глибині душі гріховну жалість. Правда, та слабкість виявилася хвилиною, і незабаром отець Франціско одминив покуту. Тепер караючі вогнища здаються верховному інквізиторові червоними трояндами, які розквітають во славу єдиного бога і святої церкви, а червоні троянди на квітниках інквізиції — крихітними вогниками, що ними творець нагадує отцю Франціско про його тяжкі обов'язки перед всевишнім та людьми. Коли інквізитор перебуває біля вогнищ, на яких конають уперті грішники, та ще серед розцяцькованих пурпуровими спалахами трояндових кущів, напливає на нього внутрішнє просвітління, і він плаче од радості, що сподобився не лише

відчувати красу і мудрість творця, а й оберігати божий виноградник од лисиць — нечестивих єретиків.

Вода рум'яно іскріє в промінні молодого сонця, шелестить візерунчастим листям трояндовий кущ. Отець Франціско ховає руки за спину, щоб не поранити рукавом сутани молодого листя, і нахилиється над трояндовим кущем, пірнаючи в запаморочливі пахощі квіту, зелені та землі. Але марно, дивне злиття в душі земного й небесного, коли чути янгольський спів у кришталевих сферах, не приходить. Він розчаровано випростується і знову йде по воду, та вже не так енергійно і без ласкавого усміху на обличчі. Надто важкі думи тримають сьогодні душу в лабетах і не дають їй розкритися назустріч новому божому дню.

Отець Франціско лишає на ганку кухля і поспішає до келії. Молиться лагідно, спокутливо. Він знає: важка рука господня — отже, любить господь свого вірного раба. Небо послало йому нове випробування. Єдиний, кого він мав біля себе, духовний паросток його, нині — лукаво мудруючий єретик. Він виконає свій обов'язок, покарає гординю, хоч би що подумали там, у Римі, хай лишень пресвята діва Марія не відмовить йому в силі і твердості, бо він тільки людина, тільки меч у непримиренній боротьбі всевишнього з лукавим.

Просвітлений молитвою, що пригасила вагання та сумніви, отець Франціско прямує через залитий сонцем монастирський двір до канцелярії святої служби. Тепер думки течуть звичним руслом, і з'являється навіть легке збудження, як перед кожним новим процесом. Воно молодить верховного інквізитора. Стрічні ченці шанобливо вітаються, а він уже підозріло приглядається з-під низько опущеного каптура до кожного, як до можливого однодумця Роберто Граціано. Єресь — то гнійна рана, і знешкоджувати її слід, не шкодуючи тіла. Хіба не благочестивіше пожертвувати сотнею невинних, ніж проминути одного винного? Що важить земне життя порівняно з вічністю? Мить, марево...

У канцелярії на отця Франціско чекає радник святої служби брат Юліус Мільх.

«У душі його — тривога і страх, хоч уміло маскує», — помічає тренований погляд отця Франціско, і одразу ж, вирішуючи долю радника, послужливо підкочується думка: «Його часто бачили з Граціано...» Брат Юліус ховає обличчя од суворих очей верховного інквізитора і починає говорити:

— Моя вірність католицькій церкві і моя совість зобов'язують донести вам, високоповажний отче, що брат Роберто Граціано, аби втілити нечестиву спрагу свого розуму, продався дияволу, споконвічному ворогові роду людського. Я маю незаперечні докази його добровільної спілки з духами зла і ладен присягнути на святім Євангелії...

Отець Франціско мовчить, розсипавши по бильцях темного крісла тонкі прозорі пальці.

— Коли брат Роберто шукав філософський камінь, — продовжує Юліус, — до нього з'явився диявол в образі подорожнього і запропонував свої послуги. Брат Роберто запитав, хто він такий. «Хто б я не був, лише я один можу вказати шлях до істини», — відповів спокусник. Тоді переляканий Граціано перехрестився, і диявол одразу ж зник. Пізніше брат Роберто зацікавився таємницею небесних сфер і дуже бідкався, що не здатен їх розгадати. Одної ночі, виснажений марними пошуками, він у відчаї покликав Люцифера: «Пане, якщо ти допоможеш мені, я шануватиму тебе у всьому і служитиму тобі». Той не примусив себе чекати — з'явився цього разу в обличчі чорного ефіопа. «Я покажу тобі всі дев'ять небесних сфер, — сказав диявол, — якщо ти продаси мені свою душу і відречешся од Христа й діви Марії». І Роберто Граціано власною кров'ю підписав угоду. О преподобний отче! Якийсь час ми були духовно близькі з братом Роберто, і тепер у мені палає гаряче бажання врятувати душу нещасного з чіпких демонських рук і повернути Граціано в лоно святої церкви. Молитви братів та сувора покута...

Юліус Мільх усе говорить і говорить, поспішаючи, ковтаючи слова, немов боїться, що йому не дадуть доказати, а верховний інквізитор не перериває його, він прислухається до себе. Варто лише повірити радникові, і все бачитиметься в іншому світлі, приємнішим, бажанішим. Винні тільки диявол і Роберто: брат Юліус — верткий богослов. А чи не постраждає в такому разі справа святої церкви? Отець Франціско вагається. Він неприязно думає про зловтіху заздрісників, що обсіли святий престол, варто лише донести їх пресвященству про кубло єретиків у монастирі. Бог почув його ранкову молитву і прислав брата Юліуса — отець Франціско досить натерпівся за католицьку віру. Що ж, він схиляється перед божою волею. В покорі Мільха, в голосі Мільха бринять нещирість і застасна тривога, інквізитор опускає занадто проникливий погляд:

— Єдиний свідок — ще не свідок...

— О преподобний отче! Монастирські ченці засвідчать мою правоту,— Юліус підводить голову.

— Іди, я подумаю,— стомлено каже отець Франціско, намагаючись не зустрічатися з братовими очима.

— Надіюсь завжди і всюди лишатися слухняним сином святої церкви...

«Учені богослови вкрай потрібні нині серед африканських схизматиків,— думає верховний інквізитор, вступившись у зачинені Юліусом двері келії.— Мені б не хотілось опісля часто зустрічатися з братом Мільхом. У нього багато суєтної гордині, і він став свідком моєї слабості...»

5

Брат Петро кладе руку на євангеліє і присягається казати святому суду тільки правду:

— Роберто Граціано благоволіє до диявола і має його за божого брата, якого несправедливо позбавили престолу. Роберто Граціано не раз заявляв у трапезній, що істинним творцем був диявол і настане, мовляв, день, коли він займе місце бога. А ще він казав, ніби все добро на землі — од диявола, а все зло — від бога, і хто служить богові — бідні та нещасні, а хто служить дияволу — сповнені щастя...

Брат Жан кладе руку на євангеліє і присягається казати святому суду саму правду:

— Серед ченців давно ходить чутка, що мати породила Роберто Граціано в шістдесят три роки од диявола, котрий являвся їй в образі вовка. Роберто народився на світ з головою вовка і зміїним хвостом. Два перші роки мати годувала його м'ясом молочних дітей, яких викрадала ночами в чесних людей...

Брат Альваро кладе руку на євангеліє і присягається казати святому суду саму правду:

— Місяців зо три тому несподівано помер молодий послушник Раймунд. Перед смертю він зізнався братам, що одного вечора пішов назирці за Роберто Граціано в кінець монастирського саду. Роберто довго стояв на галявині і дивився в небо. Нарешті звів руки, мовив якісь магичні слова, і тієї ж хвилини з клекотом водопаду й стогоном бурі з'явився чорний демон, жахливий на вигляд. Кудлата голова його сягала верхівок тополь. Демон смертельно поранив послушника Раймунда...

Брат Маттео кладе руку на євангеліє і присягається казати святому суду тільки правду:

— Роберто Граціано показував братам воскову кулю, що нібито мала зображати землю, і проштрикував кулю голкою, щоб загинуло на землі все живе, богом сотворене...

Брат Антоніо кладе руку на євангеліє і присягається казати святому суду тільки правду...

6

Верховний інквізитор:

— Я звинувачую тебе у тім, що ти продав свою душу дияволу і стоїш з ним супроти царства бога-отця і бога-духа святого...

Роберто Граціано:

— Отче! Я подав вашій милості положення, які є плодом тільки власного розуму та моєї совісті, і готовий присягти в тім на святому Євангелії...

Верховний інквізитор:

— Я, верховний інквізитор, попереджаю: тільки повне визнання своєї провини, щиросерда сповідь і щира готовність прийняти церковну покуту можуть урятувати твою душу і тіло.

Роберто Граціано:

— Отче! Мені немає в чім зізнаватися. Подаючи свої положення на ваш суд, я хотів лише добра людям та християнській вірі. Озирайтесь навколо, отче! Де терпимість і добрість, якими благословив землю Христос? Наша церква втратила найменшу повагу мирян. Люди бачать у ній церкву антихриста, а не церкву Христову. Мені те болить, отче...

Верховний інквізитор:

— Я забороняю богохульствувати в цих освячених стінах! О, чому баряться громи небесні? Боже, доки триватиме твоє милостиве довготерпіння?!

Роберто Граціано:

— Отче, не накликайте громів небесних на безневинного! Моя єдина вина — моя совість. Я переконаний, що ніколи справедливість не захистилася злом, а добро — страшними муками. Мені відкрилися ріки крові! Наша церква захлинається кров'ю. У крові невинних — і мої руки, відколи я при святій службі. Візьміть мої руки і спаліть їх. Кров, кров, навколо — кров!

Верховний інквізитор:

— Замовкни! Це кров єретиків, нечестивців, вона виправдовує мене перед людьми та богом! На землі в людських душах точиться вічна боротьба святого духа з

дияволом, і я пишаюся, що усього себе віддав цій великій боротьбі. Бог дав мені сили та легіони янголів на підмогу. Я запалив тисячі вогнищ во славу божу і для торжества католицької віри. І доки я живий, інакомислячі вмиратимуть. Першим інквізитором був бог, я — тільки його караюча рука...

Роберто Граціано:

— Неправда! Мій бог добрий та милостивий. А вашого бога я проклинаю...

Верховний інквізитор:

— О пресвята діво Маріє, будь заступницею вірному рабові твоєму Франціско. Я винен, що в сліпоті своїй звав єретика своїм духовним сином. Я спокутую провину свою, власною рукою підпаливши вогнище, на яким спопеліє його гріховне тіло, а душа його палатиме у вогні вічному...

Роберто Граціано:

— Отче!..

7

Юліус Мільх:

— Мій дорогий і гаряче любимий брате! Я зійшов у цю сиру темницю не для того, аби сперечатися щодо істинності положень, поданих вами святій службі. Ще раз підкреслюю: можливо, в дечому ви й маєте рацію. І я не збираюся відхрещуватись од власних слів: свого часу ми й справді досить вільно та необачно розмовляли з вами. Я здавався б смішним, коли б навіть наодинці з вами намагався забути ті дотепні бесіди. Застерігаю вас, брате, од єдиного: сліпої довіри до власного судження. Не існує істини, єдиної для всіх та вічної, є істина суб'єктивна, істина даної хвилини. Хіба одне це не переконує в марноті знання? Ви, брате, чуєте зараз покайні слова людини, яка сама довгий час гнівила бога мудруванням і якій нарешті відкрилася глибина Соломонових слів: «Хто примножує знання, той примножує скорботу...» Отож, брате, сподіваюся, тепер ви погодитесь зі мною: жодна сентенція, яку в сліпоті своїй ми приймаємо за істину, не варта нашої жертви і наших мук. Ви мовчите, брате, але я розумію хід ваших думок і відчуваю ваше серце. Ви тепер — у різкому зіткненні з людьми, серед яких живете, бо неспроможні примирити навколишню дійсність і свою совість. Повторюю, що не маю наміру заперечувати плід ваших довгих роздумів — ваші положення. Я тільки вказую шлях, який виведе вас

до людей. Тим шляхом є богорівна логіка. Тільки вона завжди рятувала пробуджені розуми і надто чутливі душі. Логіка готова на ваше найперше бажання заповнити будь-яку порожнечу, перекинути місток над найглибшими проваллями і примирити вас із усім світом, оберігаючи вашу гордість і самостійність. Вам болить, що християнські таїнства осквернюються брудними руками церковних служок і від того велика ганьба католицькій вірі. Логіка ж цілком слушно доведе вам, що це питання лише зовнішнього благочестя, і християнські таїнства у брудних руках не втрачають своєї цілющої сили. Та й хіба найгірший служитель бога не вартісніший від найкращого мирянина? Хіба апостол Іуда Іскаріотський не стояв вище Нафанаїла, хоч останній і був чесніший за нього? І нарешті, якщо існує воля бога, воля вища, ніж моя, то чому я маю відповідати за свої вчинки хоч би перед власною совістю? Я — лише іграшка в руках божих, і чиню я добро чи зло, в тім нема для мене ані заслуги, ані гріха. Як бачите, розум здатний виправдати все, саме тому розумні люди ніколи не були і не будуть фанатиками виключної ідеї. Ви, брате, мовчите, ви зневірилися і переконані, що ніхто на цім світі не хоче зважати на істину. Гаразд, я облишу ваш розум. Я звертаюся до ваших чеснот. Одягаючи сутану, ви тим самим обіцяли завжди і в усьому коритися святій церкві. Хіба гідно мислячої людини зраджувати своїй молодості? Ви, як ніхто інший, знаєте, що я не менше замислювався над життям, шукав істину і, можливо, мучився тими ж болями, що і ви. Але якби свята церква сказала, що в мене лише одне око, я погодився б, хоч напевно знаю, що їх у мене двос. Отець Франціско милостиво дав вам три дні строку. Ви мусите, ви повинні зізнатися у своїх гріхах і прийняти церковну покуту. Інакше ви втратите і тіло, і душу. Вас спаять, і не як єретика, а як жертву диявола. Ви можете мовчати, можете зневажати мене, моя совість чиста: я зробив усе, щоб урятувати вас. Я іду, але ще раз нагадаю один з принципів судочинства святої служби: небажання полегшити душу каяттям збільшує провину і відрізає шлях до порятунку...

8

У зелено-вощаних сутінках трапезної снується глуха наполоханість чернечих голосів.

— Я не раз бачив, як Роберто тинявся в саду з чорною книгою в руках, щось нашіптуючи, — збуджено мовить

брат Альваро і хреститься. — Тільки тепер сподобило мене зрозуміти, що він накликав злих духів...

«Так то ж Овідій! «Метаморфози» Овідія», — хочеться засміятись Юліусові Мільху, але він згідно киває головою і гордовито мовчить: однак не зрозуміють.

— У його келії щонаочі допізна світилося, — шепоче брат Жан. — Яюсь опівночі я не витримав, підкрався до віконця, аж він стоїть посеред келії з чорною книгою...

«Боже, яка духовна убогість і темнота! — думає вчений радник і в'яне од наглої, болючої тривоги: — Невже й мене підозрюють, лише мовчать до часу? Невже гадкують, що і я — заодно з Роберто?»

— Роберто Граціано щоп'ятниці літав на відьомські зборища пити кров немовлят, — холодно посміхається Юліус.

Тільки б не запідозрили в співчутті до еретика!

— О боже! О милосердний! — хрестяться перелякані ченці.

Цісі миті він уперше відчуває в собі ще одного Юліуса Мільха. Той, інший, слухає щойно мовлене примирливо, майже без осуду. І Юліус спокійно веде далі:

— Я бачив кров на губах брата Роберто...

Учений радник святої служби рушає з трапезної, вдоволено і вже зовсім безбоязно обвівши зблідлі обличчя братів. Насправді ж він поспішає, бо конче мусить зазирнути до себе в душу і зрозуміти, що сталося. Іноді здається, ніби, смертельно переляканий, він безоглядно тікає і в цій судомній втечі занпащує себе. Натомість у душу вселяється хтось чужий, безжалісно цинічний. А ще глибше — жевріє неприємна здогадка, що той, чужий, завжди жив у закутках його душі, а тепер лише випростався на повний зріст.

Юліус Мільх поважно ступає каштановою алеєю. Під ногами хрустять зелені їжачки падалиці. Врешті, найцікавіше те, що він, справжній Юліус Мільх, розумний, сміливий, добрий, уживається з тим, переляканим, цинічним. Справді, він підспіває безпросвітному невігластву ченців, які мають за диявольщину все, що чуже й незрозуміле для них, навіть поезію Овідія. Але знову ж, хіба мусить себе за те зневажати? Адже він, справжній Юліус Мільх, внутрішньо сміявся з власних вимушених слів! А не скажи він тих слів, не остережись, — так легко потрапити на вогнище. Отже, щоб на цім світі розумній людині прожити, доводиться пестити в собі обох Юліусів. Невже в тім його провина? Звісно, ні. Винен світ і сили, що со-

творили його таким недосконалим. І якщо бог існує, він не має права карати Юліуса за власну творчу неповноцінність. Усе, виявляється, легко й просто. Він багато знайшов, нічого не втративши.

Тепер — коли б швидше усе скінчилося. Він хоче спокійно жити і мислити. Гра виснажує. Йому болить не за себе — за Роберто. Чекання вогнища страшніше за саме вогнище, і його, Юліуса, обов'язок — полегшити долю нещасного. Але мусить бути точний розрахунок. Щоб ніхто не подумав, ніби він хоче пришвидшити слідство. Злий дух здатний на будь-які витівки. У давніх хроніках згадується випадок, коли демони допомогли еретикові приспати сторожу і непомітно вислизнути з темниці. Треба негайно застерегти отця Франціско...

Юліусові спадає на думку, що в нього самого вселився хитрий диявол.

9

Цієї ночі радник святої служби Юліус Мільх майже не спить. Виснажений, він нарешті пірнає в тривожне забуття і одразу ж чує під вікном знайомий шерхіт ніг та похоронну молитву. Нарешті почалося і ось-ось скінчиться... Але навколо — сама пільма й могильна тиша — наснилося...

Десь під ранок у пільмі народжуються кволі голоси. Вони все ближче й ближче — скорботні слова молитви. Пільма розчахується — по стіні келії повзе багряне око.

Юліус звично стає навколішки, молиться.

А процесії із смолоскищами нема кінця — на стелі шалено витанцювують криваві демони.

І несподівано для Юліуса в його душі, ламаючи стрункість логічних веж, наростає болісне відчуття провини. Це схоже на розпачливий зойк смертельно пораненого звіра. Вчений радник заплющує очі, але криваві демони вже топчуться по його серцю.

Юліус пристрасно молиться, випрохуючи душевного спокою.

Нарешті процесія минає келію Юліуса Мільха і за вікном стихає скорботна молитва. Роберто спалюватимуть не в місті. Його повели на монастирський майдан — отець Франціско остерігається розгомосу.

Слава Ісусу, з його келії не видно вогнища, церква заступає, і багряні демони не стрибатимуть по стінах.

І лише в монастирському саду його драгуватиме завтра запах паленого.

Але що про нього подумає отець Франціско? Що він сумує за єретиком? Не прийшов на аутодафе... В інквізитор — сотні очей, він усе бачить, усе знає. Як Юліус наважився не піти з процесією?

Юліус уявляє суворий погляд отця Франціско, і йому стає страшно. Жодної гальмуючої думки, лише безтямний страх, страх... Учений радник залишає келію і біжить навздогін за смолоскипами. Звиклий до поважної ходи, він задихається од нічної вогкості: тільки б отець Франціско не помітив, що він запізнився на майдан. А Роберто Граціано він скаже слова християнської втіхи. Він попереджував, він умовляв, Роберто — не захотів рятуватися. Роберто сам винен... Але слів уже не потрібно — в широко розплющених очах прикутого до стовпа Роберто Граціано виблискують смолоскипи. Ченці шпурляють під ноги Роберто його книги. Отець Франціско палаючим смолоскипом благословляє хмиз. Вогонь гуготить і пахає в обличчя єретика полум'ям та димом. Ченці підхоплюють молитву.

«І це — все? — думає Юліус, тверезіючи між темних чернечих постатей. — Стільки страху, боротьби, вагань, і це — все?» Він ще не знає причини свого невдоволення, адже усе сталося так, як він передбачив: на вогні копає жертва диявола. Але завершиться вистава, спаде напруга останніх днів — боротись уже не треба, він залишається наодинці з собою, і жодної логічної завіси, сама тверезість.

Дим розвіюється, полум'я весело сокотить, і в тій яскравій віхолі далеко й гордо світиться недосяжне обличчя Роберто. Тепер несила більше себе обдурювати, він мусить зізнатися, що завжди мислив і мислить, як Роберто Граціано, але любить своє тіло більше, ніж свою душу. А нині він заздрить мужності Роберто, мужній смерті Роберто, заздрить, бо сам не здатний так повестися і через те ненавидить Роберто Граціано. Великий страх породжує велику заздрість, велика заздрість — велику ненависть.

Вогнище вибухає, хапаючи жертву багряною пащекою. І Юліусові здається, що Роберто Граціано занадто легко здобувається на свою душу, на свою правоту, на повагу. Не тямлячи себе од ненависті, він розштовхує ченців, кидається до вогнища і вигукує у тріумфуючо-блаженне обличчя отця Франціско:

— Повільного вогню йому! Повільного!..

ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΑ

ΡΟΜΑΝ

НІЧ

I

Про що б там не пліткували, мені приємно: я знав про Івана Кириловича більше, ніж уся Терехівка. Ніскільки тим не пишаюсь, не одурюю себе — воля випадку. Загатний потребував слухачів і надибав мене.

Свого часу серед терехівської інтелігенції було модно теревенити про вроджене акторство Івана. Але хто з нас не полюбляє милуватися своєю тінню в очах ближнього? Час од часу ця самотня душа щиро тяглась до людей, а люди відсахувались, не витримуючи його характеру. Іван Кирилович вимагав людини всієї, до останку.

Якось віддалились, втратили тілесність химерні Іванові сповіді, ніби я геть постарів і згадую власну молодість. Насправді ж шість років минуло, сьомий спливає. Запах влежалих газетних підшивок, вдавнений тютюновий дух, жовта бульбашка електролампочки під стелею... Загатний востаннє (щодня кидає курити) просить сигарету: «Осінні вечори в Терехівці такі тоскні... Але це таки остання. Присягаю небом!..» Припадає до темно-синього вікна, буцімто до кухля з хмільним напоєм, руки в кишенях штанів, тривожний відблиск сигарети в шибці. І голос, стривожений, глибокий, — заново переживає прожите.

Правда, інколи в мене вкрадається сумнів: чи можна беззастережно звірятися на його сповіді? А що, як він вигадував себе? Може таке статися? Цілком. У всякому разі, деякі свої почуття, думки, спогади Загатний свідомо гіперболізував до абсурду, до вибуху. Тому й не наполягаю на цілковитій достеменності своїх начерків. Як кажуть, почім купив, по тім продаю.

Од Києва по трасі він їхав комфортабельним автобусом. Романтика почалась у Кнутах. Вісім кілометрів довелося трястись по вибоїстій бруківці в кузові полуторки між бочок з тюлькою. Довго ще з саркастичною радістю пригадував Загатний солону затхлість тюльки і низенькі борти автомашини, через які він спльовував пилюку. В центрі Терехівки, проминувши дощану альтанку, машина загальмувала й звернула до складів райспожив-

спілки. Іван забарабанив по черепу кабіни. На ганку голярні дрімав лисий перукар із замацаним «Перцем» між колін. Казеннолиці будинки районних установ, сховавшись од яскравої сірості запліженого сонця за фіранки з вицвілих плакатів та лозунгів, строго дримали. Над побіленими до Першотравня штахетами задихалися від спеки акації.

(Хай редактори пробачать мені такий песимістичний пейзаж — подаю його через сприймання свого героя. Я десь читав, що пейзаж треба психологізувати).

Загатний розплатився з шофером і пірнув у звабливу тінь районного парку. Лавочок не було — за кілька днів до того в районі почався декадник по вихованню у молоді високих моральних якостей, і один з терехівських керівників наказав забрати з парку лави, бо вечорами несвідомі закохані переносили їх з-під ліхтарів у темні закутки. Вздовж центральної алеї височіли сірі гіпсові фізкультурники та фізкультурниці з патетично піднесеними руками. З-за кущів визирав фарбований під бронзу бюст Максима Горького. Парк відлого скочувався до заочеретеної річки. Крізь сизі стовбури молодих ясенів просвічувався майдан з масивною цегляною трибуною. Неподалік берега ясени розступались, в очі впадав зелений пагорб. Пагорб скидався на широченький постамент. Іван Кирилович усівся на валізку, прихилившись спиною до ясеня. Хто шукає, той завжди знайде.

Тут височітиме пам'ятник йому, Івану Загатному. Золотисті літери на граніті: «Під цим небом з (сьогоднішнє число, місяць, рік) по (десь на рік далі) жив і творив...» Він не різьбяр, не архітектор, але спорудив би собі пам'ятник оригінальніший, аніж усі скульптори майбутнього. Вигадають щось патетичне, зовнішнє. А він не переносить патетики. Йому не треба пишних іконостасів. Загатний не трибун. Погруддя ніби виривається з гранітної брили, пальці стискають чоло, а на обличчі мука. Глибока, духовна, вічний пошук. Осокори розростуться. Річку очистять, наводнять, береги викладуть камінням. По річці пливтимуть білі теплоходи, і кожен вітатиме творця протяжним гудком. А він мудро зорітиме у водянні плеса — і печать генія на суворім кам'янім чолі...

Так з'явився у Терехівці Іван Загатний. Я нічого не вигадую, не додаю од себе, але з його уст це звучало якось реальніше і сумніше. Іван Кирилович умів доходити тої межі сміху, за якою бриніли сльози. Я ж, здається, трохи легковажно розповідаю.

...Одгорнув рукою хмари (так одгортають траву чи жовте листя, коли хочуть напитися з джерела), і перед ним замріла земля в жабуринні хат і лискучоголових будинків, поміж того жабуриння жовтів клапоть майдану, від нього текли вузьенькі потічки вулиць, вулицями сновигали з майдану і на майдан людці, що звідси видавалися чорними крапками, ідучи, вони бачили тільки самих себе, а він бачив згори усе людське стовписько, що заклопотано метушилося, та метушня здавалася йому смішною й безглуздою, бо він: «Сперечаємось? На американку. Бері олівця! Рахуємо по мінімуму...» — бо він не розумів їхніх дрібних, ницих пристрастей, що не піднімалися вище стріх, у його очах ще світилися дивні кольори безкінечного космосу, а внизу стелилася сама сірість, злегка підфарбована сонячними променями, в ньому ще: «Весною писали в газетах — рибалки дельфіна порятували, так він їм рибні місця вказував, доки...», — в ньому ще дивною музикою звучали шерхоги планет і бриніння зір, горда посмішка торкнулась його холодного обличчя, він підвів голову й закохано подивився в синє небо, що розкривалося назустріч його погляду... Чорт, багатослівно й пишно, треба якось не так, якось точніше, треба писати так, щоб у його, Загатного, малюнку кожен терехівець пізнав свою Терехівку, хай потім хоч скажуться, коли новела буде видрукувана, він не підводив голови до неба, ні, ці людці на кривулястих вуличках, цей безглуздий рух зацікавив його своєю безглуздістю, він погасив свою горду посмішку і: «Кролиця щомісяця приводить щонайменше шестеро, множимо на десять, шістдесят, по два кілограми, сто двадцять кілограмів дієтичного м'яса, плюсуєй...» — «Не дуже я вірю у ці байки. Рибалка як не брехне, то й не дихне. По собі знаю... — погасив свою горду посмішку і подумав: «Невже в світі, який я так натхненно творив, можлива ця безглузда метушня, це примітивне існування наговпу, який не знає, чого хоче, а радше, не хоче нічого, окрім ситості в череві; досі вони там, між жабуриння хат, бігли із своїх канцелярій, захаращених нікому не потрібними паперами, в домівки, що пропахли борщами й смаженим м'ясом, тепер вони вертаються тими самими вулицями назад, але вже ситі, аж обличчя вдоволено лисняться й блищать під сонячним промінням, зараз вони сядуть за свої столи, паскудитимуть папір, що був колись прекрасними стрункими деревами, які я творив з таким захопленням, деревами, що вільно й гордо розмовляли з небом, як рівні з рівним». Якщо це так, якщо ці комашки справді

такі, якими бачаться йому згори, тоді він даремно трудився натхненно шість днів або йому треба було не відпочивати на сьомий день, а весь цей мурашник: «плюсує по два карбованці за шкірку, сто двадцять карбованців» — а весь цей мурашник слід було на сьомий день творіння розкидати, спопелити, аби не лишилося й згадки: «то мавпи, а тепер дельфіни...»

Проклята проміжна кімната! Іван грюкнув дверима редакторського кабінету, прищемивши арифметику Гуляйвітра. «Дельфінів тепер вподобали. Твар є твар...» Переступив поріг бухгалтерської, гойднувся над Василем Молохвою, руки в кишенях:

— Мозок цієї тварі, як ви щойно висловились, у півтора рази більший за людський, і звивин на ньому густіше, ніж у нас з вами.

— Може, й так, я не рахував тих звивин. Але загально-відомо, що тільки людство створило розумну цивілізацію.

— Ваше самозакохане людство котиться до загибелі. Воно стоїть на порозі ядерної війни. Ми розвивались, мудрували і домудрувалися до самознищення. Може, хоч ви вкажете мені у всій цій ганебній історії розумне зерно?

Загатний рвонувся у машинне відділення друкарні, причавив плечима двері, смикнув з кишені сигарету, пальці тремтіли. «Ідіот, знову не стримавсь, — шепотів до себе, давлячись тютюновим димом. — Щодня стільки присягань, обіцянок, рішень, а що з того? Хисткий чоловічок. З тобою можна тільки по-варварськи... Каратиму за перше слово, сказане без кончої потреби. Десять, ні, п'ятнадцять секунд...» Заголив руку по лікоть, затягся сигаретою і притис червону жарину до тіла поруч трьох червоних п'ятачків — раз, два (не сперечайся з посередностями), три (власного розуму не вставиш), чотири, п'ять, шість (натовп не перевиховаєш), сім, вісім, дев'ять (будь вище їх), десять, одинадцять (перекошене болем обличчя, червоні кола в очах, запахло паленим), п'ятнадцять...

З підвіконня сочилась голубувата жовтавість путинок. Друкарський цех хрумкотів яблуками. Сніп світла падав з розчиненого вікна в город, Іванова тіль — маятником.

— Пригощайтеся, товаришу секретар, — сказала Пріська.

— Не люблю путинок.

Насправді ж йому дуже хотілось яблук. У городі татакав мотор редакційної станції. Духовна смерть починається з дрібниць. «Звірившись на море, ти перестаєш належати

собі», — Григорій Скворода. «М-м-м-м-гу-гу-гу, — розгойдувався Загатний, стежачи за своєю тінню. — М-м-м-м-гу-гу... Пісня без слів, зі стуленими устами. Його постійний, випробуваний репертуар, коли на серці зимно. Сусіди по гуртожитку тікали з кімнати, скаржачись на головний біль. М-м-м-м...»

— На завірюху? — схидно підкусила Пріська («Язиката, пора б приструнчити...»).

Іван замовк. Смерділо гасом — друкар промивав четверту сторінку. Важко гупав по свинцю дерев'яний молоток. («Невже вона досі гуляє з ним?» — «Ну...» — «А Галя з інспекції божилась, що вони давно горшки потовкли». — «Ніколи б не повірив». — «Я на тім тижні очевидячки бачила, пам'ятаєте, з газетою рано впорались. Подайте верстку. Він вийшов з редакції, вона стояла на розі, він...») Він вперше пошкодував, що сотворив світ, бо в цьому світі існує Терехівка, це лише думка, її треба замаскувати, щоб жоден редактор не докопався, а кожен терехівець зрозумів, навіть не зрозумів, а відчув, як вони зараз відчують його неприязнь до цього комашиного рою, а може, й не треба цього погляду зверху, викличе підозру редактора, навіть не прискіпливого, а терехівці зрозуміють, що він, Загатний, змалював себе в образі бога, дуже відверто, але було б чудесно опісля дати картини Терехівки спеченого недільного дня, всю цю сірість, ординарність і задуху, а потім бог не витримує (не забути спочатку: бог — теж самотній, бога зацікавлює ця метушня, це мурашине бабрання, і він на якісь години стає схожим на смертного, іде закуреними вулицями Терехівки, а вони всі думають, що він такий же, як вони, що він теж смертний), а потім бог не витримує їхньої примітивності і шугає в повітря, вільний, як вітер, і недосяжний для них, головне — недосяжний, це можна було б гарно подати, вільний політ над сплюндрованою людьми землею, останній презирливий погляд бога на Терехівку, врешті, це його, Загатного, мрія, але таке не пройде, він зарані знає, що в жодній редакції не пройде, там усі атеїсти, ще припишуть казна-що, а новелу треба обов'язково надрукувати, інакше він нічого не доведе терехівцям, їх треба поставити перед фактом, у цих посередностей ще існує повага до друкованого слова, навіть не повага — бездумне схиляння перед чимось вищим од них, доведеться без образу бога, з них було б досить цих колоритних, вражаючих більше, ніж Дантове пекло, сцен, бо там, у пеклі, хоч якесь життя, а тут порожнеча, пуста, підкреслити це, і самотня Людина, вона задихає-

ться без свіжого повітря, постійне відчуття задухи крізь увесь твір, — не забути...

— Два рядки з передової, товаришу секретар...

— Передова редактора, — через плече.

— З-за двох рядків чекати на редактора?

— Він у себе.

— Товаришу секретар...

— Я не скорочую редакторових матеріалів, ви що, перший день на роботі? — закричав Іван в обличчя жінці. — Пробачте.

— На хворих не ображаються, — грюкнула дверима Пріська.

Знову зірвався. Коли гнівається, нервуєш, мимоволі скочуєшся до одного рівня з ними. Запамятати — і висновки. Холоднувата ввічливість тримас на відстані, яка необхідна в спільній роботі, цього досить. Навчитися, зуміти. Щохвилиний контроль над собою...

Неділя, спечний день, він ходить по редакційних кімнатах, які страшенно ненавидить, але більше нема куди подітися, тільки тут цього дня він може бути самотній, навіть не спека, а задушний літній день, коли сонце ніби в сухому жовтому тумані; знімає краватку, але прохолодніше не стає, невтолима спрага, а з кожною хвилиною стає жаркіше, спека душить, саме душить, коли й затінок не рятує, давній запах тютюнового диму і зжовклих паперів у кімнатах, запах газетних підшивок, сіренька мла в шибках, жовто-сіренька, він лягає головою на стіл, на голий лакований стіл, але й стіл гарячий, від розпуки він б'ється чолом об дерево — глухий звук, що гасне в газетних підшивках, він наливає води з карафки, що в редакторовім кабінеті, але вода тепла й гнила, вода теж пахне старими газетними підшивками...

За спиною шум, гомін, бамкали двері, гула підлога — спішні кроки редактора, його енергійна хода, безліч марної енергії, природа нераціональна, акумулятор безплідної енергії — Гуляйвітер, досить точне визначення, головне — підкреслити в новелі, що він, його герой, на голову вищий від оточення, від цих посередностей, звідси інша проблема, але в підтексті: або бути генієм, або взагалі не бути, не існувати, Гамлет, вирішення вічного питання, тобто не жити, треба якось інакше, не так прямолінійно...

— Кириловичу, будь ласка, підкороти, я сходжу по черяю, зранку не заряджався, клянусь...

«Навіщо він бреше? Хоч би користь яку мав з того, — тоскно подумав Іван, і йому знову захотілося вити. —

Навіщо грається в заклопотаність, коли насправді всенькі дні блукає по райкомівських кабінетах або анекдотить у редакції? Інерція... Людина, в основному, живе за інерцією, автоматично, не аналізуючи себе. Не людина, а посередність... підкреслити...»

Іван кивнув, узяв з Прісьчиних рук гранки. Надворі пирхнув мотоцикл. Проторохтіло вулицею, обминуло книгарню, банк і тріснуло жовтим пасмом об ріг комунгоспівського будинку, що в кінці городу.

— А щоб тебе пранці з'їли. Лійки сто метрів через городи пройти, — обурювалась Пріська.

— Начальство...

Загатний, не читаючи, перекреслив останній абзац передової, замилувався багряним хрестом на ряботинні літер.

Мабуть, ви завважили, що я спробував глянути на світ Івановими очима? Якщо це хоч трохи мені вдалося, дякувати доводиться не моєму скромному талантові, а деякій схожості наших натур. Можливо, це відчував і Загатний. Правда, я не був уродженим терехівцем, і вже саме це мусило імпонувати йому. Але схожість — одразу застерігаю — була в окремих, більше зовнішніх рисах характеру. Сподіваюсь, не думаєте, що по приїзду до Терехівки я туж шукав місце для пам'ятника самому собі? Я навіть не замислювався, чи потурбуються про це нащадки. Ми — прості смертні, не генії.

Часто пригадую себе тодішнього. На задньому сидінні старенького автобуса припишк насторожений хлопчик з валізкою. Кожна вибоїна стріляє ним до стелі. А пасажир хапається за кишеню, де гроші на розживку та атестаї. Все ж навіть за такої наївнуватої ситуації щось нашіптувало серцю: поспішаю назустріч долі. Пам'ятаю ту історичну, як полюбляв казати Іван Кирилович, мить: автобус виторохкотів на місток, і перед мої очі ліг зеленій видолок зі срібним намистом пересохлої річечки. Видолинок перекреслював Терехівку ледь не посередині, городи барвистими хустками пливли до звабно зеленіючих левад. Я примружився і побачив лискучий дах чепурного будиночка, завиту диким виноградом альтанку, булики в молодім садку, у дворі — водогінну колонку... Не звук хвалитись, але ще й восьми років відтоді не сплигло, як усе стало реальністю: і будиночок, і альтанка, і водогін... Я не люблю правдешнього сільського життя, далека від романтики людина. Та й метушливого міста не зумів полюбити, хоч батьки з села до обласного центру перебрались;

коли я в шостий ходив. Давно зріла в мені рішучість оселитись у тихому, ідилійному містечку, щось на зразок Терехівки: і не город, і не село, а водночас приваби і того, й іншого.

Переглянув щойно написані рядки і гіркувато посміхнувся: яка пожива для критиків — ось вона, пика міщанина, обивателя. Модне словечко. Не поспішайте, я все це писав, аби довести, що не слід ототожнювати мене з інтелегентиком Загатним. У моїм житті, на відміну од Іванового, завжди існувала звичайна, земна основа. Мені далекі і його патетика, і душевні муки, якими він так милується. Живу, як живе народ, маса, і поки що не скаржусь.

Все ж я починав про схожість. Найперший доказ, що в тканину наших характерів вплетено жменьку однобарвних ниток, оці сторінки. Поспитали б хоч ви мене, навіщо пишу їх. Дружина свариться: в будень з бібліотеки не витягнеш, як-не-як завідувач, відповідальність, а вихідного вечора над зонитом сиджу, замість того щоб на майдан чи до парку, між люди, в парі пройтися, як водиться. Справді, за безсмертям, як той Загатний, я не женусь, платні теж вистачас. Але, признаюсь, і раніше траплялося зі мною таке, що потім жоден здоровий глузд не вибілить.

Я, здається, ще не відзначив велику пристрась Івана Кириловича до символів. Наприклад, плащ символізував для нього «світову скорботу» плюс мефістофельську зневагу до буденності світу сього. Навіть у спеку не розлучався Загатний з сірим пильовиком, а щойно зосеніє — загортався в чорного плаща. І таки було в його високій строгій постаті щось небуденне. Незабаром по Івановім приїзді і в моїй тверезій голові почало паморочитись — закортіло люльку курити. Мабуть, заразився. Уявляю себе з люлькою за письмовим столом — тану від замилювання. Коротко розповім, чим усе скінчилось. Зарані вибачаюсь, вийде не вельми соковито, гидко згадувати, який дурний був.

Так ось повесні майнув я до Києва на розвідини, чи є надія на факультет журналістики втрапити. Тут, на знаменитім Хрещатику, моя мрія здійснилась. У вітрині красувалася справжнісінька люлька вишневого кольору, чубук елегантно вигнутий, а на вершку — довгоносе обличчя Мефістофеля. Хоч і коштувала вона тридцять п'ять карбованців (на старі гроші), усі мої фінансові дієти вивітрились тої ж хвилини. Тремтячими пальцями ліз до гаманця, побоюючись, аби ніхто не випередив мене на порозі щастя. Спеціальний тютюн не продавався, і я купив коробку «Казбеку». Розірвав три цигарки, набив люльку. Ступав по

Хрещатику, затиснувши зубами чубука, і підстерігав своє елегантно-замислене обличчя в кожній вітрині. Цигарковий тютюн ледве тлів. Я часто й глибоко затягувався, недбало вицвіркуючи куточками уст важкий, жовтий дим. Вечоріло, спалахнули ліхтарі. Ще стало сили вибратися на Володимирський пагорб. Тут, у закутку під каштанами, мене знудило і нещадно шматувало з годину. До півночі, безсилий, порожній, лежав на лаві, проклинаючи всі тютюни, всі люльки, а найбільше самого себе, зеленого. Але зважте, що мені на той час ледве вісімнадцять набігло проти тридцяти Іванових...

Багато що з ранньої юності забулося, припорошилось і тепер мерехтить перед очима короткими спалахами, ніби сцени модернючої вистави в телевізорі. Я люблю театр, сам колись брав участь у шкільнім драматичнім гуртку. Мабуть, завважили, попередні сторінки скоріше на п'єску скидаються, аніж на серйозну, газетного рівня прозу. Це мій стиль, коли хочете. Напиши я колись таким манером зарисовку чи кореспонденцію, Гуляйвітер догану б мені вліпив. А на цих сторінках я собі пан.

Не збираюся розтікатись мислю по дереву, за влучним виразом древнього автора. Більше року довелося мені працювати поруч Івана Кириловича, але найяскравіше постає з минушини одна доба, сяючий острівець у морі буднів. Її і вирішив описати, як зумію. Що забулось — вибачайте. Звісно, доба ця є вже логічний підсумок багатьох місяців, і треба було б висвітлити давніші події. Але боюсь набриднути і собі, і читачам, якщо вони з'являться. Хоча, повторюю, я зовсім не мрію друкуватись. Ставки завідувача бібліотеки вистачає цілком, дружина працює в амбулаторії. Та й городик маємо, цибулька, картопелька, садовина — усе своє, не куплене.

Надалі прагнутиму власну особу рідше згадувати. Суттєвої ролі в редакції, а тим більше в стосунках між Загатним та Хаблаком, я тоді не грав. Нарешті згадав це прізвище, хай йому грець! Правда, смішне? Народжуються ж люди: усе одне до одного — і постає типового невдахи, і прізвище — знахідка для гумориста. Є диваки, котрих, хочеш не хочеш, жаліти доводиться. Згадую появу Хаблака в редакції. До того він пробував учителювати в дальнім районі. Почув, що наша газета в обсязі збільшилась, кадри потрібні, написав сльозливого листа редакторів. Мовляв, усе життя мрію про журналістську роботу. Послали виклик. Приїхав з авоською в руках. Кожному подав личкувату долону:

— Хаблак Андрій Сидорович...
— Перепрошую, — одразу відчув здобич Іван.
— Хаб-лак...
— А, товариш Хаб-лак... Вельми приємно познайомитися, товаришу Хаб-лак...

Таки дуже злою людиною був іноді Загатний. З його легкої руки насмішкувате «товариш Хаб-лак» надовго прописалось у редакції.

2

Відколи до кімнати ввійшла Марта з дитиною на руках і трохи вляглась подорожня метушня, речі, простір, навіть сам час помітно скрадали свої гострі кути, ласкаво всміхаючись. Хаблакові губи теж свавільно розтягувались у безглузду для стороннього ока усмішку. Соромлячись дружини, він кидався до валіз, кошиків, клунків, що громадились у кутку. Але за хвилину знову непорушно сидів поруч дитячого ліжечка і голубив сторопілим від нових, не знамих досі почуттів очима крихітне личко Оксани. Дівчинка закрутила крізь сон головою. Андрій вирішив, що їй заважає спати світло. Зіп'явся на стілець, затулив лампочку аркушем паперу — на доччиному обличчі вирізнились довгі рівненькі вії.

— Дивись, вії... які... — шепнув Хаблак, незграбно повернувся до дружини і ледве не впав.

— Перекинеш, обережніше! — шарпнулась Марта.

Він ще ніколи не бачив її такою стривоженою. Винувато ступив на підлогу. Справді, каліка нещасний, якісь дерев'яні ноги, міг же дитяче ліжко перекинути. Тепер він боявся дихати, аби не зашкодити доньці.

— Вона знову ворушиться...

Йому нетерпеливилось: швидше б прокидалася. За останні два місяці лише тиждень жив із сім'єю, не надивився, та й зовсім крихіткою була тоді Оксанка, черв'ячок рожевий.

— Краще ночовочки дістань, купатимем...

Він метнувся до лантухів, зубами смикав вузли. Донька захлипала.

— Таки розбудив, — Марта випередила його, взяла дитинча на руки. — Але вже хай, бо вночі не спатиме.

— Дай мені... — несміливо проказав Андрій.

— Татко хоче нам шийку звернути, татко ще не вмів на ручках нас тримати, а ми зовсім мокрі, подай нам, татку, сухенькі пелюшечки, — наспівувала Марта.

Він подав пелюшки і стовбичив поруч ліжка, задихаючись з п'яної, телячої радості. Дивно, але все, що досі турбувало, мучило, — все без вороття знецінювалось. Легко пропливла згадка про нарис, якого дописав уранці, чекаючи автомашини. Нариса ждуть у редакції, його треба сьогодні ж віднести, Борис Павлович чекає, це ж у наступний номер, розворот про «другі жнива». Редакція, нарис, розворот — наче паморозь на шибці: похукаєш — усе розтануло. Марта подала Хаблакові білу лялечку з рожевим личком. Потягся назустріч, руки його тремтіли.

— Обережно голівку... Не впусти нас, татку. А мама купіль приготує.

На Андрієві долоні опустився клубочок живого тепла. Зовсім поруч цвіли темні оченята. Рипнули двері, дружина пішла до баби Христини, їхньої господарки, по теплу воду. Прислухався до Мартиних кроків, що загубились у сінях. Вона суворо заборонила цілувати дитину: боялась інфекції. Тоді, скоряючись непереборному солодкому бажанню, торкнувся красчком уст теплої доньчиної щоки. І стількома щасливими почуттями засвітилося цієї хвилини його кістляве, довгоносе лице, що навіть байдужому оку здалося б воно чудовим.

Марта мовчки стояла на порозі, ледве стримуючи радісні сльози.

...Він ковтнув теплої гнилої води, і виплюнув її на підлогу редакторського кабінету, і пішов порожніми кімнатами, як сновида, висмоктаний Терехівкою (вплив порожнечі на духовний організм, що вирізняється з маси), почвалав порожніми кімнатами, перечеплюючись об пороги, тицяючись у столи, не відчуваючи нічого, окрім спраги, якої нема чим втамувати, і спеки, яка ніколи не скінчиться, не забути — він найбільше з усіх днів не любив днів недільних і святкових, у будень робота п'янила його, в свято він лишався наодинці з Терехівкою... («Так ти кажеш — вочевидячки?» — «Ну...» — «Виціловувались?..» — «Ти-хіше ви. Таке скажете. Хіба великі люди цілуються?..») А в свято він лишався наодинці з Терехівкою, скоріше наодинці з собою. (Не забути: образ гарячого млистого неба — символ його самотності, а земля не дає затишку, земля не приймає його, бо він трохи неземний, він належить не лише їй, він належить і небу, він більше належить небу, аніж землі). Вони розмовляють про мене і Люду, яка гідота, вони все знають, вони знають більше, аніж знає він сам про себе,— він чвалає порожніми кімнатами,

штуртуючи ногою двері, і коли його відчай сягає межі, за якою немає нічого, крім одвічної тиші та спокою, коли відчай переростає його потяг до існування, точніше інстинкт життя, що закладено в нього, коли, здається, він зараз назавжди втече від гарячої мли за вікном і від самотності, у глибині душі починає бриніти ледь чутно струна надії, струна сподівання на зустріч з Людиною, що теж випадково опинилася в цьому мурашнику, у стовпиську посередностей (підкреслити: геній самотній, але в душі кожної посередності — страх перед генієм, це плата за його самотність), одвічна мрія генія зустріти в табуні Людину, він згадує вчорашню розмову з Гужвою. Дивлячись убік, Гужва повідомив, що в раймазі з'явилась новенька дівчина, гарненька собою, довга-довга коса, великі очі, засинаючи, він думав про неї, в Терехівці, де кожну людину знаєш в обличчя, в Терехівці, де людські обличчя такі ж знайомі, як перша сторінка газети, знайомі й одноманітні, свіже обличчя — наче ковток студеної води в пустелі, можливо, це вона, та, про яку він мріяв усе життя, та сдіна, що зрозуміє його, він повільно виходить з редакції і сідає на мурованім ганку, тут затінок, од кам'яниці віс прохолодною вогкістю, він кладе голову на руки й думає про неї... Пріська дражниться: по мені видко, що я все чую. («Довго ходили вулицею, і він все руками розмахував...»)

— Ішли вечеряти, Люду-агрономшу стріла, — голосніше мовила Пріська. — Куди, питаю. В райвиконком, каже, нічне чергування. Диви, кажу, аби ніхто не вкрав уночі. А вона як зарежоче, як зарежоче...

Іван тихо вийшов із складального цеху, навіть дверима не грюкнув. Тільки руки за спину і пальцями крізь сорочку в рани. Смакував біль, ніби терпке вино. Все ж не опустився до них. Великі перемоги виростають з малих. Часом починаєш поважати себе. Виховати у собі фізіологічну відразу до слів. Але звідки вони все знають? Тоскним поглядом повів по сірих стінах цеху. Він почувается у Терехівці, ніби в камері, — недремне око наглядача, вічне світло, даруйте хвилину темряви. Між в'язнів, під недремним оком, не може бути вільної любові. Сказати про це Люді. Любов піддослідних кроликів. Сказати їй усе. Годі відкладати з вечора на вечір. Брак мужності. Сьогоднішнє Людине чергування — дарунок долі. Поштовх. Єдиний вихід для мене — розумний. Прорватися крізь себе до мети. Велике потребує жертв. Уміти жертвувати. Втеча від юрби і мирських справ, зневага до багатства, піст і аскетичність, коротше — зневажання плоті, щоб

здобути дух (Сковорода). Посередності не здатні до жертв. А тепер працювати, працювати. До скону. Доки перо не випаде з рук,

Він проминув секретарську — коректори, що жваво перемовлялись, зів'яли в його холоднім погляді і ткнулись у свіжі шпальти. Смикнув фіранку на єдинім вікні редакторського кабінету. Пахло цигарками. «Казбек», — на столі Гуляйвітра завжди лежав «Казбек» для сановитих гостей з керівних районних установ, на самоті він курив дешеві сигарети. Крісло, пряме, з високою спинкою, схоже на трон короля злиденної маріонеточної держави. Іван повільно підняв трубку, двома пальцями крутнув ручку дзвінка і майже прошепотів, почувши голос телефоністки: «Райвиконком...» Того, першого вечора вона теж чергувала в райвиконкомі, вони сиділи на ганку й розмовляли, з того вечора усе й почалося, аби скінчитися сьогодні. Навчись бути сильним...

— Райвиконком слухає, алло, райвиконком слухає...

Він ледве стримався, щоб не відповісти: «Добрий вечір, Людо», а вона піби відчуває щось: «Алло, алло...» Натис пальцем на штирик телефону, прагнучи глибокого внутрішнього болю, що мусив якось виправдати його. Навчись бути сильним (Сковорода). Але болю не було. І робилося незатишно. Загатний обійняв голову долонями, силуючи себе до роботи.

Спершу треба глибоко усвідомити, що хочеш писати. Переказати своїми словами зміст новели, сюжетну лінію. В процесі творення вона сама обросте деталями.

Якесь забюрокрачене селище, хоч би районний центр. Придумати назву, звичайно, не Терехівка, бо потім причепляться; неділя — аніякогісінького життя, навіть метушні. Рухи поодиноких перехожих ліниві, повільні, терехівці дрімають, навіть ідучи вулицею, таке враження живої людини в цьому дрімотному царстві, спека, задуха, сонце в імлі, імла гаряча, наче присок, якась адміністративна установа, скоріше редакція, краще не називати, порожні кімнати з густим одвічним запахом паперів, газетних підшивок, тепла загнила вода у карафці, присмак гнилої води, яка стоїть у карафці хтозна-відколи, скляна мухоловка, по стінах якої повзають очамрілі мухи, — настрій: присмак гнилої води і мухоловка, і одинак на цьому тлі, одинак, незрівнянно вищий од загалу, але не пророк, хоч з таких людей і народжуються пророки; та він уже не вірить у жодні ідеї і тому не пророкує царства небесного, він вищий за будь-які ілюзії й не дарує масі солодких снів,

він переконаний, що натовп завжди лишиться натовпом, навіть у царстві божому. За Скворородою: нечестива чернь може торкнутися тіла Христового, але почерпнути смислу божого дурна чернь не може; одинак, що самотній завжди, і в будень, і в свято, і кожну хвилину, та особливо в свято, будень п'янить безглуздою метушнею, так робочий кінь забуває в голоблях про свою долю, думає лише про тягар, який треба неспинно волочити, і про батіг, що посвистує вгорі, в свята ж немає навіть цього оп'яніння посередностей, одинак блукає порожніми кімнатами установ (так безнадійний п'яниця приходить у шинок без копійки в кишені і стоїть біля порога, лише б дихати запахами шинку), відчуття жахливої спраги — духовної і фізичної, спраги, яку нема чим вгамувати в Терехівці, знову присмак загнилої води, він випльовує воду на долівку і плентається порожніми кімнатами редакції, відчиняючи двері носками черевиків, його темний, глибокий відчай, відчай самотньої людини в пустелі чи в глухому лісі, і раптом...

Дзвінок. Ідіоти, навіть увечері заважають... Гучний, настирливий. Сама телефоністка дзвонить. Міжміська або начальство на телефоні.

— Редакція. Так. Гуляйвітер вечереє. Загатний. Добрий вечір, Дмитре Семеновичу. Останню сторінку верстають. Ну, для нас це ще не катастрофічно, буває пізніше. Так, поліграфія накульгує. Передова? «Вчасно готувати ґрунт під озимину». Про кукурудзу в дальший номер заплановано. Ні, я ж відповідаю за свої слова, переді мною план на тиждень. «Королеву полів — у дбайливі руки», і розворот, так, наступний, сьомого... Не знаю, редактор нічого не передавав, планус редколегія... Зрозуміло, але ж десята година... я розумію, ніхто не писав... Я розумію, зробимо все можливе, на добраніч, Дмитре Семеновичу...

Іван поклав трубку, якусь мить сидів нерушно. Хотілося міцно вилаятись. Не мав злості ні на кого особисто, навіть на Гуляйвітра. Ненавидів усю Терехівку. Тепер давай, секретарю, сварися зі складачами, дзвони на пошту, вмовляй друкаря, пиши, верстай — викручуйсь. Усе на секретарські плечі. Вивезе. Що ж, він справді вивезе. Ще раз. Не перша критична ситуація. Він уже звик. Навіть приємно іноді. Відчуваєш свою справжню силу й вартість. Хай нарешті переконаються, на кому все тримається. Різко підвівся. Хода молода, пружна, голос різкуватий, таким голосом віддаються команди перед боєм:

— Улю, біжіть по редактора, тривога. Першої не правте, буде переверстка...

І поспішив назустріч складальному цехові, весь напружившись, наче мав стрибати в студену воду:

— Хто першу верстав? Ви, товаришко Скляр? Будемо переверстувати. Дзвонив секретар райкому. Я вже послав по редактора. Приготуйтеся.

Він проказав це спокійно й холодно, перекреслюючи лемент Пріськи, що вже пошпурила на касу верстатку з набором:

— Хай хоч стріляють у мене, — пальцем не ворухну.

— Треба зранку, чоловіче, думати, а не опівночі на райком списувати. Всенькими днями в шахи ріжетеся та зуби скалите. Я завтра сама в райком піду... — бунтували в друкарні.

— З темна до темна серед свинцю, наче каторжний, — бубонів з кутка старий друкар. — Я напишу, доки це...

— Вам платять понаднормові, і можете завтра писати хоч тисячу скарг, мене це не обходить, а сьогодні закінчите газету, інакше... — Лють піднялась у Загатному, він вхопився за спечену руку, щоб опам'ятатись, але було вже пізно. — Інакше на себе ображайтеся...

— Ти що, нас лякаєш? — завівся друкар. — Ти ще під стіл пішки ходив...

Цех замерехтів перед Івановими очима. Непокора завжди бісила його, а тут ішлося про більше.

— Попрошу не тикати. Ми з вами разом свиней не пасли і, сподіваюсь, не будемо пасти.

— Подавіться ви тими копійками, коли дорікаєте, — це Пріська.

— Я б і за великі гроші не став з тобою свиней пасти, — докинув друкар.

— Що за шум, що за гам учинився? Товаришечки, прошу слова. Прісьчин голос я вчув біля книгарні, подумав — горимо, — до цеху вбіг Гуляйвітер. — Що сталося, Кириловичу?

— Секретар райкому наказав передову про кукурудзу в номер, — якомога сухіше відповів Загатний.

— Я зараз подзвоню, спробую викрутитись. А коли вже судилося — гуртом навалимось, гуртом легко й батька бити, а передову скласти — раз плюнути. Я сам до каси стану, університетську молодість згадаю, а Йосипівна вмить заверстає, золоті руки...

— Та воно все можна, — на очах добрішала Пріська. — Коли по-людському...

— Таке вже ярмо наше, газетярське, — гасив Гуляйвітер полум'я сварки, густо сіючи слова.

— Коли б дехто менше командував... — прозвучало з кутка. — Хіба ми не розуміємо?

«Якось він уміє з ними, цей нездара, — заздро й болісно думав Іван, відступивши до вікна. — Плете казна-що, а вони слухають і не зляться. Певно, чують у ньому свого, а я чужий. Маса полюбляє посередностей і демагогів...»

— Хто хоче в неділю по гриби, звертайтеся до нашого профспілкового бога, я за машину домовився, біжу дзвонити, — уже з порога гукнув Гуляйвітер.

«Але я теж телепень, зірвався, не приведи всевишній командувати людьми, хтось писав, що великі гуманісти — потенціальні тирані, але ж ніхто не може згубити в собі злість, доки не дізнається, що в нім зло і що добро (Сковорода). Треба б вибачитись». — Він боявся втратити звичне почуття самоповаги.

— Ми всі... занадто нервові... Начитасіся макулатури, набігаєшся...

Цех мовчав.

«Ти чекав, що вони з радощів упадуть до ніг, але чомусь ніхто не падає. Може, чекають, що я стану навколішки? Змилуйтесь, пробачте... Забагато честі». Іван подався до дверей, виклично карбуючи кожен крок.

3

Останні місяці Хаблак жив окремо від сім'ї і батьківство своє сприймав трохи абстрактно. Шалено стрибав, аж порипувала стара редакційна підлога, коли отримав вітальну телеграму — все сталося трохи зарано, несподівано. Марту одвіз до пологового будинку брат. Андрій щасливо скалився в кожне обличчя, ручкався, пив з редакційними хлопцями і, звісно, перебрав на radoщах, така вже терехівська традиція (та й не тільки терехівська, скажу я вам). Потім домував з тиждень, їздив до міста по ліжко, пелюшки, повзунки, ванночку — справ було досить на всі шість днів відпустки. А в білих матерчатих заметах щось кувікало — червоне, крихітне. Але роздивлятися його Андрієві довго не дозволялось, не те що на руки брати. Хапливі дружинині рядки скупо оновідали, що в о н а вже крутить головою, усміхається, любить дивитися на лампу та на сонячне вікно. Андрій Сидорович, не ймучи віри, усміхався на кожну звістку — ніяк не міг уявити, що десь там, за сотню кілометрів, живе л ю д и н а, народжена від нього. Звичайні слова: «У мене є дочка, моя дочка», — здіймали в грудях солодку бурю. Але минав час, і чіпка буденність

терехівського життя, невдачі на газетярській ниві непомітно розвіяли святковість.

Сьогодні ж не існувало нічого, окрім його дочки. Навіть нарис, найкращий Андрійв нарис лежав на столі між пляшок та сосок, не викликаючи жодних емоцій. З-під мереживного чепчика на Хаблака зиркали до всього цікаві оченята маленької людини, що вже бачила, відчувала і, певно, якимось по-своєму аналізувала світ.

— Ти їй розкажи що-небудь, — сказала Марта, вносячи паруючу каструлю. — Оксана любить, коли до неї говорять.

Він став думати, що б його сказати доньці, але нічого не придумав. Не міг у таку хвилину сюсюкати і дитинно лицедіяти. А те, що глибоко в серці, голосно не скажеш, та й узагалі не скажеш, людські слова видаються надто вже знебарвленими, обжитими. Андрій мовчав, гойдаючи на руках дитину, але в тім мовчанні було стільки почуття, що йому навіть очі щеміли.

Марта долила у ванночку холодної води, у воду постелила білу лахманину, розповіла Оксанку, помастила голівку олією і понесла дочку до ванночки. Андрій тільки метушився навколо, не знаючи, за що вхопитись. Оксанка і в купелі крутила голівкою, махала рученятами, сміялась до світла.

— Ми любимо купатись, ой, як ми любимо купатись, тримай нам, татку, голівку, — промовляла Марта і плескала водою на дитячий животик. — Нижче, татку, голівоньку, ми не любимо, коли високо, ми одразу сердимося...

Андрій обережно тримав край пелюшки, аби Оксанчина голівка не занурювалась у воду, — вже давно не відчував він так глибоко, що комусь потрібен на цім світі. Тут, біля доньки, нарешті з'явилося те, чого йому так не вистачало, — вневненість у собі. Баба Христина, що прийняла їх у комірне, подала Марті горщечок:

— Я тут аїрку заварила. Своїх виростила, знаю — дуже кісточкам у поміч, щоб міцніли...

Марта подякувала й долила в купелю з горщечка — запахло річкою, лугом. Потім дружина знову сповивала Оксану, Оксана зчинила крик, бо дуже не любила, коли її пеленали. Андрій спробував втрутитись, але Марта сказала, що дочці час спати, хай тато займається своїми справами, і стала наспівувати щось ніжне, дрімотне. В хаті все ще пахло аїром, і двір пропах аїром, бо Хаблак вилив з купелі воду.

Коли Андрій Сидорович, пообіцявши дружині за півгодини повернутися, біг з нарисом до редакції, вся вулиця

і весь світ святково пахли аїром. Це був рідний з дитинства запах зеленої неділі, запах весни.

Дуже сентиментально, засюсюкано написав про Хаблака, правда? Така собі сімейна ідилійка. Власне, я й мав на увазі щось таке, аби протиставити цей сімейний та душевний затишок космічному холоду Загатного. Можливо, не зумів як слід, таланту не вистачило. Та й помиляєтесь, коли гадаєте, що мені простіше виводити на сцену Хаблака, аніж Загатного. Мовляв, перший ближчий, зрозуміліший натурі автора, як усі прості люди. Звісно, Іван Кирилович дивак, з химерами й трохи не в моїм амплуа, як кажуть актори. І за характером — агресивніший.

Ще, науково висловлюючись, він — ідеаліст, а ж — рядовий матеріаліст. Не в філософському, а в звичайному, земному смислі. Тобто він більше про свій дух дбас, а я — про своє тіло, керуючись мудрістю Сковороди: «Набуваючи духовне, стережись, як би не згубити плотське, коли це плотське може тебе привести до кращого». (Про Сковороду і як його штудював ваш слуга покірний після знайомства з Загатним — дивись нижче). Але знову ж таки це дуже загально. Хотілося б конкретніше. Бо потраплять ці сторінки до рук меткого на слово критика — терехівським обивателем прозве й у пресі відзначить, тоді не обберешся біди, особливо по службовій лінії. Коли обіймаєш таку посаду, як моя, та ще в маленькому містечку, де кожен на очах у всіх, доводиться дбати про моральну чистоту.

Хочете конкретніше щодо різниці між мною та Іваном? Будь ласка. Іван Кирилович завжди намагався стрибнути вище за себе. А я з дитинства переконаний: вище за себе не стрибнеш. І тому вдовольняюся малим. Ще розжувати? Я вдовольняюсь малим, як більшість людей, а він не хоче бути серед більшості, він індивідуальність, особистість, інтелектуал і т. д., йому треба глибше, вище, аніж посередності, масі (з його слів).

До Загатного ми ще повернемося. Я ж про Хаблака почав. В Андріїві з першої зустрічі мене дратувала якась патологічна непристосованість до життя. Його легко було жаліти. І тому редакційні жінки симпатизували Хаблакові. Але я не вмю жаліти, жалість у мені непомітно переходить у зневагу. Справді, якщо ти не каліка, не хворий, як міг допустити, щоб тебе жаліли? Ми всі дорослі й знаємо, що серед людей час від часу доводиться зуби показувати, інакше тобі покажуть. Ну, хай зовнішність од тебе не зале-

жить. Хай захворів у дитинстві, пізно школу скінчив, пізно до війська прикликали, пізно до інституту вступив, усе запізно. Але хто ж тебе, лайдака, примушував сім'ю заводити на третьому курсі інституту? Я посідав уже певне становище і то місяцями мудрував, підраховував, чи настануть друкованих на Монетнім дворі папірців, перш ніж руку і серце, як писали колись, запропонувати. А хто примушував Хаблака лишати педагогічну роботу, не вкоренившись, квартири не отримавши, і легковажно кидатись у вир газетярства, про яке мав вельми розпливчате уявлення? Це я завтра уявлю себе космонавтом, залишу посаду і бігцем на поїзд. Що з того вийде? Яким, урешті, треба бути недотепою, щоб забрати дружину з дитиною од матері в найняту халупу, покладаючись лише на свою мізерну платню та безвідповідальні обіцянки Гуляйвітра. А що вже до історії з редакторовим псом, про яку нижче, то я краще промовчу.

Нарешті, скажете, він показав своє справжнє обличчя міщанина, ату, ловіть його, хапайте! А я й не тікаю. Ми матеріалісти. Дяка богу, теж вчений, хоч і заочно університет скінчив. Людині треба їсти, нити, мати дах над головою. Навіть найдосконаліше суспільство не може бути пняцькою для кожного свого члена. Звичайно, це чудово, що в нас усі піклуються про одного, а один — про всіх, але не завадить, коли цей один і про себе подбає. До речі, Івана Кириловича теж бісила оця непідпорядкованість Хаблакових вчинків строгому розуму. А історія з переїздом дружини та редакторовим псом просто вивели його з рівноваги. Отож іноді ми з Іваном солідаризувались.

Минулої зими я був тиждень на семінарі завідувачів бібліотек у Києві, стрівся з Загатним. Він посоліднішав, з гарним модерним портфелем ходить, скроні засіяні приємною сивиною, ранувато, правда, але імпозантно — (пробачте за химерне слово). Працює в солідному журналі, здається, вибивається у верхи, постать його зараз досить помітна в критиці. Ну, сіли за ресторанный столик. Загатний пригощав. Пом'янули минуле, по Хаблакові пройшлися, і чомусь дуже яскраво пригадався один випадок з горезвісної журналістської діяльності Андрія Сидоровича. Вже тепер я подумав, що цей випадок сповна демонструє всю наївну ймовірність Хаблака, коли не сказати більше.

Десь на перших днях газетярської роботи вирішив він освоїти фотографію, бо що ж ти за журналіст, коли фотоапарата в руках не тримав. Придбав «Любителя» за сімдесят карбованців (на старі гроші) в крамниці дешевих

товарів. І ось уперше Андрій Сидорович їхав у відрядження з фотоапаратом через плече. Уявляєте цю чорну незграбну коробку на довготелесій Хаблаковій постаті? Сміхота... Причепився до Гуляйвітра, чи не треба чого сфотографувати для газети. Гуляйвітер, аби відчипного дати, бовкнув: — Не завадило б фотоетюда в «Куточок вихідного дня», берізки які-небудь...

За хвилину редактор забув уже про ті берізки. Для Хаблака ж завдання — закон. Мав повернутися наступного ранку, але тільки під вечір з'явився. Виснажений, ледве волочить свої довгі ноги через редакційний двір, і чорна коробка фотоапарата на боці теліпається. Ми всі у вікна. Весело!

— Де затрималися, товаришу Хаблак? — допитуємось.

А він так важко зітхнув та й каже редакторові:

— Не зумів виконати вашого завдання, Борисе Павловичу. Всенький день по лісу пробігав, берізок шукаючи, а ліси ж геть соснові, хоч сядь та плач, жодної берізки не надібав. І як тепер з «Куточком вихідного дня» буде?

Ми всі так і полягали, а особливо Іван Кирилович.

Зараз частенько по телевізору, то в газеті сперечаються, як формується характер людини: що — від народження, а що — в процесі виховання. Гені різні знайшли тепер. Звичайно, природа мурує основу, недаремно ж кажуть у народі — батьків характер, материн характер. Трапляється, що й від діда чи баби характер передається — в мене, наприклад. Знову ж таки не думаю, що підмурівок той залишається без змін впродовж життя. Діалектика що каже? Все розвивається. Характер теж розвивається. Від природи лише криця, котру життя розігріває в своїм горні, лупить молотом, і так до скону. Якщо вже прирівнювати до кузні, то кожен удар молота дорівнює критичній життєвій ситуації. Так і росте в нашій душі чорт а чи ангел — від зламу до зламу.

Вибачте за ці терехівські мудрування. Пишу, звісно, давно відомі речі, але на периферії важко за всім устежити, особливо сімейній людині. Та й не для того пишу, щоб нерозумних просвіщати. Хочу заздалегідь викласти теорію, що, нею користуючись, намірююсь дослідити характери моїх героїв. Самовпевнено? Можливо. Вчора прочитав власною рукою намережане й подумав: «Мо', й справді напишу роман. Ото буде номер! У декого з наших терехівських обивателів жовч розіллється, слово честі». А що — напишу. Не святі горщики ліплять. Осінь надворі,

доц у шибки періщить, з господарством менше клопоту — картоплю викопали, брикет і дрова я ще влітку завіз. І футбол скінчився (врізали наші, га?) — по телевізору нудні передачі пішли. Треба ж до чогось узятися.

Тож як жив Іван Кирилович до свого терехівського сидіння? Важко сповна висвітлити це питання, маючи, лише ті скупенькі дані, що в мене на руках. А вигадувати нічого не хочу. Принципово. Трохи детальніше, порівняно з іншими періодами, знаю його університетські роки, бо доводилося стрічати на сесіях Іванових знайомих, та й у самого Загатного спогади були ще досить свіжі, не всі пристрасті вляглися й іноді вибухали під настрій. Але теж дуже мало. Одне напевне — і в університеті він був самотній.

З першого до останнього курсу майже кожної перерви Загатний ходив по коридору з руками на грудях і замислено схиленою головою. Це так запам'яталось, що навіть люди з інших факультетів через п'ять років, згадуючи Івана, казали: «Це той, що в Наполеона грався?» Вони глузували, а даремно. В цьому є щось велике, хай і безглузде.

В університеті Іван Кирилович з головою пірнув у філософію. Я не перебільшую — саме пірнув. Він усьому віддавався сповна. Буду документально точний. Після однієї з Іванових сповідей у редакційній кімнаті я занотував його слова, ачей згодяться. Справді згодилися. Ось вони:

--- Спершу я був дуже довірливий і мудрість кожного пив, як істину. Але істин виявилось занадто багато. І я унівсья. Тоді філософи здалися мені спритними крамарями, що величаються біля своїх рундучків і кожен має свій товар за найкращий. Захеканий, змучений безплідними ночами, я бігав од рундука до рундука, доки не зрозумів, що я надто перебірливий і тому нічого не куплю на віру і ніхто не навчить мене, як на цім світі жити... Це була перша велика поразка, втрата найманливішої ілюзії. До університету я наївно вірив, що десь за колєнокоровими обкладинками на мене чекає не дочекається істина, і варто лише розгорнути книгу...

З цими словами Іван замовк, а допитуватись було марно — за першої ж моєї спроби копнути глибше, він надовго ховався в себе. Але мене інформували інші. Обпікшись на філософії, Загатний поклав собі пізнати смак «солодкого життя». Це не була покірна данина пристрастям своєї душі — це ще можна б зрозуміти, виправ-

дати, всі ми люди, «подлинно всякий рад пищи и питія полезен и добр есть» (Сковорода). Ні, це було активне, войовниче заперечення будь-якої філософії. І я особисто не схвалюю таке нігілістичне сахання з боку в бік. Але, звісно, він не питав мого дозволу модно вдягатись (гроші в Загатного водились, вже тоді підзаробляв у газетах, маючи хист до того), розгулювати по Хрещатику з дівчатами, пропускаючи лекції, і не в міру пити. Його мало не вигнали з університету. Ще б трошки — і хлопець став би справжнісіньким «стилягою».

На жаль, зовсім не маю даних, як з того душевного гармидеру народився новий Іван Загатний. Знаю тільки, що він раптом узяв на гадку написати довгу низку романів, у яких би відбилась уся наша епоха. Щось на зразок «людської комедії». Було залишене, забуте «солодке життя» — Іван працював титанічно. Хлопці з гуртожитку боялись, що він захворіє, — спав три години на добу, це зовсім ненормально для здорової людини. Минулої зустрічі, в ресторані, Іван Кирилович випадково обмовився, що колись мріяв створити власний світ і склав план тридцяти двох романів. У моїх старих блокнотах я відкопав уривок фрази: «...я теж міг би вигадати королівство і стати королем... Загатний». Не пригадую, але, здається, це натяк саме на той період, про який ідеться.

Підіймаючись ще на одну сходинку в університетським житті Івана Кириловича, я дозволю собі скористатися свідченням Люди, хоч це й не зовсім етично. Нещодавно у нас було декілька одвертих розмов, і всі вони обертались навколо її стосунків з моїм героєм (до речі, Загатний справив на Люду дуже глибоке враження). Ось що вона принагідно сказала:

— Хіба я можу пам'ятати всі його сповіді? Він промовляв щовечора, це був суцільний монолог, я ж тільки була терпеливою слухачкою. Звісно, ні з ким у Терехівці не був він такий одвертий, як зі мною (тут я дозволив собі посміхнутись). Щось казав про романи, котрі збирався писати, але згадував їх завжди неохоче. Багато розповідав про своє життя на цілині. Він поїхав туди після невдачі з романами. Ні, не так. Він поїхав на цілину, бо хотів глибше вивчити життя. І там з ним сталася прикрість, що ледве не скінчилась трагічно. Не пам'ятаю деталей, але, здається, він заблукав у степу, поранився, прожив без води та їжі багато днів і вже зібрався помирати, коли на нього випадково потрапила машина якихось геологів. Лікарі навіть не сподівались, що оклигає. Божився, що

і сам не хотів оклигувати. Мабуть, позував. Бо як людина може прагнути смерті? Біологічно неможливо. Там, у степу, він випробував долю: якщо до такого часу не знайдуть, отже, цей світ може спокійно проіснувати без нього і його творчий порив нікому не потрібний. Іван розумів це ширше, у філософському плані. Ну, знайшли набагато пізніше. І відтоді Загатному не давала спокою думка, що його життя — випадковість, і нічого не зміниться в світі, напише він свої романи чи ні, тобто вони не мають для світу абсолютного, поза часовими і людськими вимірами, значення. Якось так він висловлювався. В ньому щось зрушилось. Вийшовши з лікарні, повернувся до Києва і спалив усі свої начерки, рукописи. Казав, що сміявся над вогнищем. Уявляю це театральне видовище. Пам'ятаєте його сміх?..

4

Карбованого поступу вистачило тільки до машинного цеху. Тут, між друкарською машинкою та різальним верстатом, було самотньо й тихо. Зі щілин у дверях стриміли жовті леза світла. Загатний ступив на одне з них, і воно луснуло, зламане, знічене, а може, йому хотілось почути жалісний хруст — там, у цеху, смішні, безглузді історії, врешті, він їм не нянька, але якось тужно, ніби чимось завинив перед ними. Кинути б усе, взяти валізу та їхати, їхати, світ за очі... За стіною, в редакції, реготіли, лементували, гуркотіли, ярмарок, кагал. Невже вони не розуміють, що зараз дорога кожна хвилинка? Яка несерйозність! Без нього вони не випустять жодного номера, як тільки він поїде звідси, а йому колись терпець таки увірветься. Іван Кирилович почав думати, скільки важливих справ лежить зараз на його плечах та як йому ніколи, і поволі мінився на обличчі — серйознішав, глибшав. Тоді заклопотано, докірливо сіпнув двері.

В секретарській було справжнісіньке стовковище: коректори, редактор, дружина редактора, Василь Молохва, Віталюк Дзядзько. На Івановім столі незворушно сидів гладкий вухатий песик. У його наївних очах гусла нудьга. Дзядзько зігнувся, долонями рук — об коліна, шию витяг. Тепер редакторів песик дивився тільки на нього, голови обох були поруч, ніби ось-ось буднуть.

— Якщо ти, Віталюк, навчиш Джульбарса гавкати, я тобі випишу за вчорашню статтю підвищений гонорар! — запально гукнув Гуляйвітер і вмовк.

Усі причаїлись, чекали, тільки миша хрумкотіла за книжковою шафою. І раптом Дзядзько голосисто, смачно гавкнув:

— Га-в-в-в!..

З несподіванки песик з усіх чотирьох, ніби гумовий, стрибнув убік. Але Вітальчине обличчя знову наблизилось:

— Гав-в! Гав-в-в-в!

У круглих Джульбарсових очах замерехтів переляк. Столи стояли тісно, і песик кинувся навтікача по зведеннях, чернетках, гранках. Дзядзько, не відриваючи рук від колін, стрибав слідом і заливався молодим, пристрасним гавкотом:

— Гав! Гав! Гав!

Песик, підсмикнувши куцого п'ятачкового хвоста, наполохано скавучав та щодуху метлявся по столах. Нарешті, загнаний безжальним переслідувачем у куток, він опустився на задні лапи, задер голову і, щойно наблизилось ротате Дзядзькове обличчя, жалібно заскавучав:

— Га-а-а-в-в-в-в-в...

— Товариші, історична хвилинка. — Гуляйвітер метнувся до Дзядзька, тиснув руку, обіймав за плечі. — Будьте свідками. Деякі терехівські організми знахабніли і твердять, що мій Джульбарс не гончий пес. Сьогодні всі чули його прекрасний дзвінкий голос! А тобі, Віталю, од усього пролетаріату... Могорич з мене. Ну й талантище, скажу я, в тебе.

Іван усміхнувся — самими устами. Дзядзько й справді гавкав майстерно — здібності анімаліста. Цього примітива, Гуляйвітра, з його ситим псом так і кортить подразнити. Він стис руку, аби відчуті холодний біль, і строго ступив до свого столу. В кімнаті повіяло холодом.

— Товариші, друкарня чекає на передову. Він відкрив теку з гранками. — Платитимемо наднормові.

Коректори поспішили до друкарні, мабуть, новиною діляться: редакторів пес, якого той купив у голови терехівського сільпо за сотню карбованців, нарешті загавкав. Молохва з Дзядзьком вийшли в бухгалтерію. Дружина редактора понесла песика додому; у нього режим, спати час. Похмурий Гуляйвітер грався канцелярським пресом і говорив, обминаючи зневажливий Іванів погляд:

— Незручно турбувати Дмитра Семеновича об цій порі, добрі люди зараз сплять. У мене там є пара фактів кукурудзяних, з активу. Але ж так відразу передову не створиш. І голова поболює, стомився...

«Скільки енергії, поки на людях, а за хвилину — зів'яв. Що ж, можливо, так і треба: оптимізм для мас. Але секретареві боїться дзвонити не тому, що пізно. За своїми песиками та кроликами він забув його вказівку і тепер думає, як легше викрутитись. Знову все лягає на плечі якогось такого Загатного, цей вивезе, не вперше. Я можу його кривим шилом штрикнути, хай пише передову, але ж ялозитиме до години ночі, а я збирався зайти до Люди, обов'язково, слушнішого випадку не трапиться. Він хоче, щоб я сам набився, яка нищість...»

— Я продиктую передову. Хай Уля сяде за машинку.

Це було сказано таким голосом, що Гуляйвітер збеленів, але стримався, бо що йому лишалося робити. «Шкода, я б йому все виказав, однаково за мою передову двадцять карбованців випише, а за свою — тридцять». Загатний стукнув кулаком по стіні, за якою друкарня. Помовчали, глибоко незадоволені одне одним. Двері прочинила коректор.

— Сідайте за машинку, — сказав Іван. — Я диктуватиму передову.

(Оце буде вистава, побачите!..)

— Сигарету! — скомандував Іван.

До нього спішно потяглися руки Гуляйвітра та Дзядзька. Пригостився в Дзядзька. Уліні пальці лежали на клавішах друкарської машини. Руки Молохви ніжили тріснуте настільне скло — папери склав до сейфа, але не прощався, можливо, й собі чекав вистави, що передбачалась. Іван прийняв з проходу стільця: зайві речі заважають думати. Гуляйвітер з Дзядзьком стовпіли в дверях секретарської. Середина кімнати — сцена.

Іван зотягся і несподівано сильним, виразним голосом почав: «На полях достигло золото. Крапка. Тисячі гектарів прославленої королеви чекають невтомних хліборобських рук. Серце господаря не може битися спокійно, доки кукурудза перебуває поза колгоспними засіками...»

Друкарська машинка улесливо задихалася в погоні за Івановою думкою. В темних шибках відбивались електролампи. На обличчях глядачів — чекання й подив. Він штовхнув вікно — електролампочка стрибнула в безвість, гілля шовковиць попливло до кімнати. Дихнув глибоко, тричі, за системою його, аби посвіжішало в голові. Різко обернувся й продовжував: «Руки господаря не дадуть загинути жодній стеблині, жодному зерняткові. Абзац. Ми стоїмо на порозі великої битви за врожай. Ще день-

два — і на золотисті поля вирушать сотні машин, тисячі й тисячі трударів. Перемога залежить від того, як ми підготувалися до вирішальної хвилини...»

Руки в кишені, пішов між столів, з кутка в кутку. Очі замислено відсутні, весь у собі, в думках, у словах, що легко шелестіли, випереджаючи перестук друкарської машинки. І водночас ніби на кіноплівку себе знімав. Загальний план: кімната, глядачі, ставний мужчина, високе чоло, нервово ходить; середній план: друкарська машинка, залитий чорнилом стіл, інтелігентна людина іде на камеру; крупний план: замислене, розумне обличчя людини, чіткі рухи губ; крупний план: на білому папері літери похапцем в'яжуться у слова; крупний план: глибокі, стомлені очі людини...

Справжні нездари, хоч ліквідовуй газету, коли він поїде з Терехівки. «Товариші колгоспники! Докладемо всіх зусиль... — ні, закреслити, сухувато. — Хай спокій нікому й не сниться у ці гарячі дні! Хай кожен живе думкою: чи все я зробив і роблю, аби якнайшвидше зібрати багатий урожай кукурудзи? Вище прапор соціалістичного змагання на «других жнивах». З останніми словами Іван закрив обличчя долонями, ніби стомився до краю, потім поволі опустив руки і видихнув: «Знак оклику, все... Редактору на підпис...»

Прися стояла на порозі, аплодувала. Василь Молохва хитав головою:

— Талантище...

Загатний метнувся з кімнати, ніби розчулений актор зі сцени.

Гуляйвітер мовчки розписався на першій аркуші передової.

Передову віддали в друкарню. За каси стали складачі, Гуляйвітер з Дзядзьком теревенили про Джульбарса. Гуляйвітер, як завжди, пристрасно, Дзядзько — бавлячись, але не без потаємної думки. Іван Кирилович нашорошився за столом, ніби горобець на морозі; він уже нікуди не спішив, ні в що не грався. Недавня вистава посеред кімнати для трьох посередностей, його свідоме лицедійство, прилизлива погоня за власним відображенням в очах ближнього, штучний пафос передової — усе зробилось палючою раною десь глибоко в грудях. А може, він просто перекурився — весь день смалив сигарету за сигаретою. Для глядачів. Трагічна ситуація. Актор зневажає залу, натовп і весь віддається грі. Аби довести їм, що він кращий, талановитіший, ніж вони гадають. Він завжди ненавидів

похмілля. Боже, послухати себе — то я такий чистий, святий, збудуйте для мене храм. Збожеволіти можна. Просто бісить цей примітивний ентузіазм Гуляйвітра. Що б ми робили на Робінзонівім острові? Жували самих себе? Щасливий дарунок цивілізації: їж ближнього, хоч не терпеливись ковтнути власну персону.

— Навіщо стільки пристрастей? Песик ваш все одно не породистий. Я не спеціаліст, але й простому смертному видно. Від вуличної сучечки байстриган. Аж мені ваших грошей шкода...

— Не осліть, Загатний, — металеву прозвучав по хвилі голос Гуляйвітра. — Зовсім не смішно.

— То я ж не для сміху. — Іванові згадалася його клятва не говорити жодного зайвого слова, але згадка тільки майнула і безслідно розтанула. — Я задля істини. Мусить же хтось сказати вам правду. Сто карбованців з вас виманили, а песик щербатої копійки не вартий...

Він знічев'я штирхав редактора отруйними голками, і чим дошкульніше було Гуляйвітру, тим глибшу насолоду відчував. І від кожного влучного дотепу в душі танула крига. Натомість знову полонила якась хвороблива, безконтрольна бадьорість, аж курити закортіло, але не просити ж саме тепер у Гуляйвітра — розлючений Івановими дотепами, редактор сховався до кабінетика, ще й дверима грюкнув щосили. Але за хвилину вибіг, промчав повз Загатного та повз розгубленого від сутички двох начальників Дзядзька. Уже з порога повернув до Івана сіре обличчя (мовляв, я зовсім не бажаю з вами розмовляти, я поспішаю, але, між іншим...):

— Між іншим, товаришу Загатний, найавторитетніші люди району не раз свідчили, що мій Джульбарс від чистокровного гончака...

— Не мав щастя чути такого запевнення.

— Борисе Павловичу, — засолодив Дзядзько, — Борисе Павловичу, хай товариш Хаблак авторитетно вирішить вашу суперечку. Він у війську три роки сторожових псів доглядав і теоретично підковувався. Чесне піонерське, сам хвалився...

— Товариш Хаблак не такий наївний, щоб проти редакторського пса свідчити, — невинно зауважив Іван. — Йому квартира потрібна.

Гуляйвітер ступив до Івана:

— Що ви хочете цим сказати?

Двері прочинилися. З порога вибачливо-радісно всміхався Хаблак.

У щомісячнику «На допомогу редакторові» часто критикують районні газети за газетні штампи. Я досі його передплачую, уважно читаю поради, нотую слова, за які лають, і намагаюсь уже не вживати їх. Але, визнаю, не завжди це вдається. Деякі слова так пригортались у мені за роки газетярської діяльності, що їх і за вуха не відтягнеш, образно кажучи. Тому зараз вибачаюсь, коли зустрінете тої половини забагато. В генії я не пнуся, як дехто, часу теж маю обмаль, а пишу вільної хвилини, бо пишеться, та й, повторюю, нема куди вечорами дітися — периферія, а футбольні баталії відірвали.

Це такий собі відступ. А тепер про серйозні справи. Хочу ще раз відмежуватись од Івана, аби й мене не звинуватили в його нетолерантності (слово яке!) до людей, особливо до тих, що й зараз посідають значні посади. Скажімо, товариш Гуляйвітер пішов по адміністративній лінії (тільки між нами — давно треба було, журналіст з нього нікудишненький, але т-с-с-с...) і зараз в області. Дзядзько теж в області, в секретаріаті «Колгоспної правди». Брати Молохви бухгалтерують в обласних організаціях. Отож більшість моїх героїв — люди помітні, і я підкреслюю, що в своїх замальовках дивлюся на всіх очима Івана Кириловича, а не власними.

Загатний з першої зустрічі вловлював одну, найпомітнішу рису в людському характері й відтоді вже не змінював своєї думки про ту людину. Це й спричинило деяку його необ'єктивність... Іванів світ майже не мав півтіней, все чітко розмежовувалось на чорне та біле. І хай він мені вибачить, але якось так виходило, що більшість людей в його очах були одягнуті далеко не в білі шати, скоріше навпаки. Загатний мав справжній талант відкривати в ближніх їхні дошкульні місця. Ще й грати на них, ніби на струнах. Згадайте хоча б того ж Дзядзька.

Винен, що досі не розповів про Дзядзька детальніше. Смішний чолов'яга, не без дивацтва, як і кожен з нас. Наступного дня по своєму приїзді в Терехівку попросив мене вийти з ним у двір, під шовковицю:

— Побалакати треба, як з другом.

Голос серйозний, навіть трохи врочистий. Повторюю, двох діб не минуло, відколи познайомились, який там друг? Ну, всілися на лаві під шовковицею, почав він ділитися своїм горем. Яких тільки подробиць про своє сімейне життя не розказував! А все зводилось до одного:

— Не розуміє дружина моїх високих помислів...

Я червонів, бо тоді ще не знався на сімейнім житті, бурмотів якісь співчутливі дурниці й пишався в душі, що доросла людина так звіряє на мепс. А за кілька день дізнався: не лишилось у колективі працівника, на котрого б Віталька не сповірів, як на друга, своїх сімейних таємниць...

Що ж, накажете ненавидіти таку химерну людину? Тоді ми всі відцуралися б одне одного, бо в кожного знайдеться якийсь грішок, коли прискіпливо шукати. Недовго й цивілізації розсипатись. Врешті, хіба не той же Скворода, якого з таким апломбом цитує Іван Кирилович на своє виправдання, писав: «Помилки друзів ми повинні вміти виправляти або терпіти, якщо вони не серйозні»?

Переглянув останні сторінки свої і подумав: кого ставлю перед світлі читацькі очі — бусурмана, вовкулаку, виро́дка? Такий уже темний, негативний вимальовується мій Загатний, аж не віриться, що подібна людина може існувати в нашім суспільстві. Визнаю, грішний: відколи пописую, став критичні статті в товстих журналах переглядати. Цікаво ж знати, за що літераторів сварять, аби й собі не збитися на хибний шлях. Так ось, щодо відсотків позитивного й негативного в герої. Точно я й не усвідомив, скільки чого треба,— один за ту цифру стає, інший — за ту, третій пише й озирається, наче бухгалтер перед ревізією, а конкретної вказівки немає. Раніше легше літераторам писалось: якщо вже негативний тип — то негативний, позитивний — то позитивний. А зараз химерять, химерять і ніяк не домовляться. Звичайно, я розумію — у нас демократія, але ж совість майте, товариші писаки!

Пам'ятаю, років кілька тому дискусія про широкі й вузькі холоші набагато організованіше проходила, хоч пристрасті теж буйні палали. Але досить швидко зійшлися на золотій середині — 24 сантиметри з низу — і вже не чути, щоб про штани сперечались. Ну, зроблю я, приміром, п'ятдесят на п'ятдесят відсотків, тобто половину героя в позитивні тони розмалюю, половину — в негативні, здається, це наймодніше зараз. А раптом завтра мода зміниться, повіє новий вітер? Правду мій дід казав: сокирою легше, ніж пером. І безпечніше, додаю я. Важкенько житиметься мені серед літераторів з моєю закоханістю у сталість та порядок. Але кинувся у бійку — губи не жалій, мудро радить народ. Хай теорією вчені критики займаються, а я ледве домучив заочно той остогидлий університет.

Були в Івана Кириловича й позитивні риси, і було їх чимало. Та лихо в тім, що виявлялись вони не так яскраво, як негативні. Воно й справді: не все те золото, що блищить. Найцінніше — його професійна майстерність. Що й казати, він — журналіст. Не було таких у нашій районній ланці і не буде. Люди з такими талантами набагато вище Терехівки літають. Не пам'ятаю, щоб Іван Кирилович сидів над рукописом — він лише диктував. Він міг за ранок продиктувати передову, нарис, фейлетон, а інформації лускав, наче горіхи. Іноді він диктував до тисячі рядків у день і випускав газету сам, маючи в поміч лише коректорів: той у відпустці, той на сесії, а редактор, як завжди, уповноважений. Врахуйте до того ж, що на село Загатний виїздив рідко. Йому вистачало кількох цифр, одної риси, одної біологічної деталі, аби написати цілу газетну епопею. Покладе на стола сірникову коробку і чеше, чеше нариса, аж друкарка не встигає за ним, та все до ладу, гарно — заслухасься. Тут тобі і конфлікт, і любов, і мрії — диявол у ньому сидів за цих хвилин, слово честі.

Весь рік газета на Загатному трималась — не перебільшую. І напише, і матеріали інших вичитас, і макет накреслить. Деякі номери редактор підписував до друку, самі заголовки переглянувши. Далеко було Гуляйвітру до Загатного. Зовсім інша конструкція. Борис Павлович посів редакторське крісло одразу після університету, бо редагував університетську багатотиражку. І взагалі активний товариш. Активність так і була з нього джерелом. Я радів: нарешті справжнього редактора дочекалися. Спершу ми з ним близько зійшлись — я вчив Гуляйвітра мотоциклом кермувати і в добрі хвилини слухав його далекосяжні наміри зробити нашу районну газету найкращою в області. Мені це дуже імпонувало, всі ми замолоду шанолюбні. Пам'ятаю, ще до Гуляйвітра, десь на другому тижні моєї трудової біографії, обласне радіо передало огляд районних газет. Там і наш листок згадувався з поганого боку. Мовляв, мало зважають на розвиток громадського тваринництва. Мене це так схвилювало, що я того ж дня написав до радіоредакції гнівного листа, де перерахував усі матеріали останніх місяців, присвячені тваринництву. А редакція передала мій бурхливий протест обкомівському інструктору, авторові статті. А той у Терехівку дзвонить. А редактор мене викликає. А я гарячкую, мовляв, явний наклеп, треба протестувати. Ну й гвалт був...

Так ось, місяців на два вистачило ентузіазму Борису Павловичу. Далі відчув, що в газетярській діяльності

на «ура» не візьмеш, а треба брати щогодинно, щоденно, роками, і носа похнюпив. Бувало, тижневу планівку провести — по всьому району редактора шукають: дуже любив уповноваженим, «штовхачем» бути, шуму-гаму в колгоспі наробити. Якщо не уповноважений, то качок чи зайців полкоч. А коли до кролів, до мисливського пса дійшло — горенько наше! Дивуємось, бувало, забачивши Гуляйвітра в редакції. І так уже звикли без редактора працювати, що й не уявляли, як воно з редактором.

Від цього усі потерпали — два мотоцикли в редакції, а одного з них дуже надійно осідлав Гуляйвітер, трохи до туалету на ньому не їздив. Правда, гріх ремствувати, шмат району над річкою, то він часто, їдучи на риболовлю, завозив кореспондентів у села, а по дорозі назад підбирав. Примчить, бувало, у редакційний двір, круто розвернеться навколо шовковиці, аж в очах пасажирів потьмаріє, забіжить до редакції і гасає по кімнатах з трьома карасиками, мов ошпарений, а ми всі дивуємося, розхвалюємо його рибальські здібності. Дитя нерозумне, хоч уже й під тридцять.

Але то не його вина. Це спадкове. Я зрозумів, коли про гени в журналі вичитав. Заїдьте до обласного центру — анекдотів про Павла Павловича Гуляйвітра наслухаєтесь під саму зав'язку. А Павло Павлович — рідний батько Бориса Павловича. Багато людей присягалися мені, слово честі давали, що все це не вигадки, не анекдоти, а щира правда.

Якого тільки хліба не скуштував Павло Павлович на своїм довгим віку — майже у всіх обласних кріслах величався. Номенклатурна одиниця давньої випічки. Але собою не те що непоказний син. Навпаки, високий, повний, сива голова відкинута назад, довгі вуса, гучний голос. На всіх святах, що їх зімала в області республіканська кінохроніка, до кадру потрапляв. Колоритна постать.

Послухайте перший анекдот-бувальщину. Це з останніх його діянь, коли завідував міським комунальним господарством. Будують мікрорайон. Перших мешканців вселили. Але ж пустир — жодного деревця. Раптом комісія з Києва. Заметушилися. Тут Павло Павлович і вирішує похизуватися перед київським начальством, та й місцевому своєю оперативністю явити. За ніч усю дорогу до мікрорайону ялинками засадив, а в самім районі, навколо дитячих ясел, справжнісінькі парки зазеленіли. Комісія задоволена — турбота про людину на високому рівні (саме в моді це входило). Усе б зійшло з рук, якби по ситім обіді в новій

їдальні якомусь членові комісії не прикортіло ялицею в зубах поколупати. Сіпнув за голку — ялинка нахитилась, він за гілочку — ялинка із землі виштрихнулася. У членів комісії обличчя затіпались. Оточили бідну ялинку, а вона під корінь зрубана. Але Павло Павлович не розгубився. Набрал у жменю чорнозему:

— Ви зверніть увагу, яка земелька. Золота. Чистісінькі селітри й аміаки. Та у нас дерево коріння не пускає, бо то марнування енергії, без коренів усяку живність смоче...

Здається, опісля Павло Павлович жодних посад уже не займав, бо випадок наробив галасу у верхах. Нині старий Гуляйвітер на пенсії. Виступає в школах, на підприємствах зі спогадами, — інформації в обласній газеті були.

Хочете ще одну бувальщину? Полюбляю такі оказії. Але досить. Не про Павла Павловича ж мій роман. Анекдоту, як його син Борис Павлович. Почав во здравіє, кінчив за упокій. Нема в мене зібраності, логічності. Писатиму про Загатного. Ні, вже ліпше про редактора закінчу.

І в Бориса Павловича траплялися спалахи. На те були дві причини. Заходжувався Гуляйвітер, отримавши доброго прочухана від начальства. Що тоді діялося в редакції! Ми не працювали — реорганізовувались. Ідеї сицалися з Бориса Павловича, ніби горох з мішка. Він поспішав усе змінити, усе поліпшити. Буцімто від того, в якій кімнаті чий стіл стоятиме, порозумнішає наша газета. За таких моментів Загатний любив декламувати відому байку про музик, які «в музики не годились...» Гуляйвітра, звісно, неприхований скепсис Івана Кириловича бісив. А Загатний тільки того й домагався. І що за приємність людині ближнього свого злостити? Досі не розумію.

Переполох тривав кілька днів, і потроху все влягалось, заспокоювалось. Ми вертали на обжиті місця, а Борис Павлович їхав рибалити. Єдиною пам'яткою гарячих днів лишалась несподівана ряснота на сторінках газети енергійних звернень, закликів та гасел, набраних жирним шрифтом і в розрядку.

Ще яскравіше вибухало, коли Бориса Гуляйвітра надоганяло натхнення і він з мотоцикла пересідав на Пегаса. Траплялося це рідше, аніж вштрик від начальства, зате ж незрівнянно світлішало в редакції. Починалося так. Негадано серед робочого дня в редакційний двір вкочувався на шаленій швидкості мотоцикл. Гуляйвітер на бігу стягував рукавиці, захисні окуляри, гукав стрічним колегам:

«Привіт!» — і замикався на ключ у своєму кабінеті. За годину з друкарської машинки знімалися усі термінові матеріали, друкарка курсувала між редакторським кабінетом та своєю кімнатою і поспіхом цокотіла.

Під вечір млявий, вдоволений, щасливий Гуляйвітер з'являвся на люди. А для нас тільки починалося. Дзвонили в села — скликали на завтра літературне об'єднання. Порпалися у старих листах — шукали вірші, поеми, новели. Газета ставала літературним альманахом. Височезні підвали трьох останніх сторінок заповнювалися уривками з чергового роману чи повісті Бориса Гуляйвітра. Заголовки його романів, повістей були гучні, красиві, багатозначні, закінчувалися трьома крапками і дуже подобались редакційним жінкам. Пам'ятаю три: «Я зірву для тебе сдельвейс...», «Проліски цвітуть повесні...» і «Весняні приморозки...» Жодного разу Борис Павлович не повторився, не написав двох уривків з одного твору. Ідеї майбутніх епопей народжувались у нім з дивовижною швидкістю і напрочуд хутко забувались. Оповідань наш редактор не писав.

І перший конфлікт між Гуляйвітром та Іваном Кириловичем стався на творчій основі. Ще до приїзду Загатного стало традицією уривки з редакторських романів вивішувати на дошку кращих матеріалів. Самі тямите, не кожна районна газета може похвалитися такою рубрикою — уривок з роману чи повісті місцевого автора. На одній з планівок після чергового творчого приступу Дзядзько запропонував усі три підвали повісити на червону дошку і, як годиться, сплатити підвищений гонорар. Я сидів просто Івана Кириловича і помітив, як глибоко штирхає його кожне Дзядзькове слово. Але репліка Загатного була на диво спокійна:

— Названий товаришем Дзядзьком матеріал не є художньою прозою. До літератури йому так само далеко, як нашому листкові до справжньої газети. І яку б посаду не обіймав автор підвалів, що про них йдеться, ми зобов'язані сказати йому святу правду. Я пропоную цей матеріал вивісити на дошку браку...

Ми всі зацікавилися. Жінки принишкли, чекаючи на бурю. Чоловіки діставали цигарки й задивлялись у вікна, аби не стрічатися поглядами. Гуляйвітер, блідий від природи, зовсім побілів. Пробачте за штаповане порівняння, але він побілів, як стіна: сидів на тлі неї. Одначе витримку неабияку мав. Не захищався, буцімто не про нього. Тільки в холодних очах стрибали мстиві вогники. Нікому з під-

легких не прощав він найменшої образи. І зараз, певно, мріяв про слушний випадок, який рано чи пізно трапиться. Але як тепер захиститися від дошкульних Іванових жал? У душі ми всі знали, що редакторів уривки навіть за погані замальовки не зійдуть. А мова — суцільні штампи, ніби людина піввіку промови завідуючому обласним комуністичним господарством писала. Думаю, що тут теж спадкове, наукою досі не розкопане. Врешті, ми ще так мало знаємо про гени.

— Стаavimo на голосування, — з підкресленою офіційністю мовив Гуляйвітер. — Є дві пропозиції. Хто за те, щоб уривок з роману Бориса Полтавського (його літературний псевдонім) «Проліски цвітуть повесні...» вивісити на дошку кращих матеріалів і відзначити підвищеним гонораром, прошу підвести руки.

Всі звели руки, окрім Івана Кириловича та Гуляйвітра. Можливо, моя позиція в згаданій історії не зовсім принципова, але мені ще зарано було принциповість свою виявляти — півтори п'ятниці у редакції, освіти немає, ледве на другий університетський курс переліз. За інших не розписуюсь. Але таки треба розуміти людей: у кожного сім'я, садиба, роботу в Терехівці майже неможливо знайти, куди дінешся? І питання, врешті ж, зовсім не принципове, хай людина втішиться, хіба не однаково людству, де та халтура висітиме?

— Хто за те, щоб вивісити згаданий твір на дошку браку, прошу голосувати.

Повільно, стомлено підняв руку Загатний. Відчувалося, що після першого голосування йому справді усе збайдужіло. Порожніми очима дивився він у вікно. І відтоді на усіх планівках це стало його улюбленою позою — механічно креслити макет, записувати пропозиції і тоскно позирати у вікно, ніби все, що робиться тут, його не стосується. У моєму альбомі є фотографія нашого колективу. Ми стоїмо на редакційному ганку, очі всіх в об'єктив, як серед людей ведеться. Тільки Іван Кирилович дивиться вбік, одвернувшись від колективу. І погляд холодний, гордий.

Ну, підняв руку Загатний, а слідом — хто б ви думали? — сам Борис Павлович голосує проти власного творіння. Ми й роти пороззявляли. А він:

— Хто утримався? Ніхто. Я вважаю, що уривок можна поліпшити, Лев Миколайович по дванадцять разів не лінувався переписувати, а що вже нам, грішним. Але скоряюсь перед волею більшості. Отже, постановили: уривок пові-

сити на дошку кращих матеріалів і сплатити підвищений гонорар...

Розщедривсь я на авторські слова, довго моя імпровізована сцена порожня. Але закінчу вже розповідь про позитивні риси Івана Кириловича.

Пам'ятаю сонячний першоквітневий день. Як завжди, Загатний з'являється точно о дев'ятій, секунда в секунду. В руці пакуночок. На планівку збираються працівники редакції й друкарні — час від часу у нас практикувались спільні балаканини. Планівка призначена на десяту годину, а за три хвилини до десятої урочисто підводиться Іван Кирилович:

— Дозвольте привітати наших жінок з весною. Не куплені, власноруч назбирані...

І кожній підносить по два прозоро-ніжних пролісочки. В кімнаті запахло весною. Між нас тільки Іван Кирилович був здатний на такий ексцентричний вчинок. Чоловіки опісля навіть кпили — за десятком пролісків Загатний весь вихідний пролазив по навколишніх галях. А жінкам дуже до серця припало Іванове вітання. Кілька днів, до чергової сутички з секретарем, вони були ним зачаровані.

Чомусь пригадалося слово «обожнював». Я хотів написати: «Загатний обожнював природу». Але це було б не зовсім точно. Ліпше так: «Загатний олюдиював природу». Він віддавав їй усю ніжність та доброту, які так скупо витрачав на людей. Він поклонявся кожній билиночці, кожній живій істоті. Він бачив таємницю там, де ми відвикли її бачити. Весь вибухав, помітивши, що людина знічев'я обсмикує листя. Здається, дозволь йому четвертувати винуватця, той за хвилину лежатиме на пласі. Кожмарів, наприклад, ніколи не бив, а легенько здмухував. Джмелів, що залітали до кімнати, ловив у жмені і випосив надвір. Дивно, але вони чомусь ніколи його не жалили. Якось я наважився сказати:

— Іване Кириловичу, часом мені здається, що тварин та рослин ви жалієте більше, аніж людей...

Він знітився й довго мовчав. Я вже шкодував, що бовкнув ці дурні слова і відтепер його вечірні сповіді, мабуть, закінчатся. Але згодом Загатний невесело посміхнувся:

— Тварини й рослини не винні, бо не здатні аналізувати самих себе. Зовсім ніби діти. А людина добре знає, що робить...

Більше ми про це не розмовляли.

Зовсім наче в поганих п'єсах: ефектна поява героя, нічна сцена... Радіючи з нової жертви, Загатний посміхнувся назустріч Андрію Сидоровичу, що звично ніяковів:

— Ну, як вдома, товаришу Хаблак?..

Той радісно з усіма поручкався, звисив наперед руки з паперовим жмутком і так стояв, ніби голяка перед медичною комісією, — високий, глистуватий, з довгим носом і маленькими, запалими очима. Усміхався ввічливо, трошки на догоду Загатному, але щиріше та добріше від нього.

— Гаразд усе, тільки от нещастя — братові хлопчаки рукописом мого роману обклеїли хату, до сліз шкода.

— Свята наївність, — озирнувся Іван на Гуляйвітра та Дзядзька. — Звісно, українська література в жалобі...

— Що? — не зрозумів Хаблак, напружено думаючи про своє.

— Українське письменство, кажу, одягло траурні шати.

— А... — промимрив Андрій Сидорович, зрозумівши, нарешті, що з нього кепкують, і винувато зиркнув на Загатного, ніби вибачався за його ж злий жарт. (Даруйте, що перериваю сцену, але за таких ситуацій я майже ненавидів Хаблака. Від його ласкавого всепрощення мене нудило. Та плюнь йому в обличчя, плюнь і йди геть, до учнівських зошитів у клітинку, до тихих сімейних вечорів...) — То я нарисочка приніс, вибачайте, що пізно, але поки з дороги вгвтались... — Це вже до Гуляйвітра.

— Якого нариса? — стрельнув Борис Павлович бровами.

— Про ланкову ж, з Піщаного.

— Хіба ми планували? — кинув у повітря, аби не звертатись до Загатного. Але відповіді не одержав. — Та це вже ми завтра подивимося, здайте секретареві. Тут запитання буде до вас, товаришу Хаблак, як до визнаного спеціаліста.

(Ну й типиче — Загатного ненавидить, а щодо бідолахи Андрія Сидоровича — під секретареву дудку скаче. Перепрошую...)

— Слухаю, — Хаблак опустився на стілець, зробивши уважне й серйозне обличчя.

Як хотілося йому стати редакторові в пригоді! Нарис муляв руки, і непрямно щеміло в грудях: завжди він турбує людей недоречно, люди стомились, хіба їм до Хаблакового нариса, а він примчав, мой дурник...

— Ви бачили мого Джульбарса?

— Звичайно.

— Тут виникає принципова суперечка. Дехто, не називаючи прізвищ, не визнає його високої породистості. Будьте останньою інстанцією.

Андрій Сидорович розгублювався завжди, коли від нього вимагали негайного рішення. Спершу він мусив добре поміркувати. Ще ці рубані, настирливі фрази редактора — голова паморочиться. Хаблак недовірливо провів очима по напружених обличчях присутніх — може, знову колочий жарт Івана Кириловича? Звісно, його талантові тісно в районних масштабах, тому й жартує.

— Я з мисливськими мало справи мав. Але в мене є відповідна література. Ще з війська. Я вранці обов'язково перегляну, в пам'яті поновлю. У війську я два роки порався біля вівчарок і так звик до них, а вони до мене, що командири мене хотіли залишити при частині, та я на вчителя зібрався йти...

Головне, він відчував, що плете дурниці, але говорив і говорив, ніби найнявся смішити їх, — редактор чекає від нього інших слів, а боляче знати, що не виправдав чийхось сподівань. Доки лилися слова, усе ніби в невагомості зависало, й було затишно. Смоктали сигарети та дивилися на Хаблака: Іван Кирилович байдуже й буцімто крізь нього, Борис Павлович — розчаровано, Дзядзько, як завжди, з великою приязню всміхався до всіх.

Неждано Іван Кирилович підвівся й поспішив до секретарської кімнати — буденність стомила, хотілося великого та істинного. *На чому він спинився? Самотня людина в порожніх кімнатах районної установи, глибокий відчай геніального одинака, що почуватється межі посередностей, наче в пустині, і раптом, як спалах, вчорашні слова Гужви: «Іване Кириловичу (придумати інше ймення та по батькові), Іване Кириловичу, а в раймазі новенька з'явилася. Така гарненька, чепуруха. Довга коса і очі широкі-широкі, трошки здивовані». Це прекрасно, коли людина не стомила дивуватися світові, трошки здивовані — це чудесно. У цій Терехівці всі давно розучилися дивуватися, сюди так рідко приїздить нова людина, особливо дівчина, дівчина, з якою можна перекинутись живим словом, дівчина, якій можна відкрити свою душу, і вона тебе зрозумів, скоріше — відчує, а відчути, можливо, часом важче, ніж зрозуміти, на це мало хто здатний, справді, прекрасно, що вона вмів глибоко й тонко відчувати, він давно мріяв про таку дівчину, все своє життя мріяв, до того ж, він любить дівчат з довгими косами і великими очима, часом не знаєш, що доля пошле тобі за хвилину, хоч у нього було навіть якесь перед-*

чуття, підсвідоме, звичайно; коли Гужва мимохідь сказав про новеньку з раймагу, на нього, Загатного, як жаром сипнуло, це щось глибоко духовне, але ближче до сюжету новели, не відволікатися, врешті, він же не пише автобіографію, хоч кожен терехівець мусить відчутти себе в цьому узагальненому болоті; отже, цей одинак (часом навіть ця прохідна кімната, його кабінет, стає затишною. Ноїв ковчег в океані дріб'язковостей, ще б коректорів відселити, — йому остогидло бачити просто себе цю розповнілу кралю, зосередитись, зосередитись), отже, цей одинак, у якому живе болісна потреба бачити якісь нові обличчя, дихнути свіжим повітрям людського єднання і взаєморозуміння, а в Терехівці (телефонний дзвінок, обов'язково, коли зосередитись, дзвонить — вона (інтуїція), в кімнаті парко, Уля помітить, що в нього змінився голос, завтра знатиме вся Терехівка: вони балакали по телефону, їй-бо, майже опівночі, вони умовлялись про зустріч, — ага, вона ж чергувала у райвиконкомі, всю ніч, здогадуєтесь? А його голос одразу змінився, соловейком, їй-бо...).

— Уля, візьміть трубку.

— А-а-лло, редакція слухає, трудова вахта, Людочко, може, й до ранку вистачить, хіба нам звикати, весело, та ні, десь за годину, а ти хіба їздила, невже, та в нас лише сатин, мені б щось осіннє, тут зіпсують...

«Чи не подався додому, обминувши райвиконком, — цікавиться. Вона сподівається, що я не прийду: злякаюсь або передумаю. Говорити мужньо й твердо. Великі почуття вимагають великих слів. Тільки б не здрібніти серед навколишньої дрібноти. До всього — Хаблака принесло. Ця okazія, після якої не знаєш, сміятися чи плакати з жалю до людства. Адже Хаблак, виявляється, теж людина. Тут мимоволі знак рівності, Хаблак — людина, силогізм, убоztво внутрішнє, убоztво зовнішнє, ще й дурне прізвище... Я навіть жаліти його не можу. Чому я зобов'язаний його жаліти? Можна жаліти людей, котрі прагнуть меншого, аніж здатні мати. А Хаблак пише романи, теж прагне безсмертя, гумор, маси і безсмертя, — а може, трагічно?»

...в Терехівці, де ті ж самі люди, здається, живуть од сотворення світу, і обличчя стереотипні, обличчя посередностей, обличчя з мертвими, порожніми очима, обличчя, як заголовки в районній газеті, обличчя, як некрологи чи телепрограми, обличчя, як вітрини терехівських крамниць, порожні й засиджені мухами, обличчя, як районні парки й гіпсові статуї в районних парках, обличчя, як меню

чайних і ресторанів, обличчя, як назви вулиць та майданів, обличчя, що різняться лише порядковими номерами. Серед цих штампованих на конвейєрі облич кожні живі очі здадуться казкою, легендою, підкреслити це в новелі, основна трагедія Терехівки — відсутність індивідуальностей, сформулювати це інакше; відтепер усі думки одинака навколо нової дівчини, що з'явилася в раймазі, певно, продавщиця, а може, на практиці. Гужва так і не сказав, Загатному ніяково було допитуватися, аби не подумали, що він цікавиться дівчатами, хоч у новелі, звісно, Загатний ні до чого, в новелі є герой, індивідуальність, вищий од загалу на десять голів і тому самотній, самотній, як повелитель, повелитель завжди самотній; він виходить з редакції і ступає по гарячій бруківці центральної вулиці, п'яніючи од передчуття ЛЮДИНИ. Але він не поспішає заходити в раймаз, він відстрочує радість, живе самою думкою про дівчину, що вміє дивуватися, він уявляє її, і цього поки що досить, він уявляє не лише її — він уявляє їхню зустріч, зустріч закоханих від народження, щось містичне («Я тебе знаю», — скаже він. «І я тебе знаю», — скаже вона, і обоє зовсім не здивуються, це єдине, з чого вони не дивуватимуться, бо так мусило бути), а потім довге спільне життя, що завершиться далекими, як обрій, словами: і померли вони в один день. Хвилинами йому навіть плакати хотілося од передчуття щастя, його полишила звична стриманість, він розмахував руками і всміхався сам до себе, але це не заважало бачити Терехівку такою, яка вона є насправді: сухим, задушним болотом, ямою з купинами приземкуватих будинків, дахи яких діставали йому лише до колін, він прошкував терехівським майданом, як Гуллівер у країні ліліпутів; немилосердно пражило сонце, розжарене небо лягало на плечі і давило, давило, він побачив ларьок, де продавали ситро місцевого терехівського виробництва, і згадав, що вмирає від спраги, він сунув у віконце гроші, йому подали пляшку, закорковану чорним гумовим чіпком, пляшка була липка, а ситро тепле, занадто підсолоджене й теж відгонило гниллю, його занудило від одного ковтка, ледве спромігся сунути пляшку у віконце і виплюнути, але присмак теплої гнилої води і якихось металевих солодощів, ніби ситро настоювали на металевому брухті, лишився. Він поплуганився в парк, — раймаз працює до семи, він піде о пів на сьому, — обминув гіпсові постаті з патетично задергими руками, забився в гушавину, до заболоченої річечки, тут було прохолодніше, і знову думав про свою дівчину. Він уже називав її своєю, він її любив,

майже любив, йому було легко й спокійно, бо вона живе, існує десь зовсім поруч, за якихось двісті метрів...

Відчуття, що він не сам у своєму терехівському засланні, що їх уже двоє в натовпі, додає йому сили, йому хочеться побути в людському стовповиську, на очах загалу, аби ще раз виявити себе (заналізувати це детальніше, не забути: доки він сидить над річкою, думає про неї, в парку починаються звичні недільні «міроприємства» для трудящих, культурні розваги, і до нього весь час долинають вибухи сміху, вигуки, описати гучні, дешеві пристрасті натовпу; і всі подальші вчинки його — на тлі цього кагалу, на тлі вируючого натовпу; і ще — він не поспішає до раймагу, боячись розчарування, десь глибоко в душі його живе страх перед розчаруванням, але це теж радше підсвідомо), він підводиться і йде на гомін, ще тільки п'ять годин, можна подратувати цих посередностей з їхніми дикунськими грищами, тепер він зовсім не пасує перед ними, в нього є вона; він бачить галлявину, повнісіньку терехівців, між двох дерев нап'ято віршовку, з віршовки звисають на довгих нитках призи, загорнуті в папір, а терехівці по черзі випробовують талан, наближаючись із зав'язаними хусткою очима і ножицями в руках до віршовки, ножиці клацають марно за кілька метрів од ниток, посередності навіть у тій банальній лотереї ниці, буцімто дуже складно ступити по прямій вісім кроків і зрізати весь дріб'язок підряд, цікаво б, як реагував натовп, маса, яку одуриє одинак, індивідуальність, маса, від якої забрано віху й надію, маса, залишена ні з чим, варто продемонструвати, вони божеволітнуть, вони конатимуть от жалю за виграшами, які дісталися не їм, тоді він посміхнеться і кине ці бляшанки, ці одеколони, ці гребінці, люстерка їм під ноги, він доведе...

Іван підхопився, шарпонує двері:

— Пропоную сеанс на трьох дошках! Згода?

— Одну програєте — усім пиво, — це Дзядзько.

— На американку! — Гуляйвітер.

— Приймаю будь-які умови.

Зараз йому усе байдуже, тільки б грати, тільки б відчутти силу свого розуму, інтелекту, свою перевагу над посередностями. Жадібно вхопився за шахівницю.

— Мені б додому вже, — несміливо озвався Андрій Сидорович, знову почувуючись винним. — І я лише переставлятиму...

— Що то за журналіст, котрий не грає в шахи, — обірвав Хаблака Іван Кирилович, загороджуючи собою двері. —

Вас засміють у першій-ліпшій редакції. Великі газетярі спершу навчались у шахи, а вже потім бралися за перо..

Загатний спітнів од думки, що Хаблак може не послухати, піти з редакції, і все розвалиться, і він знову лишиться наодинці зі своєю новелою, так нікому нічого й не довівши.

— Підтримайте колектив, товаришу Хаблак, відмежовуватись не етично, — авторитетно проказав Гуляйвітер.

Його пристрасна мисливська натура теж запалювалася.

Хаблак опустився на стілець.

— Пспереджаю, граю тільки білими. — Іван Кирилович вимкнув приймач: хай буде урочиста тиша. — Зирніть на годинники — за десять хвилин усе скінчиться.

Гуляйвітер зосереджено спохмурнів. Тепер, нарешті, він не повторить своїх минулих помилок і не програє цьому самовпевненому нахабі. Дзядзько меланхолійно вирівнював стрій шахових фігур. На Хаблакове обличчя лягла тень відповідальності — він і до гри ставився, як до завдання редактора. Іван різко крутнувся, підстрибнув, вгвинтився в повітря, сягнувши рукою лампочки. По стінах залопотіли перисті крила. Так він здавна виявляв радість буття, коли сила й надія переповнювали душу. Дарма що сьогодні уже нічого не напише. Проте завтрашній день стане його великим днем. Досі була сама гра в літературу. Справжня творчість лише починається!

— Прошу хід! — войовничо кинув він центрального пішака назустріч мовчазним шерегам чорних.

Дзядзько та Гуляйвітер одразу відповіли. Хаблак обліг грудьми на край столу, замислився.

— Великі шахісти найдовше думають над першим ходом, — зимно розсміявся Іван.

Хаблак не ворухнувся, буцімто й не чув тих слів. На перших двох дошках уже кривавилась битва, а він усе ще готував рокіровку. «Дивно, навіть у дрібницях, навіть у шаховій грі виявляється посередність, полохлива, ница посередність», — думав Іван, жертвуючи офіцера за пішака і позбавляючи чорних рокіровки:

— Шах!

Одну руку Загатний тримав у кишені, другою, вхопивши фігуру, креслив над дошками плавні кола — милувався. Зробивши ходи, легко ступав уздовж столів, бавився сірниковою коробкою, гортав газетну підшивку. Пошкодував, що не має під руками книги — хай би Гуляйвітер казився, а Дзядзько з Хаблаком дивувались блискавичності його думок. Він любить шахи. У ремісничім, а пізніше у війську

це був єдиний спосіб самовираження наперекір натовпу та всіляким статутам.

— Шах!

У партії з Хаблаком Іван знову пожертвував коня, тільки б оголити чорного короля, відкрити шлях для наступу, ламати, чикрижити, батувати, кроїти...

— Шах!

Партії з Дзядзьком та Гуляйвітром щасливо наближались до кінця. Чорні видихалися. Першим підняв руки Дзядзько. Гуляйвітер ще метушився, але то були останні конвульсії. Нарешті й він злісно буркнув: «Здавсь!» — та побіг до свого кабінету. Хаблак одвів короля за спину пішаків — відтепер Загатний не мав чим шахувати. Він почав поспіхом розгортати лівий фланг. Хаблак знову замислився, обійнявши долонями вузьку, клинцювату голову.

— Ніби маєток програєте, — нервово кинув Загатний. — Все одно партія програна вами ще після третього ходу. Великі шахісти таких партій не дограють, вони вчасно здаються...

І підморгнув Дзядзькові, мовляв, психічна атака на ворога. Взагалі, Іван багато говорив, говорив без угаву, безсило спостерігаючи, як чорні обережно, але нестримно затягують тугий вузол на хисткій позиції білих. Тепер Загатний майже ненавидів худі, ревматичні руки Хаблака, і коли вони повисали над дошкою, аби пересунути вперед ще одну фігуру, одвертався.

— Та-а-ак, Кириловичу... — з колючим співчуттям протягнув Гуляйвітер, що вже відтанув після недавньої партії й повернувся до кімнати. На смерть усе вороння злітається. Білі тицялися з кутка в куток, але чорний король був надійно схований. Білі панікували. А Хаблакові перви міцніші, ніж йому здавалося. В його, Івановій, грі завжди є елемент ризику, польоту, характерного для творчих натур. Він пожертвував дві фігури, аби одним ударом розколошкати (о, солодке відчуття інтелектуальної переваги над ворогом), але удару не сталося, тепер ця посередність, цей тупий дочавить його, кому-кому програвати, тільки б не Хаблакові, через два ходи мат білим, хоча б не вподоблятися жертві, що безтямно вислизає з-під ножа та все одно потрапляє на жертovníк, не смикатись, в тім є щось призначливе. Іван змахнув шахові фігури:

— Здавсь. Випадковість.

— Звичайно, — поспіхом згодився Хаблак. — Я...

Загатний буцнув ногою двері.

— Ви по пиво? — спитав Дзядзько.

Іван жадібно вдихнув густу свіжість повітря. Зараз дадуть зверстаний розворот. Чо-о-рт!.. Він програв так ганебно лише один раз — у війську. Довелося лягти на підлогу, проповзти під ліжками через усю казарму і повернутися назад. Ліжка були низькі, він пригинав голову до самої підлоги, дихаючи пилюкою, а в о н и гомінко, радісно стежили за ним з проходів, вони підстьобували глузли-вими словами... То була найдовша дорога його життя... Йому і тоді, як тепер, хотілося вмерти...

Я зважився відступити на один крок від документальної точності й зараз картаю себе. Мовлю про останній спогад Загатного — з військового життя. Щодо самого епізоду сумнівів немає. Років п'ять тому його повідав мені студент юридичного факультету, що деякий час служив в одній частині з Іваном.

Але я не певен, чи згадалася Загатному ця сумна сторінка його життя, коли він програв Хаблакові шахову партію і вибіг на ганок. Хоч міркував я логічно. Досі Іван знав у своєму житті три жорстокі поразки. Одна з них — на шахівниці. Найчастіше після нової поразки згадується попередня. Хіба не так? Ми любимо себе жаліти. Вже потім втішаємося колишніми перемогами. Цілком можливо, що Івану Кириловичу пригадалася сцена в казармі. Якщо помиляюсь, попередній розділ фальшивий, бо не відповідає дійсності. А зараз стільки пишуть про міцний зв'язок літератури з життям, що соромно припускатися таких неточностей.

Спробую ширше подати випадок у війську, скориставшись розповіддю студента. В Івановім підрозділі служив гонористий хлопчина, за національністю вірменин. Мав розряд з шахів і мав себе ледь не за чемпіона Збройних Сил. Уявляю, як це дратувало Загатного, — уже тоді він хворобливо реагував на кожну спробу ближнього випнутися з «сірої маси посередностей» (слова Івана Кириловича). Він пропонує вірменинові поєдинок з трьох партій. Зрозуміло, південний темперамент — по руках. І ще одна Іванова ініціатива: слабший повзе через усю казарму попід ліжками і в такий же спосіб вертас назад. Врахуйте природний гонор хлопчини — і відчуєте сзуїтську дошкульність перспективи.

На турнір зібралася вся рота. Загатний програв дві перші партії. Третьої грати не стали. Бідний Іван Кирилович опустився на карачки й поповз під колючі дотепи солдатів, що раділи з несподіваної розваги. Ще студент казав про

довжелезний коридор, що ним Загатний після езекуції подався з казарми. Чомусь йому запам'ятався цей коридор і самотня Іванова постать. А солдати реготали навздогінці. Ясна річ, і я б сміявся: силести для ближнього тенета — і самому в них втрапити...

У своїх вечірніх сповідях Загатний не згадував армійських років. У Людмилинім щоденнику занотовано одну-однісіньку фразу з його уст: «Тільки одягнувши солдатську форму, я зрозумів, як легко і страшно загубитись у масі...» Отже, опинившись серед тисяч таких, як він сам, Іван пізнав усю марноту зовнішнього самовираження. Так я собі міркую. Якщо людину вирізняє з натовпу лише її одяг, вона щохвилини може втратити свою перевагу. Певно, є інші цінності, постійніші, істинніші? Такою може бути лише духовність. Її не відберуть у людини жодні життєві незгоди. Можливо, в цьому джерело сталої духовної спраги Івана Кириловича? Знаю тільки, що в армії він почав серйозно думати про навчання і скінчив вечорами середню школу.

Учора приймали гостей. Мотоцикл обмивали. Я сторгував його у Молохви-старшого, який в редакції бухгалтерував, а потім до міста перебрався. Машина старенька, зате дешево дісталася мені. Років з п'ять побігає, а там видко буде, може, слідом за Молохвою на «Запорозця» стягнусь. Отже, маю тепер власний виїзд, шкода тільки — до зими йдеться, але ж колись повесніє. Поки що законсервую, не любитель я взимку на мотоциклі гасати. Радикулт схопити — раз плюнути.

Ну, випили, телевізор подивились. А потім я сімейну хроніку показав — доньку від двох місяців любительською кінокамерою знімаю. Розумію, не вельми гуманно пригощати гостей сімейними кінохроніками, як і сімейними альбомами. Але хай вибачать — за таких випробувань я сам терпеливо гортаю сторінки з господарем на пляжі, господарем на весіллі, господарем на демонстрації... Коли це на радість людям, чому не потерпіти?

Ось наше маля на екрані в два місяці, в три, в чотири, в рік і аж донині. Галина моя цвіте, в мене самого груди від гордощів розпирає. Що не кажіть, а діти — це найважливіша творчість наша. Ні в роман, ні в симфонію стільки себе не вкладає людина, скільки у власну дитину. Диваки, вбивають себе над рукописами, фарбами, продають душу дияволу за какофонію звуків (читав я нещодавно один романчик), пнуться до безсмертя, як голодна дитина до

материних цицьок, а воно, безсмертя, поруч і так легко дається. Матінка-природа сама подбала та зрівняла усіх: малих і великих, геніїв і посередностей, вождів і масу — всі смертні, всі безсмертні, і всі творять. Іноді озирнешся, замислишся — і подивуєшся глибокій мудрості навколишнього світу.

Екранізована доця наша сподобалась гостям. А ще голосок її мало не від народження на магнітофоні записував. Тепер змонтував синхронно з фільмом — дуже гарно вийшло. Після сеансу допили, що лишилось, і я провів гостей з двору. Сіверець бешкетував, по шибках крупа шаруділа — провісник снігу. Така пізноосіння незатишність, аж на душі зимно. Чомусь уявляєш себе самотнім у безкрайому полі. Я зачинив хвіртку на гак, перевірів замок на сараї, примкнув сінешні двері, повернувся до вітальні.

Теща вимкнула світло на кухні, спала. Галина стелилась у спальні, погойдуючи доньчине ліжко: гості розбудили, коли прощались. Я погасив верхнє світло, ввімкнув настольну лампу. Приємні сутінки сповили вітальню, зрівнявши мене з теплим колом на письмовому столі. Люблю затишок. І маю смак до того. Прилаштував був лампи денного світла у вітальні, за тиждень зняв — холодно, буцімто протяги по кімнаті, Галина іноді аж розсердиться: гроші, каже, марнуєш. А що ж їх, у рукав складати? Я не з тих людей, що тішать себе ощадними книжками або заради сторонніх очей зовнішній блиск наводять, а самі нові дірки в пасках проколюють. Не ми для світу, а світ для нас. Я й попоїсти смачно люблю, нащо душею кривити. Добре, що обоє на грошах. З базару майже нічого, все своє — і молоко, і городина, і свіжина щоосені в сараї порохкує. Така вже специфіка нашого життя, зависли між селом та містом.

Але скінчу про затишок. Чомусь я глибше, ніж інші, відчуваю холодну безмежність світу (перепрошую за «мудрі» слова, це із статті якогось молодого інтелектуала, вчора вичитав). Точніше — лякаюсь широких просторів. Мене від ранніх літ вабило тепло, спокій, надійно захищені стінами кутки. Звідси, мабуть, і бажання затишку. Хочете почути найулюбленішу казку мого дитинства? Я її напам'ять знаю. Але перекажу коротко.

Втекли від жорстокого господаря віл, корова, баран та півень. Літо паслися в лісі, а схолодало — хатину збудували. Тепер уявіть: засніжений ліс, віхола, дерева стогнуть, вовки в кучугурах тонуть, а серед того холоду, голоду, самотності з димаря в'ється затишний димок. Потріскують

дрова в печі, шкварчить сковорода — корова млинці пече, віл мак тре в макітрі, баран картоплю чистить, а півень сидить на жердині, кукурікає, розважає. І по всій хатині — червоний відблиск теплого, смачного полум'я... Ідилія.

Бачу триумфуючі лиця борзописців, чую гавкіт в мурованих лісах цивілізації. Кусі, кусі, міщанин заявився, лови його, хапай! Хіба я тікаю? Чи ховаюсь? Так, міщанин я. А хто ви? Та буде завтра вигідніше хвалити й прославляти мене, терехівського обивателя, ви кожен мій ніготь словом барвистим вилижете! А ви, правдолюбці, оборонці щастя людського? Низенько вклоняюсь. Океани людської крові не ситили б землю, а жиливи людські тіла, коли б ви більше про себе дбали, аніж про людство. Як геніально просто: кожен дбає про себе — і всі щасливі. Скажете — нереально? Але ж я ось, перед вами, — щасливий! Щасливий, чуєте, і жодного іншого щастя не потребую!

Я давно замислююсь над своєю життєвою позицією і все шукаю образу, що її б узагальнив. Якось влітку побачив на мості зграйку дїтлахів. Вони жбурляли у воду крихти хліба. Зацікавився, підійшов ближче. Сонце нагріло дерев'яну основу мосту, і вода в затишку вирувала од мальків. Голодні клубки кидались на кожну крихту хліба, відштовхували один одного, сплітались у чорний вихор, здіймали піщану бурю на дні, одне слово — пристрасті, пристрасті, пристрасті.

І раптом над тією колотнечею, над тією боротьбою за існування з'явилася крихітна халабудка слимака. Іскристі хвильки бавно погойдували халабудку, а він собі лежав у колисці, випроставши назустріч сонячному теплу крихітні рїжки, і, здавалося, мудро та ласкаво всміхався світові: ні зла, ні спраги, ні пози. І погойдався собі на хвилях далі, певно, сам не відаючи куди. Але хіба ми, люди, знаємо, до якого берега нас несе? Декому здається симптоматичним (і ми освічені!) порівняння зі слимаком, його, бідного, борзописці вже давно в обивателі записали. Хай собі.

А може, я вас навмисне дратую?.. Під настрій...

Хаблак залишив редакцію у дуже кепському настрої. Навіть прохання Гуляйвітра заступити на місяць завідувача відділу, що пішов у відпустку, глибоко не сколихнуло його. Хоч за іншої часини така довіра зігрїла б пригнічене невдачами на журналістській ниві серце Андрія Сидоровича. І треба ж було йому виграти цю партію! Ніяк життя не навчить. Інший програв би — і квит, будьте здорові. Інший би навіть не сїв грати, коли вдома дружина з

дитиною. А йому, бачите, ніяково відмовитись. Тепер людині зіпсував настрої, та й сам не при собі, буцімто чимось завинив Івану Кириловичу.

І найприкріше — випадок з редакторовим песиком. «Ви бачили мого Джульбарсика?» — запитав редактор. Він відповів: «Так», чи «звичайно», вже не пам'ятає. «Тут пішло на принцип. Деякі не визнають його породистості. Будьте суддею». — «Звичайно, породистий, чистісінький російський», — мав би відповісти він. Або: «Чистісінький англо-російський». Яка різниця, вони все одно в цьому не тямлять. Мусив би, якщо хоче зжитися з редактором. І не мучитись уночі дурними проблемами. Ніхто б навіть уваги не звернув. А він наплів нісенітниць, зібрався роздивлятися пса, хоч бачить його щодня й певен: песик хіба в третім коліні має «голубу кров». Хитренький терехівець поглумився з легковірного, запального Гуляйвітра, збувши за сто карбованців плід своєї висловухої вуличної суки. Але слід було заспокоїти людину, хай тішиться, хай чувається вдоволенням та щасливим. Не вертати ж цуцика назад.

Уся Терехівка засміє Гуляйвітра. А взагалі, справа вишкварки не варта. Даремно він бідкається. Вранці скаже при свідках: «Переглянув посібник, товаришу редактор, і впевнився, що песик доброї породи, англо-російський гончак». На його місці так учинила б кожна розумна людина.

Замкнув сінці й обережно підняв клямку хатніх дверей. У кімнаті не світилося, тільки на долівці тінь вікна од вуличного ліхтаря.

— Спить? — прошепотів Хаблак.

— Ага, щойно зацицькала. Конозилась. Парко в хаті.

— Ти лампи не взяла в бабці? Тут світло тільки до дванадцятої, нічничок тре...

Вернувся в сінці, узяв з лави газову лампу. Дверей не зачиняв, хай трохи вистудить. Уже в ліжку промовив до Марти якомога байдужіше:

— Редактор каже: «Ви спеціаліст, розберіться, мій песик породистий?» А він у нього од вуличної, голова райспоживспілки продав. «З песиком ближче познайомлюсь, — кажу, — та до книг зазирну». Треба буде завтра щось сказати, хай втішається.

— Знайшов, над чим думати, — стомлено позіхнула Марта («Хай хоч сьогодні поспить, я вставатиму до дитини»).

— Хочє породистого, хай буде такий, тобі шкода, чи що. Про квартиру йому не нагадував?

— Незручно. Тільки через поріг — і відразу про квартиру. Не турбуйся, все буде гаразд, він твердо обіцяв. Спи...

Але самому не спалося, хоч і заплющував очі та дихав рівніше — для Марти.

— Трум-тум-тум, трум-тум-тум, — Дзядзькові губи заграли туш.

І це було так схоже та вчасно, що навіть Івана не розгнівило його мавпування. Загатний полюбляв ці останні опівнічні хвилини редакційної колотнечі. У них було щось зворушливо-урочисте, і вони обіцяли завтрашній день, вільніший та зосередженіший. Друкар Шульга ніс на випростаних руках перший відбиток номера. Навіть його хворобливе, землисте обличчя світлішало від розуміння хвилини. У кімнатах свіжо запахло фарбою. Коректори заплющували очі та відходили вбік, демонструючи свою втому.

— Хто «свіжа голова»? — суворо запитав Іван.

— Товариш Дзядзько, — відповів сам Віталій.

Загатний схилився над вогкуватою газетою. Це був його витвір, ним вишикуване до битви військо. Далеко вперед висунувся розвідувальний загін першої сторінки — червоний кут. Трохи нижче великі чорні літери — списоносці — сурмили про задачу хліба колгоспами району. Бадьоро чекав на битву авангард передової. Двійко присланих з РАТАУ кліше, майстерно зверстана добірка «По району», репортаж від льономолотарки, інтерв'ю з трактористами. Військо ставало чіткими шерегами, і владна рука полководця Загатного тяжіла над ним. Тільки одне його слово — одразу поміняють місцями замітки, переберуть заголовки, візьмуть на шпальти гомінкі ряди закликів. Воля полководця здатна зламати стрій, побудувати новий, ще прекрасніший, а друкар Шульга розмножить його геній у трьох тисячах примірників. Іван скинув оком по заголовках — йому подобалось одривати очі від газетного аркуша і холоднувато говорити ошелешеним коректорам:

— Хоч би в заголовках помилок не припускались...

Але в сьогоднішньому номері помилок не помітив. Можливо, тому, що думки все впертіше вертали до справи, яка ще чекала на нього. Завтра він прокинеться вільний і сповна віддасться творчості. Мистецтво потребує жертв. Банальні слова, але, на жаль, у них багато істини. Іван посмутнів.

— Один відбиток редакторіві.

Пройшовся по соннуватих кімнатах. Гуляйвітер, не читаючи, підмахнув номер і вже тицяв кожному свою білу кисть. Іван сунув руки під умивальник.

— Пробачте, в мене мокрі...

Загунала друкарська машинка. Складав папери до шухляди, поки не рипнули двері за Приською. Спіймав її лукавий погляд, а може, привиділось. Невже здогадуються? Тому й не хотів просити сигарет при свідках. Одразу підозра: навіщо вночі сигарети, адже він курить зрідка, коли хвилюється. Можна було сказати — працюватиму. Але не повірять. Замкнув секретарську, пильовик на руку, з ним серйозніше. Шульга зупинив машину, простяг Івану Кириловичу пачку «Прими».

— Щиро дякую.

Взяв дві, але вернув од дверей і попросив ще:

— Про всяк випадок. Хочу попрацювати сьогодні.

7

У попереднім авторським слові я трохи погарячкував, визнаю. Звичайна дитячість. Нічого такого я не думаю. Як усі, так і я. Там, угорі ліпші голови мають, не нашим рівня, вони знають, що роблять. Але іноді сам не свій стаєш. Особливо останнім часом. Та не будемо про це...

Масмо серйозніші справи. Я мусив би зараз підняти завісу перед фінальною сценою однієї психологічно цікавої історії. Та вийде якимось неприродно: спершу розв'язка, потім сама історія. Доведеться в нашій театрі поки що гасити світло. Запасіться терпінням, історія порівняно довга, хоч я прагнутиму розповісти її якомога швидше. Звісно, письменник з мене нікудишній — інший би, маститий, хвацький писака, товстелезний любовний роман сотворив про наших терехівських Ромео та Джульєтту. Я ж міркую, як би його найкоротше втнути. Що вдієш, не зношу лірики. Може, за молодих років, коли нариси пописував, спротивіла. Та й у нашій з дружиною передвесільній епопеї не надібаєте особливо сентиментальних сторінок. Ну, освідчувались, цілувались, я навіть кілька віршиків настругав — хто не віршує в таку годину? — і тихенько побралися.

Розпочну з ідилічної картини. Я сиджу на веранді у Борисенків. Опускається сонце, червонить за вікном корпуси машинно-ремонтної станції — наш давній терехівський холостяк Іван Іванович директорує там. Людмила Леопольдівна (втямили нарешті?) вносить чайник. На столі хлібниця, масло, свіже вишневе варення і карафка домашнього вина. Ми з Людою бенкетуємо. За стіною шумить телевізор — директор станції дивиться третю

серію нового польського детективу. Відколи пишу про Івана, я часто буваю тут проїздом з міста — то нарада, то в бібколектор викликають. Борисенки мешкають у робітничому селищі, над київською трасою. Звідси починається брук на Терехівку. Нашу дружню розмову подеколи переривають дві Людині дівчинки, що заскучали за мамою. Прибігають з вулиці, тицяються їй у коліна й знову спішать у таємниче дитяче надвечір'я. Люда поповніла, але все ще приваблива. Врода стигла, встояна. Довго не працювала: діти, тепер завідує селищною бібліотекою, бо агрономія — дуже клопітко для матері двох метушливих дівчаток.

Ну, як малюнок? Але це вже поза фіналом. Це те, що буде потім. Можливо, при нагоді я зупинюсь детальніше. А зараз дуже поспішаю. У мене був учитель, Петро Васильович. Родом із села, сусіда наш. Так той учитель завжди поспішав, як оце я з романом. У селі його й прозивали Нетерплячка. Діти позивали, до щоденника записували: «Петро Васильович Нетерплячка». Я вже у сьомий ходив, коли Нетерплячка на рак горла захворів. Довго й важко помирав. Городи наші поруч, я до скаменів готувався, коли він останні тижні мучився. Лежить у саду й цілісні дні бухикає. Бухикає, аж захлинається від кашлю... Але навіть я за упокій почав? Геть божеволію. Кому цікаво про хворого вчителя? Забудьмо це. Моя хвилинна слабкість.

Заздалегідь попереджаю тих, хто кохається в захопливих сімейних пристрастях, де гарячі поцілунки й гарячі сварки. Я людина земна, прозаїчна, з роками зовсім остигаю. І в цій історії мене цікавлять лише основні, конструктивні моменти. Висловлюючись технічно (а я наблизився до техніки, відколи придбав мотоцикла), мене цікавить, чому колісця закрутилися й як вони взаємодіють. Кібернетики ж давно відкрили, що людина — лише складний механізм. Ось і давайте спостерігати, що станеться, коли два механізмики наблизяться один до одного.

І ще одне. Нижче я використаю сторінки з Людиного щоденника. Бо хто ліпше здатен висвітлити історію її стосунків з Іваном Кириловичем? Сам Загатний у жодній нашій розмові ім'я Людиного не згадав. Люда інша. Натура її схильна до романтизації навколишньої дійсності, і вже тепер колишнє знайомство з Іваном видається їй чимось незвичайним, винятковим, яскраво вирізняючись своєю колоритністю на тлі безбарвного терехівського життя. Уявляю, як воно буде під старість. Ще за першої зустрічі

я не без подиву завважив високу Людину думку про таланти Загатного. Вона переконана в його славетнім майбутнім. Можливо, саме тому до спогадів ставиться особливо ретельно, ніби вже зараз кожне її слово про Івана має історичне значення. В душі вельми пишається, що близько знала цю непересічну людину. Категорично відмовилась дати мені свої дівочі записи, доки я не повідав, що писатиму про Івана книгу. Тоді дуже урочисто, в присутності чоловіка передала мені два грубі зошити, перев'язані синьою стрічкою.

Можете уявити, як кортіло мені, повернувшись додому, розв'язати цю синю стрічку. Але, розв'язавши, дещо розчарувався. Людині записи не рясніли цікавими спостереженнями. А сентиментальне щебетання дівачи з вищою освітою кому потрібне? Про Івана йшлося тільки в одному зошиті. Власне, на цих записах уривався Людин щоденник. Десь за місяць після нічної сцени в райвиконкомі вона несподівано для всіх вийшла заміж. Характерно, що в цім одруженні теж було мало лірики. Звідки їй узятись, якщо двоє молодих людей, ледве словом перекинувшись, уже певні, що завтра вони поспішать до загсу?

Нарешті приступаю до викладу Людиного щоденника. Беру з нього найбільш змістовні рядки, залишаючи телячі радощі й печалі майбутнім дослідникам. Коментуватиму події я. Вся ця любовна історія тривала п'ять тижнів і чотири дні. Спинятиму вашу увагу на вузловім записі тижня, дотримуючись раніше викладеної теорії, що характери (а що таке кохання, як не зіткнення характерів у часі та просторі?) розвиваються діалектично, стрибками, від ситуації до ситуації. Яким же бачився нашій героїні Іван Кирилович до їхнього знайомства? Прошу.

«Вчора нарешті стріла Загатного, нову терехівську «зірку». Нині тільки про нього й лихословлять. Ходить просто-волосий, у вузьких штанах. Це всіх страшенно дратує. Я сказала в райвиконкомі за нього слово, то ледве не заклjučували. Мовляв, він цим ставить себе вище всіх, хоче вирізнитись. Мені ж байдуже. Хіба це визначає духовну суть людини? Хоч весна й холоднувата, але без капелюха високий, с'тавний чоловік має навіть романтичний вигляд. А щодо вузьких штанів, звичайно, не виправдовую його. Зараз усі газети виступають проти негативного впливу Заходу на молодь. Навіть у «Перці» карикатури на вузькоштанників малюють. Навіщо ж лити воду на млин всіляких стиляг та переродженців? Серед людей живеш — і живи по-людському».

Не маю чим доповнити цей уривок. Хіба зауважу, що про Люду об цім часі пліток не менше ходило. Була на виду гарна, і по її приїзді чимало авторитетних женихів заройлось навколо неї. Але Люда всім відмовляла. Навіть танцювала лише з дівчатами — пересудів боялась. Терехівці спершу думали, що десь ліпшу партію має, а потім злостивили: вельми горда, принца чекає, а принц раптом візьме і не з'явиться... Іван та Люда неодмінно мусили зблизитись, бо обоє стояли трохи осторонь терехівської громади. Так я пояснюю зав'язку цього любовного сюжету.

«Дивина! Вчора надвечір приходить Загатний за даними для передової. Я була в кабінеті сама. Копирсаємось у зведеннях, раптом він каже: «Людмило Леопольдівно, я запрошую вас у кіно. Якийсь черговий американський бойовик». Я ошелешено мовчу, тоді він додає: «Я не хлопчик, щоб підстерігати вас після танців, і ми обоє — розумні люди. Ви мені давно подобаєтесь. Ось квитки. Я чекаю на вас біля клубу, за п'ять хвилин до початку сеансу. Моє життя у ваших руках». І пішов. Я не сподівалась нічого такого, хоч і полюблюю романтичні ситуації. Але так своєрідно ще ніхто зі мною не розмовляв. Спробуйте уявити терехівських побрехух, коли ми заходять до зали! Не зумієте, фантазії не вистачить. По рядках одразу: шу-шу-шу. Ми зайняли свої місця і вже не озиралися. Картина мене схвилювала: кольорова, душевна. А Загатний — критикував її усю дорогу, аж до моєї квартири. У кожного свої смаки, про смаки не сперечаються, це навіть у газетах пишуть. Я одразу сказала свою думку, й ми приязно розпрощалися».

Відзначу трагічну, як мені здається, особливість Іванового характеру. Кожну дівчину, з якою знайомився, він спершу ідеалізував до безглуздя. Тому всі дальші стосунки після першої зустрічі ставали важким, болісним для самого Івана процесом розчарування, і ідеал поволі вмирав. Я виклав цю характерну Іванову рису трохи сухувато, теоретично, але її треба завважити, інакше не зрозумієте дальшого розвитку подій, про які йдеться.

«Він божевільний, слово честі. Уже я для нього дружина, уже він радий подавати заяви до загсу, уже він говорить про наше спільне майбутнє, ніби все давно вирішено, хоч я ще й слова не відповіла на його безперервні освідчення. Та й майбутнє наше в його уявленні якесь химерне, не таке, як у людей. Виявляється, житимемо ми заради духовного зростання, великої, вселюдської мети (мені все кортіло запитати, навіть ризикуючи викликати потік

пристрасних звинувачень у міщанстві, як і де ми займаємось «духовним зростанням», бо одержати квартиру від райвиконкому надії немає, велика черга, а він, розповідають, уже давно з редактором горшки побив). Іншими словами, я обов'язково мушу зробити якесь епохальне відкриття в агрономії, а він, звісно, стане геніальним письменником, якого визнають не сучасники, а майбутні покоління. В його геніальність я ще можу повірити, такі прищелепуваті завсігди людей дивували. А щодо себе — дуже сумніваюсь. Чесно признатися, мене й не вабить те «велике», живуть люди й без епохальних відкриттів...»

Об цій порі захоплення Івана Кириловича Людочкою, здається, сягнуло вершини. Саме тоді, пам'ятаю, Іван Кирилович приходив до редакції якийсь сонячний і на диво м'який. Кожну вільну хвилину просиджував у сільськогосподарському відділі райвиконкому біля Людиного стола. Дівчина змушена була від такого нестримного залицяльника тікати у відрядження. Але він і в селах знаходив свою кохану, скаржачись, що не може прожити без неї днини. Загатний скидався на сімнадцятирічного хлопчачка, що вперше закохався й не може стримувати почуттів. Дуже несолідно для дорослої людини, та ще й відповідального працівника району, це саме й керівні товариші Гуляйвітру зауважували. Терехівка живилась самими анекдотами про дивацтва закоханого секретаря редакції. Він же не зважав на жодні пересуди.

Але минали дні, й ореол Людиної святості в очах Івана розвіювався. І відкрилось Загатному, що його кохана така ж проста, звичайна смертна, як і всі ми.

Він не пробачив дівчині своєї недавньої віри... Що ж, чогось такого й треба було сподіватись.

«Відчуваю, коли б ми одружились, я була б нещасна людина. З Іваном можна жити лише на Робінзонівім острові. Ледве затигла його в товариство. Всі наші, терехівські, з установ. Випили, було дуже весело. Танцювали, розповідали анекдоти, пляшку крутили, цілувалися жартома. Іван одразу попередив, що йде в гості лише заради мене. Як же він повівся? У розпал веселоців дістає томик Гегеля, який уже став притчею во язицех терехівчан, примощується в кутку, читає. У мене й очі рогом стали. Гості переглядаються, господиня квартири, де ми зібрались, зашарілась, мало не плаче — образа яка. Підходжу, тихенько запитую:

— Вам нудно з нами?

— Так, — відповідає, — серед них мені нудно. Я не звик гайнувати час. Я маю лише одне життя.

— Навіщо ж ви йшли сюди?

— Я ж казав, що тільки заради вас...

Я попрощалася з усіма і пішла, він — за мною, але я не дозволила навіть до перехрестя себе провести. Обридло бути посміховиськом для всього райцентру...»

Це вже протест з боку Івана Кириловича. Помітили? Відтепер годі про любов мудрувати. Починалася боротьба самолюбств.

«Я трималася весь тиждень. Не підходила до телефону, обминала Загатного на вулиці, навіть не віталась при зустрічі. Він підійшов у неділю, коли на майдані було дуже людно, і цим обеззброїв. Не могла ж я дебатовати з ним у натовпі! Що б люди подумали? І без того пліткують про нас досить. Ми прошкували алеями парку, і Загатний казав мені дуже серйозно, трагічним голосом, як це вміє лише він:

— Людмилу Леопольдівно! Одне ваше слово — і моя доля вирішиться. Я зібрав валізку та написав заяву редактору. Я не заважатиму вашому щастю. І ми вже ніколи не побачимось, хіба на тому світі, якщо він існує...

Тут мова його різко обірвалась. У цих словах, в інтонації було щось дуже пристрасне, як у старовинних романах. Признаюсь, мене зворушила така сила почуттів. Куди нашим терехівським кугутам!

— Навіщо так, Іване? — тихо і якомога душевніше проказала я. — Ми лишимось гарними друзями, я вам це обіцяю. А майбутнє покаже...

— Дякую... — Плечі його перехнябилися, здавалось, він зараз розридається. — Дякую, ви мене врятували...

Глянув на мене щасливими очима й круто повернув до виходу з парку. Я озирнулась, чи ніхто за нами не стежить. Алея була безлюдна...»

Сцена надумана, скажете ви, в дусі посередніх романів минулого. Мовляв, високі пристрасні не типові для периферійних містечок. Але я дотримуюсь документальної точності, не вигадую. Вигадують самі герої. Досі я не скористався з тих кількох фраз, що їх сказав Іван Кирилович у столичнім ресторані. Тепер у тім є конча потреба. Ось одна з них. Подаю її без коментарів:

— Що ж, коли любов остигає, ми її вигадуюмо, бо нам хочеться любити. І, майте на увазі, вигадані почуття не менш пристрасні, аніж справжні. Якщо, звісно, ми в них повіримо. Правда, для того потрібний талант і хоч трохи глядачів...

Як хочете, так і розумійте ці слова. Маю власну думку, але поки що приборежу.

«Тиждень минув спокійно. Хоч мені й передавали, що Іван вельми переживає наш розбрат, але кому те знати. Загатний ні з ким не ділиться своїми думками. Він завжди меланхолійний і стриманий. А в неділю було комсомольське весілля. Катерина з амбулаторії вийшла заміж за райкомівського Дмитра. В амбулаторії застелили столи. Наші дівчата подалися туди раніше — допомагати. Я теж пішла, в босоніжках, бо стерла ногу, а для «урочистої» частини й танців узяла туфлі на високих підборах.

Все це лише передмова, а що сталося на весіллі, я й описати не можу: ні слів, ні духу не вистачає. Загатний сп'янів, у Терехівці його бачили таким уперше. Грав на гітарі, співав якихось трохи не блатних пісень, що дуже не сподобалося начальству (ось тобі й квартира, і одруження!). А потім знайшов у хірургічному кабінеті — там для жіноцтва люстро поставили — мої туфлі, цілував їх привселюдно і пропонував свої теорії щодо любові. Померти мало! Я сьогодні бігла на роботу немов ошпарена і за кожною фіранкою витрішки ловила. Дівчата божаться, що Іван посеред зали видавався дуже ефектним і промовляв гарно, душевно, присутні аплодували. Він або божевільний, або справді любить мене до запаморочення. Таких пристрастей навіть у книжках не стрінеш».

Я лише доповню намальовану сцену кількома фактами. Про день цей та вечір можна ще одну книгу написати, слово честі. Шкода, що тоді не було з області чи Києва жодного кореспондента. Комсомольське весілля вилилось у широке районне міроприємство. Але зараз писати про це не на часі, та й не зовсім актуально. Іван ще до урочистої хвилини десь випив, коли б не з друкарем Шульгою. За столом мав вигляд людини, яка поклала будь-що сп'яніти, ну, його й розібрало. Жодних блатних пісень я не чув, наспівував він популярні джазові пісеньки. Голова райвиконкому, людина хворувата, справді заявив спересердя, що на гітарах бренькають лише міщани та стиляги. Я перший помітив Іванову відсутність і пішов на розшуки, в Будинок культури, передчуваючи недобре. Кіно вже скінчилося, у фойє танцювали. Коли я переступив поріг, акордеон примовк, а Загатний височів над натовпом з черевичками у здійнятих руках і промовляв. Я почув лише кінець промови. Нижче наводжу її:

— Так, я кохаю її... Я її кохаю. Вічна й банальна історія. Коли хочете знати, на цім тримається світ. Я міг би довго

розповідати вам про справжню любов, але ви все одно сміятиметесь. Ось ви, дівчино, чули про Уолта Уїтмена? А то була вельми мудра людина: «Перший стрічний, якщо ти захочеш забалакати до мене, чому б тобі не забалакати до мене?» Але якщо на вулиці я підійду до вас, до вас чи до вас і спробую завести мову, ви гукнете міліціонера...

Він ще раз поцілував лаковані носки жіночих черевичків, велично повернувся й пішов до дверей під оплески і сміх присутніх...

«Я схожа на метелика, який уже присмалив крильця, боїться вогню, та все одно летить на нього. Загатний перестрів мене після кіносеансу, і я згодилась пройтися з ним. Після вчорашнього донкіхотства Іванового ніяково відмовити людині в розмові. Яскраво сяяв місяць-повня, було тепло й трохи моторошно, аж серце завмирало. Він звернув у поля, але я заявила, що далі роздоріжжя не піду — це метрів сто од крайніх хат. Уявіть широку білу дорогу, на узбіччі шелестять жита, сизе марево місячної ночі над полем, усе якесь непевне, тривожне, тасмниче, а він говорить, гозорить, говорить, і ми йдемо і йдемо по тремтливій дорозі, таке може хіба що наснитися. Раптом він зупиняється — бачили б ви його суворе, натхненне обличчя в примарнім місячнім світлі! — і подає мені руку: на все життя! Я погано пам'ятаю, я була ніби п'яна, щасливо п'яна, я поклала свої пальці в його холодну долоню, і ми пішли, пішли по білій дорозі. Ось тобі й Терехівка — як у кіно! Ніколи не сподівалася на такі пристрасті...»

Я хочу одразу звернути вашу увагу на одну цікаву деталь. Тільки вдумайтесь: «Я була п'яна, щасливо п'яна, я поклала свої пальці в його холодну долоню...»

Помічено точно, за великої нервової напруги Іванові руки справді ніби мертвіють, він сам мені казав, але ж Люда це помітила! Отже, не так вона була «п'яна», як пише. І ще одне. Мене довгий час непокоїла думка: як могла раціональна дівчина, хай навіть трохи схильна до романтики, звабитися на дешеві декорації: біла дорога, ніч, пристрасна мова Івана, ціну якій вона майже геніально відчувала (беру назад свій закид щодо авторки: очищений від словесної половини, щоденник справляє набагато глибше враження). Як вона могла зважитися подати — символічно! — руку Іванові? Нещодавно я знову заїхав до селищної бібліотеки, маючи на думці дізнатися більше, ніж це досі мені вдавалось. Люда була в кімнаті сама, підшивала газети. Моя допитливість була їй не вельми до душі, але я звернувся до громадських почуттів жінки, нагадав про

книгу, документальність якої, певно, зацікавить майбутніх Іванових життєписців. І Люда поциріпала.

— Прагнете відвертості? Які ми не є хмільні од почуттів, а передчуваємо завтрашній день, коли наступить тверезість. Я знала, що завтра, на тверезі очі, все бачитиметься інакшим. Отже, з мого боку це не було остаточне рішення. У цьому раціональному світі приємно час од часу п'яніти... Точніше, вдавати із себе хмільну... А щодо Івана — він говорив дуже серйозно. Хіба діти не вірять, що вовк покрав гусей? Гра для них — не вистава, а справжнє життя. Тим ми й різнимось од дітей, що не можемо грати всерйоз.

— Іван Кирилович не така вже дитина, як вам здається. Я теж знав...

— Я тільки порівнюю. Хоч, правду кажучи, я часто видавалася собі набагато старшою від нього. Але погодьтесь, що діти швидко розчаровуються в грі... Полуда опадає з очей, і білі гуси знову стають Колькою, Вітькою, Танькою, й діти байдуже від них одвертаються. Хай вовк викрадає гусей. Їх ваблять не гуси й не вовки, а емоції...

Так вона балакала досить довго, повторюючись та нервуючись, і стороння людина могла б подумати, що Людмила Леопольдівна досі ображена, пригнічена Іваною непостійністю. А проте одного дня вона щиро призналась, що ніколи б не віддалася за Івана — боялася зіпсувати собі життя. Люда теж любила й любить певність — у цім ми з нею близькі.

Після тієї місячної ночі вони з тиждень уникали одне одного й потім лише один раз зустрілись — у райвиконкомі, в години Людиного чергування. Хай глядачі заповнюють наш крихітний театр, незабаром я підійму завісу. А поки декілька зауважень щодо героїв. Люда поспішала. Людї необхідна була ця остання зустріч, що перекреслювала білу дорогу та розв'язувала дівчині руки. Бо за її спиною уже стояв Борисенко — партія, як для Терехівки, вельми вдала, солідна. Стривожений настирливістю Загатного, підстаркуватий холостяк зненацька розплющив очі й почав активно діяти. Люда ж була далеко не сімнадцятирічна, щоб відмовляти людині статечній, без двох хвилин директорів станції. Іван... Але Іван сам про себе скаже. Він стільки наторочив Людмилі Леопольдівні тієї ночі в райвиконкомі, що їй, бідній, несила було навіть всього записати, хоч як дбала про нащадків...

Я скористаюся з Людиних записів, не додаючи до промови Загатного жодного свого слова. Не пам'ятаю, чи згадав про це в попередньому розділі, але Іван Кирилович,

виходячи з редакції, попросив у друкаря дві сигарети, потім вернувся і взяв ще одну, хоч майже не кури́в. Отже, Загатний готувався до серйозної розмови, більше того, він уже бачив себе в майбутній розмові — з сигаретою на тлі темного вікна, з сигаретою у просторій приймальні тощо. Сцени з сигаретою видавались йому ефектними. А тим часом, повторюю, він майже не кури́в, мав у дитинстві операцію на горлі. Вчителеві Петру Васильовичу Нетерплячці теж заборонили палити — гланди вирізали, та якось невдало, сільська лікарня, знаєте. А він кури́в та кури́в, і докурився до раку горла. Навіть хворий не випускав з рота сигарети, посмокче й кашляє, кашляє; все жартував; щоб не забули йому в труну покласти з десяток пачок «Прими»... Але знову я веселеньку затяг. Через Нетерплячку ледве не забув гірких слів Івана Кириловича, сказаних мені в інтимній ресторанній розмові:

— Я спроможний любити лише недосяжне. Коли фортеця підіймає білий прапор, я розчаровуюсь. Я вічний лицар, якого вабить штурм, а не трофеї.

8

Ніч пропахла полином.

Його гіркий запах забивав дух Іванові од редакційного ганку до бруківки, де полин переважили звичні запахи бензину та кінського поту. Але гіркота лишилась. Поли́н тут ні до чого. Гіркота в його серці, та це був не лише біль втрати, а й біль народження. Врешті, така втрата — це теж щастя; є що втрачати і є заради чого втрачати. Загатний стунав повільно, впливаючи у приймний, возвеличуючий смуток. Густі, соковиті барви ранньої осені, коли ще попереду бабине літо. Він навіть не думав, що зараз скаже Людї. Слова народяться самі, тільки б донести до райвиконкому цю живу, високу тугу.

Він рано випустив ручку вхідних дверей, двері спружинили, і, ніби од того брязкоту, тричі мигнули в коридорі електричні лампочки; ще десяток хвилин — і Терехівка склепить очі. Світло погасло, коли вони з Людою вже обмінялись тими незначущими словами, після яких мала початися серйозна розмова. Дівчина підгнітила газову лампу, що досі відлюдкувато блимала на сейфі, але сутінки попід стінами вижили, й Загатний зрадив: скрадаючи рухи, вони додавали ваги словам. Все було схоже на сцену з давньої провінційної драми — незворушне обличчя Людї над столом у рожевім колї од лампи, темна постать Загатного

в широкім дерев'янім кріслі та напружена тиша, ніби суфлер загубив кінець фрази й тепер гарячково перегортає сторінки. Іван поклав голову на руки, а коли підвів, його обличчя судомилось од внутрішнього болю:

— Дрібні клопоти, дрібні пристрасті, пересуди, гра дрібних самолюбств,— все дрібне, посереднє, мізерне. Я скоро збожеволю. З усієї сили стережешся потоку буденностей, а він наздоганяє, засмоктує, й не помічаєш, як тонеш день у день глибше, глибше, і вже немає чим дихати, і вже поволі вмираєш...

Він смикнув з-під тугої краватки комір сорочки: білі п'ясті рук з довгими, тонкими пальцями повисли на поруччях крісла.

— Вони шпигають, що в мені голуба кров та руки аристократа і я не люблю простого народу... Яка демагогічна ницість! Я ненавиджу тільки посередність, тільки дурний натовп. Сміюся з людської глупоти, як писав геніальний дід Скворода. У нас для всіх однакові можливості, хто заважав їм виховати в собі духовну особистість і вибратись із загального потоку на острів? Але ні, поки я творив себе, вони воліли стукати кісточками доміно, дрімати перед телевізорами, верещати на стадіонах од тваринного захвату. Тепер вони ображаються: «Ти від нас віддаляєшся, ти ставиш себе вище од нас». Чому ж я маю ставити себе на один поміст з ними? Скажіть, хіба б це було справедливо?

Він передихнув, підвівся й запалив од лампи першу сигарету.

— Вони войовничі. Вони кажуть: «Це погано, бо ми цього не розуміємо. Творіть для простої людини, для маси, ви покликані творити для простої людини». Ніби це велика честь, заслуга бути простою людиною. А я кричу й кричати-му їм в обличчя. зате я складна людина, чуєте, складна, і я не винен, що у вас не вистачило відваги й духу піднятись над своєю простотою, і я не збираюсь опускатися до вашої духовної ницості. Навіть на Голгофі я шептатиму: вмирає складна людина, складна... На всіх Голгофах прості люди рзпинали складних людей, аби завтра на них молитися...

Мушу перервати Івана Кириловича й завважити його недобросовісність у витягах із Сквороди, особливо останньому. Якщо вже, міркую собі, ти вибрав для себе божка, хоч то й дивно для людини, котра нахваляється інтелектуальною свободою, навіщо ж плюндруєш, перекручуєш слова його на свій лад? Хіба б наша громадськість так

глибоко шанувала пам'ять цього філософа-демократа, хіба б стільки писалось про нього в газетах, коли б він допускався в своїй творчості ідейних помилок, оспівуючи індивідуалізм? Такі сумніви давно мучили мене. Нарешті зібрався з часом і переглянув двотомник Григорія Сковороди.

Годи й казати, що Загатний суб'єктивно навизбирував цитат, які б виправдали його поведінку в Терехівці. А ось і явна дезинформація мас, незнайомих з творчістю видатного українського філософа-просвітителя. Згадаймо нещодавно наведені Іваном слова: «Сміюся з людської глупоти...» Радий повідомити читачів, що з боку Івана Кириловича це свідомий наклеп. Таких слів у Сковороди немає і бути не може. Є слова: «Сміюся з людської глупоти, її ж оплакую». Помітили основну відмінність у ставленні до мас?

Іван жадібно ковтав дим, ніби це було його остання затяжка перед смертю, ходив з кутка в куток, перечеплюючись об килим, і довготелеса тінь його тривожно метлялась по завітчаних трафаретами стінах.

Ще зобов'язаний пояснити, чому в цій сцені не чути Людмилиного голосу. По-перше, в її щоденнику занотовано лише Іванові слова, і я не хотів іти проти власних переконань. Головне ж — Люда запевняє, що того вечора відбулась кількома банальними, незначущими фразами, аби лише підтримати розмову. Загатний промовляв за двох...

— Дальтонік не здатний розрізнити колір, увесь світ бачиться йому сірим, так само посередність, натовп ніколи не помітить і не оцінить справжнього духу, інтелекту. Лише офіційне визнання, зовнішній успіх переконує масу: перед нею щось вище за її розуміння і перед цим вищим, незрозумілим треба схилитись. Тоді натовп підкине вгору шапки й загорлає: «Слава генію!» Плювать мені на їхнє схиляння, я тільки хочу довести, вселити в їхні дубові голови, що я інший, не такий, як вони, й маю право ходити по терехівському Хрещатику з руками за спиною...

Аби ви трохи перепочили від Іванових теоретизувань, розповім цей справді кумедний випадок. Десь за тиждень по приїзді до Терехівки Загатний прошкував на роботу з руками за спиною та замислено схиленою головою. Раптом його наздоганяє завідувач ошадної каси, що пописував до газети про вклади трудящих і частенько бував у редакції, запанібрата бацає по плечу, вітається. І між ними відбувається такий діалог:

— Наче господар вулиці ходиш — з руками за спиною.

— А ви хіба переконані, що я не господар вулиці?

— От гуморист! Ще ж ти не голова райвиконкому...

Повернувшись до редакції, Іван Кирилович довго обурювався й відтоді ходив на роботу лише з руками за спиною...

— Доки я не животів у цьому болоті, в мене було до лиха бажань і замало конкретності. Терехівські міщани допомогли мені віднайти самого себе. Тільки творчість врятує мене з їхніх чіпких рук. Я пожертвував молодістю, щоб піднятися духом над шикарними рядами посередностей. Ви бачите, в тридцять років я геть сивий. Я пожертвую всім життям, аби довести їм, що вартий більшого, ніж вони вважають. Мистецтво потребує жертв — у цих банальних словах велика, хоч і сумна істина...

Схвильований власною промовою, Іван Кирилович з силою пригасив у попільничці недокурок і похапцем закурив другу сигарету. Пальці його тремтіли...

— Все моє майбутнє життя — це повільний шлях на Голгофу. Я не можу й не хочу жертвувати вами. На Голгофу ідуть у самотині.

Він стояв на сріблястому тлі розчиненого вікна — була місячна ніч. Руки глибоко в кишенях, голова конвульсивно відкинута назад, очі заплющені. Наставала вирішальна хвилина. Загатний відчув, як пульсує у ниючих скронях кров.

— Ви, Людо, жива істота. Вам потрібні сім'я, затишок, спокій. Я не можу нічого з того дати вам. Я не маю права розмінюватись. Якщо це станеться, я зненавиджу і себе, і вас... Вибачте мені. І спасибі, що ви є... що ви були в моєму житті... Прощайте...

Чи не правда — кінець сповіді сентиментальний? Іван прохопився в ресторані, що він плакав, коли прощався з Людою. А може, навмисне пробалакався. Люда про сльози не згадувала. Але запов'яв їй у душу, вразив більше, ніж увесь Іванів монолог, останній його вчинок. Загатний узяв дівочу руку, схилився низько над столом і поцілував її. Тоді різко повернувся, кинув на плече пильовик і хутко вийшов з кімнати. Його пониклі плечі жалобно пропливли під вікнами й розтанули в ночі.

Тепер я наважусь змалювати сцену, глядачем якої була лише одна людина і перевірити її свідчення неможливо. Обстоюючи вірогідність ситуації, опираюся на своє глибоке порівняно з іншими колегами знання Іванового характеру. Епізод цей викличе багато заперечень і в читачів, і в крити-

ків. Гадаю, що який-небудь наполоханий редактор заміриться й викреслити його. Справді, згадка про бога в наш атеїстичний вік звучить не зовсім ідейно. Але тут я не можу жертвувати життєвою правдою. До того ж, нижче я поясню, що це був за бог і які він мав стосунки з Іваном. А поки що лише малюнок. Я записав його з уст друкаря Шульги. Вигадати таке Шульга не міг, не та людина.

Коли стривожений друкар помітив у газеті помилку і йому негайно знадобився Загатний, він побіг не на квартиру Івана, а прямисінько в райвиконком, бо вся редакція і друкарня знали, що цього вечора їхній секретар подасться до Люди, котра чергує. Загатний, звісно, не обмовився й словом, та Уля не дрімала, пильно стежила за кожним телефонним дзвінком, за виразом Іванового обличчя, і якщо додати до всього цього чисто жіночу інтуїцію, котра в терехівських жінок була на дуже високому рівні, в точності прогнозу не доводилося сумніватись. Отже, Шульга сів на свого старого-престарого велодрандулета і пострибав по бруківці крізь ніч, полохаючи сонних терехівців деренчанням сідла, спиць, щитків і педалей. Так він проїхав метрів двісті, потім притулив техніку до паркана й крізь райвиконкомівський скверик почалапав до під'їзду. Отут він і побачив те, про що як велику таємницю повідав мені через декілька років.

Впоперек доріжки білів Іванів пильовик. Сам Загатний стояв навколішках, руки перед грудьми долоня в долоню, голова піднята, обличчя — до неба. Він щось пристрасно нашіптував. Шульга розчув і запам'ятав лише одну фразу: — ...Боже, забери все, тільки дай мені покохати...

Ніч усе перевертала догори дном. Що в денній шттовханині бундючно застувало світ своєю пишністю, зараз в'януло та відступало в куток кімнати. Справдешні проблеми хапали Андрія Сидоровича за горло, не давали дихнути. Ще й надміру парко було в кімнаті. Оксанка теж неспокійно крутилась у ліжку. Марта спала, відвернувшись до стіни.

Хаблак замислено вдивлявся в білий аркушик доньчиного обличчя, ніби конче хотів прочитати на нім вирішення всього, що йому боліло. Настане час, виросте з цієї крихітки людина, погляне збоку на свого батька, на нього, Андрія Хаблака, — що вона подумає? Він не матиме ні великих чинів, ні великої слави. У найкращому випадку завідуватиме відділом районної газети. Ну, друкуватиме в обласних

чи республіканських газетах нариси. Поки що це його мрія. А найвірогідніше — вчителюватиме в сільській школі. Яким же треба бути, як жити, щоб у доньчиних очах затепліла повага? Ці очі — таке невіддільне дзеркало: не допоможе ні поважна поза, ні акторська міміка. Якщо ти, Хаблак, червивий, вони одразу, може, й не скажуть, але подумають: «Ти нечесно живеш, тату Хаблак». — «Але ж заради тебе...» — спробує виправдатись Хаблак. «Тоді ми теж мусимо жити нечесно заради своїх майбутніх дітей, — скажуть очі. — Навіщо ж ти вчиш нас чесності? Між людей немає місця чесності, бо всі живуть заради власних дітей». Так подумає ця крихітка, Оксанка, коли виросте.

Тільки зараз Андрій Сидорович відчув себе батьком. Виявляється, це не так просто. Виявляється, ти ростиш свого суддю, всевидячого, невіддільного. Бо ти вкладеш у цей свій твір усе найкраще, що маєш. Діалектично правильно. Через сімнадцять років ти роздвоїшся й судитимеш сам себе. Ще, певно, не існувало виродка, який би твердив своїм дітям: крадь, одурюй, лицемір. Навіть, коли він сам найперший злочинець світу. Смішно: батьки затаюються сигаретним димом і напучують синів: не палить, це отрута. Потім знову затаюються. Кого має слухати син: батькового розуму чи батькового прикладу? Знову діалектика. Яка там діалектика, чому вплелось в його думки це слово? Розвиток, все пізнається в розвитку. Лекція з філософії. Викладач філософії — кандидат філософських наук. Хаблак — кандидат педагогічних наук. Які дурниці, це все ніч, безсонна, парко.

Чому в педагогів часто невиховані діти? Знайома вчителька казала, що вона ніколи б не прийняла власного сина до свого класу. Хай не чує, що вона промовляє в класі, аби не розчаровувався після її домашніх розмов. Учитель трохи актор, лицедій. Але він не може завжди виступати на сцені, в святкових вогнях рампи. Він мусить відпочивати. В нього є сім'я. Він скидає акторське вбрання й іде зі сцени додому. Аплодуйте, аплодуйте — я перевтілююсь. Я геніальний актор.

Ми геніальні актори. Всі, всі! А власне, це ж дрібниця. Немає людини, котра б за життя хоч один раз не пішла проти своєї совісті. Вона, Оксана, ніколи про це не дізнається. А може, колись він розповість, як сміховинку, анекдотичний випадок: редактор хоче, щоб він потвердив породистість його миршавого цуцика. Подумаєш, соціальна позиція. Борець за справедливість — ха-ха! Гра. А в чомусь великому, справжньому він завжди обстоїть власну думку.

Вони з Мартою тільки влаштовуються в житті, і через миршавого цуцика лишати Терехівку та знову десь шукати щастя... Гуляйвітер не пробачить. Злопам'ятний. У житті все простіше, ніж гадкується. Ніж уявляється вночі. Він ніколи не обмовиться Оксані ні словом про це.

— Люлі! Лю-лі-лі...

9

Пишуть, сперечаються (я регулярно гортаю періодику), коли вже наука знесмертить людину. І нікому на думку не спаде, чи потребує людина того безсмертя. Уявляю, винайдуть де-небудь у штаті Техас (для прикладу) довгожданий еліксир. Хто ж перший увірветься в сонм безсмертних? У кого тугіша кишеня. Безсмертя за мільярд доларів. Безсмертя по знайомству, по блату. «Мій двоюрідний братеник — адвокат того депутата, котрий... Замовте кілька безсмерть. Взаємно...» — це з якогось кінофільму. Запам'яталося. Знесмерчені мільярдери, безсмертні тираны, запопадливі блюдолизи теж безсмертні. «Хто в списку неблагонадійних, щепити безсмертя суворо заборонено. Нічого не можу вдіяти, сеньйор...» Хай вмирають крамольні думки, на землі буде спокійніше, тиран царює вічно, вічний спокій, вічна тиша... О люди!

Благословляю смерть! Благословляю смерть, яка одна зрівнює господарів і підлеглих. Благословляю найбільшу справедливість світу цього. Доки тиран і крамольник смертні, життя існує. Коли б не було смерті, ми й досі ходили б з кам'яними сокирами. Смерть — мотор прогресу. Бо тільки вона квапить смертних на великі діла. Коли попереду вічність, навіщо писати цей роман сьогодні? Попереду вічність, спіть, вилежуйтеся на канапах і диванах. Всолоджуйтеся життям, ви ще встигнете до великих справ, попереду вічність, час є, і часу нема, бо він безмежний. Благословляю смерть — колісницю життя!..

Яка патетика! Оракул! Пророк! Геній! Відчуваю, що не напишу вже й слова, доки не відкриюся перед вами до дна, не скину з себе надмірний тягар, який гнітить мене четвертий день. І пастирливі згадки про вчителя мого Петра Нетерплячку, і дифірамби смерті, — все це наслідок відкриття, яке я зробив минулого понеділка. Я навіть цьому зошитові боюся довіритись, не те що вголос вимовити. У мене — не лякайтесь, не йойкайте — рак горла. Так-так, це правда, негадана, зла правда. Ненаситне страховисько нашого віку наздоганяє мене. Я відчув

це ще в суботу, десь третього дня по нашій вечірці. Не було ні температури, ні болю (а рак не болить!), лише горло біля самих грудей здерев'яніло; ковтнеш — і відчуваєш пухлину. Весь вечір я був пригнічений, хоча щосили відгонив сумні думки. А наступного дня я закашлявся в своїм крихітнім кабінетику. Що це був за кашель! Це був кашель Петра Нетерплячки, глибокий, сухий, чорний. Одразу пригадалися мені випускні екзамени, сад, передсмертне бухкання Петра Васильовича, сигарети «Прима», вирізані гланди. Бо і в мене з гландами була пригода. Правильніше, не пригода, а так собі розмова, ще в час Загатного. Щойно я позбувся гланд, уперше після операції вийшов на роботу. Сиджу, курю. Як зараз пам'ятаю, «Приму», Петро Васильович теж увесь час «Приму» курив. А Загатний і каже:

— Після такої операції ризиковано курити. Можете рак горла спіймати... Приємна смерть, лише болісна...

А я молодий, дурний. Хіба за такого віку думаєш про хворобу? Навіть смерті не годен уявити. «Всі колись помремо», — сміюсь. І курю. І докурився. Певно, відтоді він мене і їсть. А нині остання стадія. Нетерплячка, відколи дізнався про свою болячку, тижнів шість прокачався, та й шабаш. Ось тобі, баба, і Юра. Шість тижнів. Сорок два дні. Тисяча вісім годин. Шістдесят тисяч чотиреста вісімдесят хвилин. Три мільйони шістсот двадцять вісім тисяч вісімсот секунд. Я все точно підрахував. Замкнувся в своєму кабінетику та підрахував. Арифметика. Треба ж вивершити власному сконанню логічний підмурівок.

А взагалі, зараз дуже важливо не панікувати. Зібрати думки. Усвідомити, що це неминуче, хоч бийся головою об цегляний ріг бібліотеки. Перебрав усі енциклопедії, всі лікарські довідники, які знайшлися у бібліотеці та в дружини. Але про ознаки раку горла в них анітелень. Хай вони всі повиздыхають, писаки, за що тільки гроші їм платять! Яюсь дружина мало не побачила, як медичні підручники гортаю. Вже клямкою брязнула. Я правда, встиг всунути книгу в стелаж. Ідіотське становище. Може б, я і наважився піти до лікаря, але ж дружини не минеш. Вона часто в реєстратурі сидить. Та й медсестри розкажуть. Та що медсестри? Завтра уся Терехівка знатиме: у Гужви, завідувача бібліотеки, рак горла.

Доведеться забрати зошита до свого кабінету й писати на службі, можливо, затримуватись після роботи. Боюсь, що дружина ненароком відчинить шухляду та зазірне. Не люблю голосінь. Ще наголоситься.

Засинаєш увечері й сподіваєшся, мрієш, що вранці чорний відчай розвіється, раптом прокинешся дужий — і попереду життя. Після ночі, ще оком не лупнеш, слину гарячково ковтаєш, а в о н о не зникло, в о н о тут, ще й побільшало за ніч. І попереду тільки шість тижнів. Де там, уже майже п'ять. Одразу гидкий холод по тілу. Я десь ви- читав — могильний холод. Але годі. Так і збожеволіти можна, не дочекавшись скону.

Писатиму ліпше про Івана Кириловича.

Отож біля райвиконкому Шульга побачив Загатного на колінах.

— Іване Кириловичу! Помилка! — гукнув друкар. Загатний підхопився, зіжмакав пильовик:

— Прокляття! Авторучка випала, мацав-мацав, наче крізь землю провалилась. Де помилка?

— В заголовку. На третій. Пристукнув газету, глянув, а там: «Кукурудза на силос». Три «ку». Сам боюсь виправляти, ще гірше втну. І редактора не хотілося будити — завтра по догані коректорам вліпять. Так я до вас...

Шульга говорив навздогін, ледве встигаючи за Іваном, котрий широко ступав у бік редакції. Йому хотілося швидше відійти од райвиконкому і від усього, що хвилину тому сталося:

— Ви їдьте, переберіть, я зараз прийду.

Велосипед друкаря задеренчав попереду й зник у тем- р'яві.

Він на одну мить піддався слабкості, й ось маєш. Невже Шульга щось помітив? Тільки не вистачало, аби Терехівка зашваркотіла, буцімто Загатний вірить у бога й молився, вийшовши вночі од Люди. Яка гидота! А винен сам. Після розмови з Людою здалося раптом, що він дуже самотній. Що він нікого не кохав і не покохає. І що в розбраті з Людою причиною не творчість, а його нездатність по- справжньому закохатись. Неврастенія, звісно. Але все це так навально впало на нього, що годі було відбутися не- значними жартами. Та ще ніч. На одну мить він забув і свою творчість, і свою велику місію. Бачте, йому захоті- лось людського щастя. Тоді біжи, обміняй святі, творчі години завтрашнього ранку, коли почуватимешся богом, на пелюшки, фікуси й тепле тіло під боком. Чому ж ти стоїш? Ще не пізно. Вона забуде твою недавню промову. Як і ти забудеш викарбувані в серці слова, що за них так дорого заплатив чотирьохсотденним гниттям у Терехівці: якщо

не бути генієм, краще не існувати... Частіше повторювати — найкращий спосіб боротьби з власними слабкостями.

Він заходив до редакції, рішуче стиснувши зуби. Життя — це боротьба. Найперше — з самим собою. Уже потім — з оточенням...

Оксанка прокинулась десь після дванадцятої, закомизилась і не здалась на жодні Андрієві зацитькування.

— Давай я переповию та погодую, хоч і ранувато, але, може, потім довше поспить, — рівним голосом сказала дружина, ніби зовсім не спала.

...Можна просити дві кімнати з кухнею. В райцентрі з квартирами вельми скрутно, але в редакції сімейних претендентів немає, а райком буде, десь під осінь будинок здаватимуть. Якщо Гуляйвітер захоче — одну квартиру виб'є. А можна ще привезти з села її матір і ненароком похвалитися редактору: мовляв, дивіться, як живемо, — трос дорослих і дитина в одній кімнатці, і тридцять карбованців щомісяця, й дружина лише з вересня працюватиме. Гуляйвітер — сентиментальний поза своєю діловитістю, він любить опікувати. А ще краще секретаря райкому при нагоді завезти до себе, адже доводиться їздити з ним у села. Ось їдемо мимо, а я кажу: «Водички не бажасте вишити?» Ні, не годиться, краще б кваску, теж примітивно, як каже Іван Кирилович, ага, я скажу секретареві: «Дмитре Семеновичу, в мене донька, п'ятий місяць, таке миле, недавно з села привіз, хочете подивитись?» Секретар, припертий до стіни, не зможе ж сказати, що не хоче дивитись на Хаблакову доньку, що йому це нецікаво. Хіба вже дуже ніколи, тоді я іншим разом, коли мимо їхатимемо, з тим же запитанням.

І ось ми заходимо. Марта демонструє нашу доньку, а в кімнаті тіснява, задуха. Мати її теж тут, ще для враження Христинівну запросити. Марта починає дипломатичну розмову, як мовляв, важко з дитиною в такій крихітній кімнатці. І секретар вимушений буде обмовитись: «Потерпіть кілька місяців, закінчуємо будинок...» Тоді я хапаюся за ці слова, біжу до Гуляйвітра, Гуляйвітер біжить у райком і каже: «Перший пообіцяв Хаблакові квартиру в новім домі, треба внести до списку...» Як усе кругло й гарно, наче по писаному!

Це лише одна з комбінацій, а їх можна придумати безліч. Головне, щоб тебе не спіяли жодні етичні норми, моральні принципи. Їх вигадали професори, що мають

багатокімнатні квартири. А в кого немає навіть кімнати, треба лізти напролом. Не постукаєш — не відчинять! Хто не вельми соромився, коли виписували призначення, той нині працює в місті. Ех, коли б вернути час розподілу, він би вже не ховався за спину, очікуючи, коли його покличуть та скажуть: «Ось що лишилося, вибирайте!..» Він би розштовхав їх ліктями, горло перегриз...

Андрій Сидорович не впізнавав себе. Виявляється, найважче ступити перший крок. Варто сказати Гуляйвітру, що його вуличний песик високої породи, варто один раз переступити через себе, зрадити себе, заплющити очі та притоптати власну совість, як ланцюг видзвонює далі, ланка за ланкою, бубличок за бубличком, до кінця.

Це ніби криниця з корбою, тільки випустиш з рук — відро потягне вниз, корба крутнулась, потім ще раз, швидше, швидше, корба стугонить, цямрина хитається, а відро летить у темне, густе провалля, куди й зазірнути страшно.

Але Хаблак зазірав. З цікавістю й острахом дивився у прірву, що відкривалась перед ним. Тепер він був вільний від самого себе. Він усього доможеться, бо не спинятиме себе пересторогами: це незручно, нечесно або «що подумают люди». Все дозволено, що собі на користь. Справді, чому він, вчинивши один нечесний крок, не може зробити другого, що набагато легше, ніж перший. А третій легше, ніж другий. А четвертий... Знову криниця з корбою. Знову чорна прірва, де навіть зорі не блимають...

Цього разу Хаблак відсахнувся. Аж застогнав, крутнувся на постелі, обличчям у подушку.

— Болить щось? — прошепотіла Марта, вкладаючи дочку в ліжко.

— Болить... — видихнув по хвилі Хаблак.

Спливає ніч, ось-ось почнеться день моїх героїв. Небавом над сонною Терехівкою зійде сонце, білі тумани зарожевіють у березі й попливуть червоною віхолою до неба. Розквітнуть росини на кущах, павутиння в бур'янах біля книгарні заіскриться. Заскрипить кришичний журавель. Іван дістане відро свіжої води, в голубих хвильках плаватиме листя вишень — вночі парубки вертали з гулів, шматували ягоди, листя в колодязь натрусиди...

За п'ять тижнів до смерті стаєш ліриком і починаєш розуміти, скільки втрачаємо, йдучи з цього світу.

День починається для моїх героїв, тільки моє, Гужви, сонце сідає, обіцяючи вічну ніч...

ДЕНЬ

I

Випадковість чи перст долі, але до якого б гурту я зараз не втрапив, одразу розмови про смерть починаються. Ось і не вір у прикмети. Сьогодні завідувачка нашою читальнею розповіла випадок із сином. Надвечір'я, сутінки. У вітальні зібралася сім'я, телевізор дивляться. Раптом прочиняються двері, на порозі, в холодних голубих тінях од екрана, семирічний хлопчик. І голосне, відчайне:

— Мамуню, я теж колись помру?

Вітальня мовчить. Чим утішиш?.. Він зрозумів ту мовчанку. І в слюзи, в крик. Збиралися лікаря викликати. Нервовий приступ. З тиждень сам спати боявся. Тільки за материну руку тримався. Потроху минулося.

Я не пам'ятаю, щоб у дитинстві про смерть думав. Бре-шу. Певний час був переконаний, що в мене сухоти. Але це несерйозно, після лекції про туберкульоз, що її читала районна лікарка. Тоді мене лякала навіть не смерть, а сама хвороба: доведеться на людях плювати в хустинку, покладуть до лікарні, колотимуть...

Правду кажучи, я до оцих ось недавніх днів не міг уявити, що мене колись не стане. Можливо, я надто товстошкірий. Нерви міцні. Тобто теоретично я знав, що всі смертні й що я, на жаль, теж. Але смерть відступала в туману безвість. І на думку не спадало, що через п'ять, десять, двадцять, навіть п'ятдесят років світ для мене згасне. Коли купляв мотоцикла, був переконаний, що їздитиму на ній доти, доки не зістариться. Зводив у думках на місці старого, тешиного, новий будинок і думав, що років через тридцять або і раніше доведеться ще новіший будувати. Довше він не витримає. Речі були смертні, але я безсмертний. А зараз це найбільше дратує. Коли б разом з нами гинули речі, і нам би легше вмиралось. Але ж ні, той дурноверхий погріб, що його майже власноручно змурував і так пишався, стоятиме щонайменше півстоліття, ковтаючи в своє ненажерливе нутро картоплю, буряки, квашеню, молоко, сири, всіляку живність, а мене за півтора місяці черви точитимуть!..

Коли б лише це. Я гірше передчуваю. І тут нікому не дорікнеш. Мине трохи часу по моїй смерті — й чужі руки візьмуться за важіль швидкостей мотоцикла, переведуть на нейтральну, втикнуть ключа, шморгнуть ступнею, і мотоцикл покірно повезе іншого — не буде ж дружина віч-

но вдовою, життя є життя. Інший ходитиме подвір'ям, братиме воду з колодязя, якого я викопав, аби не човгати аж на вулицю, сидітиме в альтанці, котру я стеслював і обсадив диким виноградом, вмикатиме мого магнітофона, мого телевізора, зніматиме мою кінокамерою. І вони всі: погріб, телевізор, колодязь, альтанка, магнітофон, мотоцикл — всі-всі одразу ж забудуть мене, наче ніколи й не існувало на світі Гужви, якому зобов'язані своїм існуванням.

Це, мабуть, найпідліша зрада з усіх, які я знаю. Бо ні дівчата замолоду, ні друзі, ні навіть дружина — ніхто не обіцяв мені безсмертя. А речі обіцяли! Вони лашчилися до мене, вони нашіптували: «купуй, теслюй, діставай, загороджуйсь нами від незатишного світу; ми твоє тіло, ти безсмертний, бо ми вічні». А тепер вони мило посміхаються та здаля кивають мені: «Прощавай, не згадуй лихом, ми підемо далі, а тебе не візьмемо з собою, навіщо нам мертвяк?» І я лишаюсь один-однісінький на осінній дорозі, вже сутеніє, з полів котиться пітьма, стає моторошно і лячно. Тепер я розумію: кожен помирає самотній, є така назва п'єси. Хай будеш ти проклятий, оманливий, зрадливий світе речей, який я сам породив!

Виявляється, в казочці, яку я переповів у лісовій ідилії, була трагічна недомовленість, а я не помітив чи боявся помічати. Взимку голодні вовки з'їдять вола, корову з'їдять, кабана з'їдять, півень утече в сніги — і там його лисиця зловить або й з голоднечі сам скоцюрбиться; але вогонь у печі не згасне, тепло, червоно блиматимуть серед снігової пущі віконця хатини, пахкий дим витиметься над бовдуром — вовки сидітимуть півколом на припічку, грітимуть свої замерзлі хвости й жуватимуть смаженю з м'яса недавніх господарів. Хатці ж буде байдуже, хто в ній заново оселиться. А скільки вона обіцяла мені, ця ідилійна хатина серед снігів,— моє дитинство, моя юність!..

І слимакова мушля — лишень ілюзія затишку та безсмертя. Слимака висмокче якась жаба-риба, чи хто там ними живиться, а мушля так само весело, манливо, безтурботно хилитатиметься на грайливих хвильках, зваблюючи іншого довірливого Гужву. Потім у мушлі знову хтось оселиться, а мушлі байдуже, хто в ній мешкатиме, вона кожному обіцятиме безсмертя.

Ну і світ! Будьте ви ще раз прокляті! Ми недоїдаємо, ночі просиджуємо над роботою, економимо кожную копійку, аби було не гірше й не менше, ніж у людей, а ви нас

лишаєте голими саме в ту мить, коли ілюзія нам найнеобхідніша...

Ну й розфілософствувався я... Вам, певне, давно обридли такі мудрощі. Мене не спиниш, коли донече. А таки дуже допекло. Далі нема куди. Квапилась людина, метушилась, мріяла, по вуха в клопотах, надіях, бажаннях — і раптом її хапають серед вулиці, зупиняють та кажуть: «Поспішати нема куди, розумієте, нема куди, приїхали, злазьте». Людина підводить очі, озирається здивовано: куди ж вона прагла, що зробила, якими клопотами жила, де слід її? А люди ідуть, ідуть, мчать машини. «Купуйте лотереї, купуйте лотереї!» Годі сліду шукати на тротуарах, на дорогах, якими щохвилини пробігають тисячі. Сліду нема. Невблаганна сила вириває людину з людського потоку, веде вбік, людина знає: ще кілька кроків — і все. І без вороття. Навіки. Ще шаленіше озирається людина в останній надії помітити хоч якийсь слід її метушні, а сліду немає, немає, немає...

Інша річ, коли б працював я десь на великій будові, що стоятиме віки. Я б знав: ніхто, звісно, ймення мого не увічніть на цьому бетоні, але справа рук моїх ще довго житиме на землі. Коли завтра померати — кілька століть видається вічністю. Але ж я чотири роки просидів у редакції та шість років у бібліотеці. І що там прикидатися, хоч перед фінішем будь чесний — піде я не горів, хотів тільки затишку, спокою та щоб з обов'язками справлятися, не люблю дарма гроші одержувати, соромно. Втратить щось бібліотека від зміни завідувача? Не думаю. Можливо, навіть новий завідувачий буде ініціативніший, щось цікаве вигадас, в газетах про бібліотеку напишуть. Думаєте, довго про мене пам'ять житиме? Звичайно, спершу згадуватимуть, зібравшись до купи, коли немає відвідувачів: «Бідолаха Гужва! Бідолаха Гужва! Непоганий був чоловік. І треба ж так...» А мине якийсь рік — забудеться. Хіба що новий завідувач папірця в шухлядах відшукає, можливо, навіть сторінку цього роману, покрутить, покрутить у руках, зметикус: «А це ж того, покійника, Гужви...» Зітхне, бо всі ми сентиментальні, всі м'якшаємо, про смерть згадавши, бо всі смертні, зімне та й пошпурить у кошик для сміття...

Але повернусь від цієї сумної пісні до роману. Хай трохи злагідніє серце в колі моїх героїв, вони щасливіші — для них зараз розпочнеться новий день. Мені ж до кінця роботи ще більше години, напишу про Іванове пробудження, аби чимось зайнятись. Віл покірно ступає до воріт бійні, хоч ще здаля чує запах крові. В тім своя, воляча, філософія.

Івана збудило радіо. Об нещільно причинені двері сусідньої кімнати билися спортивні марші. Зирнув на годинника — пів на восьму. Господарка навмисне ввімкнула репродуктор: не вистачало, щоб він спізнився на роботу. Потягся до тренувального костюма на стільці — зверху лежали авторучка і блокнот. Повернувся дуже пізно і ще збирався ранком працювати. Тепер доведеться відкласти на обідню перерву. Він пообідає пізніше, а з години до двох писатиме. Приємно розпочинати день передчуттям творчої роботи. Це збуджує, і більше себе поважаєш. Він уже з місяць серйозно не працював. Та й усе, що досі зроблене, маловартісне порівняно з його новим задумом. Це, певно, свідчить про молодість духу, коли прожите життя вважаєш лише прологом майбутнього, справжнього. Тільки в роті гідкий присмак. Учора здуру накурився і набалакався. Здається, припеченої руки замало. Якщо треба, він голки під нігті заганятиме (сили волі вистачить), але таки витруїть із себе весь ненотріб, лишивши справжнього Івана Загатного. Віднині він буде самим собою.

Ласкаво поголубив цупкі листочки блокнота. Він їх любив, бо їм судилося прийняти в себе його найзаповітніше. Уже бачив на білім папері лави слів, що їх здатні породити лише почуття та розум Загатного. Раптом спало на думку, що, можливо, саме цьому блокнотові судилося тисячоліття лежати під склом у майбутньому музеї письменника Івана Загатного й зараз його пальці торкаються вічності. Думка була трохи жартівлива, а трохи і навсправжки, йому не хотілось у цім копирсатися, засміявся радісно і вийшов на ганок.

Господарка підмітала двір, вона підмітала його кожного ранку, відколи помер чоловік, — нудьгувала.

— Доброго ранку, — сказав Загатний.

— Доброго ранку, Іване Кириловичу, як вам спалося?

Вона так хотіла побалакати, трохи забутись! Часом Загатний милостиво слухав терехівські новини, але сьогодні його не звабити, він економитиме кожен душевний порух. Метнувся повз розкішні жоржини в город і межею подибав на левади. Побіг трав'янистою стежкою між тиців та верболозів, високо підіймаючи коліна і тулячи до грудей руки, наче справжній спортсмен. Хати здивовано зиркали голубуватими шибами з-під солом'яних та черепичних дахів. За рік вони так і не навчилися прикидатися, що Іванова зарядка їх не обходить. Зробивши коло над річкою, спинився в улоговині, замахав руками, закрутив поперек. Шиби витрішкувато стежили, стежили...

Коли б то хати здогадувались, як він ненавидить цю щоденну ранкову гімнастику! Але в герці, якщо він триватиме навіть ще рік, переможе Іван Загатний. Минулої осені до нього підійшла ця посередність — Гуляй з інспекції: «Перші дні ми всі героїлись. Я теж починав з гімнастики. Тепер волюю зайву годину поспати. Не той ритм життя, колего. Провінція. І ти звикнеш...» Найгірше було взимку — доводилось під зловтішними поглядами білих шибок розтирати груди снігом та ще бадьоро вітатися з терехівцями. Але він і тоді не скорився, видужив. Треба поспішати, за дванадцять до восьмої він будь-що повинен сидіти в їдальні, за крайнім столиком під фікусом. За дванадцять до восьмої офіціантка поставить на стіл двійко варених яєць, манну кашу і склянку чорної кави.

Загатний причимчикував до хати, дістав з криниці відро води (у смарагдовім небі плавало вишневе листя), вмився до пояса й витерся волохатим рушником, що його передбачливо винесла господарка. Над тином, від кілочка, пливли голови терехівців. Вітались і зацікавлено зиркали на Загатного. Він тер тіло до рожевості, до болю. Тоді одягся у випрасувані штани і білу полотняну теніску з вишивкою над кишенею, теж дбайливо випрасувану (доплачував господарці за прасування, щоб кожного ранку була свіжа теніска з вишивкою; купив їх колись аж п'ять однакових, ще за студентської практики, і зараз терехівці дивувались: щоранку в свіжій, ніби на парад зібрався). Буде паркувати, але піджак накинув, вулицями він ходив тільки в костюмі, дуже йому потрібне тенісне панібратство з терехівцями. Цікаво, хіба ми одягаємось лише задля тепла, вигляду і таке інше? Одягом перш за все ми відмежовуємось од світу, од інших, схожих на себе, одяг стереже наше «я», голі, ми розчиняємось у масі, натовпі, порожнечі. Одяг підкреслює, що ти інший, не такий, як усі, і зась вам усім до мене. Цю думку треба записати та десь використати.

Загатний глянув на себе в люстро — трохи стомлена життям, високочола, інтелектуальна людина. Худорляве обличчя, рання сивина на скронях, глибокі, замислені очі. Він узяв з валізи шостий томик Гегеля (п'ятий учора забув у редакції, спішив до Люди) і вийшов на вулицю. Ступав без поспіху, трохи опустивши плечі й голову, було ще чотирнадцять до восьмої, двох хвилин цілком вистачає дійти до їдальні. Коли вітався зі стрічними, високо підводив голову, ніби щойно пробудився од глибоких дум, без усмішки (в Терехівці всі при зустрічах чомусь дуже безглуздо вміхались одне одному, він це давно помітив),

але поважно, низько вклонявся. Хтось писав, уже не пам'ятає, що ввічливість — найкраща форма відчуження. Він знає, як дратує часом натовп його підкреслена інтелігентна чемність. Та ще з Гегелем у руці. Гегель і Терехівка. Діалектична логіка. Філософія історії. («Ви не чули, кажуть, з вересня району не буде, це вже точно, Галька-ветеринарша приїхала з області, чула на власні вуха, а ви нічого не чули?») Він купив дванадцять томиків у букініста, видання 30-х років, у чорній коленкоровій обкладинці, літери тиснуті золотом.

«Що це ви за книжку все літо носите?»

«Гегель, багатотомне видання».

«Вчитесь? Я сам нещодавно складав його. Вік би не бачити. Я на заочнім.»

«Не подобається?»

«Хто?»

«Та Гегель».

«Ха-ха, ну й гуморист ви. Я ж по філософському словнику... Та й ви не мучтесь, а візьміть філософський словник, жартома складете».

«Я вже скінчив університет. Гегель — мій улюблений філософ».

Дуже характерна розмова. У пику Терехівці він закохався б у самого диявола, не те що в Гегеля.

Зараз буде за дванадцять восьма. Десять секунд, щоб зійти на ганок і перетнути залу. Іван Кирилович привітався з буфетницею, вона навіть не глянула на годинник: з півроку дивилась і зводила брови. Тепер звикла, не дивується. Іноді переводить стрілки з його появою, якщо годинник лишився з ночі незаведений і відстав. Вклонився офіціантці. Вона несла склянку чорної кави. На столику під фікусом стояла тарілка манної каші, білий хліб і яйця на тарілці. У нього хворий шлунок. Якщо не поберегтись, може бути виразка. Він мусить харчуватися обачно. З кухні пахло смаженим. Шашликом. Шніцелем. Підгорілою цибулею... Він любить смажену цибулю. Тільки не дозволяти собі зайвих думок. Так можна розкиснути. Вирватися б до обласного центру та наїстися досхочу в ресторані. Він доведе їм, що має сильну волю. Десь на третій день по приїзді в Терехівку завідувач їдальні допитувався: «А якщо не прийдете за дванадцять до восьмої? Раптом вас не буде за дванадцять до восьмої?»

«Мене не буде лише тоді, коли я вночі несподівано переселюсь до іншого світу. Але ви нічого не втрачаєте. Я плачу за тиждень уперед».

Його відповідь довго мандрувала по Терехівці.

— Ви не читали Б'юля? — якось поцікавився Іван.

Завідувач зніяковів:

— Золя читав, а Б'юля не доводилося, здається. Стільки роботи, знаєте...

«Тільки не вистачало, щоб ти читав «Більярд о пів на десяту», — з полегкістю подумав Загатний.

Прочитав попередні сторінки про себе — гидко стало. Навіть ця історія провінційного «хвілософа», який усі свої двадцять сім років мріяв так улягтись, щоб боки не муляло, — гірша від істерії. Свідома спроба істерії, гра в істерію, симуляція — ось точний діагноз. А все тому, що, розп'якуючи про власну смерть, я не вірю в неї або щосили намагаюсь не вірити, лишаю для себе щілину, закуточок, де можна сховатися за слова, за щасливий випадок, за ілюзію. Проте ж ховатись нема куди. Не сховасься.

Сьогодні вранці пройшовся по саду, молодесенькі яблуні треба б соломою оперезати, скоро морози. Згодом подумалось: кому це треба? Мені, в усякому разі, воно ні до чого. Це я напевне знаю. Вже не те що яблук — зелених листочків не побачу. Звичайно, коли вмирають років під сімдесят, можна зігрівати в садочку свої старі кісточки, садити молодняк і мріяти, що онуки та правнуки, яблука смакуючи, тобі дякуватимуть. Ще одна людська ілюзія. А якщо тобі лише під тридцять і ти сам яблук не встиг наїстися, а тобі кажуть: досить... Можливо, це егоїзм. Кожен буде егоїстом за таких обставин. Нормальна реакція живого організму.

Цікаве спостереження: за останній тиждень моя хода змінилась. Раніше майже бігцем на роботу і з роботи: вдома по господарству турбот доволі, не гайнуєш жодної хвилини. Тепер мені здається, що чим швидше йдеш, тим непомітніше час спливає. А шкода ж, кожна секундочка на обліку, кожну мить хочеш відчутти, знаючи, що вона вже ніколи не повториться й дуже мало їх у тебе лишилось. Ось і ступаєш повільно, насолоджуєшся своїми рухами, думками, навколишнім світом. Взагалі, лише тепер зрозумів я всю відносність часу. Даремно ми метеликів-одноденок жаліємо: мовляв, дуже мало тішається білим світом. Дурниці. Для них день, певно, вічність, чи не довший за наше багаторічне життя. По собі суджу: зараз кожна доба для мене незрівнянно розтягується, ніби гумова. Скільки передумаю, відчуваю — раніше за місяць того не

встигав. А все тому, що не поспішаю жити. Прокидаюся рано — який там сон, ще висплюсь... Милуюся, стримуючи бухикання: наливається світлом кімната, дружина легко дихає, донька в ліжечку з боку на бік перевертається, сніжок на шибках шарудить, бузок під вікнами хилиться, півень-соня похапцем прокукурікає в хліві. Нарешті теща на кухні гримкотне чавунами; дружина прокинеться, одягається, а я все ще не поспішаю, дивлюсь, слухаю, смакую світ, ніби дитинча цукерку.

— Миколо, час уже корові нести! — нарешті прошепоче крізь двері теща, аби не розбудити онуки.

Тоді я підводжусь, відчиняю хлів, випускаю курей, несу з тещею чи дружиною цебро пійла корові. На цім моя господарська місія закінчується. До сніданку пройдуся садом, ще сутінковим, сіруватим (пізня осінь), потім снідаю, цмулячи кожну ложку супу (раніше, бувало, сьорбаш, на годинник глипаєш, давишся хлібом — ні задоволення, ні відчуття часу). За десять до дев'ятої (весною та влітку робочий день у районних установах з восьмої починається, інші півроку — з дев'ятої) біжить в амбулаторію дружина. Тоді сідаєш у крісло з якимось журналом у руках, але не читаєш та й ні про що не думаєш. Тільки прислухаєшся до цокоту годинника: цок-цок, цок-цок, цок-цок, цок-цок, уже на шість секунд менше лишилося жити, цок-цок, ще на дві, але ти не змарнував цих секунд, бо відчув їх. Треба буде купити пісочний годинник, але в терехівських крамницях його немає. У тому годиннику час перестас бути чимось вигаданим, невловним, він матеріалізується, його можна бачити, сам плин часу спостерігаєш; годинникові стрілки — теж непогано, але це радше символ, і до того ж більш статичний.

Десь о десятій прокидається дочка, кличе до себе, конозиться: теща одягає її, а я ніби не чую. Зараз для мене існує тільки час, бодай краплинку якого шкода загубити. Все, що заважає його відчувати, чуже й байдуже мені. За п'ятнадцять хвилин до одинадцятої — бібліотека працює з одинадцятої — одягаюся, виходжу на вулицю. Здається, що від ночі минуло не п'яток годин, а щонайменше тиждень. Радію тій ілюзії, всміхаюся молодому снігові, колючому вітрові, але теж жодних різких емоцій, — емоції відволікають, розпорошують увагу й силу.

Обережно ступаю по тихій, білій вулиці, а перед очима лише піщаний годинник, і золотистий струмок тече, тече...

Шість днів не виймав із шухляди зошита. Не міг писати — не вистачало нахабства. Спершу себе зрозумій до пуття. А ти не зрозумів, хоч вигадав добре, шана моїй винахідливості — відчувати кожну мить і в такий спосіб продовжити п'ять тижнів ледь не до вічності. Але вже третього дня мені стало лячно, далі страх ріс щогодини, ніби снігова лавина, яка котиться з гір. Він і змусив чесно озирнутись. Але позаду нічого навіть не бовваніло. Тобто в межах останніх днів. Ніби якесь провалля. Сіра пустеля — ні спогаду, ні сліду. Хай манюсінького. Погодьтесь, це дуже страшно, коли запитуєш себе: ти жив чи не жив ці дні і чи живеш сьогодні, зараз? А я ж смакував кожну секундочку, наче гіркий п'яниця останні краплини оковитої.

Поруч цього провалля з яскравою реальністю постали минулі дні, місяці, роки. Навіть найпрозаїчніша відпустка моя, перша в бібліотеці, коли за місяць огородив садибу парканчиком та збив з бракованих дощок хижку, — навіть вона лишилась у пам'яті. Я плентався уздовж загорожі, мацав штахетики, жердини, шапки забитих гвіздків — кожен беріг у собі секунду мого життя, а то й дві: це був справді зматеріалізований час. Кожен забитий мною гвіздок гальмував його квапливий біг — ця думка й зараз не дає мені спокою. Десь тут вирішення проблеми, яка болить мені.

Знаю, що не відкриваю Америки. Може, й глузуватимуть столичники: мовляв, усе це давним-давно відоме, ще Гете писав, що тільки робота зберігає мить, безсмертить людину. Але ж скажу вам, і до Гете писали... Я не претендую на відкриття. Кожна людина, навіть найпростіша, як люблять у нас казати, відкриває світ заново. Я й описую щойно відкрите мною. Не конечна мета головне (ми всі приходимо майже до одного й того ж), а дорога. Над цим теж варто поміркувати. Обернусь поки що до своїх Іванів та Хаблаків, аби ви не покинули цих сторінок, заморені моїм периферійним мудруванням.

Кожного ранку, прошкуючи до редакції, Загатний мав клопіт з вітанням. По-перше, він ніколи не запам'ятовував облич. На роботі, в установах, у клубі люди пливли мимо, наче на ескалаторі метро, не полишаючи сліду ні в пам'яті, ні в серці, бо Іван не цікавився ними. Аби знати масу, треба виявити кілька стандартних типів, а він їх досконало вивчив ще у війську. Тож і виходило, що Івана Кириловича знали всі терехівці, а він лише якийсь десяток найколо-

ритніших постатей, окрім, звичайно, редакційних колег та районного начальства. Змушений селищними традиціями вітатися з кожним стрічним, він виробив знаменитий загатнівський уклін (терехівські старожителі досі люблять копіювати його, згадуючи славне минуле селища за святковим столом після першої чарки. Це був геніальний синтез нарочитої, підкресленої ввічливості й заглибленої в себе стриманості). Хай знають, що хоч він і поруч них, і спішить одними й тими ж закуреними терехівськими вулицями на роботу, він все одно не з ними. Його уклін — тільки машкара: він віддає належну шану традиціям людського збіговиська, але втямте, які насправді довгі гони між Загатним і Терехівкою.

І ще одне бентежило Івана Кириловича в ці ранкові години — зустрічі з районним начальством. Аби поважати себе, доводилось і тут користуватися типовим проектом: холоднувате обличчя, легкий нахил голови, замислені очі, що пробігають по стрічному, не помічаючи його. Але це важко вдається. Навіть собі не признаєшся, як важко. Мабуть, вплив посередностей, що липнуть до сильних світу сього, наче вогкий сніг до чобіт. А може, ще армійська звичка.

Ніби йому не однаково, хто перед ним: терехівські вожді чи терехівська маса. Усі на один копил шиті. Щосили тулив губи, щоб не розвела їх догідлива усмішечка, а погляд не підсолодився хоч краплею улесливої теплоти. Мовляв, ми з вами — рівні, хоч зараз про це ані слова; тільки ми з вами знаємо ціну тим, хто вовтузиться десь далеко вниз, біля наших ніг. Такі думки гнітили Івана Кириловича, що мався за дуже вільнолюбну індивідуальність. Він намагався пересилити себе. Завваживши голову райвиконкому чи райкомівського секретаря, робив ще холодніше обличчя, ледь кивав головою, ніби й справді милостиво оцасливлював їх своїм вітанням, — усе зі страху вволити себе іншому Загатному. Начальники, звісно, гнівалися в душі, застерігши таку демонстративну неповагу, бо, як і всі у нас, були люди прості, щирі й трішки патріархальні: полюбляли, щоб перед ними запобігали.

Нарешті, стомлений майже п'ятихвилинною (од їдальні до редакції йти було чотири з половиною хвилини, і ще тридцять секунд лишалось, аби перейти двір та відімкнути двері) напругою нервів, Іван Кирилович звертав у редакційні ворота та з десяток кроків, до шовковиці, де знову потрапляв у очі колег, міг належати самому собі. Загатний

дуже любив ці десять кроків. Лише тепер по-справжньому насолоджувався ранком, вдячний дворові за перепочинок.

Скинувши на мить королівські шати, він уперше помічав небо — ще не спечне, голубе, свіже. Помічав айстри, сині, рожеві, білі, що пінилися уздовж стежок. Ніжні настурції ловили сонце та джмелів. Намистинки роси сріблились на стрілчатому листі пір'ю. Мишуваті горобці визбирували в траві під шовковицею перестиглі ягоди. Це був миттєвий подих чогось великого, справжнього, він збуджував та оновлював Івана після першого акту вистави перед наступною грою. Це був антракт. Ці кілька секунд Загатний думав лише про свою майбутню творчість (у загальних, приємних рисах). Він передчував їх, неповторно плідні хвилини натхнення, коли залишиться сам у прохолодних кабінетах редакції, схилиться над білим папером і засіє його темним плетивом своїх думок та образів. *Він іде в людський гвалт, в стовписько, в колотнечу, він хоче довести їм, що посередністю бути легко, вони ж і на те не здатні, не здатні на своє бездумне, рослинне існування, вони ниці в своїй ницості, він проштовхується крізь пітнявий натовп у коло, йому зав'язують очі хусткою, він презирливо посміхається ї...* Але додумає потім, колись, можливо, в обідню перерву, бо зараз на нього чекають. Ось вони — Дзядзько, Хаблак, Гужва, Молохва, Прієська, друкарка, Уля, — вони вже побачили, стежать за ним, зараз він привітається, антракт скінчиться, третій дзвінок, час на сцену. Чи не в тимчасовості та неконкретності уся принада цих десяти кроків? Вони чекають на нього. Що ж, беріть мене, розпинайте сім робочих годин, але ви, ниці, і не здогадуєтесь, що я не я, тут лише моя тінь, а сам я давно в своїй новелі, де я вільний бачити вас такими, які ви є насправді. І я насмішкувато зирю на вас з тої недосяжної для посередностей вершини...

— Доброго ранку, товариші!

Вони про щось балакали до його появи, реготали й пускали разом з насінням свіжі терехівські плітки. Холодна Іванова стриманість, наче ланцет, розтяла їхню безпосередність, сміх згас, балачки стихли. Загатному подумалось, чи не про нього тут пліткували. Невже встигли дізнатись про вчорашню зустріч з Людою?.. А втім... Поруч того, що він створить сьогодні, вся гидь світу...

Коли він повертав у редакційних дверях ключа, репродуктор на майдані протутукав вісім.

Сьогодні вперше за коротку журналістську діяльність початок робочого дня здався Хаблакові не святом, а службою. Не обтяжливою, правда, як у школі, в часи студентської практики, — тоді він ішов на заняття, ніби на допит: не поладив з класом, шестикласники глузували і з його зовнішності, і з прізвища. Зараз це було легке, трохи несерйозне розуміння необхідності: ось він відпрацює чотири години, потім година перерви на обід, потім ще три години роботи — і вільний, аж до наступного ранку належатиме собі, дочці та Марті. Навіть радів з незвичної легкості — так працює більшість, відтепер він палезатиме більшості, розчиниться в масі, а це приємно заколисує, і ніхто не киватиме, що Хаблак трудиться до сьомого поту, вечори просиджує над замітками, які інші лускають, мов горіхи. Він працює, як усі. Він безтурботний, як усі. Він байдужий, як усі. Як усі — магічні слова. І збудливий холодок у грудях, коли, опустивши очі долу, заглянеш у чорну прірву, куди можеш котитись, котитись і не сягти дна. Вночі він таки здорово налякався: ніби зняли раптово усі табу — все дозволено, варто лише захотіти. Ішов на роботу, буцімто молодий завойовник вулицями скореного, але ще не взятого, «на щит» міста. З таким настроєм люди виборюють собі ім'я, достаток, високу посаду. Чому Андрій Хаблак має відставати від інших? Із старомодних принципів. Дружина має рацію: «Ми дуже незатишно влаштовані, щоб навіть у дрібницях боронити особистість. Інший живе, наче гриб у теплиці, і то пасує на кожному кроці перед сильними світу сього». Так сказала Марта, і вона має рацію. Це лише вночі все видається страшним, трагічним. А розвидниться — самий дріб'язок, не вартий уваги. Він мовив дружині за сніданком:

— Усе думаю про того диявольського цуцика. Якось ніяково брехати. Ніби через квартиру підлабузуюсь до редактора.

Легко, трохи жартома сказав, не обмовившись і словом про чорну прірву, куди так легко скотитись, тільки ступи перший хибний крок.

— Ти можеш вважати мене обивателькою, вам, чоловікам, легко пишатися своїми чеснотами, а в жіночих руках домашнє вогнище, образно кажучи. — Андрій Сидорович здивувався з Мартиної розважливості, і на серці в нього потепліло. — Але я думаю, що за будь-яких умов треба обстоювати великі принципи.

Для дрібниць ми ще справді зовсім не влаштовані. В цивілізованім світі проста людина змушена поступатись

частинкою особистості. Без цих жертв неможливе співжиття. До них усі звикли. І ніхто не дивується. Він же занадто наївний. Хіба не соромно буде комусь признатись, що позбувся гарної посади й не отримав у райцентрі квартири через шолудивого редакторського песика? Не соромилися ж генії хвалити недолугі вірші ремісників, бо ремісники мстиві. Гуляйвітер, судячи з усього, — звичайнісінький ремісник у житті. Навіщо ж тобі удавати з себе хтознак-яку цяцю?

Вкотре повторює він ці слова, насолоджуючись їхньою логічністю й тверезістю! Ось сидять поруч нього, на лаві, під шовковицею, четверо колег. Хіба вони такі вже кришталево чисті? Дзядзько стелиться перед редактором, аж гидко хвилинами, нащо вже він, Хаблак, терплячий. Василь Молохва перейшов на братове, бухгалтерське місце, аби легше влаштуватись, коли район ліквідують. Гужва — ну, цей ще зелений, але теж не без хитрощів хлопець, знає, де як повестися, зайвим словом не обмовиться. Ніхто собі не ворог. Звичайно, Іван Кирилович інший, по-справжньому чесний та принциповий, нікого не боїться, ні до кого не підлещується. Але Загатний — велика людина, що випадково потрапила в Терехівку, не Хаблакові на нього рівняється. Загатний може дозволити собі чесність та принциповість. Та й діти в Івана Кириловича не плачуть.

Ось він заходить у двір редакції, високий, ставний, серйозний. Хаблакові не сімнадцять років, та іноді наважисься помріяти і бачиш себе хоч трошечки схожим на Загатного.

Цікаво, що скаже секретар про його нарис: редактора зранку не буде, отож тільки — через руки Івана Кириловича, звісно, доведеться дещо підправити, навіть самому Гуляйвітру секретар іноді вказує на стилістичні недоречності, а тут перший нарис, хвилюєшся, ніби перед державним екзаменом.

Хаблак ламає довгі білі пальці й заходить до редакції, пропустивши перед себе усіх своїх колег. Пропахлі тютюновим димом кабінети сьогодні вже не храм, на порозі якого хочеться зняти капелюх. Він прийшов сюди тільки служити, слава аллаху, згадка про нарис хоч на часину розвіяла тяжкі думи про редакторського цуцика, щоб йому вночі вуха миші від'їли...

— Товаришу Хаблак, — бобрається в своїх паперах Загатний. — Тут заплановано вашого нариса. Прошу на конвейєр.

Ви вже знаєте подальшу долю всіх моїх героїв. Тільки Андрія Сидоровича я поки що обминув. І мав рацію. Шануючи свою прихильність до строгої документальності, не хотів підсовувати неперевіраних даних. Хаблак не належить до тих людей, що плавають на поверхні й помітні здаля. Тихо пірнув він у провінційні хащі, у глухомань з перспективою непомітно зажити пенсії, коли б не журналістська братія. Якомусь районному газетяреві трапився вдячний матеріал. Він і прославив товариша Хаблака на всю область.

Від нас Андрій Сидорович поїхав десь за місяць після того дня, про який ідеться в романі. Окрім історії з цуциком, на те були й інші причини, але про них нижче. Таки правда, лишатися на газетярській роботі під рукою Гуляйвітра, та ще поруч блискучого й безжального Івана Кириловича Хаблаку не було сенсу. В одному з північних районів області саме відкривався новий інтернат, у якому вчителів забезпечували житлом. Ще б пак: лісовий хутір, лірика, романтика, — і ми позбулися колеги. Усі ці роки про нього — ні слуху ні духу. Раптом в учорашньому номері обласної газети читаю нариса про вчителя Андрія Сидоровича Хаблака. Виявляється, він розгорнув в інтернаті бурхливу діяльність: посадив з учнями молодий сад, веде літературний гурток, збирає бібліотеку сучасної літератури з дарчими написами майстрів красного слова (до речі, серед подарованих книг згадується збірка Івана Загатного, воістину, незбагненні шляхи господні...). Одразу подумалось, що пошлю комусь і я свою ластівку, але згадав про хворобу і... Не судилось мені дивувати світ красним письменством. Одне слово, відчувається — людина не чуже місце посіла.

Я вам скажу: тут нічого й дивного немає. В стосунках з Хаблаком важливо переступити через зовнішність, роздивитись крізь випадкову позлітку — постать, обличчя, всілякі дивноти, навіть прізвище — суть, душу людини. Загатний не зумів того вчинити, а може, й не хотів: висновки суперечили б усій його життєвій основі. Але ми після трьох місяців спілкування з Андрієм Сидоровичем відчували навіть легкий сум, коли він залишав Терехівку. Хоч досі не раз жартували з нього — така вже шкилювата людська натура.

Не тільки для інформації читачів, яким цікаво, що ж сталося з героями роману в подальшій життєвій

суєті, згадав я про Хаблакові успіхи на педагогічній стежці. Не сприймайте серйозно мого трохи іронічного тону. Чесно кажучи, я заздрю Андрію Сидоровичу. Особливо в моїм теперішнім становищі. Якщо людина знаходить себе в роботі, вважай, вона наполовину щаслива. А я здогадуюсь, що й сімейне життя у Хаблака ладиться. Автор нарису згадує і дружину його, Марту, яка математику викладає в інтернаті. Так і уявляються мені затемнені котеджі вздовж каштанової алеї (в нарисі є схожий малюнок), шерхит золотого листа під ногами, легка паморозь на чорнобривцях. Андрій Сидорович з Мартою заводять донечку в інтернатський садок (в Оксаниних долоньках каштани) і прямують крізь густий запах осені назустріч дитячому гомону...

Звісно, Хаблаків хутір — це ідилія, лірика. Моя б дружина засміялася: лірики на хліб не намажеш, коли до районного центру п'ятдесят ґрунтових кілометрів. А тут і область під боком, і до Києва по асфальту рукою подати. Але я в житті своїм не зазнав тієї лірики, й зараз трохи заздрісно, тужно.

Трохи зарано я втямив, що, ловлячи синього птаха, можеш і горобця не спіймати. Час був тривожний, безперервні балачки про ліквідацію третини районів області. Куди тицьнешся з двома університетськими курсами? І без мене писак вистачить, та й не кожен редактор візьме заочника. І з Терехівки не хотілося їхати, затишненьке селище, зручно. До речі, вже із своєю дружиною зазнайомився. Думки у нас схожі, характерами зійшлися, як то кажуть. Бібліотекою завідувала жінка головного лікаря району, а з моєю вони якісь там подруги. Лікар вчасно, ще до ліквідації району, п'ятами пакивав з Терехівки, а я посів місце завідувача бібліотеки...

Як не крути, як не одурюй себе, а доходиш висновку, що єдине, чому щиро віддався в житті, є оці зошити, оці німечні записи, які я зву для самовтіхи романом. Спершу бавився, рятувався від провінційної нудоти, від легкої роботи, потім захопився, посерйознішав, а тепер бачу, що вкладаю в них самого себе, і це єдиний воістину мій слід на землі. Глибоко й трагічно. Без пози. Яка може бути поза на краю могили? Тільки побоююсь, аби в ці сторінки себе не вклав щедріше, ніж героїв. Спішу занотувати свій найменший душевний порух, усі яскраві сторінки свого життя, що їх, на жаль, так мало. Адже знасш — ось-ось піде все з тобою у вічну вічність, і це єдина надія лишити на землі хоч тінь свою. Так туристи викарбовують

власні імена на знаменитих пам'ятниках, сподіваючись, потаємно навіть від самих себе, що через тисячу літ їхній слід відіб'ється в чийось очах: «Ми тут були...» І низка прізвищ. Я тут був, пишу я, і одне-однісіньке прізвище — Микола Гужва...

Ви бачили, як ховають військових? Попереду оркестру, труни, вінків товариші несуть на оксамитових подушечках ордени та медалі. Поховайте і мене так. Коли б я був маститий, хай би урочисто мовчазні друзі несли попереду жалобної процесії мої книги. Але я не маститий і вже не буду ним. Я навіть не певен, що допишу свого першого й останнього роману. Дружино моя вірна! Я в останні хвилини свої передам тобі заповітні зошити й прочитаю ці рядки. Хай колеги мої з бібліотеки пронесуть зошити перед моєю труною по мовчазних терехівських вулицях і хай суворо-гордими будуть їхні обличчя: він жив не марно!

Він тільки починав, а скільки б ще міг зробити!

Іван читав Хаблаків нарис. Зневажливо посміхався з примітивності одних абзаців, дивувався простакуватій наївності інших, кривився на чужі слова і штучні діалоги. А прочитавши, подумав, що раціональне зерно в матеріалі є, як для районки, згодиться, але після серйозної правки.

Загатний почав правити Хаблакового нариса. Перекреслював каліграфічні рядки педагога і швидко, впевнено цісав на звороті цілі абзаци. Нервові Іванові літери щедро засівали Андрієве поле, ховаючи під собою його недолугість і наївність. «Просто дивуєшся, як люди не вмють елементарно мислити», — думав Загатний і креслив далі, зсовуючи на край стола аркуш за аркушем — виправлені, підчищені, тільки передрукувати на машинці. Далі пішли різні почерки, Іван не придивлявся, хто писав, усі вони пишуть однаково погано. Авторучка вправно ковзала по рядках, зводячи багатоповерхові конструкції: Загатний був і архітектор, і муляр, всі інші — тільки підручні.

(Це й звалось у нашій редакції конвейером).

У мозку секретаря вже вимальовувалась майбутня газета — з виправлених та наполовину написаних ним самим матеріалів, з придуманих ним заголовків, з накреслених його рукою шпальт.

Івана ніскільки не обтяжувала ця одноосібна робота, вантажте більше, ще, ще, я підніму, я вивезу, тільки — що б ви робили без мене? Настане заповітна хвилина, я помахая Терехівці рукою з автобусного вікна, якої ви заспіваєте? Може, хоч тоді оціните, чого я вартий. А втім, якої ще подяки від людства йому забажалось? Воно спершу

спопелить, тоді дякуватиме, молитиметься навколішках. Така діалектика. Іван викликав друкарку:

— Ось матеріали з моїми правками. Підготуйте до здачі в друкарню.

Все. Якогога менше слів. І в новелі. Викласти самий кістяк, без лірики. Принцип айсберга. Нині час притч.. Дати клубок, а нитки хай намотує кожен, скільки зуміє: *Терехівка, задуха, натовп і самотній одинак...* Загатний узяв сьогоднішній номер газети, ще раз переглянув передову. Дурниця, а звучить, як могутня музика. Велика сила організованого слова. Організованого. Вишикуваного в колони, шереги, лави. Іван Загатний — полководець. Полководець слів.

— Улю, кличте товаришів на планівку!

Хаблак блукав під дверима секретарської, тер свої великі, грабасті руки, пив воду: відколи нарис пішов на знаменитий конвейєр — хвилювався. Мабуть, Іван Кирилович ось-ось покличе його, правда, досі він ніколи не кликав, коли правив Хаблакові замітки й кореспонденції, але ж це нарис, майже літературний твір. Нарешті друкарка винесла з кабінету секретаря жмут паперів, сіла до машинки. Редакційна молодь, котрій ще боліла її писанина, шукала свої матеріали. Нарис лежав на самому споді — Хаблака зсудомило. Спершу йому здалося, що закреслено найкращі місця, які він так старанно виписував, нижучи слово до слова. Але чим далі читав, тим ясніше усвідомлював, що викинуто красивості, банальні діалоги, які видавались йому багатозначними, мітингову патетику. Натомість з'явилися щедро посіяні секретаревою рукою точні, пружні абзаци, а то й сторінки. Нариса майже наполовину скорочено. Третину залишеного Іван переписав заново. Третину виправив, зводячи кінці з кінцями. Та ще подекуди визирали з-під Іванових рядків Хаблакові слова і вирази.

Кликали на планівку. Андрій Сидорович затис аркуші в спітнілій руці, ступив до секретарської.

— Куди ж ви? Мені передрукувати наказано! — гукнула навздогін друкарка.

— Конвейєр розстроїв товариша Хаблака, — захихикав Василь Молохва, клацаючи кісточками рахівниці. — Душа моя чує — зітнуться зараз...

Уже зібрались, уже Загатний звів очі й помацав ними стіну над головами колег, як протяжно, різко задзвонив телефон.

— З райкому, товариш Гуляйвітер, — мовив Дзядзько, що умів по дзвінку вгадувати, хто дзвонить: вмикала

й дзвонила телефоністка на станції, а її енергія, звісно, якоюсь мірою залежала від посади замовника. Хаблак раптом загадав — коли не Гуляйвітер, сьогоднішній день скінчиться щасливо, усе саме собою влаштується. Але коректор уже подала трубку Загатному:

— Борис Павлович...

Хаблакові зробилося гірко, ніби така дрібниця й справді впливала на хід подій.

— Я Гуляйвітер! Вітаю, Кириловичу! — гукав у трубку редактор, аж відлунювало. — Ми з тобою на коні! Не маю часу, зараз п'ятихвилинка між засідань, приїду — розкажу. Гігантський успіх нашої передової! Перший уголос прочитав на засіданні! Наказав видрукувати ще триста екземплярів газети, роздати уповноваженим, і хай їдуть у села, організують голосні читки. Передай наказа друкарні. Мене тут усі вітають. — Гуляйвітер захлинався. — Перший так і заявив: з почуттям, з уболіванням. Хай живе!

Він так і не дав Іванові Кириловичу обмовитися хоч словом, у трубці затутукало. Хаблак жадібно стежив за обличчям секретаря. Ані промінчика радості не засвітилося на ньому. Гірше — легка тинь бридливості лягла на уста. Навіть трубку тримав пехотя, трохи віддалік, ніби не міг дочекатись, коли вже перестануть баляндрасити про успіх продиктованої ним передової. Усім своїм виглядом Іван демонстрував, що ніколи не сумнівався в неперевершеності будь-якого ним народженого матеріалу, але цей камерний успіх зовсім його не обходить. Андрій Сидорович навіть образився трохи на свого божка: не слід Івану Кириловичу так демонструвати свою байдужість — сам перший секретар похвалив! Краєчком ока зазирнув у неможливе: як би він, Хаблак, радів з такої похвали! Ні, в байдужості Загатного справді було щось образливе для нього, Хаблака.

— Іване Кириловичу, дозвольте? — це Дзядзько. — Пропоную передову сьогоднішнього номера вивісити на дошку кращих матеріалів і сплатити автору підвищений гонорар.

— Надійшла пропозиція передову сьогоднішнього номера вивісити на дошку кращих матеріалів і сплатити автору підвищений гонорар, — безсторонньо повторив Загатний. — Хто за? Проти? Немає. Пропозиція приймається одностайно.

«Ну, підведися, скажи, — під'юджував себе Хаблак. — Хоч один раз зазирни у ту чорну безодню. Інші ж можуть. Чому тобі заборонено? Улестиш Загатного, а редактору про цуцика добре слово мовиш, дивись, посада завідуючого

відділу звільниться, тут і про тебе згадають, випробуй себе...»

— Товариші, — Андрій Сидорович підвівся. Потів, ламав худі пальці. — Думається, було б корисно, особливо для нас, молодих газетярів, провести семінар на основі передової, написаної Іваном Кириловичем...

Він не впізнавав свого голосу. Це був чужий голос.

— Передова продиктована за десять хвилин, у номер. Ми і без неї маємо на чім учитися, — несподівано різко обірвав Загатний Хаблака. Геть блідий, Андрій Сидорович опустився на стілець. Хтось хихикнув, чи не Молохва за стіною. — Приступаємо до справ. Перша сторінка. Передова — за редактором, матеріали хроніки по району організовує товариш Дзядзько, здати об одинадцятій двадцять. Товариші, занотуйте час, на десять хвилин пізніше — не прийматиму. Зведення про стан сільськогосподарських робіт за товаришем Хаблаком, здати об одинадцятій. Друга сторінка... Третя сторінка... — Кидав упевнено, строго, ніби диктував наказ про дислокацію військ за день до вирішальної битви. — Четверта сторінка — нарис товариша Хаблака, передрукувати й вичитати до дванадцятої години. Міжнародний огляд, куточок вихідного дня, поради садівника... Пропозиції є? Запитання? Завідувачам відділів подати заявки на подальший номер. Планівку закінчено.

Усі підвелись і мовчки вийшли — мужчини під шовковицю, викурити по сигареті після планівки, слабша стать — у складальний цех, обговорити новітні терехівські проблеми. Посеред кімнати стояв Хаблак з нарисом у руці.

— Ви маєте щось повідомити, товаришу Хаблак? — дуже люб'язно всміхнувся Загатний.

Андрій Сидорович сховав руки за спину й випростався. Ніяковість майже зникла, було лишень трохи лячкувато та нудило, буцімто в літаку.

— Іване Кириловичу, ви знаєте, як я вас... одне слово, я, звісно, дуже молодий газетяр, але... Ну, я не можу підписувати своїм прізвиськом виправленого вами нариса...

— Ви що ж, вболіваєте за свою славу у віках?

— Іване Кириловичу, це не мій нарис.

— Думаю, майбутні покоління вибачать вам мої правки. Усі великі люди колись почипали.

— Це не правки, Іване Кириловичу. Я дуже вибачаюсь... Ви написали мого нариса заново. Від мене там нічого не залишилось.

— А, ось воно що... Нездара Загатний підступно витісняє генія Хаблака. Ще один варіант знаменитої комедії «Мозарт і Сальєрі». Майте на увазі, оригінали зберігаються в архівах, і прихильники вашого таланту через тисячу років поновлять ваш текст, як тепер поновлюють давні фрески. Але чомусь мої правки влаштовують усіх, окрім вас, товаришу Хаблак...

— Я попросився до редакції не заради кусня хліба, Іване Кириловичу. На хліб я міг би заробити і в школі. Я хочу бути журналістом.

— Між нами кажучи, ви ніколи не станете журналістом, товаришу Хаблак. Це свята правда, і колись ви дякуватимете, що я відкрив вам на неї очі. З людини, яка півдня потіє над восьмирядковою заміткою, ще ніколи не виходило гарного журналіста, — Загатний холодно посміхнувся. — Ви нездара, товаришу Хаблак. Посередність. І чим раніше збагнете це, тим краще для вас. Кому-кому, а вам виступати проти моїх правок, м'яко кажучи, нетактовно... І не впадайте в істерію, мене це не розчулить...

Білий, наче аркуш крейдяного паперу, Андрій Сидорович повернувся і вийшов із секретарської, не причинивши дверей. Його важкі кроки довго гули в сусідніх кімнатах, потім довготелеса постать пропливла повз вікна, повз курців під шовковицею й почаланала (плечі уклякли, руки з паперовим жмутком за спиною) до воріт. Іванові стало шкода Хаблака, й себе шкода, й дуже гидко, аж не хотілося жити. Поправив краватку, перевісився через підвіконня:

— Товариші, сигаретку...

Перший підвівся Дзядзько. Але Загатний насупився: не хотілося пригощатись із Дзядзькових рук.

— А з фільтром ніхто не має?

З фільтром були в Гужви. Іван припалив, подякував, пішов у глибину кімнати. І раптом увесь вчорашній, отруєний сигаретним димом день хлюпнув у душу Загатного, прорвавши клятьби й тверді рішення. «Хлюпик, повна безвільність, від сьогодні починається новий Загатний, це для тебе останній шанс, скільки можна народжуватись і знову вмирати. Треба було сказати Хаблакові три слова: «Залишіть нариса собі» — і замінити його іншим матеріалом. А він намолов сім мішків... З варваром треба поварварському, ченці колись уміли гнuzдати свою хіть і свої пристрасті; лише так...» Іван глибоко затягся, одвернувся до стіни і тицьнув вогник сигарети в руку, трохи вище зап'ястя. «Не кажи зайвого, не кажи зайвого, не

кажи зайвого...» Дивився в стіну, рожеві кола виринули з білизни і кружляли, кружляли. «Будь безсторонній, як бог. Будь безсто...» Пахло паленим... Загатний персидхнув, відняв недокурок, дмухнув на ранку. Попіл розвіявся, мертво біліла спечена шкіра. Біле озерце поруч трьох рожево-синіх пухлинок. Коли без цього не обійтися, він спалить усю руку.

Іван Кирилович пошпурив сигарету за вікно й ступив до столу.

4

Багато міркував про себе, про Хаблака, і одна думка дедалі ясніше викристалізовується. Не страшна жодна прірва, жодне падіння, якби ми зродилися безсмертні. Боюся останньої хвилини, коли вже нічим себе не одуриш, коли побачиш короля голим. Боюся останньої жорстокої правди: усі роки гнався за маревом, а життя минуло, сплигло. Боюся зневажити себе за мить до скону.

Відколи дізнався про свою приреченість, щодня линияю. Одна за одною спадають з плечей блискучі шати і розсіпаються біля піг моїх у порохняву: кар'єра, спокій, гроші, речі, навіть сімейний райок. Всміхаюсь поблажливо до колишнього Гужви: дурнику, за чим гнався? Не звинувачую себе — живі про живе думають. Та коли б народився я заново чи зцілив мене щасливий випадок, я б жив інакше. Бо завжди пам'ятав би про останню хвилину, що рано чи пізно прийде. Страшно помирати, зневажаючи самого себе.

А втім, вельми вже молодецьки, зелено це звучить: жив би інакше... Зовсім як Іван Кирилович, який щоранку покладає розпочати життя спочатку. А він завжди є, вчорашній наш день, хитрий, підступний, рукастий, бовваніє в нас за плечима й чекає не дочекається, коли ми хоч у найменшому схибимо. Тоді зарежоче радо, закрутиться в шаленім танці, як перелесник, і поволочить нас у прірву, у вир, у наше минуле.

Тепер мені одне болить — хоч би вистачило днів, які мені ще судилися, щоб роман дописати. Тільки ж ковтати щораз важче, я помітно худну, вже й апетиту немає — і до їжі, і до життя, окрім хіба писання. Ночами кашель душить, щосили стримуєшся, чманієш під подушкою, а тоді як прорветься, як вибухне! Уже й дружина, помічаю, стурбована. Допитується, чи гаразд у мене із здоров'ям. А тут все частіше думка: може б, медицина, ескулапія

хоч на кілька тижнів доточила мені віку, адже існують якісь ліки. А що, як саме цих тижнів не вистачатиме, щоб дописати останні сторінки? Хто знає, доки я зможу мережити — може, так притисне, що й пера в пальцях не втримаєш. Тоді лишаться мої зошити сім'ї на згадку, зжовкнуть у шухлядах чи й у печі спонеліють.

І все моє зі мною в труну ляже.

Знову ж таки побоююсь: а раптом лікарі покладуть у ліжко, до спільної палати, колотимуть, різатимуть, заперечатимуть до останньої хвилини, і я тільки час втрачу, нічого не створю. Хоч круть, хоч верть — під черепочком смерть... Якесь дурне прислів'я ще з шкільних літ крутиться в голові, навіть вулицею ідеш, а воно у ритм стелиться: хоч круть, хоч верть — під черепочком смерть... Гидота. Треба бути вищим за це. Вищим од себе.

Так ось, про Івана. В його стосунках з колективом, що рано чи пізно мусили перерости і таки переросли в конфлікт, найбільше гнітило й дивувало мене, чому ця людина, що так хворобливо, непримиренно обстоює власну індивідуальність, не здатна терпіти поруч себе іншої індивідуальності? Загатний волів бачити навколо тільки сіре поле. Він був добрий та ласкавий до сірості, навіть любив простягати слабшим руку. Але найменша парость, що силкувалась випнутися з тої сірості, бісила його. Іван Кирилович чомусь вбачав у тім рості загрозу власній індивідуальності.

Був же колектив, — дорікнуть мені фахівці з виховання, — профспілкова організація. Чому вони не вплинули, не перевиховали свого члена? Були, скажу, і колектив, і організація. Були, та не перевиховали. Людині ж не сімнадцять, та й у сімнадцять спробуй перекувати. А коли за тридцять? І час такий неспокійний. Тільки й розмов — ось-ось район розженуть. У кожного своїх турбот вистачає. Газетних ортодоксів у нас не траплялось, усі люди випадкові в журналістиці, сімейні: хочеш правити — прав, лише б не примушував переробляти. За синіми птахами ніхто не гнався, гадаєте, лише я волів синицю в жмені мати? Проте якось не втримались. Вельми вже допекло всіх. Це десь під осінь, пам'ятаю, підморожувало вночі. Зібрались. Виступили. Сварили Загатного, поки не обридло. Він мовчав, тільки кури в багаті. Коли всі нагласувалися, сидимо, чекаємо, зараз виправдовуватись почне, каятись. Як годиться серед добрих людей. А він сидить, руки не підіймас. Головуючий:

— Вам слово, Іване Кириловичу.

А він спокійно так відповідає:

— Мені нема чого сказати.

Ми всі так і отетеріли. Стільки докорів, стільки критики вислухати — й жодних висновків.

— Що ж у протоколі писати? — запитую головуючого.

Той плечима знизує. Знову зашуміли й таки примусили Загатного висловитися. Підвівся, поправив краватку, руки за спину, чемний, спокійний, лише з обличчя дуже блідий, чоло морщить:

— Оце сидів, думав, у грубці помішував. Бачите, жарини скочуються до дверцят. Сизо димляться і за хвилину мертві, навіть не гріють. А інші жарини палахкотять, ще й сусідів своїх полум'ям обдаровують, бо живі... І нема їм смерті. Так ось, я жарина, котра горить...

І сів. А ви, мовляв, згаслі, мертві жарини. Я цитую точно з протоколу, в мене копія збереглась, бо я секретарював на зборах. Ну що його, вішати? Постановили: записати догану зарозумільцю, дати місяць строку, якщо не виправиться — вимагати в редактора звільнення Загатного з посади секретаря. А через три місяці указ про ліквідацію Терехівського району...

Протоколи профспілкові палили — Іван собі на пам'ять узяв...

І ще одне. Хоч я їй симпатизую Іванові Кириловичу, але не розумію його погляду на людей. Ну, хай я естетично не вихований, хай «Поема про море» мене не хвилює, а «Бродяга» хвилює, хай я більше люблю слухати ліричні пісні, а не класичну музику, хай вперше почув я про Хемінгуея з Іванових уст, хай я не маю жодних талантів — невже ж через те я якоїсь нижчої раси, що мене лишається тільки зневажати? Існують інші цінності, за якими слід поділяти людей, якщо вже він так прагне поділу. Тут Загатний чогось не домислив. Справді, він тричі ходив до кінотеатру дивитись «Поєму про море» й плювався від сентиментальних індійських фільмів, щовечора слухав симфонічні концерти по редакційному приймачу та проклинав футбол, зачитувався Хемінгуєм і, без сумніву, мав більше літературних здібностей, аніж усі ми в редакції. Але доброю людиною Івана Кириловича я не назву. Не позаочі пишу — і в очі йому казав це. Хаблака назву добрим, хоч він і недорікуватий, і смішний, і талантів літературних не має.

Можливо, я людина з маси, чогось тут не тямлю, можливо, це в мені периферійне кугутство гомонить, але такий уже я є і такий помру...

Андрію Сидоровичу впам'ятку, що Дзядзько сидів під шовковицею, коли він ішов двором. І раптом Дзядзько чекає на нього біля книгарні, вухатий, очі лукавенькі, ріжки під капелюхом, може, й копитця в гостроносих черевиках — містика! Тут би хоч хто здивувався. А коли ще засмучений до краю, забудеш і про стежку через городи.

— Андрію Сидоровичу, побалакати треба, як з другом, справжнім другом.

Дзядзько узяв Хаблака під руку і ніби прилип, зрісся з ним. Вони перейшли вулицю, ступили на тінисті алейки парку, між чепурних рядів жовтої акації. Сіли на лаву, затагнуту в кущі якоюсь парочкою, що полюбляє самотність. Хаблак легко скорився Дзядзьковій руці, думаючи свою думу. І слова колеги дійшли до нього лише згодом, ніби припливли з хтозна-якої далечі:

— Любий мій, сьогоднішній день у вашім житті знаменний. Ви причастилися великому богові на ймення життя. Ви поцілували хрест, відтепер ви несете його. Дозвольте маленький екскурс в теорію. Що таке життя? Питання вічне, як вічний космос. Не будемо демагогами, друже, будемо людьми. Життя — це височезна драбина у небо, по якій дряпаються найспритніші, а задні хапають передніх за п'яти. Але на драбині уже пестуни долі. Основна маса посередностей, як каже вельмишановний Іван Кирилович Загатний, внизу: юрмиться, штовхається, гнітиться, бо перше, аніж лізти по драбині, до неї треба дістатися. Це в загальних рисах, друже. Тепер ваша позиція донині. Ви стояли поза юрмищем і тільки спостерігали за боротьбою. Ви принципово не купували лотерейних білетів, хоч неодноразово на ваших очах вигравали. А люди видючі, заздрі. Хоч погляди всіх — на підніжжя драбини, а бачать, хто їхнім збіговиськом гребує. Тут, друже, безвихідь: і борешся — ворог, і збоку стоїш — ворог, бо міркують собі: запишався чи на щілину у натовпі чатує. Боротьба за існування! Ще товариш Дарвін відкрив — тепер усі вчені. Бували на автобусній зупинці, коли робочий день щойно скінчиться? А я бував. І не один раз. Спостерігав. Раджу й вам. Ну ось, і раптом при світлі дня, не одягши на лице жодної личини, ви кидаєтеся в стовписько й шалено працюєте ліктями. Так я розумію вашу недавню пропозицію щодо семінару по, будемо відверті, вельми голослівній і некомпетентній статті товариша Загатного. І це була ваша перша велика помилка. Бо в тих, хто штовхається навколо драбини, своя згодність. Ага, він стояв збоку, святенник, думав, ніби кращий, чистіший від нас, ну, ми

йому покажемо! І причавлять. А вам, якщо вже хотіли так несподівано рвонутися, треба було щілину нагледіти й хоч трохи задніх випередити з першого ривка, тоді б ті, хто лишився за вашою спиною, підштовхували б вас про всяк випадок, не з любові, звичайно а з розрахунку, що таки дістанетеся драбини і про них згадаєте. І не було б згодності між тими, що перед вами, і тими, що позаду. А це дуже важливо. Одне слово, наївно ви сьогодні вчинили, дуже наївно, хоч, визнаю, сміливо. З берега та у воду — відчайдуха. Люблю таких. Знову ж, виникає питання: навіщо я подаю вам руку в цьому табуні? А це вже почуття тонші. Це, коли хочете, моя слабкість. Були б ми поруч, на одній відстані од драбини, я б так молотнув ліктями, що годі вам змагатися. Але ви десь позаду мене, і я подаю вам руку через голови. Своєрідна людяність, гуманізм, шляхетність, бо в цьому юрмиську ніколи не знаєш, хто тебе обжене. Але кожному хочеться відчувати себе добрішим, ніж він є насправді. Ви зараз особливо вразливий щодо всіляких людських оман. Я буду для вас неоціненний помічник на вашій новій стежі. Бендер знав чотириста способів, як добути гроші. Я знаю чотириста способів лишитися шляхетним у цій колотнечі навколо драбини. Коли ж вам пощастить і ви пропхнетеся до драбини, станете хоч на перший щабель, в очах натовпу вас освятить перемога, й ті ж руки, що недавно штурхали вас, одягнуть на ваше чоло золотий німб. Тоді вам уже не знадобляться мої чотириста способів лишитися шляхетним, ви забудете невдачу Дзядзька, що лишився десь далеко внизу. Але я ніскільки не здивуюсь: такі закони боротьби. Це трохи сентиментально й сумно, але в наш час приємно бути сентиментальним, любити квіти, собак і кішок, читати в газеті про цуцика, якого один вчений варвар ударив головою об стовбур. Плакати хочеться, бідна тваринка, коли вже про це пишуть газети. До речі, сентиментальність — це один зі способів зберегти шляхетність. Я знав одного чоловіка, який приходив на службу раніше, щоб полити квіти, дуже любив усе живе, і мимохить совав голки в стільці своїх колег. Куди ж ви?..

Хаблак підвівся і, злегка заточуючись, ніби напідпитку, почвалав навпрошки, крізь акації, на головну алею парку. Припікало сонце. В голові чамріло — жодної виразної думки, сьогоднішній ранок все-таки заважкий для нього. Характером він тугодум, мусить обміркувати, зважити кожну дрібничку, а тут одразу стільки навалилось.. Апокаліпсична Дзядзькова драбина височіла в очах, і тисячі

Дядзьків у фетрових ширококрисих капелюхах та червоних синтетичних краватках дерлись угору. Це все треба переварити. А може, Дядзько жартував? А що, як він справді жартував? Збожеволіти можна, а ще спека зранку. Андрію Сидоровичу нарешті пригадалося, чого він пішов з редакції. Жадібно вхопився за конкретну рятівну думку: переписати в райвиконкомі зведення про хід польових робіт.

Коли Іван Кирилович ніс у складальний цех макети двох середніх шпальт, друкарська машина мовчала, хоч ще півгодини тому він наказав друкареві відбити триста примірників номера.

— Ви одержали наказ про додатковий тираж? — від порога запитав моториста друкарні, вайлуватого парубійка в чоботях і широчезних штанях.

— Одержав, — сказав парубійко й переглянувся із складачами. Складачі, а може, це здалося Іванові, (приступ неврастенії), загадково посміхнулися. — Піду заводити мотора...

Але не рухався з місця.

— Я оголошую вам догану, — суворо мовив Загатний.

— Так і знав, що догану сьогодні схоплю. Троячка наснилась...

Моторист потарганив свої чоботи через складальний цех з таким ентузіазмом, що можна було сподіватись — за півгодини він дійде до моторної. Всі засміялись, окрім Івана Кириловича. Він поклав макети на касу й пішов до виходу. Іванові часто здавалось, що інші знають більше за нього чи якимось передбачають хід подій. Зараз вони відверто тишилися своєю обізнаністю. Передчуття неприємностей хлюпнуло на Івана з їхніх тріумфуючих облич і зіпсувало настрої, що було вирівнювалось після сутички з Хаблаком. У дверях з'явився Гужва:

— Товаришу Загатний, вас товариш редактор до телефону, терміново...

Йому вчувся за спиною сміх. Озирнувся. Складачі уважно вивчали макети. «Звідки вони про все довідуються? Ненависне терехівське болото!» — тоскно подумав Іван Кирилович і ступив до телефону.

— Я, Гуляйвітер! Нестимете перед райкомом персональну відповідальність, товаришу Загатний. Я так і доповів першому. Я не маю бажання звальювати на свої плечі ваші обурливі помилки. Я попереджав — рано чи пізно таке безвідповідальне ставлення мусило призвести до прикрої помилки.

— Щось не пам'ятаю ваших попереджень...— проказав зимно й стомлено, дивлячись у зелене вікно.

— Не пам'ятаєте? Тепер ви можете не пам'ятати! Але свідок — увесь колектив. Я не маю зараз часу з вами дискутувати, перерва закінчується. Поки що я редактор, і ви будете виконувати мої вказівки. Перший наказав виїхати в село усім відповідальним працівникам редакції і прилюдно вибачитись перед матір'ю...

— Пробачте, — Загатний притис руку ранками до телефонного апарата, біль допомагав стримуватись. — Я нічого не знаю.

— Як не знаєте? Уся Терехівка давно знає. Ланкова, що рапортує у вашій передовій про успіхи й обіцяє зібрати кукурудзу достроково, загинула в автомобільній катастрофі три тижні тому. Газета трапила на очі хворій матері... Уже помчала «швидка допомога». Я оголошую вам сувору догану і попереджаю, що цим не обійдеться. Я...

Іван Кирилович грюкнув трубкою, пішов до вікна. Телефонний дзвінок різко, сердито рвонув тишу. Трубку узяв Гужва.

— Борис Павлович просить секретаря.

— Перекажіть, що я не бажаю з ним розмовляти, — голосно, аби вчув Гуляйвітер, мовив Іван Кирилович. Телефон затутукав.

— Він наказав повісити передову на дошку браку й не виплачувати гонорар, — Гужва обережно опустив трубку.

— Вішайте, — коротко відповів Загатний. Тільки не показати, що він засмучений. Йому все байдуже, його не обходять такі дрібниці, буря в калюжі, жодного зайвого слова: — Я ж не міліція, не реєструю нещасних випадків. У блокноті є прізвище, з місяць тому з нею розмовляв, була жива-здорова, кров з молоком, що нового, думаю, скаже, що про льон, те й про кукурудзу: «Працюємо добре, працюватимем краще»...

Усі мовчали, тільки Молохва почав розповідати черговий випадок зі свого газетярського життя. Загатний сів біля бухгалтерського стола, наче біля грубки в холод, — безтурботний плин розповіді заколисував і зігрівав. Хотілося зручно розлягтись на хвилях слів з сигаретою, хоч би диміти в стелю, не ковтаючи диму, ледве стримавсь, аби не попрохати. Зайшов Дзядзько, певно, ще нічого не знав про передову, й Загатного поманило до нього — хоч одна людина в редакції не тішиться з його невдачі: чомусь здавалося, що всі радіють з дурного випадку.

— Сидять товариш Хаблак в інспекції, переписують усі шістнадцять граф зведення,— почав ще від порога Дзядзько. Певно, Хаблак чимось дуже допик, бо він уникав казати про когось погано, навіть позаочі.— Кажу: «Візьміть екземпляр, райвиконком зобов'язаний на редакцію давати». А він: «Незручно, люди од руки переписували...»

Засміялись, бо звикли глузувати з Хаблакових химер. Іван — голосніше за всіх. Роздратування клекотало в нім, шукаючи виходу. Раптом яскраво пригадався вчорашній програш, сьогоднішня неприємна розмова. Від тих спогадів зовсім зіпсувався настрій. Саме лихо не ходить. А все почалося з Хаблака.

— Ви передали йому відділ? — з посмішкою на устах спитав Молохву, новоспеченого нашого бухгалтера.

— Що передавать? Оидечки — стіл, а в столі — план роботи на місяць.

— Так не годиться, — запалився Іван.— Ні чорнильного приладдя, ні календаря в нового зава...

— А в редакторській шафі — червона скатертина лежить,— на льоту спіймав думку начальства Дзядзько.

— І мармурове чорнильне приладдя зі столу редактора захопіть. Я своїм календарем пожертвую.

Іван Кирилович метушився, багато блягузкав, реготав — був дуже збуджений, від ранкової скутості не лишилося й сліду. За хвилину на Хаблаковім столі червоніла скатертина, щедро поквацьована чорнильними плямами, бундючилось чорнильне приладдя з білого мармуру, перекидний календар і канцелярська подушечка для печатки. А Загатному все було мало.

— Телефон! Заву потрібен телефон!

Апарат стояв на підвіконні біля друкарки. Іван Кирилович став гарячково розмотувати перекручений дріт. Нарешті телефон опинився на краєчку Хаблакового стола, і дріт повис над підлогою. Загатний узявся підсовувати стіл до вікна, і цієї хвилини в дверях з'явився Андрій Сидорович...

Дозволю собі короткий відступ. Мені здається, що цей епізод є кульмінацією всієї терехівської епопеї товариша Хаблака. Як би він не повівся пізніше, кожен його крок якоюсь мірою був результатом хвилини, про яку йдеться. Навіть саме рішення повернутись до педагогічної роботи народилося тепер, хоч визріло трохи пізніше. Звинувачувати в чомусь наш колектив не доводиться, бо Андрій Сидорович справді не годився в журналісти, а пожартувати в усіх редакціях люблять. Інша річ, що жарт з телефоном

був дуже злий, якийсь диявольський жарт, як усе, що починалось від Івана Кириловича. Хаблак був стомлений вчорашньою поїздкою, турботами про сім'ю, okazією з цуциком та нарисом, а особливо сутичкою з Загатним, у якому досі бачив свій вимріяний ідеал газетяра, і йому бракувало одного влучного поштовху, аби зірватися з усіх гальм. Тим поштовхом став Іванів жарт.

Андрій Сидорович був украй знервований, він не тямив себе і, гадкую, не пам'ятає, що кричав тоді. Загатний намагався бути зовні спокійним, ховався за іронічну, зневажливу посмішку, але відчувалось, що не чекав такого вибуху й був прикро вражений, навіть переляканий. Я теж не пам'ятаю всього, що вигукував Андрій Сидорович. Зрозуміло, збудження передалось і присутнім. У мене навіть руки тремтіли. З цеху вибігли робітники друкарні. Ми боялися, що Хаблак і Загатний зчепляться битися. Правду кажучи (і між нами), дехто з наших шкодував, що Андрій Сидорович не вліпив секретареві доброго ляпаса, то була б інтелігентика наука, ліпша за словесну. Але це вже, звісно, лишень так, щоб докинути. Не подумайте, ніби я за хуліганство. Бувають випадки, коли відчуваєш безсилля слова. Передаю лише те з Хаблакового монологу, що збереглося в пам'яті:

— Так, нездара я, посередність. Але хіба ваші таланти дають вам право знущатися з мене? Я таки мрію про журналістику, але коли всі справжні журналісти схожі на вас, хай вона загине, та журналістика! Таких треба в колиці души. Змалечку. Аби й собі, і людям світу не застували. Я вас любив, я схилився перед вами. А зараз, думаєте, ненавиджу? Це була б завелика честь для вас. Я вас жалію. Я, нездара, маса, посередність, я, Хаблак, з якого ви глузуйте, якого в душі й на копійку не цінуєте, я жалію вас, талановитого, інтелектуального Загатного. Та ви й самі себе не любите. Ви ненавидите власну душу. Ви проклинаєте її. Але живете з нею. Бо то ваша суть. А від власної суті куди подінешся? І тому мені дуже жаль вас. Я щасливіший од вас, бо я — людина...

(Не буду переказувати всього, що запам'яталося з Хаблакового крику. Неприємна історія. Згадати соромно. Єдине — вона розбудила пригніченого невдачами Хаблака. Вона змусила його шукати людської гідності не в талантах і навіть не в розумі, а в чимось іншим, глибшим, людським. Можливо, в доброті).

Ця сутичка допомогла Андрію Сидоровичу вибрати рішенець, на перший погляд дріб'язковий, але він скерував

усі подальші кроки його. Щодо Загатного — то про це згодом. Видихавшись, знесилівши від істеричного крику, Хаблак пошпурив на червону скатертину зведення і пішов з редакції. В Загатного вистачило сили підняти кинуті Хаблаком папери та зачинитись у своєму кабінеті.

Але я вже не милувався тою витримкою.

Давно вже ми з вами не копали в глибину, не знімали нашарування років. Будьмо ж археологами, що шукають початок усьому на вістрі заступа. Минулого разу я розповів про армійський період Іванового життя. А що ж було до того? Які поштовхи формували цей неабиякий характер? Справді, ніби в археологів: чим глибше копаєш, тим цікавіше стає. Здається, ось-ось сягнеш суті всіх речей. Що ж, обережненько зчистимо перший армійський рік — і перед нами оживе Іванова юність. У своїх вечірніх сповідях він любив згадувати ці два роки між ремісничим училищем та військом. Навіть трохи романтизував їх.

Працював у місті, неподалік — село, приїздив додому в темній формі зі срібними молоточками, гарний, штани — кльош, дужий. Хлопців у селі мало, дівчат багато, Іванко-Івасику... Іде недільними вулицями — баби попід тинами шепочуться: «Чий такий красень?» «Та ж Загатної». — «Ось тобі й Буйвол». — «Так це той, що Буйволом у школі дражнили, що на цвинтарі з самопала стріляв? Ніколи не подумала б, як діти ростуть. Наче городський. Драстуй, зятьок...»

Світ сотворили, аби було де пишатися першому парубкові на селі Івану Загатному.

Одного літнього дня... Так чи майже так починаються всі оповідання. Власне, заради цього випадку я й пишу про Іванову юність. Не буду додавати від себе ані слова. Я записав цей монолог після чергової сповіді Загатного, маючи надію (усі ми грішні) написати ліричне оповідання. Тож одного літнього дня погостювати в сільських родичів приїхали дві столичні студентки. А тепер, як кажуть по радіо, вмикаємо запис — голос Загатного:

— Біля клубу танцювали. Пилюка, регіт, дівочий вереск у сутінках, гармошка рипить, шерех соняшникового насіння, лущиння сільовували під ноги й на плечі сусідів. І вони збоку — глядачі. Мовляв, сільська екзотика. Струнки, чепурненькі, білі лица, міські плаття, міська говірка. Хлопці перештовхуються, мимо курсують, але ніхто не наважиться зачепити. Я поправив ремінь на казенній гімнастерці, з-під козирка на чоло пасмо чуба — і розвалькувато, вневнено до них. «Пардон, — кажу.

Чудовий вечір. Екзотика...» Тоді я хоч мало читав, але виписував і завчав усілякі культурні слова. «Гарний вечір, — відповідають. — «Теж у гості?» — мовляв, і я не сільський, дивлюся на все це зверху. «В гості...» Я ліву ногу вперед, руки за паска, ніби фотографуюсь: «Безкультур'я...» Вони промовчали. Вперше тоді мене шпигонуло. Так кортіло побалакати про те, яким примітивним бачиться їм село після міського життя, вони ж — ані слова. Ну, думаю, ми вам продемонструємо. Розштовхав танцюристів, гукаю на весь майдан: «Вальса давай!» Зарипіла гармошка. Вальс не вальс, а щось схоже. Беру одну студентку за лікоть: «Пардон, дозвольте...» Вона спершу ні та ні, але я був упертий. Почали ми вальсувати. Зізнаюся, до того вечора я двічі вальса пробував. І все з хлопцями. В гуртожитку. В селі ж тоді, окрім польки й карапету, нікого не знали. А тут ще пісок, вибоїни, куди ногу не поставиш — не так, чавлю своїми казенними її пальчики в босоніжках, шарпаю туди-сюди. Напа дівчина уже й плюнула б спересердя, а вони терпять, бідолаха. Боявся, що осоромить мене в рідному селі на все життя, від того ще дужче дерев'янів. Одне слово, не танок, а мука і для мене, й для неї. Щастя — музиці обридло для одної пари пиляти. Одвів її до подружки, ще раз «пардон» мовив і почав заливати, як у нас кажуть. Ніби людина, що з крутої гори біжить і ледве встигає ногами перебирати. І знаю, що треба гальмувати, а не можу. Злість бере, хочеться довести, що ти їм рівня, а вони відповідають дуже ввічливо — і край. Особливо паузи нервували мене. Мовчать після мого чергового анекдота, а самі ніби розмовляють поміж себе. Буцімто якусь таємну мову знають. Майже фізично відчував скло, яке поміж мною і ними. Я був тільки мухою, що об те скло безнадійно товклася.

І не в одязі була річ, не в міській балаці і не в сільській — вони знали щось таке, чого я не знав. Вони були розумніші за мене, інтелектуальніші, як тепер кажуть. Весь мій міський лак, усі переваги першого парубка губились у світлі, що струменів з їхніх (якихось дуже живих) очей. Можливо, розповідаю трохи фрагментарно, але вперше того вечора відчув я подих інтелекту і зрозумів, що є сила внутрішня, дужча за усі біцепси. А мені не вистачало тої внутрішньої сили. Її могли дати лише знання. Я ще провів гостей додому, міцно взявши їх під руки, знову безперервно щось теревенив, але з кожним кроком, з кожною кумедною сільською «сторією» рвалися нитки, що сднали нас. Моя красномовність швидко вичерпалась, я переживав

жорстокі хвилини — нам не було про що розмовляти. Ми існували в різних площинах. Знайомий вам такий геометричний термін?

Я добросовісно переписав зі старого блокнота конспект Іванової сповіді. Ще раз перечитав. І одна особливість її впала у вічі. Власне, я й раніше помічав її, але не надавав значення. Зважте: усіма своїми екскурсами в минуле Загатний намагається виправдати себе теперішнього. Втрачається розвиток характеру, факти і настроїв відверто підгасовуються. Звідси висновок: описуючи Іванове минуле зі слів самого автора, не можна особливо покладатися на його об'єктивність. Іншого ж джерела інформації я не маю. І ще одне, але з цим ми стрічалися раніше. Помітили, що Іван жодної хвилини не був з дівчатами таким, як є? Він лицедіяв, грав міського, цивілізованого, як висловлювався пізніше, парубка, і награна ця бравадна культура помітно блідла на тлі справжньої освіченості. Звідси й скло, і відчуженість. Я теж народився в селі, теж зустрічався з приїжджкими, і хоч ми чимось різнилися, та я ніколи не почувався серед них голим королем. Бо я лишався таким, як є, й інакшим не намагався бути. Але, без сумніву, цей вечір дуже вплинув на Івана Кириловича та якоюсь мірою штовхнув його до науки.

Інша річ, дивнуватий присмак цієї okazji; боцїмто освіта дає перевагу над людьми. Воно, звісно, ніби й так, недаремно ж кажуть: ученому — світ, невченому — тьма, але в зовсім іншій світлі, ніж це видається Загатному. Тут виникає вмотивована підозра: невже Іван й університет штурмував, аби лишитися першим хлопцем, тільки вже не в селі? Та не будемо судити ближніх, то й нас не судитимуть. Час усім судія.

Іван креслив макети, підписував матеріали до друку, вигадував заголовки, рубрики, шапки, виписував гонорар за сьогоднішній номер, стругав олівці, розводив водою загусле чорнило в каламарчиках, хоч і писав авторучкою, навіть замінив вимочку у прес-пап'є. Але будь-яка робота колись та закінчується, і десь під обід він спинився, знесилений, переможений. Далі не було куди тікати. Та й загадав би він якусь спільну роботу — робота вже не прийняла б його. Він зараз був дуже порожній. До плачу. Навіть бажань жодних. Окрім одного: коли б день вернути назад і щоб нічого не сталося, особливо недавньої сутички з Хаблаком. Гидко. Справді, гидуєш себе. Ніби в багні вивалювався. І вже не обмиєшся. Ненависне відчуття бруду та

протягів. У всіх стінах щілини, а в щілини дме студений вітер. Ще вчора він мав ліки від цього незатишку. Піднімав трубку, на тім кінці світу дзюрчав дзвінок і тихий голос (її голос) відповідав: «Інспекція слухає...» Якщо всі агрономи були в роз'їзді, вона так само тихо казала: «Приходьте...» Він брав блокнот і прошкував у райвиконком, інформуючи коректорів:

— Я в райвиконком, за даними для передової...

Він сидів просто неї з блокнотом на колінах, їх розділяв лише стіл, сонце золотило лисини канцелярських столів, запах жасмину й любистку — з райвиконкомівського саду, і він міг промовляти, скільки захоче, — він грівся в її очах, в її ненаграній, щирій цікавості. Вертався до редакції, коли в грудях танула крига. Так було до вчора, але вчора він забажав волі й тепер її має. Він не шкодує, ні, але коли-не-коли буває дуже зимно. І хочеться продовжити гру, уявивши, що вчорашнього вечора не було.

— Сільінспекцію, будь ласка...

— Іспекція слухає, — перервав дзюрчання Людин голос.

Іванові здавило горло. Але не було часу поглузувати з власної сентиментальності.

— Загатний. Дані по буряках на вчора вже поступили?

— Так.

— А ваша агрономія не роз'їхалась?

— Ні, — дуже лаконічне.

— А коли роз'їдеться? — благав Іванів голос.

— Я не цікавилася, — сухо прошерхотіло в телефонній трубці.

— Пробачте...

— Прошу...

Дуже ввічливо. До сказу. Ввічливість — найкраща форма відчуження. Сам учив її цьому. І це знущальне «прошу» — від нього. Що посієш, те й пожнеш. Дурне прислів'я. Жнуть у багато разів більше, ніж сіють. Але він не бажає про це думати. Раз, два, три... Думай про інше. Думай про інше. «Непогано, що Діоген був приречений на заслання: там він узявся до філософії» (Григорій Сковорода). І все ж — проклята Терехівка. Збожеволіти можна. Іван увімкнув приймача. Передавали виробничу гімнастику: «Раз-два-три... Раз-два-три...» І весь рік, і щоранку, і хтозна-скільки років — «раз-два-три, раз-два-три...» Окрім Терехівки, він ненавидить гімнастику. «Раз-два...» Вимкнув.

Подався в складальний цех повз друкарку, що принесла свіжі газети, незалежно й гордо, ніби нічого не сталося і не мусить статися. Вони звикли, що йому не пишуть, а коли й пишуть, то до вимоги, на пошту, але навіть вiproстані плечі його волали рятівного: «Вам, Іване Кириловичу, лист...» Друкарка мовчала, і в складальному цеху всі мовчали, зайняті роботою, жодних запитань. Він чітко креслить макети, він талановитий секретар, він талановитий адміністратор, соняшник у вікно, сонце, сонечко, осоння, провінція... Повіситися мало! Він знову почвалав повз друкарку, що розклала кореспонденцію, оточена газетярами, та знову ніхто не озвався до нього й словом, можливо, на пошті є, але подзвонили б, йому дзвонять, коли надходять листи (це так рідко буває). Під шовковицею стояв мотоцикл, біля мотоцикла навкарачки — Гужва з ключами в засмальцьованих руках.

— Ну, Миколо, сперечаймося нарешті, що я не своєю смертю скінчу дні свої?

— Я людина невіруюча, Іване Кириловичу, але все одно гріх. Раптом справді, тьху-тьху... Та й з ким тоді я розіп'ю коньяк? Ви ж не воскреснете заради цієї урочистої хвилини?

— З товаришем Хаблаком розіп'єте, за моє здоров'я, — проказав Загатний. Йому кортіло, щоб хтось хоч словом обмовився про Хаблака, так смоктало за душу, але Гужва, як і всі навколо, мовчав, ніби нічого не сталося годину тому.

— Зберете по карбованцю на вінок, профспілка виділить, Гуляйвітер виголосить промову, він любить промовляти, потім ще по карбованцю — і в чайну, за упокій душі. Товариш Хаблак скаже здравицю, смерть з усіма примирює, смерть — миротворець. «Усе трава і лушпиння, усе прах і тлінь, усе минає», — учив старець Сковорода. (Хвилинку уваги, даруйте, та ось іще яскравий приклад недоброчесного цитування Іваном великого філософа-демократа. Я відшукав ці рядки. Справді, вони є в Г. Сковороди, і я вже приготувався звинуватити його в песимізмі. Та ось закінчення думки, про яке свідомо не згадує товариш Загатний: «Серцем людина вічна». Розумієте? Тобто філософ обстоює прогресивну, прийнятну для нас ідею: людина безсмертна в ділах своїх. Ще раз даруйте. — М. Г.) — Ха-ха-ха! Могилу обсадите квітами, поставите цементований окоренок і напишете бронзовими, під золото літерами епітафію, хоча б на зразок отакого:

Тут лежить Загатний Іван.
Пес! Поруч брата стань...

Іван Кирилович полюбляв і умів мудрувати про власну смерть, особливо під настрій.

Гужва подавонював ключами вже десь під мотоциклом, він справді лише вбирає у себе без будь-якої віддачі, він навіть не засміявся, й Іванів жарт повис у повітрі, гарячому, спечному повітрі. Сонце мліло над випаленим двором, ніби тисячоватна лампа якраз над головою у фотоательє, коцюрбилися пелюстки красоль на клумбах. Загатний ще раз пройшов повз друкарку (лист міг загубитись у газетах), але вона вже розіклала газети й вовтузилась із підшивками. З вікна осоння видавалось ще спечнішим та важчим, ніж було насправді. Іван сів до столу, опустил голову на руки — м'яч, з якого випустили повітря.

Я думав про актора, який весь вечір живе тільки для глядача. І ось вистава закінчується, глядачі роз'їжджаються по домівках, актор лишається в порожній залі — будь-яке лицедійство втрачає смисл, час нарешті стати самим собою. Чи кожен здатен відпаяти себе після святкових рампових вогнів, бурхливих оплесків, вигуків, квітів, головне ж — після довгого лицедійства, до якого так звик? Гадаю, далеко не кожен. Більшість акторів, мабуть, відчують у душі порожнечу. Трохи по собі суджу — уже повідомляв, що брав участь у шкільному драматичному гуртку. А може, це після нервової перенапруги, маятник, так би мовити, туди-сюди, туди-сюди, читали у восьмому номері «Знання — сила»?

Написав я про актора, аби пояснити, яку порожнечу відчував у собі час від часу Іван Кирилович. Бо без пояснення, без наголосу на цім його стані, який періодично повторювався, образ мого героя буде неповний. Але таке порівняння теж не відзначається повнотою. Це лише один бік медалі, як кажуть. Я наслідую самого Івана. Той, відчуючи, що наближаються години порожнечі, душевної депресії, щосили лаяв Терехівку, котра таки доведе його до божевільні. Чи завинила тут Терехівка? І так, і ні. Повільні, осінні ритми провінційного містечка не збігалися з ритмами діяльного, експресивного Івана Кириловича. Звідси ряд непорозумінь і дрібних конфліктів. Але не це головне. Адже пульс редакції помітно частіший, ніж багатьох районних установ, хоч би в силу чіткої періодичності газети. Хто йому забороняв сповна віддаватися роботі?

Щось дуже по-науковому заспівав я — депресії, експресії, ритми. Начитався технічних журналів. Останній

тиждень ніякої белетристики не можу читати, всюди фальш відчуваю. Герой, наприклад, серенаду коханій співає, а я йому: «Якої б ти заспівав, дізнавшись, що за три тижні капут тобі буде і черви тебе точитимуть?» Гортаю підшивки технічних журналів, там хоч якась конкретність є. Заспокоює.

Щодо науковості, то я б і загогулистіше міг утнути, невагомість космонавта і невагомість Загатного, порожнеча космосу і порожнеча Терехівки, і таке інше. Але поспішаю. Хтозна, можливо, це остання сторінка мого геніального роману... Бідолашне людство! Скільки воно втратить! У мені несподівано збудився гумор. Завтра їду в міську лікарню. Без папірця звідси не приймуть, але я зайду наприкінці прийому, коли вже не буде черги, скажу, що раптом стало погано, впрошу, вблагаю лікаря, хай зазирне в моє горло. Хоч вони й не скажуть, якщо рак, але я по очах зрозумію. Стану в дверях і проголошу їй чи йому: «Тільки чесно, скільки мені жити лишилося? Маю важливу роботу й мушу знати, на скільки розраховувати, будьмо дорослими людьми, лікарю...» Він назве місяць чи, може, три тижні. Тоді тиждень я відкину (в останні дні звалить, уже не розженешся з писанням), лишиться моїх днів п'ятнадцять-двадцять, складу план роботи, скільки сцен лишилося домережити, менше про себе, більше про героїв, і таки допишу роман. Єдиного боюсь — аби силоміць у лікарню не поклали чи в Терехівку не повідомили. Бо почнуться ойки та зойки, вже й без того дружина підозріливо поглядає: «Чомусь ти ніби схуд», — каже...

Але будьмо оптимістами! Намагався сьогодні густити, як Загатний, коли йому зле, але ще тоскніше стає. Хоч дали, здається, уже й нікуди...

До побачення на тім світі.

Ауфідерзейн.

«На тім світі» по-німецькому не вмію сказати, хоч двадцять років німецької вчив. Даруйте... Ха-ха...

!!!!!!! Про мій стан можете судити з цих знаків оклику. Я їх тут півсторінки наставив. Пишу наступного дня, ввечері. Щойно з автобуса. Тільки жодних емоцій. Я й так витанцьовував у дворі лікарні. Збожеволів з радощів. Трапляється. Я весь зараз зітканий з цього слова: житиму! Житиму! Житиму! Житиму! Житиму! Симфонія. Полонез. Бетховен. Штраус. Глюг чи Глюк. Не пам'ятаю. Був такий композитор. Плювати мені зараз на всіх композиторів. Я житиму. Я житиму. Подробиці завтра. Подробиці листами. Привіт поштареві. Жду ответа, як соловей листа.

Подробиці завтра. Я іду спати. Я іду спати. Я житиму. Я житиму!

Ви коли-небудь народжувалися вдруге?

А спробуйте...

Звернуло на другу — повз редакцію від центру Терехівки поспішали на обід службовці, метушливі, якісь занадто діловиті; вони розсмоктувалися селищними вуличками і завулками, зникали під солом'яними й бляшаними дахами, наче ілюстрували відомий заклик до спілки села з містом. Івану Кириловичу більше подобалось, коли за годину вони вертали з обіду — приглушені ситою сільською їжею, з переповненими черевами. Кроки їхні повільні, трохи ліщуваті, й очі дрімотно-ласкаво мружаться до сонця. В усякому разі такими уявлялись йому ці щоденні циклічні маніфестації.

Загатний стояв біля вікна й іронічно посміхався. Руки складені на грудях. Редакція спорожніла, тільки під шовковицею редакційні холостяки грали в шахи. Його сколихнуло, коли уявив себе в тій череді: голодна, поспішна хода до їдальні й сонна — крізь масну спеку назад. Він не піде обідати. Можливо, пізніше. Винити б чогось холодного. Ніякого апетиту. Ні до чого. Повна мертвотність. Душевний штиль. Штиль — коли ні вітерця. Спущені вітрила. Порожнеча. Трупний запах. У спеки трупний запах. Якусь би розрядку. Хоча б гроза, дощ: вибігти у двір і танцювати під градом та блискавками. Задуха.

Редакційним двором котиться Параска Пантелеймонівна, бібліотекарка парткабінету, яка вона повнюца, аж салом трясе, на терехівських хлібах вони всі тут гладкі й перелякані од народження, щогодини нова чутка, реорганізація району, кохається в терехівських плітках, склад новин, елеватор пересудів, а вже від неї — по установах, телефонізація, механізація, техніку на службу людині, сьогодні грози не буде, пектиме весь день, він ненавидить Терехівку, розімлілу від спеки, і пісок хрускотить на зубах, бібліотекарка вже стукає в двері:

— Прошу...

Параска Пантелеймонівна розпливалась на порозі в усмішці, що зичила радість і щастя усьому світові:

— Драстуйте, Іване Кириловичу? Що новенького?..

Це були її ритуальні слова, Загатний чекав на них. Підкреслено байдуже відповів, опустивши очі:

— День добрий. Та таке...

Жінка злегка насторожилась:

— Хіба що?

Іван пересунув папери на столі, відчинив шухляду й розуміюче всміхнувся:

— Ніби не знаєте...

— Ой, Іване Кириловичу, й гадки не маю, грім мене побий, коли я хоч слово чула,— обличчя її благало,— Іване Кириловичу, слово честі, тільки між нами, я для вас і книжечку, що ви просили, приберегла...

— То ви не знаєте, що завтра буде? — дуже серйозно спитав Загатний.

— Що? — Її очі тривожно округлились. Чутки про реорганізацію все певніші, а вони з чоловіком нещодавно побудувались у Терехівці: — Невже?..

— А ви нікому? — Загатний недовіриливо обмацав поглядом вікна.

— Та ви що... — майже образилась Параска Пантелеймонівна, хоч не спроможна була затаїти від першого стрічного жодної дрібниці: — Ви ж мене знаєте, Іване Кириловичу...

— Двері щільно? — кинув Іван.

Він насолоджувався хвилиною, намагаючись не дивитися на сцену збоку, щоб не оцінювати себе. Жінка навшпиньках пішла до дверей, пишне, холодцювате тіло здригалось в ритм ході. Двері були зачинені щільно.

— То ви не знаєте, що буде завтра? — йому захотілося випити, упитись, напитися, сп'яніти.

— Що? — з глухою урочистістю прошепотіла Параска Пантелеймонівна.

Загатний перечекав, намагнічуючи тишу, ввібрав у плечі голову і, таємниче, спідлоба дивлячись у зблідле обличчя гості, прошепотів самими губами:

— Се-ре-да...

— А щоб вам! — гукнула Параска Пантелеймонівна по хвилі, отямившись.

З її обличчя довго не зникало передчуття чогось незвичайного, страшного. Вона все ще стояла на порозі великої, жаданої таємниці. Згодом усміхнулася ніяково, зрозумівши, що з неї зле покепкували. І непомітно вислизнула надвір, забувши, за чим навідувалась до редакції.

А Загатний реготав. Сухий, безрадінний регіт трусив, підтопував його. Іван не тільки радо корився тій вибухлій силі, а й прагнув її, накликав, підстьобував, боячись тиші, яка примусила б зазирнути в себе. Вже несила сміятися — задихався, гортаючи закляклыми пальцями папери на столі, і все одно вичавлював з грудей штучні клетоти. Хтось

мусив його зараз порятувати, взяти Загатного від Загатного й повести бозна-куди, хай по хистких хвилях ще одної ілюзії, тільки б не жорстока ясність.

Іван Кирилович перехилився через підвіконня та гукнув ледве не на всю вулицю:

— А чи не вишити нам, хлопці?

Очучвірілі від спеки, хлопці навіть не подивувались з нежданої пропозиції начальства, полишили шахи й почали порпатися в кишенях. Але Загатний легким рухом висмикнув з гаманця лискучий папірець, подав Гужві:

— Організуйте, що треба, тільки не дуже міцне...

Він пройшовся по спорожнілих кімнатах, радіючи майбутньому сп'янінню. Зарипіли двері, входили хлопці. Тепер він буде не сам, і не лишиться часу аналізувати власну душу. Застелили стіл газетою. Гужва дістав з кишені дві пляшки портвейну, дрібно наструганий сир, банку кільки в томаті і шмат ковбаси. Окраєць черствого хліба знайшовся в багажнику мотоцикла — від учорашнього рибалення Гуляйвітра. Пляшку відкоркували ріжком рядкоміра, банку — шилом, яким друкарка проколювала для підшивки газети. Кільку брали на блискучі свинцеві пластинки-заставки. На всю редакцію знайшлася одна склянка, її віддали по старшинству Іванові. Інші пили з пластмасових стаканчиків для олівців. Збудженому Загатному все було вдивовижу, його веселила конкретність навколишніх речей, все хотілося робити самому — ламати хліб, відкорковувати пляшку й споліскувати над відром стаканчики. Сміявся — коротко, зворушено; широко цибав по кімнаті. Далі підніс склянку, наповнену червонястим вином:

— Вип'ємо, товариші, за те, щоб ми почувалися вільними від самих себе...

Здравиці піхто не зрозумів, але всі були зворушені урочистістю Іванового голосу. Загатний цідив вино, заплющивши очі, з насолодою всмоктував кожную краплину, що несла забуття й легкість. І чим ближче було до денця, тим смішнішими видавались його недавні болі. Він швидко сп'янів, бо пив зрідка, та й спека. Наперекір дістичному сніданкові апетитно жував ковбасу з черствим сиром, сьорбав з пластинки кільки в томаті. Легка, безпричинна радість, завинута в голубий серпанок прозорості. Зараз не існувало ні тридцяти безплідних років, ні душевної втоми, тільки п'янувате ширяння над світом і самим собою. Вдивлявся в обличчя колег. Які вони всі близькі, рідні, гарні!.. Навіть пошкодував, що між них не було товариша

Хаблака, вони б зараз обнялися, і всі конфлікти щасливо владналися б. Він би навіть вибачив учорашній програш, він усім дарує свої образи, хай і вони йому вибачать. Це нічого, що всі існують окремо, кожен сам у собі. У них є щось єдине, спільне — поза матерією, часом, простором, є душа. Думки були химерні, туманні, реальні контури речей губилися в тютюновім диму.

— Колю, дайте сигарету...

Він вперше назвав Гужву так просто і лагідно — Колю. Який милий хлопчак. Сигарета — символ єднання. До біса всі слова. Один раз живемо. Завтра — кінець світу. Золотозубий складач, недавній моряк, приніс гітару, сів на край столу, з акторською недбалістю торкнувся струн. Струни відповіли мелодійно, сумовито. Це був мотив пісні, знайомої Іванові з армійських років, невимушеної і трохи сентиментальної. Проблеми вигадують неврастенічні інтелегенти, такі, як-от він, а насправді всі дрібниці, все простіше, людяніше.

Бутылка випа...
Не болит голова,
А болит у того,
Кто не пьет ничего...

Загатний відчув, що ці сентиментальні ритми, ці мінливі хвилі ось-ось доконають його і він упаде на груди Дзядзькові, або Гужві, або золотозубому складачеві і ридма ридатиме. Підвівся і пішов крізь тіняву редакційних кімнат, доки не опинився в коридорі, просто яскраво-білого прямокутника відчинених на подвір'я дверей. Тут оговтався й хотів відступити, втекти назад, у рятівні сутінки, але було вже пізно: світло зачарувало його. Сонце висіло в зеніті, і все, що існувало навколо, не мало тіней. Короткі, темнуваті злами лише підсилювали загальну яскравість. Безсоромна, гола білизна не знала компромісів, жодних ілюзій. Вилиняле подвір'я було вщерть налите сонцем. Біла стіна гаража, біла лава, білий паркан, навіть мотоцикл під шовковицею якийсь блідий, вигорілий. Білі корови-зайди бродили по двору. «Знову бабиська повипускали, — вибухаючи раптовою злістю, подумав Іван. — Мало їм вулиці. Ніби редакція — заїжджий двір... Ніби чортзна-що...»

Він не стримував, не гнуздав своєї злості, а ревно підігрівав її, зиркаючи на млявих корів, ніби на своїх лютих ворогів. Знову не було куди втекти від полуденної ясності, а він так прагнув втечі! Підбіг до мотоцикла,

сунув у фару сірника, смикнув ногою стартер. Мотор чмихнув, торохнув. Іван різко взяв на себе газ і рвонув мотоцикл до воріт. Біля штахету круто розвернувся, штовхнув корову переднім колесом. Корова сахнулася, гойднула рогами і, підібгавши хвоста, ковзнула в рятівцу прогалину воріт. Загатний кинув мотоцикла ліворуч, прямо в настовбурчені коров'ячі роги, наполохані очі тварини майнули перед ним, важезне тіло, впавши на коліна передніх ніг, миттю вирівнялось, і шлейф куряви ліг упоперек вулиці. Іван робив по двору коло за колом, нещадно газуючи і вичавлюючи з перегрітого мотора все, що можна було вичавити. Осатанілий мотоцикл ревів та плювався густими клубками диму, настрополохані корови, зшалені від спеки, гуркоту, чаду, теж металися по двору, раннячись об гостряки акацій та штахет. Кружляло палюче сонце, гойдалася пересохла земля, і десь далеко давилися сміхом, перехилившись через підвіконня, сп'янілі хлопці.

7

Можете уявити, як мені кортить розповісти нарешті про свої пригоди у місті. Бо ж, окрім цього зошита, ніде й нікому про це не повідаєш. Поголосків лячно. Того вечора дружина присікалась: «З якої радості нажлуктився?» Ви ж, мабуть, теж помітили, що я трохи під мухою був. «Та, — кажу, — знайомих у бібколекторі зустрів». А в голові бубни гопака вибивають.

Ну, одне слово, пробився я до лікаря без запису. Певно, вигляд такий мав, що не наважилися відмовити. Сів до столика з усяким блискучим причандаллям, а серце в три молоти з перервами: тук-тук-тук, тук-тук-тук, тук... В обличчя лікарки очима втупився — помічу, думаю, хоч і не скаже про рак. І жодних думок, буцімто на страту привели, буцімто білий світ на цім тьмаріє. Рота відкриваю, вона лампу ближче підсуває. Холодний смак металу, перестук годинничка на її руці, ніби цвяшки в труну забивають...

Ага, ще про настрій, в яким ходив я того дня по місту, доки до лікаря втрапив. Сніжок молодий, зелені ялинки біля театру, дівтора з санчатами, перші новорічні іграшки у вітринах, а для мене все одного кольору, сіро-бурого, прощаюся з усім, сльота в душі жахлива, і так себе жаль, так жаль. Стану лицем до вітрини, ніби замилувався, й сльози ковтаю...

Тільки, здається, рота відкрив, а вона уже й до столу одвернулася, пише.

— Ну що... лікарю? — запитую дуже тихо.

— Та нічого там немає. В свою амбулаторію зайдете, двічі змажуть — і згадки не лишиться. Холодної води, мабуть, випили... — байдуже проказала лікарка, не виявляючи жодних емоцій.

— Я вас дуже прошу, подивіться уважніше. Я ковтати не можу третій тиждень, і отут усе здерев'яніло, — я вже благав, ладен стати на коліна.

Вона стенула плечима, знову ввімкнула лампу й почала обмацувати, обдивлялись моє горло. І знову на обличчі не проступило нічого, окрім втоми.

— Це трапляється періодично, коли вирізають гланди. Даремно хвилюєтесь. Вигадуєте собі хворобу...

Тоді я зважився відкрити карти:

— Правду кажучи, лікарко, я підозрюю у себе рак. І прошу сказати відверто, я не маленький...

Ні, вона не засміялась, я б ще міг ті веселощі запідозрити в штучності.

Вони трохи сумно й покvapно звела брови:

— Скільки вам років?

— Двадцять вісім. А що?..

— Уперше в такому віці зустрічаю ракоманію. Найтипівіше — після сорока...

Знову сіла до столу. Я все ще не наважувався їй повірити, у моїй паленіючій голові уявлялась всесвітня змова проти Миколи Гужви. Навіть руки на колінах тремтіли. Я сховав їх до кишень. Морозило.

— А може, ви не наважуєтесь сказати мені гірку істину? Розумієте, в мене серйозна робота, я повинен закінчити і мушу знати, скільки днів лишилося...

— Ну й дивак... Хіба б я відпустила вас із цим папірцем, помітивши щось серйозне?

Так-так, вона б не відпустила. Вона відповідає за мене. Моєму розуму цієї хвилини потрібні були саме такі докази. Вона б не відпустила. Отже, я житиму! Я житиму! Відтоді я наспівував ці слова увесь день.

— А я, дурний, мучився, помирати зібрався, — забелькотів я, відчувши, як мільйоннотонний вантаж сповзає з моїх плечей і я випростуюсь. — Такий похоронний настрій був. Уночі прокидаюсь, а воно чавить, сядеш до столу — кавалок хліба в горло не лізе, а тут ще й розмови всілякі про рак. Велике спасибі вам, пробачте, одного дня я вже думав...

— Менше треба про хвороби думати. До побачення, — не досить гостинно обірвала мене лікарка.

Але я б усе вибачив їй тої хвилини.

Вибіг з кабінету, затискуючи в спітнілій долоні рецепт, поспіхом накинув у роздягальні пальто, ледве не забув авоськи, уже з вулиці вернувся. В мені вирувала енергія, я помолодшав років на десять. Молодий сніжок рипів під ногами, зеленіли ялинки, в парку дітвора ліпила снігову бабу з мармеладними очима, тротуарами квапилися жінки в яскравому вбранні, у вітринах блищали ялинкові прикраси, — і все те в барвах, кольорах, русі, усе те жило, і я з ним жив.

Такий апетит до життя раптом збудився, збожеволіти можна. Накупляв ялинкових цяцьок, хоч у нас торішніх досить. Придбав дві платівки з джазовою музикою, хоч терпіти її не міг раніше, — раптом захотілося чогось гострого, бурхливого. Купив матерії дочці на платтячко та хустину дружині. І все таке яскраве, до неподобства — вдома дивувались. І така в мені спрага яскравості, святковості після майже тритижневих сутінків прокинулась, що я ризикував усю платню на барвистий дріб'язок розкидати, ніби дикун який. Подумав, що дешевше вгамуватись у ресторані, випити за друге народження. Так і вчинив.

Найцікавіше, що горло моє перестало боліти, тільки-но я вибіг з лікарні. А вчора перед сном випив гарячого чаю, то нині жодної хворості не відчуваю.

Сьогодні я надібав народну мудрість: «Боягуз тричі вмирас». Що ж, правда. Але не поспішайте кепкувати з боягузів. Зате ж і народжується боягуз тричі! І кожного разу заново відкриває світ. Це прекрасне відчуття. Заради цього варто вмирати, повірте мені.

Упіймав себе на тім, що вподобав брати речі до рук або хоч торкатися їх. Чорнильницю поставиш на долоню і милуєшся. Не так чорнильницею, як собою: відчуваєш дотик, вагу, колір — отже, живий Микола Гужва. А то раптом найпростіше щось, дрібничка, хай навіть нерозтала сніжинка на рукаві пальто, крихітна, ніжна, розчулить до сліз. Живу...

Вночі випало багацько снігу: вийшов у самому светрі, за лопату — і вперед. Прокидав доріжки в дворі, до погребів, до воріт, а тоді вздовж вулиці як зайняв смугу — метрів з двісті прогнав. Справжнісінький тротуар. Шкода, на роботу вже час було, теща покликала снідати. Морозець обличчя поколює, щоки палахкотять, у м'язах сила, бадьо-

рість, сухий сніжок шурхотить під дерев'яною лопатою, дишеться легко, ворона зимним туманцем на яблуні каркає, люди вітаються, жартують — живу...

Цього вже не зітреш з пам'яті, як учорашнього дня. Дурний сон; жалібна усмішка Параски Пантелеймонівни, його неврастенічний регіт, пляшка, корови, вилинялий від сонця двір... Героя роману з нього не вийшло. Обличчя хлопців у вікнах редакції: а король, виявляється, голий! Інакше кажучи, він такий же, як і ми. Бога розіп'яли, сочиться кров, злітається гайвороння. «Ага, він теж із плоти, він смертний, а удавав із себе бога!» — галасує натовп. Тріумф. Гидко. І накурився знову. Коли б зібрати усі обіцянки та клятви не курити... Спасенними намірами вимощений шлях до пекла. Може, й справді він занадто легко засуджує ближніх? Може, вони все розуміють, лише несила побороти себе? Невже стати інакшим, ніж ти є, неможливо? Дурні проблеми. «Не будьте подібні кроту, в землю влюбившемуся». (Сковорода.) Його не обходять «прості й маленькі». Його, Івана Загатного, треба міряти іншою міркою. Ага, ось воно. Тільки не забути, — іншою міркою. Вади людей, що зводяться над масою, як вежі, лише відтінюють їхню велич. У великих індивідуальностей великі вади. Формула, яку слід пам'ятати, коли оцінюєш себе. Тоді не впадатимеш у розпач від першої темної плями на своїх білосніжних шатах.

Два полюси в душі справжньої особистості й боротьба між ними. «Раздели себя, чтобы узнать себя». Геніальний старець. «Наше життя — це безперервна боротьба». Плідність цієї боротьби. Цікаво, як дивиться маленька людина на велику. Погляд посередності на розіп'ятого бога: «Дивіться, дивіться, в нього ноги криві!..» Радість посередності: «У мене теж криві, отже, хоч щось ріднить мене з богом». Маса любить дізнаватись про вади титанів. Маса смакує огріхи великих людей. Маса судить їх власним судом. У маси власний кодекс законів. Але історія все ставить на свої місця. В історії свої закони. Закони титанів. Божевільні думки. Спокійно. Чітко сформулювати. Отже: «Дві моралі — мораль малих і мораль великих людей, керманічів. Не судити яскравої особистості за законами моралі для мас. Мораль історії — мораль сильних особистостей...»

— Іване Кириловичу!

— Хвилинку...

«...Розвинути думку. 12.07».

— Іване Кириловичу? Матеріал РАТАУ — для обов'язкового видрукування. Терміново. Чотириста рядків...

— Я так і знав. Доведеться все заново. Хай спопеліє ця сонна Терехівка! Несіть макети...

(Засмучу допитливого читача, який, певно, вже радіє: «Нарешті спіймав Гужву! Звідки він може знати, що думав Іван Загатний сім років тому, по обіді, о 12.07? Висмоктусь, як і всі писаки, з пальця...» Не поспішайте! Знаю. Бо чув немало монологів Івана Кириловича у вечірніх сповідях. Бо, пайпереконливіше, ось переді мною шмат газетного паперу, на яким рукою Загатного сконденсовано результат його тодішніх думок. Записку я процитував оце вище. Думаю, що з монологів та записки можна досить точно реставрувати хід Іванових думок. Бачите, трохи не детектив. Ні, під мене не підкопастесь.

Хочете знати, звідки в мене записка? Розповім. Я вже казав, що замолоду не збирався писати романів, але Іван Кирилович здавна цікавив мене. Можливо, то було передчуття. Чесно кажучи, і таке гадкувалось: а що, коли справді рантом випреться Загатний у знаменитості (від нього усього можна чекати), тоді на старість пенсіонерові Гужві заняття буде: спогади писатиму та до журнальчиків посилаю під ювілеї, слави й новаги у людей інтелігентних заживу, ще й копійка яка на ліки перепаде.

Коли нарешті розігнали Терехівський район, мені випало палити редакційні архіви. В редакціях заведено зберігати жмутки гранок, макетів, рукописів, шпальт кожного номера окремо. Ось я за них і взявся, знаючи Іванову звичку занотовувати свої думки на перших-ліпших папірцях, аби пізніше переписати до щоденника. Зажиток був щедрий. Він і допоміг глибше зрозуміти Загатного та змалювати на цих сторінках хоча б тінь цієї неабиякої людини.

Ага, про щоденники. Без сумніву, вони існують. Такий уже характер в Івана Кириловича, що з самим собою розмовляє він охочіше та щиріше, аніж з людьми, навіть близькими по духу (приміром, зі мною). Чи варто казати, як би хотілося мені зазирнути до тих щоденників? Але це, звичайно, неможливо. Іван не Люда. Там, у столичному ресторані, я й натякнути про щоденник не насміввся. Правда, і без щоденників уже два зошити змережив. Останні дні особливо — такий писучий став. Готувався до коротенької інформації про записку, а списав дві сторінки. Просто бігунка словесна, пробачте на слові. Спинитися не можу. Але не забуваймо Івана...)

Уля принесла макети. Звісно, три сторінки доведеться макетувати заново. Диявольська робота. А ще ж не знаєш, що передадуть завтра, в день верстки. Але в душі радів спішній роботі. Вона збуджувала, виривала з лабет утоми, депресії. В обід маятник різко гойднувся ліворуч, потім відповідно праворуч (це коли й жити не хотілось), тепер потроху вирівнюється. Червоний олівець, рядкомір, лінійка так і мерехтіли в його тонких пальцях, коректори ледве встигали носити гранки, друкарка спішно вистукувала новий план номера — він працював, він був у своїй стихії.

Давно скінчилася обідня перерва, по редакційних кімнатах снували люди — для Загатного нікого не існувало, окрім макетів і часу. Так, часу, бо саме час був для нього зараз найбільшим ворогом. Він спливав дуже повільно, краплинами, хоч Іван Кирилович і захопився роботою. З усіх мрій у нього лишилась одна-однісінька: проб'є п'ять разів, в они всі розійдуться по своїх домівках, він лишиться сам у тихій, осонній редакції (прохолодне вечірнє сонце — у вікна) і заглибиться в солодкий світ творчості.

Він доведе, що має право на власну мораль, що він не посередність, не маса, не рівня їм. Тоді вони не кричатимуть, що він сам вигадав свою геніальність. Роки ще нічого не означають. Довженкові було за тридцять, коли він прийшов у кіно, але зробив у ньому революцію. Скородода найважливіші твори написав після п'ятдесяти... Тільки дуже повільно плине час. Можливо, він тридцять років чекав на цю хвилину. І вірив у неї. І готувався до неї. Це теж нелегко — вірити. Хай вони спробують вірити в свою зоряну годину хоч один день...

— Де відбитки матеріалів для четвертої сторінки? Я ж вас просив принести всі гранки...

8

Давно не писав. З тиждень. Багато нових думок. Учора переглянув свого «романа». Справді, словесна бігунка, особливо, де про себе пишу. Але не це болить. Історія, як казав Іван Кирилович, усе поставить на свої місця. Сумніша okazія з моєю вигаданою хворобою і мораль з цього приводу. Якась невідповідність просвічується крізь рядки.

От, скажімо, засуджую я егоїзм Загатного. Проголошую: любіть людей, як самих себе, більше, ніж самих себе, і т. д. — котра по рахунку заповідь божа? Але ж, щойно причавило, метнувся ти, братику, самого

себе рятувати, забувши одразу й про людство, і навіть про ближніх своїх. Власного безсмертя, бачте, забажалось. Чудесно. Мовляв, кожен вмирає самотній. І лишімо причали родинні, громадські, помашімо ручкою дітям своїм: ви не знесмертите нас, ми занадто складні, щоб ожити у ваших душах, і пливімо в чисте море, назустріч хвилям, а щоб лишились по нас на поверхні моря хоч бульбашки, гарячково всіваймо зошити (на щастя, папір нині дешевий) ряботинням літер...

Слово честі, перші дні по одужанні мені було соромно взяти дочку на руки. Ніби в чомусь великому зрадив її. А за дружину вже й не згадую, винен, таки винен. Уявіть ситуацію: мчить нестримна лавина, я ноги за плечі й побіг, гукаючи їм здаля: «Рятуйтеся, як можете. Кожен помирає самотній. Я хочу безсмертя!..» і т. д. Гидко. Вертаю з роботи, беру свою малу, та йдемо зустрічати маму, якщо вона на другій зміні.

Синій вечір, сніжок і таке інше — зимова лірика. Вертасмо додому, щебечемо, сміємося, а мене ніяк не полишас думка, що дружина про все здогадується. І як я міг на цей немічний «роман», на ілюзію власного безсмертя (боже, яке там безсмертя — ну, перевидали б мою писанину кілька раз, ну, намеревив би хтось статейок про М. Гужву собі на хлібець, тільки й того) проміняти їх. Егоїзм столицій і тим страшний. Його в одні двері женеш, а він уже в тисячі щілин зазирає. Бувало, серед тижня відкриваю шухляду, візьму оцього зошита в руки, та одразу давнє прислів'я спливає: «Лікарю, вилікуйся спершу сам...» Соромно, ніяково стане, сунеш зошита в глибину стола й кілька днів не торкаєшся...

Але треба скінчити. Шкода все ж, — стільки праці. Писатиму надалі якомога стисліше, щоб до Нового року розпрощатися. У мене тепер безліч нових планів з'явилося. З першого січня у Терехівці працюватимуть шоферські курси. Уже записався. Одержу любительські права. До прав, скажете, ще й машину треба. А тут у мене приціл на роман... Продам на ту весну мотоцикла плюс гонорар і — «Запорожець». Хочеться світу побачити. По «одужанні» раптом з'явився величезний потяг до життя. Їздити, бачити, дивуватись — доки вже загорожу навколо обійстя плести, наче той павук?

Ще одна ідея народилася: човна моторного придбати. Дуже річку люблю. Од Терехівки десятків кілометрів. На мотоциклі чи автомашині за чверть години можна домчати. І пливи собі на здоров'ячко, куди захочеш. Сонце, вода,

теплінь — здорово! Знудився за життям примним і гарним. Але це вже плани на далеке майбутнє. На саму платню не дуже розженешся. І збоку не як у людей — жодної халтурки, хіба списані книги теці на розпал. Усе залежить від роману. Бачите, і згодилась моя писанина. Якщо не безсмертя, то хоч машину матиму. Ще раз процитую народну мудрість: «Краще синиця в жмені...»

Але, звісно, дурень думками багатіє. Ще романа не дописав, а вже гроші лічить. Ще хто знає, як зубаті критики приймуть книгу, якщо й побачить вона світ. Почнуть у всіх газетах Гужву цькувати, тоді хоч з Терехівки тікай, засміють. А як ще начальство в обласнім відділі культури подивиться? Знаєте... Можна й посади позбутися. У нас такі страхополохи. Потягнешся до зірок — і землі не матимеш. За двома зайцями біжиш, жодного не спіймаєш. Але така вже доля моя, у всі часи нелегко було в красному письменстві працювати.

Десь після третьої години під вікном захлинувся власним ревом мотоциклетний мотор, і через Іванову кімнату до свого кабінету пробіг, не привітавшись, Гуляйвітер. Грюкнув дверима, за хвилину різко прочинив їх, ніби хлопчисько, що грається в суворого дядька:

— Улю! Всі макети і матеріали номера до мене!

Він завжди, коли товк з Іваном горшки, удавав, що цікавиться й керує газетою.

— І зберіть редколегію в моєму кабінеті, — зиркнув на годинник, — за п'ять до четвертої...

Загатний відверто посміхнувся — за п'ять до четвертої. Гуляйвітер завважив той іронічний посміх і знову, ще сердитіше, грюкнув дверима. «Самозакохана дрібнота, — подумав Іван, — грається у вишуканого адміністратора, а потім півзасідання торочитиме анекдоти». В Загатного навіть поліпшився настрій, хоч знав, що зараз, на редколегії, стоятиме його питання — з-за помилки в передовій. Він завжди бадьорішав, коли бачив Гуляйвітра. Кольори залежать від тла. Коли хочеш милуватися собою, вдало підбери тло. Вдало підбери тло. Дурниці, невже Гуляйвітер наважиться щось змінити в макетах? «Я на все плюю, хай верстає сам...»

Підвівся, потер долоні, збуджено пройшовся по кімнаті й ледве не зіткнувся на порозі з Хаблаком. Аж відсахнувся. За метушнею він трохи забув, зумів забути вчорашній програш, ранкову сварку й зараз був неприємно збентежений. Андрій Сидорович мовчки обминув Загатного,

постукав у двері редакторського кабінету. На його блідім, дуже серйознім обличчі якось дивно й незвичайно виблискували маленькі очі. Уже пізніше Загатний зрозумів, що його здивувало: в обличчі — сумовита відреченість від чогось дорогого, вимріяного, фанатична рішучість в очах. (Щодо фанатизму — це вже Іван Кирилович вигадав, сповідаючись мені наступного вечора. Відчувалося, що Загатному дуже хочеться пригасити в самому собі враження від Хаблакового вчинку...) Ніякого фанатизму в очах Андрія Сидоровича я не помітив, була лише глибока впевненість, що чинить він правильно. Але про це згодом...

— Я зайнятий, — буркнув Гуляйвітер.

— Вибачте, я на хвилинку, — дуже ввічливо, але твердо мовив Хаблак. — Я хотів тільки сказати...

«Зараз про цуцика вріже, — здогадався Іван — двері лишилися прочинені. — Хворий, та й годі. Коли що увімкнеться». Йому раптом дуже захотілось, щоб Хаблак підтвердив редакторову версію щодо миршавого песика.

— Я хотів лише сказати, що ваш цуцик не породистий, а звичайний, вуличний. Повірте мені, я на цім знаюся, я у війську три роки доглядав за псами...

Довгу-предовгу хвилину гусла тиша. Іванові навіть шкода стало Гуляйвітра. Присмно жаліти ближнього, тоді забуваєш про себе хоч на одну мить.

— Гарзд, я зайнятий, ви що, не бачите? — вереснув Гуляйвітер і з гуркотом переставив на середину столу чорнильне приладдя. — Ви що, не бачите?!

— Я мусив вам це сказати, — тихо і просто мовив Хаблак, причиняючи за собою двері.

Знову обминув Загатного, ніби й не помітив його присутності.

«Наче мені не однаково, породистий чи не породистий песик Гуляйвітра, — думав Іван. — Кожен по-своєму божеволіє. Теж мені принциповість. Спробуй бути принциповим у великих справах. Принциповий собакознавець. Анекдот. У Києві розповідатиму. Жива людина в буденності не здатна лишитись принциповою. Особливо за сучасної цивілізації. Слід бути принциповим на поворотах, перехрестях, на вершинах. Треба б записати. Згодиться в якійсь новелі. Коротко: «Захищати свої принципи в буденнім житті? Химера. Принциповість у великому. Дрібна, приземлена принциповість посередностей. Хаблак. 12.07». А втім, Хаблак, тут ні до чого, закреслити. Неприємний присмак після цієї okazji з цуциком. Щось дуже-дуже

дрібне. Нарізати паперу. Люблю писати на гарному папері. Гостре естетичне відчуття».

Загатний зайшов на склад, вибрав пачку цупкого, лискучого паперу, приладнався біля різальної машини й розрізав папір на невеликі, іграшкові аркушки. Любив писати, аби кожна думка, абзац на окремому аркуші. Потім відкреслив синім олівцем поля — для поправок. Лише один аркуш лишив чистим — для заголовка. Це справжня насолода — виводити своє прізвище й заголовок майбутнього геніального твору. Він забув і Хаблака, і Гуляйвітра, і Люду, і весь невдалий 'сьогоднішній день — він готував титульну сторінку своєї новели.

Зверху, трохи праворуч, вивів косо: «Іван Загатний». В самім низу: «Терехівка», це вже дрібнішими. Тепер лишалося намалювати прямими гарними літерами заголовок. Але заголовка ще не існувало. Якось не подумав над ним. Іван Кирилович замислився. Підійшов до вікна, руки на грудях, очима — у сіре полотно двору. Було за п'ять до четвертої. Мимо в кабінет редактора пройшов завідуючий відділом пропаганди райкому, привітався. Іван не чув, заглиблений у себе. А може, вдав, що не чує...

Відчуваю розчарування декого з читачів. Писав-писав про свою ракоманію, і тепер зовсім незрозуміло, навіщо було стільки паперу псувати. За всіма законами сучасної літератури герой мусив би перевиховуватись, з терехівського обивателя стати активним, життєрадісним громадянином, а він нібито знову своєї завів. Не зовсім своєї, товариші читачі. Але про це далі. Поки що вислухайте кілька моїх думок про виховання. Кому нецікаво, хай пропустить кілька абзаців. Правда, й надалі не обіцяю нічого інтригуючого. Роман скінчиться спокійно, буденно, як і починався. Більше розмов, аніж дії, — яка Терехівка, такий і роман. Звідки в нас пристрасті візьмуться? Якщо й бувають, то дуже дрібні, аби до великої літератури потрапляти. А навмисне конструювати інтригуючі сюжети на зразок: «У попа була собака, він її любив, вона вкрала кусок сала, а попава дочка втекла разом з собакою до колгоспного агронома...» — не в моїм характері. Хай цим займуться заслужені, маститі романісти. Мені ж аби гроші заплатили. Ми люди хороші, нам аби гроші.

Перепрошую, на мене часом, як на того Івана, «находить». Починаю виставлятися, ніби поганенький актор обласної філармонії на районній сцені. Ага, перевиховання.

Важко перевиховуватись, товариші. Іван Кирилович, нащо вже людина крем'яної волі, а й той кожного ранку заново вирішував іншим стати. Коли вже вселився в нас біс, як не хрестись, як не гримуй обличчя своє грішне в святенницьке, все одно він час від часу озиватиметься, та ще й там, де зовсім не бажана згадка про нього.

Одне, чого я навчився під час хвороби, — цінувати мить. Тут навіть пояснити важко. Адже й раніш любив я затишок, спокій, достаток. Але жило в мені дуже самопевнене відчуття вічності: я тільки існував, відкладаючи радість, насолоду від життя на завтра, на майбутнє, адже попереду безконечна низка днів, куди поспішати? Тепер я знаю, що безконечності немає, у всякому разі, для живого тіла. Кожної миті низка може обірватись. І кожна мить може бути остання. Оце відчуття кожної миті як останньої і є те нове, чим збагатила мене хвороба. Якщо мить остання, прагнеш насолодитися нею, випити до дна, силою волі примушуєш себе напружитись, ловити найдрібнішу інформацію, як тепер у журналах пишуть. Пояснюю на прикладі: іду на роботу. Морозець, сонце, сніг, свіжість — лірика... Ступаю, буцімто боюсь щось розхлюпати в собі. Синички на тинах, горобчики в стріхах. Радію. Раптом обабіч дороги синьо-червоні вогники: сонце в сніжинках переломилось. Ніби хтось самоцвіти розсипав. Одрозумів Бажова згадую, пам'ятаєте казку про козлика й самоцвіти? Вогники переливаються. Живі, пречудові. П'ю ту красу. Не просто п'ю — смакую. Краплинами, наче дегустатор коштовне вино. Ага, ось вдале порівняння. Тільки не для когось дегустатор — для себе. Бо вже можуть не пригостити, бо ця мить може бути остання, вона вже ніколи не повториться.

Але досить про це. Бо не роман, а суцільний монолог терехівця Миколи Гужви. Головне ж, я сам себе якось загубив у всіх цих щедрих дегустуваннях та слововиливах. Уже й не доберу, де насправді живу, а де лицедію, граюсь перед вами.

Я ще про товариша Хаблака хотів написати. Бо, може, й не зрозуміло буде, звідки раптом знайшлося у нього стільки рішучості сказати редакторові правду про цуцика. Я сам спершу дивувався. Але десь за день до свого від'їзду Андрій Сидорович запросив мене до чайної. Уявіть собі — мене, наймолодшого в колективі. Мабуть, тому, що я до всіх однаково ставився і ніколи не дражнив його. Ну, сіли ми за крайній столик, під фікус, замовили пляшку вермуту, салат і дві відбивні (у терехівській чайній дуже

смачні відбивні готують, ніде смачніших не куштував) Випили, закусили. Багато балакали, вже не пам'ятаю усього. Одне тільки я записав того вечора, бо, нагадую, занотовував усе, що стосувалось Івана Кириловича. Випивши склянку вина, Хаблак розчервонівся, говорив збуджено, жестикулював, — одразу видно, що мало п'є. Але, пригадавши Загатного, спохмурнів, насупився, мабуть, глибокий слід у душі лишився. Тільки за другою пляшкою вина проказав:

— Він талановитий. Легкий на думку, на все... А я, можливо, ще й невдаха до всього. Єдине, що маю, — гідність свою та честь. З чим лишусь, коли їх продам? Я не міг дозволити собі таку розкіш — хай у дрібниці — піти проти своєї гідності. Марта зрозуміла. Після сутички з Іваном Кириловичем я пішов додому, і ми вдвох про це думали. Є речі, дорожчі за спокій, затишок, навіть життя. Ми зрозуміли це того дня...

Усе забудеться, розвіється, як поганий сон. Тільки не зважати на дрібниці. Стати вищим за буденність. Уже й зараз, через півгодини після редколегії, в його пам'яті не лишилось нічого, окрім переляканого, нахабнуватого голосу Гуляйвітра: «О пів на п'яту я мушу доповісти першому, яких заходів ужито. Він так і сказав: хоч зреагуйте на помилку своєчасно».

Потім круговерть, атракціон — до реготу смішні в своїй серйозності обличчя, роти відкриваються й закриваються, по черзі жують слова, а він дивиться понад головами, у вікно, передвечірні тіні, всміхається до себе, вони ж переконані, що він глузує з їхніх жованих слів, вони промовляють усі разом, вони вимахують руками, а він нічого не чує, він такий далекий від них, сухотний парк районного селища, біля глухої мурованої стіни клубу, під хирлявими акаціями назовп, в тісному, задушному колі, що звузиться, наче зашморг, ставний, з сивиною на скронях одинак (очі зав'язані хусткою), розвів руки і цибає по колу, втрапивши напрямок, а назовп давиться реготом, назовп тріумфує, нищий, огидний тріумф посередностей, нарешті одинак тицяється в людські тіла й зриває пов'язку, він далеко од віршовки, зовсім в іншому боці, а регіт не змовкає, одинак бачить роззявлені роти, збуджені реготом обличчя, радість у порожніх очах, порожніх, як газетна сторінка, одинак наказує знову зав'язати йому очі й знову йде, простягнувши вперед руку з ножицями, якими треба перерізати заповідну нитку, й знову тріумфуючий регіт

натовпу, бо одинак іде зовсім не туди, куди треба йти, й клацає ножицями за кілька кроків від фінішу, й знову все починається спочатку, боротьба велета з вівцями, безнадійна боротьба, трагічний герць, він уже не храдеться по колу, не розраховує кожен крок, він майже біжить, нетерпляче й уперто, розмахуючи навкруг себе руками, наче виконує якийсь божевільний танок...

«Тут доганою не обійдешся. Справа глибша. В життєвій позиції...» Заголовок. Треба зараз вигадати заголовок, аби потім не витрачати золотого часу. Але нічого путнього не спадає на думку. «Він і вони» — незрозуміло. «Самота» — банально. «Осоння» — добре, але якось неконкретно. «Товариш Загатний — людина здібна, з нього вийде гарний журналіст, тільки хай замислиться, в ім'я чого трудиться...» «Він іде од людей» — смішно і детективно. Та й не надрукують. «Я» — не те. «Я і люди». Поки що. Може згодиться. Хоч теж претензійно і прискіпуватимуться в редакції.

Умовний заголовок. Писати, як сповідь. У кожне слово — частину себе. Тільки так. Про кого б я писав свої геніальні твори, коли б не було на світі мене самого? Я і люди. Я і люди. Навіщо вони жують свої нудні слова? Незабаром розійдуться по своїх задушних норах, а він підніме рожеві вітрила й попливе у вічність. І навіть не кивне на прощання. Коли вони вклатимуться спати, обійматимуть своїх гладких дружин, він уже буде по той бік вічності. Він буде недосяжний. Головне — переплисти один раз, розвідати дорогу. Опісля цієї новели народяться десятки інших, ще прекрасніші. І з кожною новелою Іван Загатний віддалятиметься від натовпу. Він довго чекав, до тридцяти років, але він вірив, знав, що сьогоднішній вечір буде. Тільки посередності не вірять у себе. Ага, вони ждуть від нього каяття, будь ласка, лише зробити дуже винувате обличчя, винувато звестися, пальці винувато бігають по столу, губи винувато ламаються:

— Дякую за увагу до моєї особи, товариші...

Тільки б не зареготати. Згадати його зимний, скептичний сміх. Сміх особистості над масою.

Завершується моя розповідь про колишню Терехівку, наголошую — колишню, бо зараз невідомо змінилась вона, хоч не є районним центром. За останні роки збудовано біля майдану селища новий гастроном, над річкою виріс затишний будинок лазні, підремонтовано дорогу, що від столичної траси. Тільки минулого року трудящі

придбали сімнадцять телевізорів, дев'ять пральних машин, двадцять шість велосипедів, тринадцять мотоциклів. Квітне славно Терехівка! Ці дані я дістав у сільській Раді про всяк випадок, щоб не звинуватили мене в свідомому замовчуванні наших успіхів. Є успіхи, є, і великі. Але в романі я малюю Терехівку кінця п'ятдесятих років, коли ще не було таких разючих прикладів її руху вперед. Прошу це завважити.

Своєю епопеею я, здається, задоволений. Тільки Іван Загатний щось не дуже вимальовується. Я ж лише заради нього, признатись, і починав цю марудну справу. Нашвидкуруч переглянув роман, і — дивне враження: ніби я крихітний-крихітний, а постать Загатного височить наді мною, і ніч навколо, і я ліхтариком висвічую по нім променем, вихоплюю з темряви руки, ноги, обличчя, лише цільного, живого образу не можу схопити. Насправді ж Іван Кирилович був набагато складніший, ніж я отут намалював. Характер справді неабиякий. Щоб висвітлити його, треба поставити себе на його місце. Ми ж занадто різні натури. Я ще раз підкреслюю — занадто різні. Лячнувато: а раптом подумують, що я його виправдовую. Ні, тисячі разів ні! Я людина тиха, врівноважена, сімейна, люблю людей, роботу й ніколи не ставив себе вище за інших. Як усі, так і я.

Аби не було недоречних закидів, хибних здогадок, одразу напишу, що має означати кожен образ. Тобто ідейне спрямування роману. Бо не хочу з синцями ходити. Так ось, в образі Загатного я намагався змалювати і засудити в художній формі інтелігента, який відірвався од народу (трапляються у нас ще й такі інтелектуали). Образом товариша Хаблака я тверджу, що не талант, не здібності красять людину, а скромність, і що «посередність», як висловлювався Іван Кирилович, може бути свідоміша, аніж «яскрава особистість». В образі Гуляйвітра виводжу людей, що неправильно обрали життєвий шлях свій. Таким краще керувати заготівельними конторами, а не редакціями газет. В образі Дзядзька критикую підлабузників, таких у «Перці» часто малюють, не називаючи прізвищ. Здається, всі. Бачте, нічого нового я не вигідав, про все це писалось і пишеться в газетах, прошу не звинувачувати мене в жодних гріхах.

Через той страх перед метикуватими критиками, які можуть насмикати цитат і звинуватити автора в ідеологічних помилках, аж буде мені буде, я й замовчав дещо з Іванового характеру. Тепер каюся: голе тіло світиться. Спробую

хоч трохи залатати. Лише десь на перших сторінках описав я суперечку Загатного з Василем Молохвою. Однак такі сварки (їх і суперечками не можна назвати, бо Іван Кирилович не сперечається, він різко й нетерпляче, не слухаючи співрозмовника, заколочує віко труни над ним — таке моє враження) спалахували з того чи іншого приводу по кілька разів на день. Паленіючий Загатний такі речі казав, що вуха в'янули. Хоч справді накривайся простирадлом і повзи на цвинтар. Зараз я спробую узагальнити всі його сентенції в одному реченні. Ага, ось: Іван Кирилович не вірив чи удавав, що не вірить ні в минуле, ні в майбутнє людства. Я занотував кілька таких розмов. Ще раз розгорну свого блокнота.

«До редакції заходить голова мисливського товариства, збуджений вдалим полюванням. Пропонує замітку: «Хижаків знищено». Двох вполювали. Іван Кирилович охолоджує гостя:

— Справді, подвиг. Двадцять чиновників, озброєні сучасними рушницями, забили з нудьги двох беззахисних звірів...

— Існує постанова — знищувати хижаків.

— Найбільший хижак — людина. Хочете заперечити?

— Людина — цар природи! Ми облагороджуємо природу! — запалюється керівний товариш.

— Хто ж нас посадив на трон? Та ми вже стільки напаскудили природі, що можна тільки дивуватися з її терплячості. Часом мені здається, що підсвідомий потяг людства до всесвітньої війни, до самознищення — це зла, але справедлива помста природи. Уявляю, як реготатиме все живе, що лишиться на планеті, над нашими смердючими тілами та руїнами наших уславлених цивілізацій...

І Загатний зареготав — якимось холодно, жорстко.

Гість підводиться:

— Знаєте, з такими поглядами краще одразу зашморг на шию.

Іван Кирилович похмуро мовчить. Здається, регіт стомив його».

Ще один запис. Коротко, лише Іванів монолог. Уже не пам'ятаю, з чого почалася розмова.

— У людській історії один принцип: хто найбільше крові пролив, той і бог, той і герой, на того й моляться. Приклади? Більше ніж досить. Наполеона досі вважають великою людиною. Тільки вдуматись у ці слова: ве-ли-ка лю-ди-на... Хочеться сміятись і плакати.

Годі було доводити Загатному супротивне. Його присуд був категоричний. Головне ж, від того присуду віяло похмурою безвихіддю. Мабуть, тому з ним і не любили сперечатися. Навіть я, хоч і звик до Іванового скепсису, ледве витримував його зневіру. Особливо, коли починалась розмова про ядерну війну. Я й зараз не люблю про це розбазікувати, навіщо себе даремно турбувати, буде — то буде, все одно колись помремо, хочеться, правда, щоб і діти пожили, але від нас це не залежить, це ніби стихійне лихо, якого всі чекають і водночас не чекають, адже й сонце коли-небудь згасне, але ж не рвати на собі волосся. Є люди, які зобов'язані над тим думати, гроші, і неабиякі, за те отримують. Хай і пітніють.

А Загатний любив розмовляти про близьке сконання світу. Швидше не «любив», а пекло йому, боліло це нестерпно, навіть у гурті не міг забутися. З його слів виходило, що майбутня війна триватиме кілька годин і після тих годин будь-яке розумне життя на землі перестане існувати. Можливо, через багато тисяч років народяться якісь нові істоти, але існування розуму природа вже ніколи не допустить, бо рано чи пізно розум прийде до самознищення та спопелить усе навколо себе, а для природи це нераціонально, нерентабельно.

Можливо, я щось не так переказав, я в філософіях не вельми тямлю, та й не хочеться заливати сторінки роману Івановими теоріями, мені самому од них марудно робиться й мороз поза шкірою. Часом у словах Івана Кириловича вчувався мені якийсь холодний тріумф, ніби безвихідь тішила його. У такі хвилини я зовсім не розумів свого начальника. А може, мені привиджувалось. Не дуже довіряйте: в мене теж багато від настрою залежить. Та й уявлення про Загатного у вас хибне складеться: людиноненависник і т. д. Я вже визнавав, що сам неглибоко розумію його, але в однім переконаний: гостріше кожного з нас відчував він трагічність становища, в яким опинилась людська цивілізація, і це була його особиста трагедія. Іншими словами, він хотів вірити, а можливо, і вірив у людство. Бо як інакше пояснити слова Івана Кириловича, мовлені ним в одній з вечірніх сповідей:

— Кожен сподівається вижити в майбутній катастрофі; раптом йому пощастить більше, ніж сусідові. Я хочу загинути в першу ж секунду. Якщо справді почнеться це самовбивство, жити далі не варто...

Ще запам'ятались Іванові слова, які я навіть не наважуюсь вимовити. Одного осіннього вечора, коли ми

липились у редакції самі, Загатний проголосив, дивлячись прямисінько в мої очі:

— Уявіть ситуацію. Я за кермом велетенської машини. Вулицю переходить геніальний митець. Назустріч йому сотня звичайних, сірених людей. Мені несила спинитись. Я змушений причавити або сотню посередностей, або одного титана духу. І я в ім'я людства, в ім'я гуманізму, підкреслюю — в ім'я людства і гуманізму, скеровую машину на юрбу. Можливо, ви запропонуєте щасливішу розв'язку?

9

Він входив у тишу, як до казкового палацу, навшпиньках, затримавши віддих, тільки б не розвіяти жаданий стан душі. Востаннє рипнули за колегами двері, загуркотів редакторів мотоцикл — Гуляйвітер по гриби майнув. Пропливла повз вікно довга Хаблакова тінь. Червонясте сонце визолотило шибки.

Іван замкнув зсередини коридор, секретарську та кабінет редактора — сів у крісло Гуляйвітра: тут зручно, і за трьома замками відчуваєшся надійно самотнім. Сонце бризкало в настільне скло, дратувало — смикнув фіранку. Поклав перед собою нарізаний папір, праворуч — авторучку. Вулицею снували терехівці — смішні й ниці в своїй суєтності: Іван Кирилович заплющив очі: *бруднувата, провінційна сірість на деревах, траві, на обличчях. Розбурханий безплатною виставою натопн. А в натопні — велетень духу, що спробував на хвилину стати посередністю. Його божевільний танок з ножицями у руках. Нарешті ножиці зачіпають нитку, скрегоцуть, і приз — опасистий, грубий пакунок — падає на землю. Триумфуючий одинак зриває пов'язку — сухотний парк перед ним, пащеки глядачів, що давлються реготом, поновити в собі відчуття спраги, високої, вічної неприкаяності і ненависті до людського табуна...* Натомість живі, соковиті картини дратували Загатного: він бродить по кісточки в дніпровій воді, пишні дівочі перса, сповиті рожевим купальником, рожеве сонце у березі...

Іван обліг грудьми стіл, стис голову долонями, втупився в лискучий аркуш паперу. Але й це не допомогло. Можливо, стомився, чекаючи вечора й тиші. Змусити себе до праці, згвалтувати власний мозок.

Отже, він зриває приз, хапає пакунок і похапцем розгортає. Натопн напружено мовчить, чекає. Він зриває перший

шар паперу, але за ним знову папір. Він знову розгортає і надibuє на нову обгортку. Тепер він шмагує папір, як власного ворога, натовп починає сміятися, в людському стовпиську народжується регіт, а паперу немає кінця, шар за шаром, пакунок худне, регіт росте, переможний регіт юрми, ще папір, ще, біля його ніг купа пожмаканого паперу, а в його руках паперовий клубок, нарешті останній аркуш паперу розтерзано і — порожнеча, в його руках нічого не лишається, він нічого не виграв, він програв герць із масою, його одурено, ницо і підло, а натовп помирає зо сміху, натовп... Що натовп?..

Загатний озирнувся, став гарячково прибирати на столі; редакторів папери сунув до шухляди, чорнильне приладдя поставив на риштування для книжок, навіть календар смикнув з-під настільного скла, аби не відволікатися. Для творчості потрібен простір. Натовп регочеться... натовп помирає зо сміху... Він повторюється, знову про сміх і про натовп. Треба свіжі враження, свіжі слова. Тільки не панікувати. Не панікувати. Ось вона, хвилинка, заради якої він живе другу добу з учорашнього вечора. А може, й усе життя. Його надія і виправдання у герці з терехівськими посередностями. Ніяк не сконденсує думок, бо досі не знайшов певного заголовка. Заголовок виструнчує новелу, добрий заголовок — половина справи. Чи не краще буде олівцем? «Я і люди» — вельми претензійно і неточно. «Він» — лаконічно, густо і з підтекстом, якого не кожен редактор второпав! Так, так, саме «Він». Похапцем вимальовував на першому аркуші під власним прізвищем великими літерами: «ВІН». Тепер вона зродиться, його найкраща новела. Ось вона — свята мить натхнення! Більше піднесеності й узагальнення. Сучасна притча. (Ідіотський шепіт за стіною). Він гнівно мовить ницому натовпу... (Шепіт за стіною, в друкарні). Сволота! Не вимкнули репродуктора. Він гнівно скаже... Ні, він не зможе творити, доки не вкоротить язика репродукторові. Ось чому не міг зібратися з думками — не дивина. Шарпав двері редакторового кабінету, секретарської, ламав нігті, намацуючи на шафі ключа від друкарського цеху. Рвонув з розетки штетсель, аж репродуктор гойднувся. Витер з чола холодний піт.

Нарешті — тиша.

Часто пишуть, що людина з часом виховується, формується. Це так. Але стрижень, основа характеру лишаються майже незмінними протягом багатьох років.

Я схилиюсь до цього висновку, роздумуючи над Івановим життям. У минулих розділах я вже трохи висвітлив його юність. Шкода, але про дитинство Загатного знаю дуже мало. Майже нічого, окрім двох розповідей, занотованих у щоденниках знайомої уже нам Люди. Хоч я і не високої думки про точність її писанини, але не дивуйтеся з Іванової відвертості. Він, повторюю, любив під настрій бабратись у собі і мати за свідка людину, якій симпатизував:

— Кажуть, звірів, що скуштували людського м'яса, не можна тримати на волі. Рано чи пізно вони знову на когось кинуться. Смак влади — те ж саме. Особливо, якщо рано пізнаєш його...

Окупація, потім під зиму прихворів і пішов у третій клас (два до війни скінчив) рослявим хлопчаком. Та й природа силою не скривдила. Сидів на задній парті, на «камчатці», а попереду — стрижені голови малечі. Спершу соромився своєї переваги у віці та силі, далі призвичаївся. Незабаром царкував у класі. Наступного року вчитель призначив його класним старостою — цей, мовляв, справно порядкуватиме, ушикує урвиголів. Відтоді мав у руках і офіційну владу.

Згадую Івана нинішнього й міркую собі: малий Загатний теж не зловживав своїм становищем. Єдине, що вимагалось від однокласників, — визнати його повну владу й час од часу засвідчувати свою покору. Покладаюсь на Іванові слова, що занотовані в згаданому щоденнику:

— Я від роду добрий. У класі я домагався повної покори, а до покірних милість мав...

Він знову позамикав двері, щільно завісив вікна більмами фіранок. Коли йшов повз приймача, до щему захотілося Вагнера. Для настрою. Але переважив себе. Порився в шухлядах редакторського стола — знайшов і закурив сигарету: легше зосередитись. Тепер він знає свою похибку: не додумав новелу до дна, вона не визріла в думках, аби бути наче яблуку, яке треба лише зірвати.

Згадати, на чім спинився. Ага. *Він зрізає самий папір, жарт по-терехівському, їхній інтелектуальний рівень, а натовп регочеться, ниці завжди радіють з невдач велетнів; він гордо підводить голову і йде геть, натовп розступається перед ним, як море перед Мойсеєм, на якусь хвилю людський табун відчуває його силу і вже готовий упасти перед ним на коліна, але він не хоче визнання маси, він іде з парку, у нього є вона, уже пів на сьому,*

вона чекає на нього в раймазі, великоока і з довгими пишними косами, в Терехівці (придумати іншу назву) тільки вона здатна розуміти його, він смакує цю мить; переступить поріг раймагу, і вона усміхнеться йому назустріч, і промовить самими очима: «Це — ви. Я так давно чекаю на вас. Усе своє життя я чекаю на вас...» А він не промовить ані слова, він тільки підійде ближче й подасть їй руку, вони візьмуться за руки та підуть...

Він переступив поріг раймагу, сонце, уже ледь рожевувате, щедро злюпало в сірі від прадавньої терехівської куряви вітрини, він ішов рожевуватою, порожньою залогою, а їй все не було, почався останній відділ — відділ готового плаття, самий закуток, — і тоді він побачив її: вона стояла за два кроки од вітрини, великоока (очі яскраво-сині), дві коси з-під короткого зимового пальта, накинутого на плечі, гарні, жовто-рожеві руки її з тонкими тендітненькими пальчиками були відведені убік, яскраві червоні вуста посміхалися, стрункі ноги, занадто стрункі для манекена, її чоло без жодної зморшки, — художник полінувався провести дві-три рисочки, тоді б вона здавалася ще справжнішою, в неї можна закохатися, доки не припала терехівською курявою, в її очах щось було, а не сама порожнеча, терехівська порожнеча, ще один терехівський жарт, тепер він пам'ятає, як тремтіли ніздрі у Гужви, коли він розповідав про нову дівчину в раймазі, але так хотілося вірити в неї, він нудьгує за живими людьми, яка ницість!

Він зацьковано озирнувся навколо, сонце сідало за дах Будинку культури, він пішов вулицею й ступав без упину, доки Терехівка не лишилася позаду, тепер він побачив сонце зовсім близько, велике й криваве. Терехівка стала на мить велетенським пожежищем, але він одвернувся, він не хотів помсти, він занадто зневажав, щоб мститися, сонце пірнуло за обрій, швидко сутеніло, він майже біг полем, продумати, куди він біжить, тікаючи од людського табуна, вогні на обрії, ні, тільки не ця ілюзія, де вогні — там знову люди, такий же табун, маса, продумати, треба щось вище, величніше, куди ж він тікає, до кого, в цьому вся сіль новели, врахувати усі варіанти, головне — думка: він не впаде перед ними на коліна, він не потребує визнання сірої маси, що не здатна зрозуміти його...

Детальніше. Уже третю сигарету докурює. Так не можна. Спокійно. Не панікувати. Він покладав на цю новелу занадто великі надії, щоб так легко здатися. Отже, вогні на обрії — солодка ілюзія, та й годі, куди б він не потрапив,

він буде самотній, самотній серед людей, бо всюди відчуватиме себе велетом на тлі юрми, Гуллівером духу серед ліліпутів, а може, й справді йому ніхто не потрібен, і він лишисться сам у степу, новий Робінзон, острів Ангораж, тільки ж як закінчити новелу, хіба що символічно: він полишає Терехівку і йде в степ, назустріч сонцю, що заходить чи сходить, яка різниця, але ж занадто банально, і проблема не вирішена, все одно в будь-якій редакції порадять дописати, а може, нічне небо над степом, конаючі вогні Терехівки позаду, він піднімає руки, й замість рук у нього виростають крила, широкі, могутні крила, і він шукає назустріч зорям, вільний та недосяжний для людей, які не зрозуміли його, не здатні зрозуміти, перед ним небо, перед ним вічність... Містика. Нереально. А новела реалістична. Хоч теж щось на зразок біблійської притчі. Але ж і не пропустять. Виникне безліч безглузких запитань: він що — ангел? Не будеш же кожному пояснювати, що він — бог. І не кожен зрозуміє. Більшість не зрозуміє. Бо читатиме маса. Читатиме маса. Трагічні в своїй суті слова. Але ж куди він іде? *Степ, далекі вогні, вогні, що валять, а може, це нова Терехівка, ні, не так, це неминуче — нова Терехівка*, прокляття, скінчилися сигарети, і по радію нічого путнього, великого, саме тринькання, в кімнатах повно диму, задушно, під вечір задушно, мабуть, уночі гроза буде, йому треба було кудись негайно їхати, лихий посвист вітру, рятівне відчуття руху, він не знає куди, але мусить негайно-негайно їхати. *Він розпростер свої крила над сонною землею...* До біса усі крила, мусить їхати, мусить, і це зовсім не втеча, це тільки відступ, тимчасовий відступ, проклята Терехівка, стільки сподівань на сьогоднішній вечір, коли б не ця обов'язкова, вимушена поїздка...

Що не кажіть, а це була велика Іванова поразка. Майже дві доби з хвилини на хвилину жити майбутнім шедевром, що мав підняти його над звичайними людьми, і раптом виявити гірку істину, що ти безсилий створити цей шедевр, — ні, даремно я обрав для свого роману саме цей день. Назавтра Іван Кирилович не робив зарядки, спізнився на роботу і навіть не тримав у руках Гегеля. Відтоді одверто курив сигарети, навіть трохи пом'якшав у стосунках з колегами. Я зрозумів — багато що в ньому зрушилось. Правда, ожив під осінь, коли чутки про ліквідацію району стали настирливіші. Як він чекав загибелі служивої Терехівки! Навіть не крився з тим. Впивався

свіжим передгрозовим вітром і жадібно чекав грому. Йому поталанило — він перший прочитав у газетах ту гірку для нашого славного селища звістку. Уявіть собі зловтішну радість Івана Кириловича, якщо всі довгі осінні місяці від фатального дня, описаного в моєму романі, я тільки й чув од нього скрушне:

— Мене висмоктала Терехівка. Терехівка убила в мені митця...

Я ж, хоч і згоджувався, хоч і підтакував йому, уже тоді думав інше. Але час нарешті переписати для вас з Іванових чернеток контури новели, яку він хотів створити. У мене збереглося декілька її варіантів, але всі вони зводилися до однієї сюжетної лінії. *Якийсь напіввигаданий адміністративний центр, що символізує собою ледь не всесвіт. Нагадує Терехівку, лише назва інша, зовсім не схожа, Геніальна особливість, що вирізняється з маси своїм розумом, творчими потенціями і тому зневажає її. Задушний літній день. Сіра пилюга на всьому, в розпеченому небі гаряча мла. Спрага, яку в Терехівці неможливо втамувати, вода тепла й гнила. Крізь усю новелу присмак тругизни, дух мертвого тіла.*

Районна адміністративна установа, мабуть, редакція. Порожня, бо саме неділя. Одинак у порожніх кімнатах, страждає від спраги, фізичної та духовної. Ще — від самотності. Трохи не божеволіє. І раптом згадує розповідь колеги про нову дівчину, що працює в раймазі. Для Терехівки кожна нова людина — подія неабиякої ваги. А тим більше для геніальної особистості, що між людей задихається від безлюддя. Одразу вулкан думок, мрій, планів. Але він відстрочує радість зустрічі, побоюється розчарування, гамує справу ситром місцевого виробництва, але випльовує, бо ситро теж відгонить тругизною, вода гнила. Іде в парк, сірий, вицвілий, наче сухотний, знову думає про дівчину. У парку трудящі культурно відпочивають: ігри, атракціони, лотереї. Одинак (точніше — Іван Загатний, новела автобіографічна, колись у Терехівці з ним стався такий випадок. — М. Г.) покладає і тут не поступитися натовпу, продемонструвати, як легко бути посередністю; він бере участь у грі, але все виявляється набагато важчим, ніж бачилося збоку. Натовп регочеться з його невдачі... Нарешті Загатний завойовує приз — чималий пакунок, починає гарячково розгортати його, обгорткам немає краю, нарешті останній шмат паперу — і все, порожнеча. Загатний нічого не виграв, самий жмут старих газет, а натовп присідає зо сміху. Загатний іде в раймаг, але й там його

чекає розчарування, з нього покепкували: дівчина, про яку так багато думає і мріє, — звичайнісінький манекен. Загатний лишає Терехівку й бреде в поля, назустріч сонцю, що заходить...

На цім обриваються усі варіанти яовели-притчі. Далі цього малюнка Іван Кирилович не зумів ступити. Та й куди ступати? Який би сюжетний хід не вигадав Загатний, геній не має куди вернутися, окрім Терехівки, нашої чи якоїсь іншої, що різниться лише назвою. Геній знову залежить від людського табуна, маси. І знову мусить шукати свого відображення в очах посередностей, хоче того чи ні. Був, правда, інший сюжетний хід: змалювати героя якоюсь надлюдиною, богом. Він міг піднятися на крилах до зір і звідти зневажливо зиркати на далеку, ницу Терехівку. Спершу воно так і мало бути. Але ж справді, який редактор пропустить таку безнадійну нісенітницю в наш атеїстичний вік? Розрахунки ж Івана Кириловича ґрунтувалися на тому, що новела обов'язково буде видрукувана. Інакше що й кому в Терехівці він доведе?

Все ж, міркую собі, новелу можна було дописати. І дуже просто. Ще хтось із класиків казав, що геніальність у простоті. Якби Загатний, точніше герой Загатного, пірнув у вир терехівського життя, ближче до людей став — і не було б жодних проблем. Якщо тобі щось не подобається в Терехівці, допоможи керівництву зробити її кращою, а не займайся голим критиканством, яке не буде на користь ні Терехівці, ні тобі самому. Хіба не правду мовлю? А сил докласти є де! Тут тобі й активна допомога керівним організаціям, і громадські комісії усілякі, і рейди, і на зборах можеш виступити, думку свою сказати, цінне щось запропонувати, і ти ж, нарешті, журналіст, гостра зброя у тебе в руках. Було б лише бажання робити Терехівку кращою — який безмежний простір для ініціативи, дерзани!..

Ось чому я не звинувачую Терехівку в тому, що людство не ошчасливлене геніальною новелою.

Я звинувачую Загатного.

Іван продирчав кривулястими вуличками Терехівки й виїхав на трасу. Асфальт все ще дихав спечним днем, але в груди плескав прохолодний запашний вітер з поля. Села лишалися десь збоку, за люпинищами та скиртами. Справжній рух — рух без мети. Дорога була порожня. Скерував на середину траси, ввімкнув четверту. Верби сахнулися врозтіч, спершу лінькувато, далі стрім-

кіше, полохливіше. І вже мерехтіли на тлі буйно-рожевого заходу сірими тінями. Тепер вітер падав з сутінкового неба тугими пластами, з хрипким свистом умирав під колесами. Загатний все шарпав на себе ручку газу, рух полонив його, хотілося мчати ще швидше, наздоганяти неіснуюче — хотілося забуття.

І забуття приходило — стрілка спідометра на блимаючій кружалці перехилилася за сто, тепер уже не було ні вечора, ні асфальту, була тільки сутінкова прірва, в яку падав Іван Загатний.

Хизуюсь, пишу про Іванову катастрофу, а втім, сам стою над прірвою. І не знаю, куди ступити. Доки не займався поганою літературщиною, а жив, як люди живуть спокійно, тихо, скромно, гадки не виникало, що якимось не так живу.

Ось тобі й катастрофа, товаришу Гужва!

Сп'янілий від польоту, Іван трохи вгамував мотоцикл, підвів голову й вже не зводив очей з мерехтіння верб, прагнучи ще глибше, яскравіше відчутти свій рух у просторі. За вербами крутилися поля, цятковані скиртами й темно-коричневими латками гречки. Там гушло смеркання, тасмниче та звабне. Зненацька, вихопившись на пагорб і знову пірнувши в долину, Іван здригнувся від дивовижного, майже фантастичного видіння. Все ще газуючи, він жадливо пестував у пам'яті малюнок: крихітне озерце у вибалку, серед тьмяно-золотої стерні, а в озерці білі-білі птахи на довгих ногах, непорушні, урочисті, ніби висічені з коштовного каменю. Здавалось, йому на хвилю відкрився інший світ, що існує поза ненависними терехівцями і буденністю. Світ, що його бачать лише вибрані. А може, все це сниться — і шалений рух, і озеро, і обриси білих птахів у степу? — подумав, різко гальмуючи та розвертаючись.

Лишив мотоцикла на узбіччі дороги, під вербами. Сторожко, тамуючи віддих, пішов у степ. Поля дримали, сповиті сизими тінями. За пагорбом, просто зоряного неба, блакитніло люстерко озера, і багато білих-білих птахів мовчазно стояли навколо. Не тямлячи себе від щастя, Іван побіг до озера, готовий власти серед поля на коліна й молитись у солодкім екстазнім забутті степові, тиці, зоряній вишині і птаству, кожній живій істоті й кожній піщинці на землі. Потривожені лелеки видобули з-під крил по другій нозі, кинулися врозтіч, з розгону піднялися вгору,

в малахітове небо й попливли рожевими тінями над Івановою головою, трохи не торкаючись його пружними крильми.

Раптом думка, холодна й гостра, мов лезо ножа, пройняла всю святість хвилини: «І все одно Я щасливіший од них, бо глибоко відчуваю світ, так глибоко, як ніхто з них ніколи не відчує...»

Загатний упав на стерню й заплакав — з пекучого жалю до них і до себе...

1965—1967

ВОВКУЛАКА

/ САМОТНІЙ ВОВК /

РОМАН

Глава перша

Андрія Шишигу розбудили. Той, хто будив, провів по щоді холодною долонею і зник, ніби провалився крізь підлогу. Шишига розплющив очі — нікого. Тоді задзвонило в голову: сьогодні похорон Петра Харлана, о першій годині. Годинник показував чверть на першу. Андрій підвівся, поторгав двері — замкнені. У шпарині стримів ключ.

Кепкуючи з власного переполоху, відчинив шафу — там висів святковий костюм, білили сорочки. І все. Перевтома, нервово виснаження, пробув трохи не всю ніч біля труни. Уже під ранок викликав таксі, приїхав до себе у Голосієво, щоб спочити перед похороном.

Яка все ж трагічна і безглузда смерть! Я знову, вже вкотре, почув, як падає Харланове тіло. Було п'ять хвилин до дев'ятої, ось-ось мав під'їхати Георгій Васильович. Петро пробіг повз мене, але я не обернувся, бо милувався бабиним літом на гілці каштана за вікном. Раптом — розначливий скрик, хтось упав, покотився по сходах, які вели до приймальні директора, і — тиша.

Я підхопився з-за столу: Харлан лежав головою на нижній сходинці, ніби підклав її собі замість подушки. Із скроні на полірований мармур скрапувала кров. Тека з паперами для Георгія Васильовича темніла біля ніг моїх, мабуть, Петро посунув її до мене останнім, ще свідомим рухом руки. Я нагнувся, підняв теку і стояв якись хвилини непорушно, ніби в безпам'ятті. Колеги мої кинулися від столів і креслярських дощок до Петра, обступили, хтось викликав «швидку допомогу». Але я знав: жодна «швидка» вже не допоможе Петрові. І ноги самі понесли мене повз гурт співробітників навколо загиблого, по мармурових сходах (я не Харлан, щоб безрозсудно поспішати, я ступав обережно, тримаючись за перила) до приймальні директора.

Досі мене ніяк не обходив світ, що починався за порогом приймальні. У конторі я мав свій звичний куток, свій мікросвіт: креслярська дошка, письмовий стіл і ще — моє вікно, за яким, засвідчуючи плин часу, змінювали одна одну, ніби на екрані кольорового телевізора, пори року. На моєму підвіконні стояли кактуси: їх я любив, за любов до кактусів мені симпатизували конторські жінки й дару-

вали нові горщечки із зеленими їжаками на мої дні народження. З адміністрацією контори (відпустки, відрядження, виробничі справи) я спілкувався через завідуючого відділом. Під час загальних зібрань, які завжди здавалися мені задовгими, я полюбляв ліниво, добродушно, пошепки — на вухо Петрові Харлану — покеккувати з копторського начальства. У такі хвилини Петрове обличчя кам'яніло, і я відчував, як подумки він відсувається од мене, демонструючи директорові свою непричетність до моєї безвідповідаельної іронії. Ця переміна в другові мене веселила.

Ще мені подобалася секретарка директора. Не те що подобалася, а, я б сказав, дивно хвилювала. Я любив, коли вона під час зібрань з'являлась у дверях приймальні, ніби в церковнім вівтарі, і сходила вниз, щоб прошенотити на вухо Георгію Васильовичу про терміновий дзвінок з управління. Вона упевнено ступала по сходах, навіть не вдаючи, що намагається приглушити свавільний перестук каблучків, який дисонансом вривався у самогінноз промов. Так само врочисто і незворушно піднімалася по сходах і зникала за дверима приймальні, лишивши по собі тонкі пахощі французьких парфумів. «О синтетично-хімічна богиня двадцятого віку. Я ревную вас до нашого директора. Яке щастя — мати вродливу секретарку! Ніколи не прагнув адміністративної роботи (шкідлива для здоров'я), але, коли бачу вас, починаю заздрити дорогому Георгію Васильовичу...» — такий монолог з канцелярської мелодрами виголосив я одного вечора за ресторанним столиком — ми відзначали день Петрового народження. Секретарка загадково посміхнулася.

Але все те, звичайно, гра слів, не більше. Бо насправді я і пальцем не поворухнув досі, щоб зблизитися із секретаркою директора чи піднятися по адміністративних щаблях. Яюсь я жартома сказав Петрові Харлану (в конторі саме заговорили про пенсійний вік завідуючого нашим відділом), що варто мені лише захотіти — і я посаду місце зава, а там і вище, вище, аж до управління чи й міністерства, — керівництво контори про мене доброї думки, уся справа лише в моєму небажанні. Але я задоволений, я щасливий, я нікуди не рвуся... Харлан саркастично розсміявся:

— Ти навіть не теоретик, Андрію. Ти з отих віршомазів, які усе життя таємно від світу псують папір і чорнило, але нікому нізащо не покажуть своїх опусів. Ти від самого себе таїшся.

— Зате ж ти у нас поет! — розсердився я, хоч загалом гніваюсь дуже рідко, надто вже глибоко треба мене штрикнути. — Боян! Шкода, що ніхто не запише твоїх усних поем про міністерських прибиральниць!

Петро страх як любив теревенити про начальство — він знав усе про всіх в управлінні та міністерстві, якому підлягала контора: хто з ким дружить, хто з ким земляки чи давні знайомі, у кого є перспективи росту по службі, у кого їх немає.

— Можеш записати: ти поки що поза грою, і хоч лусни, а вище свого столу біля вікна не стрибнеш. Поки що, — багатозначно повторив він.

— На роль у твоєму театрі я ніколи не претендуватиму, будь певен!

— А я якраз і не певен.

— Ну, себе я трохи знаю!

— Трохи... — ствердно кивнув Петро.

Він любив удавати, ніби знає те, чого інші не знають, і мене це дратувало.

— У тебе не голова, а холодна кібернетична машина! — Я справді лютився тої миті. Було незатишно під його гострим, насмішкуватим поглядом. — Хіба ти живеш? Ти граєш у шахи — людьми.

— А ти — усе життя граєш у піддавки, проте колись тобі це остогидне...

Я справді любив піддавки: це геніальна гра, антигра — перемагає той, хто програє. Любив до вчорашнього дня...

Коли я з Петровою текою під рукою переступив поріг приймальні, секретарка директора друкувала на машинці. Нічого від богині в ній не було — буденна, звичайна, як синтетична іграшка. Я на мить заплющив очі: зайві, непотрібні емоції. Коли я знову глянув на секретарку, вона вже мене не цікавила — такими очима я дивився на стіл, на графин з водою, на приземкуватий сейф. Не підводячи голови, секретарка дістала з шухляди паку паперів:

— Для Георгія Васильовича — з управління.

Шишига — я з холодною цікавістю стежив за собою — поважно кивнув, узяв папери і зайшов до директорського кабінету. Назустріч йому радісно саянули широкі вікна, обрамлені шовковими фіранками, що біля відчинених кватирок напиналися, наче вітрила. Кабінет плив по небу, Шишизі приємно паморочилось у голові. Було багато світла, простору, неба — і жодного натяку на смерть. Ніхто не помирав, смерті не існує, ми міняємо оболонки тіл, як одяг.

Думки незвичні, але дивуватися їм не було часу: без трьох хвилин дев'ять, ось-ось приїде директор. Шишига метнувся на вулицю. Він ледве встиг обсмикнути поли піджака, поправити краватку і зобразити на обличчі сумнувато-приятний усміх, як шелеснули шини, біля контори зупинився «Москвич». За кермом сиділа дочка директора — Вікторія. Шишига не раз бачив з вікна, як Харлан зустрічав Георгія Васильовича, і навіть калькував його рухи: коли Петро був у доброму гуморі, то дозволяв із себе кепкувати. Тепер він всерйоз копіював покійного товариша. Раптом Андрієві подумалося, що він зараз лише лялька, яку за невидимі нитки сіпає чиясь таємнича рука, але зусиллям волі відкинув цю неприємну, мультку думку. Щойно завмерли колеса машини, а він уже шанобливо відчинив дверцята. Георгій Васильович легко ступив на тротуар, подав Андрієві руку. Той обережно увібрав у свою долоню м'які пальці директора.

Шишига вбрався був у сірий буденний костюм — не на парад же зібрався і не до театру, та потім подумалося, що цей одяг не пасуватиме до вбрання Георгія Васильовича, — директор, звичайно, приїде у темній парі, сорочка біла, урочисто-смутий, втілення жалоби. Андрій поспіхом перевдягся у чорну пару. Тепер він ще більше був схожий на Харлана. Шишига відійшов од дзеркала: схожість не радувала — Петро ж мертвий...

Біля хвртки Андрієві очі ввібрали вишнево-червоні, прихоплені осіннім приморозком жоржини. Він побачив себе збоку — ще досить молодого, вродливого, гарно вбраного, з жалобними квітами в руках. Ці квіти уже цвіли, коли до нього востаннє приїздив Харлан. Того дня він розповів Шишизі про свою пригоду з капелюхом.

— Ти ще пам'ятаєш головний майдан у своєму Мрині? Просторезне поле, вистелене бруківкою. Так ось, я був ще дрібненький клерк, але сповнений самоповаги — це вже я потім навчився тричі на день линяти. Я ходив тоді в темному плащі і в такому ж капелюсі з широкими крисами. Був певен, що усі в обласному центрі мене знають і з пошани перестають дихати, коли бачать. Одного вітряного дня, коли я переходив майдан, вітер зірвав з голови і покотив по бруківці капелюха. Я підбігцем ступив кілька кроків навздогін, повільно нагнувся, але капелюх покотився далі. Я паленів від сорому і враженої пихи. Мені здавалося, що всі на майдані, та що на майдані — у всьому Мрині, зирять на мене і сміються. Кілька разів я дрібними переступами, щоб не впадати у вічі, наздоганяв капелюх —

і марно, його котило по майдану, наче колесо. Це було жахливо, ти, пробач, трохи рибуватий, тобі цього не зрозуміти. З того дня я зненавидів Мрин і почав мріяти про Київ. У місті, яке бачило мене смішним, я вже ніколи не почувався б переможцем, яких би висот не досяг. Стільки літ минуло, я в столиці, але страх лишився, мені досі часом сниться: знову голий майдан, вітер, люди навколо, а я дрібочу навздогінці за капелюхом. Ти не пишеш романів, Шишиго, у вільний від роботи час? Бо можу продати сцену — вражає, правда? Ні, краще не для роману, а як початок модерного фільму. А я вийду на пенсію — писатиму. Слогати. От і вигадую ефектні епізоди. Уже маю і назву майбутнього томища: «Мій шлях на вершини». Після останнього рядка стоятиме: «Пакуль — Мрин — Київ». А може, «Пакуль — Мрин — Київ — Москва»? (Тут Харлан засміявся, ніхто так не сміявся, як він: ніби швидко-швидко гвіздочки вбивав у дерево). Ти у дитинстві бачив фільм за романом Мопассана «Любий друг»? Втім, якщо й бачив, то сімсот разів забув. Його треба було бачити, як я — у Пакулі, недоглянутим сиротою. Темні пакульські хати, забагнючені вулиці, тісна хижка з лози під лісом, піч, що димить, вічно хворі тітки, і раптом на екрані сільського клубу — паризькі вітальні, жінки в розкішних туалетах, лиск, пишнота, веселощі, і все це здобуває приступом молодий, енергійний герой. А може, я з іншої епохи, запізнився народитись, десь якийсь янгол-канцелярист, посилаючи мене на землю, помилився на століття?

Він полюбляв говорити про себе, але тільки зі мною, проте навіть я не знав достеменно, коли Харлан жартує, а коли слова його треба сприймати всерйоз.

Я спіяв пилочкою для нігтів три жоржини. Уже на вулиці помітив, що час од часу зиркаю на годинник. До нещастя з Харланом я ніколи не поспішав і дивувався людям, які поспішали: «Тихіше їдеш — довше проживеш». Було вже пів на першу, а з Голосієвого до Нивок громадським транспортом добиратися годину. «Треба ловити таксі», — подумав я. Машина стояла за рогом вулиці, ніби на замовлення, пасажирів розраховувалися. Я сів у таксі і жорстко — таким голосом розмовляв з таксистами Петро — назвав вулицю...

Я завжди мав Петра за людину, яка народжена не для того, щоб падати. А все ж гіркий поглум долі: мати стільки жадоби до життя, до нестримного поступу — і замолоду лягти у труну. Харлан завжди боявся наглої смерті. І на-

віть не смерті як небуття (мене не буде, я не житиму, я не відчуватиму, я не насолоджуватимусь життям, я не милуватимусь і т. д.), а смерті як нездатності до дії, до руху:

— Тобі, Шишиго, легко живеться: плюєш у стелю і тільки й думки, аби назад на тебе не впало. А для мене лише рух і має сенс. А вночі задумасься — і душа зайдеться, як руки з морозу: лихий випадок, камінь з даху упаде, чи бурулька взимку, або підковзнешся — і голова твоя покотиться по бруківці, як капелюх по майдану, і все твоє загинуло, пропало на віки вічні і вже ніколи не вернеться. А скільки енергії, нервів коштувала мені кожна сходинка моєї дороги...

За квартал до Харланового будинку Андрій розрахувався і пішов пішки: не годилося під'їжджати до будинку, де покійник, на машині. Листя тополь шерхотіло під черевиками. Пахло динями, яблуками, виноградом, полем, а він, що так любив усе земне, лежить у труні і ось-ось стане землею...

Посередині Петрової кімнати, обрамлена айстрами, стояла труна з тілом покійного. Біля труни сиділи закушкані пакульські тітки Харлана, окрім них, він не мав рідні.

Андрій важко ступив у кімнату, поклав жоржини. Петро лежав як живий: вилицювате, з вузькою прорізкою очей і випуклими надбрів'ями поліське обличчя. Шишига сховав лице в долоні, одійшов до вікна. Він ще не плакав — дивився крізь пальці рук униз, на вулицю. Вулиця була порожня, а вже година, він зиркнув на циферблат (краєм ока, з-під долоні). Раптом серце Шишиги зворушено забилося: чорна «Волга» стрілою промчала повз будинок, а за хвилину на протилежній стороні вулиці забовваніла опасиста постать Георгія Васильовича. Він теж вийшов з машини не біля самого дому, трохи віддалік. Директор переходив вулицю на зелене око світлофора — елегантно-смутний у своїй темній парі, темних черевиках і білосніжній сорочці. Плечі жалобно опущені, у руках — пишні вишневі жоржини. Тієї миті Андрій вірив, що любить директора.

Шишига стояв біля труни, коли натовп у коридорі розчахнувся і до кімнати зайшов директор. Його добрі, ласкаві очі зупинилися на Петровім обличчі. Він тяжко зітхнув і поклав квіти на груди покійного, де вже лежали Андрієві жоржини. Тепер Шишига не стримувався: його жаль за товаришем прохопився у безпораднім риданні.

Рука Георгія Васильовича лягла йому на плече, він заридав ще невтішніше, а голову схилив на груди директора. Од вбрання Георгія Васильовича ніжно пахло. Так вони стояли, згорьовані та нерозважні, над труною Петра Харлана, а попід стінами та в коридорі прикладали до очей хусточки їхні колеги: конторський загал.

Петро Харлан був не з тих людей, які поспішають думки і почуття свої викласти на папері, щоб зберегти їх для вічності. Він не поривався продовжити життя у пам'яті майбутніх поколінь. Для Харлана час, історія існували лише в межах його земного існування. Що встигне, поки ходить по землі, — те і його, все інше — дитячі фантазії, вигадки ліриків... Через те й поспішав утвердитися в дні сьогоднішньому: майбутнього, як і минулого, для нього не було, він гордо називав себе реалістом.

Але, виявляється, навіть Петро Харлан інколи зраджував своїм переконанням. Шишига не змарнував часу, пробувши трохи не всю ніч біля труни з його тілом. Конторські колеги порозходилися, тітки дрімали на канапі, він же, увімкнувши настільну лампу, перебирав Харланові папери. Кожна людина час від часу потребує відкрити віконниці своєї душі, щоб провітрити її, в такі хвилини Харлан і брався до блокнота, на обкладинці якого великими літерами було написано: «Спалити!!!» Ще й намальовано череп, як на трансформаторних будках, де висока напруга. Петрів почерк — чіткий, каліграфічний, кожна літера — ніби солдат у строю, читати було легко. Харлан занотовував у блокнотик переважно сни, а може, видіння чи мрії, бо снами в повному розумінні слова ці кошмарно-фантастичні картини назвати не можна. Занотовував не для мемуарно-літературного вжитку — скупю, уривчасто, для пам'яті.

На першій сторінці блокнота було написано таке: «Снилося: мене везуть в автомашині по небу, зорі — під колеса, а з боків — ескорт, чорти на мотоциклах, ріжки — з люмінесцентних ламп, світяться, але холодно. Попереду щось непроглядно чорне, ніби грозова хмара, вона ось-ось нас поглине. Відчуття жаху — і я прокинувся. Знову згадалося, як, збираючи гриби в пакульському лісі, подумав: «Продав би душу, оптом, на усі віки, якби досяг на землі усього, чого хочу досягти». А може, підписи кров'ю на пергаменті — середньовічні казочки, отакі ж думки і с угода з міфічним чортом? Я, реаліст, — і містика. Смішно. Але душу час від часу шкрябає...» Андрій прочитав і посміхнувся, хоч поруч труна, ніч. Йому теж часом сниться, що він

їде в автомашині, але сні легкі, приємні, комфортабельні. Ніби він сам веде легковичку, машина не котить — летить, сидіння м'які, застелені хутром, тонеш у них, відчуваючи владу над простором і невагомість.

Колеги досі мали мене за людину, яка акуратно виконує свої обов'язки, а все інше їй не обходить. Я визнавав авторитети — як необхідність. Напідпитку я казав Петрові і Великому Механіку: богів потребує маса, і я, Шишига, милостиво погоджуюся в ім'я власного спокою грати в піддавки. Але тепер я згадував: коли Харлан урочисто відчиняв двері приймальні й виразно, трохи змовницьки зиркав униз — мовляв, начувайтесь, директор уже на сходах, — мене охоплювало майже непереборне бажання підхопитися та виструнчитися біля свого столу. Я таки вигадував причину, аби підвестися, коли директор пропливав повз мене: сіпшив до креслярської дошки, чи гарячково шукав у кишнях авторучку, чи вдавав, що навстоячки мені зручніше працювати навіть за письмовим столом. І робив це не для директора — мені не боліло, чи помічає він мою запопадливість, — я не міг інакше.

Але відколи взяв із рук мертвого Петра Харлана теку, я вже не знічувався перед Георгієм Васильовичем — я любив його. І не лише його. Я любив його кабінет, його машину, сходи, по яких він щоранку піднімається, любив його дочку Вікторію, що часом підвозила батька на «Москвичі».

Першого мого ранку, по смерті Харлана, коли директор виходив з машини, я ввічливо вклонився Вікторії, а коли підвів голову, очі мої випромінювали нахабне, просто божевільне бажання їздити в цій машині і кохати дочку директора. Вікторія, червона машина і Георгій Васильович — нарізно вони не існували для мене, злившись у яскраву вогнисту кулю, на яку я дивився, як у дитинстві на сонце, коли на суперечку випробовував силу волі. Мабуть, Вікторії передалося щось із мого бажання (жінки це відчувають), бо вона затулилась від мене силуваним усміхом і натисла на стартер. Наступної миті машина зникла за рогом контори, я шанобливо ступав сходами слідом за Георгієм Васильовичем, але ще довго в мені жило відчуття, ніби в стрічку чорно-білого фільму, де я граю головну роль, хтось ненароком чи нарочито вклеїв кілька кадрів, знятих у кольорі. Втім, це вже справа «інтелігентствующих неврастеників» — аналізувати власну душу. Петро Харлан не раз казав, що в двадцятому віці треба аналізувати ситуацію, а не душу...

Я зайшов до кабінету слідом за Георгієм Васильовичем і зупинився, розгублений. Розум підказував мені, що мушу вдавати заклопотаного, замисленого, виснаженого роботою, інакше — навіщо я тут? Але, чим зайнятись, на думку не спадало. «Тягти плуга і дурень зможе, а імітувати, що тягнеш десять, сто плугів, — великий талант потрібен», — почав Харлан. Він був завжди як живчик, ніби з пружин увесь, а в підшвах ніг — коліщатка. Я замислено нахмурич чоло, розкрив теку і втупився в борозенки на штучній шкірі — тека була порожня. Втім, я не бачив навіть борозенок: я гарячково думав, сказати чи не сказати директорові про Петрову смерть. Георгій Васильович сів до столу і мовив, не підводячи голови:

— Передайте секретарці, хай з'єднає мене з Дмитром Семеновичем.

Я радісно вислизнув з кабінету, обережно причинивши за собою двері. Холодними очима глянув повз секретарку — на телефон:

— Швиденько з'єднайте директора з Дмитром Семеновичем.

Я був при ділі, а про сумне хай вістують інші.

Секретарка мовчки зміряла мене глузлигим поглядом. Мені стало незатишно. «Даремно я так — нахрапом, треба м'якше. Зле — мати ворогами жінок, — подумав запізно. — Вони мстиві. І цій шльондрі, мабуть, симпатизує директор. Нічого серйозного, але так, легенький, приємний і безпечний для обох фліртик у робочий час...» Раптом закортіло недавнього супокійного, лінкуватого буття, як кортить додому після кількох днів втомливої подорожі. А ще ж не минуло й десяти хвилин, як я взяв з рук мертвого Петра теку. Здалося, це було вже хтозна-коли, а може, в іншому житті.

Я постояв під дверима, аби не заважати розмові директора, відтак знову ступив до кабінету, ніби у холодну воду. Проте Георгій Васильович уже чекав на мене.

— Одвезете Дмитру Семеновичу креслення, — кивнув на папери край столу. — І займайтеся своїми справами.

Бідолашний, він ще не знає про Петрову загибель!

Я взяв креслення і хутко, але обережно, збіг по сходах на вулицю. Машина директора стояла біля ганку. Лише тепер подумав, що не знаю, хто такий Дмитро Семенович, і став пригадувати оповідки Харлана про управлінське начальство. Не відступати ж через таку дрібницю. Сів у машину, ліниво розлігся на подушках і мовив басовито, майже Петровим голосом:

— До Дмитра Семеновича. Швиденько.

Машина рушила, і вулиця покійно попливла назустріч, ніби на екрані панорамного фільму. «Бачили б зараз мене мої — і мати, й вітчим...»

Їхати вулицями міста в директорській машині — зовсім не те, що їхати в таксі, тепер я розумію покійного товариша. В директорській машині почувається не рядовим конструктором, власне — креслярем проектної контори, а чимось незрівнянно більшим, причетним до справ державного масштабу. Люди на тротуарах снували, як мурахи, дрібні, сірі, безликі, я сердився, коли вони затримували машину на переходах! Я не раз бачив, як їздив у директорській машині Петро Харлан, і тепер копіював його: ліниво відкинувся на спинку сидіння, зігнуто в лікті правицю поклав на опущене скло, щоб стрічний вітер лоскотав долоню, так гостріше відчуваєш рух, погляд — уперед, замислений і суворий.

«Великому Механіку цього не зрозуміти, ну й нехай!» — промайнуло у свідомості, а на лице ліг жорстокий усміх.

Ще одна фантастична картинка із записника Петра Харлана: «Повертався з роботи автобусом, ніби у бочці з хамсою. Я, Харлан, — маринована хамса. Привиділось, поки їхав: я — гість із космосу, велетень, опустився на землю, одна нога на лівому березі Дніпра, друга — на правому, голова під хмарами, нитка ріки вниз, і міст через ріку — як сірник, автобуси і машини на мосту — як тля, а люди — дрібні мурахи: біжать, метушаться. Я нагинаюсь, беру двоногу істотку на ніготь, людинка у паніці біжить по моєму пальцеві, зморшка на моїй долоні — рів для неї, то й перекидається, я сміюсь і здмухую людину з долоні, вона летить, розкинувши руки і ноги, млинком, падає в ріку. Я ставлю ногу уперек асфальтової нитки, загачую потік людей і автомашин — стовпотворіння...»

Всімох: Георгій Васильович і профспілковий голова поперед, одразу за Георгієм Васильовичем — Андрій Шишига, далі четверо працівників контори підняли труну з Петровим тілом і понесли по сходах униз. Сходи були вузькі, труна ледве розверталася, зачіпаючи стіни. Шишизі довелося добре попріти. Він то піднімав край труни на випростаних руках, то підпирав головою, то знову опускав на свої плечі, аби полегшити ношу директорові. Георгій Васильович сумлінно напружував руки — він був сумлінний у всьому. Нарешті труна попливла у сіре вирло автобуса. Тужив оркестр, навколо плакали жінки, витираючи хусточками очі.

Шишигу підштовхували до мар, час було рушати на кладовище, але він усе пропускав повз себе людей, поки їх не набилосся повний автобус. Тоді метнувся нагору, замкнув Петрову квартиру. Після похорону повернеться з тітками, вони хотіли ще сьогодні, узявши Петрові речі, їхати в Пакуль. Меблі Андрій пообіцяв продати і вислати їм гроші.

Коли Шишига знову спустився у двір, автобус уже поповз на кладовище. Георгій Васильович, мабуть, чекав на Шишигу. Вони рушили з двору разом, Андрій, як годиться, відставав на півкроку. Прошкували вулицею, мовчазні обоє, заглиблені в себе, і ця мовчанка зближувала їх. Минули в задумі квартал, зупинилися на краю тротуару. Тої ж хвилини конторська машина підпливла до них: шофер їхав пазирці. Андрій відчинив директорові передні дверцята, сам скромно примостився на задньому сидінні. «Волга», маневруючи у вуличному потокові, покотила в бік цвинтаря. Георгій Васильович сказав, не повертаючи голови:

— Квартири так не залишайте. Живіть поки що. А там — будемо вирішувати...

— Спасибі, Георгію Васильовичу... — зворушено відповів Андрій Шишига.

Директор здивовано глянув на його відображення в дзеркальці, напевне, хотів запитати, за віщо той дякує, але Андрій поспіхом заговорив про велике таїнство смерті, і про квартиру більше не згадували.

Глава друга

Сорочки та простирадла я склав у валізу, книги пов'язав у паки, завтра підскочу за ними на директоровій машині. Але у вікнах ще навіть не сутеніло, припхатися ж на колишню Харланову квартиру завидна, та ще з речами, — лише дивувати сусідів. Харлан жалівся, що в людському стовповиську доводиться зважати на моральну імбецильність не лише окремих особистостей, а й маси. Він полюбляв час од часу дивувати мене такими словечками і змушував копірситися в словниках. Одного разу він заявив, погладивши мене по плечу: «Шишижко, у нас із тобою різні темпераменти, але ми — інсепараблі, це точно!» Словники — то справа марудна, я запитав нашу «ходячу енциклопедію» — Великого Механіка.

— Юрко, покрути коліщатками. Як перекласти на людську мову «імбецильність»?

— Ну, це щось на зразок недорозвиненості, туподумства.

— Дзенькую бардзо. А «інсепараблі»?

— В зоології — папуги-нерозлучники, що живуть парами. А взагалі — нерозлучні друзі.

Я присів на валізу. За останню добу це була перша чашина, коли я не поспішав (окрім короткого і теж хапливого сну). Похорон майже не залишив по собі смутку. Уперше смерть, пройшовши так близько, не пригнітила мою душу. Я був повен енергії та жадоби життя. І жодного неврастенічного запитання: навіщо, мовляв, ця метушня?..

Я рано зіткнувся зі смертю і відтоді не ставився серйозно до будь-якого руху — бачив вінець його: повільне згасання. Це було таке реальне, містке почування, що, ще й не пришвидшивши ходи, я вже насміхався із себе: куди, шановний?.. Петро Харлан таких комплексів не знав. Його мати підірвалася на німецькій міні (збирала в лісі ломаччя), коли Петрові ледве минув рік. Батько не повернувся з фронту. Харлан про смерть лише пам'ятав. А мій батько помирав на моїх очах. Потомствені пакульці, ми по війні переїхали до міста. Це була давня матрина мрія. Купили хатку на околиці — задля садиби, стали будуватися. Статки були не вельми, хоч мати скоро й влаштувалася медсестрою в поліклініку, а намислили дім на три кімнати. Батько покладався лише на власні руки. Не знали вони, батькові руки, ні вихідного, ні празника. Стіни виклали, дах нап'яли. Почали стіни глиною вкидати. На глині батько і вкоротив собі віку. Перекидав самотужки воза, підірвався — по недовгим часі у недобудованій хаті й душу віддав...

Але вже час було їхати. Досі я любив подорожувати трамваєм, бо трамваї не поспішали. Сьогодні ж шукав очима зелений вогник таксі, ніби мав якісь невідкладні справи. Зупинився на розі вулиць, де вдень, коли їхав на похорон, перед мої очі явилася машина. В мені жила нахабнувата певність, що й тепер таксі одразу ж з'явиться. «Поки я вірю в себе, весь світ у мене вірить», — любив повторювати Харлан. Він губився перед єдиною людиною — Великим Механіком. Але про цю його слабкість не здогадувався ніхто, окрім мене. Бо Харлан тримався перед Юрком дуже гонористо. Яюсь ми з Великим Механіком затрималися після роботи, а коли вийшли, Харлан величався на ганку контори:

— Я підвезу вас! Маю відбутися ділову зустріч у ресторані «Вітряк». По мене прийде управлінська машина.

Справді, через кілька хвилин до контори підкотила управлінська «Волга». Харлан по-хазяйськи вмовився біля шофера. Я відчинив задні дверці. Лише Великий Механік, кому, власне, й адресувалася ця маленька інтермедія, іронічно посміхнувся:

— Мені близько, я — в бібліотеку. До завтра, хлопці!

Він почалапав, худий, довготелесий. Харлан закурив, щойно ми рушили, і злостиво сказав:

— Сіряк, а корчить із себе...

— Кожен по-своєму божеволіє,— відповів я своїм улюбленим прислів'ям, і ми примовкли.

Я ж то знав, що Петро час від часу пригощає управлінського шофера, і парад на мене не справив враження.

А одного разу Петро з Великим Механіком таки добряче почувилися. Пам'ятаю, Харлан з таким сяючим обличчям забіг до кімнати, що ми навіть не запитували, як завжди, коли хтось із нас носив креслення на підпис: «Ну що, побрили?» Петро хвацько ляснув ватманом об стіл завідувача відділом:

— Могоричеве діло! З «ліхтарем» проштовхнув! (Напою конторською мовою це означало — з помилкою). Заходжу до директора — Георгія Васильовича нема. Я — до новенького заступника, до Прагнімака. Обходжую його, як наречену. Ну, ставте підпис, кажу. Яка різниця, мовляв, директор чи ви? Ваш підпис навіть авторитетніший для управління. Ну, він і розм'якнув... Що лестощі з людьми роблять! Георгій Васильович з таким «ліхтарем» провіз би мене на вороних... Учись, Механік!

І тут Великий Механік, завжди тихий, заглиблений у свої креслення, трохи аж звихнутий, вибухнув:

— Знайшов чим хвалитися — підвів нову людину! Він тобі повірив, підписав, а ти...

Петро покрутив пальцем біля скроні, мовляв, ненормальний ти, Великий Механіку, і мовчки зник: він не любив розголосу...

Таксі тихо підпливло до мене. Я не здивувався, я вже звикав, що добрий чи злий дух дбає про мене. Я поставив валізу в багажник, і ми рушили, пробираючись крізь вуличні вогні. У машині було просторо, я розкинув руки, а голу поклав на спинку сидіння. У таксі, особливо якщо ти сам і можеш вільно розлягтися, якщо ніхто не штурхає тебе під боки, треба ні про що не думати, а пити кожна секунду скупими ковтками, як гурмани п'ють каву. Але сьогодні я був гідним жалю провінціалом, що хлище чорну каву,

наче молоко, з великої склянки. Я поспішав жити, сушта запрягла мене. Я тривожився, чи не залишив серед книжкового непотребу (я вже давно, окрім детективів і пригодницької фантастики, нічого не купую) брошульки з онкології. Великий Механік позичив її на два вечори, але я не поспішав уболівати за тілесне здоров'я людства, розрачуючи власне на серйозне читання вночі. У брошурці йшлося про антигени, які з'являються в крові, коли організм старіє чи змагає у боротьбі з хворобами, антигени руйнують кров, підступні антигени... гени... Прагнімак завтра вранці повертається з відрядження, Георгій Васильович просив послати на аеродром машину, але буде краще, якщо я сам зустріну заступника директора, так вчинив би Петро. Прагнімак недолюблює мене, але недолюблював і Харлана. Георгій Васильович — лише загальне керівництво, а поточні справи вершить його заступник, і якщо я не загнуждаю Прагнімака, доведеться позавтра перевозитися назад, у Голосієво, бо Петрову квартиру віддадуть Великому Механіку з Льолькою, вони у суботу беруть шлюб. Що ж, це було б справедливо, гуманно, як сказав би Харлан, але справедливість — умовна річ, що справедливо для Юрка та Льольки, для мене обернулося б поразкою...

З Прагнімаком я побуцався скоро по його з'яві в конторі. Я саме захопився детективними романами. Кресляр із мене стопроцентний, я виконував денну норму за п'ять-шість годин, а тягти плуга за сусіда — вибачте. Я клав на стіл ділові папери — робоче тло! — книжку примощував у відчиненій шухляді й до кінця дня поринав у світ запаморочливих пригод.

Якось мене пробудила од споглядання чужої мужності та непосидючості дивна тиша у кімнаті. Я підвів голову і стрівся очима з Прагнімаком. Заступник директора стояв на сходах, милуючись із моєї натхненної праці... Худорляве напружене лице ще берегло ввічливий усміх, але пряма лінія губ чітко й суворо перекреслювала його. Очі були смутні. Я підхопився зовсім по-дурному: ніби школяр, який провинився і тепер боїться, що його пошлють по батька. Прагнімак зійшов вниз, узяв із шухляди книгу — це була безглузда пригодницька повістинка. І, мабуть, кричуща невідповідність порожньої книженці з моїм імпортантим, як казав Харлан («Ти, Андре, дуже імпортантний»), виглядом, серйозними очима, що видавалися на перший погляд навіть глибокими (чесно кажучи, траплялися хвилини, коли я охоче дивився на себе у дзеркало, все ж я любив себе), порятувала мене. Прагнімак

перехнябив плечі і пішов; уже від четвертого чи п'ятого столу із щемкою образою в голосі мовив:

— Я вкорочую собі віку, аби тут хоч щось робилось, а вам нудно, розважаєтесь...

Я чекав догани. Але минулося. Тільки ще довго, коли ми випадково зустрічалися, обличчя Прагнімака смутнішало.

Шишига розрахувався з таксистом і був уже на четвертому поверсі, коли поверхом вище задзеленчав телефонний дзвінок. Прискорив ходу, ніби це йому мали сьогодні дзвонити в дуже нагальній справі. Але валіза була важкувата, і коли він причвалав до дверей Харланової квартири, телефон замовк. Дістав ключ. Автоматичний замок клацнув за його спиною, це був вкрадливий звук пастки, що раптово зачинилася. Двері з коридора до кімнати засклені, і крізь скло бовванів стіл, на якому нещодавно стояла трупа. У ванні чи на кухні монотонно крапала вода, і десь хтось, мабуть, у сусідній квартирі, ходив: поришував паркет. Андрій тремтячою рукою пробіг по стіні. Нарешті пальці намацали пупок вмкача і...

Тут хлюпнули в мою наполохану душу давні, ще сільські, пакульські перекази про мертвяків: і душа померлого, що сорок днів бродить по хаті, ночує під сволоком та п'є воду з мисочки на покуті, і відьмаки, які виходять опівночі з могил пити людську кров, і вовкулаки, що вселяються в живих людей, — різне поганське страховиння. А потім проявилися несподівано легкі і точні думки про себе та Прагнімака. Не підлабузництвом, тим більше не лестощами завоюю я прихильність заступника директора. Будь-що треба його переконати: мовляв, мені, як і йому, болить усе конторське. І, мовляв, я здатен принести конторі більше користі, ніж хто інший...

Нарешті я увімкнув світло: звичайно, ні в коридорі, ні в кімнаті нікого не було. Стіл стояв не посередині, як мені привиділось, а між книжковою шафою та вікном. Підлога блищала, ніби щойно натерта. Петро любив лискучі підлоги. У відчинене вікно пливло з поля свіже повітря. Ніщо не нагадувало про недавній похорон. Тітки перед від'їздом прибрали в квартирі...

Навшпиньки перебрів кімнату і сів до журнального столика, на якому синів телефонний апарат. Було зовсім тихо, навіть вода перестала крапати. Я ще раз, уже уважніше, обвів поглядом кімнату. Стомленим не почувався. Мусив щось конче робити, але не знав що. Перебрав подумки

клопоти останніх днів, до Петрової смерті. Нічого, вартого уваги саме сьогодні: давно не одписував матері, збирався пошукати теплого светра, (я любив тепло, а вже осеніло), планував піти на двосерійний пригодницький фільм, про який вичитав у рекламному бюлетені. Усе те — ніби з іншого життя, ніби не Харлан помер, а я, Андрій Шишига.

Гарячково згадував, чим клопотався в останні дні Петро. Цього вечора моє життя поволі зросталося з життям Харлана, що обірвалось так неждано. Учора я думав, що це випадковість або чиясь зла воля: хвилина, коли я узяв з холонучих рук Харлана теку і поніс до приймальної директора. Але є закономірність у таких несподіваних порухах душі. Я дістав з-під апарата Петрів записник (я ж і поклав його під телефон, коли тітки забирали після похорону одяг: вийняв з кишені робочого костюма). Хвилюючись, перегорнув сторінки, помережені чітким, каліграфічним почерком. Ніби гортав свого старого, напівзабутого блокнота. Було багато телефонних номерів, імен, прізвищ, адрес. Останній номер записано учора чи позавчора, чорнило ще не вицвіло. Самі цифри — ні імені, ні адреси, Але номер підкреслено двічі і поруч — три знаки оклику. «Чому я не можу дозволити собі маленької примхи — подзвонити сьогодні, зараз же, по цьому номеру?» — подумав я, усе ще не бажаючи признаватися самому собі у власнім перевтіленні. Я відкинувся в кріслі і набрав номер. Відгукнувся м'який жіночий голос:

— Слухаю.

— Це я, — прогучав якомога багатозначніше. — Добрий вечір.

— Послухай, я була чомусь певна, що ти ніколи не подзвониш. — Здавалося, словам тісно у вузьких тунелях дротів і вони мчать наввипередки. — Я чекала твого дзвінка учора, але ти не подзвонив, і я була певна, що ти вже не подзвониш. Пробач, я така забобонна. Хіба ти не знав, що мій Прагнімак поїхав? А завтра він вертається, я чекаю на телеграму, він завжди попереджає про своє повернення...

Жінка засміялася. Навіть телефон не спотворив її сміху: вона дуже гарно сміялась. Я мовчав: слово «Прагнімак» приголомшило мене.

— Чому ти все мовчиш? Я знову сокочу, сокочу, а ти знову мудро мовчиш. Чому ти не телефонував мені вчора?

Я прокашлявся:

— Учора мене не було в Києві...

— А куди ти їздив? Далеко? Ти, мабуть, застудився, що кашляєш? Тобі треба негайно лікуватися. Лягти в

постіль і випити гарячого чаю з малиновим варенням. Слухай, де ти міг так застудитися? Може, ти в автобусі сидів біля відчиненого вікна? Чи ти їхав поїздом?

— Летів на крилах... Але мене добре закутали. Було навіть душно, — гублячись у потоці слів, я невесело жартував. — Але тепер усе гаразд, і я знову в своїй затишній квартирці.

— Ти дзвониш від себе?

— Звичайно, од себе, — заквапився я. — Звідки ж іще?

— Ну, ти міг подзвонити з таксофона чи від товариша.

— Я дзвоню од себе, — повторив, сердито наголошуючи на останньому слові. — Зустрінемося?

— Але вже пізно і ти простуджений, — непевно мовили в трубці. — І тобі далеко їхати. Я боюсь за твоє здоров'я. А ти гніваєшся.

— Я не гніваюся, — примирливо відповів. — Але я й не простуджений. Так, легка утома. І трішки — горло.

— Тоді приїзди, я сама тебе лікуватиму. Де ми зустрінемося?

— Де тобі зручніше. Хвилин за сорок я буду в центрі.

— Послухай, а може, справді не треба? Ти розчаруєшся. Тоді ти мене навіть не роздивився як слід і досі, мабуть, забув, — вона засміялась, і тут я зрозумів, чим принаджує її сміх: він був щирий. — Ні, справді. Ти навіть не впізнаєш мене. Я стара й негарна.

— Що ти, — трохи вимушено посміхнувся я. — Чому б це я тебе не впізнав? — І додав: — Так швидко я жінок не забуваю. Де ж нам зустрітися?

Я вийшов з квартири, навмисне не вимкнувши у кімнаті світла: дбав про своє пізнє повернення. Підбігцем метнувся на зупинку тролейбуса. Уже в тролейбусі почав аналізувати ситуацію. Зараз піхто не міг допомогти мені — лише здатність логічно мислити. Отже, Петро покладав на це знайомство особливі надії. А що біля цифр не було жодного імені — свідчило про таємницю. Втім, зараз для мене це вже не таємниця. Жінка, з якою щойно розмовляв, — дружина Прагнімака. Позаминулого вечора Харлан гостював у знайомих, він пожертвував навіть футболом, отже, йшлося про серйозне. Учора, незадовго до Харланової смерті, я знічев'я поцікавився, як він провів вечір. Петро загадково посміхнувся. Такий посміх на Петровім обличчі завжди щось та значив.

— Учора в ятерок потрапила велика щука. Чесне пакульське, я навіть не смів надіятися. Власне, я знав, кого

ловив, але щоб так скоро... Але тут виняткова психологічна ситуація: шука сама прагнула в ятір. Парадокс категоричного імперативу: шука спроквола уже давно готує себе до ятера і самохіть стрибає в першу-ліпшу пастку. Мудрість рибалки в тому, щоб знати, на кого закинути і коли...

— Чесне пакульське, — сказав я, передражняючи Петра, — я нічого не зрозумів.

— Бо ти ніколи не жив на Печерських схилах, — Петро холодно засміявся.

Це була наша остання розмова. Отже, у знайомих Петро здивався з Прагнімаковою дружиною — заступник директора був у відрядженні.

Знаючи, як Петро завойовує жінок, я міг досить точно реставрувати позаминулий вечір. Звичайно, Харлан домігся, щоб його познайомили з жінкою, на яку він накинув оком, але та відбулася кількома незначущими словами і лишила Харлана на березі з порожнім ятером: людей на вечірці багато, загубитися було серед кого. На початку знайомства Харлан напористістю своєю швидше відштовхував жінок од себе, ніж упокорював їх. Треба було зазнайомитися з Петром ближче, щоб заплутатися в його павутинні. Він не причаровував жінок, він затягував їх у свій химерний, липкий світ, де було всього — і важка пакульська віра в себе, і не штучна, не книжна, а глибока земна пристрасть, і поставлені з ніг на голову моральні принципи, і... Втім, мене знову заносить: аналізую характер, а не ситуацію. Одне слово, Петро чекав її на сходах, він сказав якийсь жарт, вона відповіла — і шука попливла в ятір.

Піднявшись ескалатором метро на Хрещатик, я пішов по вулиці Свердлова угору і звернув у скверик на розі Пушкінської. Вона йшла мені назустріч, як і домовлялися, в світлому літньому пальті і з білою сумочкою в руках. Скверик був порожній. Я мовчки вклонився, і ми пішли поруч.

— Ти ще не забув, як мене звать? До телефону ти мене можеш кликати так: попросіть, будь ласка, Олену Володимирівну. Навіть Прагнімак нічого не запідозрить. Це моє офіційне ім'я.

— Сьогодні такий день, що можна забути власне ім'я. Але твого я, звичайно, не забув.

— У тебе навіть голос змінився. І весь ти якийсь не такий.

— Ти просто не звикла до мене. — Я стиснув у сутінках її руку. — Учора по-дурному загинув мій товариш,

підковзнувся на сходах, ударився скронею, і — прощай. Сьогодні хоронили, і мені зле: тоді я назвався його іменем... Ти мусиш зрозуміти, така смішна ситуація: ти мені страшенно подобаєшся, але ти дружина мого начальника, і мені не хотілося, аби ти навіть подумала щось... Андрій мене звать...

— Дурненький... Невже я була б з тобою такою, якби щось подумала? Ти дуже славний. Може, я не завжди людей розумію, зате відчуваю. Куди ми підемо?

— Не знаю. Повечеряємо в ресторані?

— А ти хочеш їсти? Ні? Я теж не хочу. Ходімо краще до мене. — Олена ступила в пасмо світла, і я нарешті побачив її обличчя: «Їй за тридцять, але вона молодша од Прагнімака». — Чи в чужій квартирі тебе мучитимуть комплекси? Я одразу запросила б тебе, але подумала...

— Ходімо до тебе. — Тепер я думав про завтрашню зустріч з Прагнімаком, але казав інше: — Ти така гарна...

Олена розсміялась і взяла мене за руку, її долоня була гаряча. Я вже з подивом згадував себе недавнього, золоту серединку між Харланом і Великим Механіком, єдину людину в трійці, яку не хвилювали ні земні пристрасті, ні духовні.

Одного разу Юркові вдалося затягти мене до читальні, як я не одікувався, наголошуючи, що всілякі розумування остобісіли за інститутські роки. Все ж я терпляче гортав підшивку «Науки і суспільства», поки Юрко прасував своїм шишкуватим чолом (був короткозорий) сторінки нової технічної інформації. Вертали з бібліотеки пізнього вечора. Назустріч поважно ступали елегантні молоді люди, мабуть, з театрів чи ресторанів, на мене падали бризки сміху (сміялися переважно жінки), а запахи парфумів проводжали від гурту до гурту, був погожий літній вечір, і вулиці довго берегли дух напахченого жіночого тіла. Я майже не слухав Великого Механіка, що просторікував про безсмертя, викладаючи власні гіпотези щодо кінечного й безкінечного. Істина була поруч, бо єдина істина, яку не точать хробаки сумнівів, — це життя, життя, що пропливало повз нас, нерозумних, у бризках жіночого сміху, пропливало, поки ми розумували, бабраючись у словесному намулі. Великий Механік з його рахітично чоластою головою цього ніколи не збагне, йому бракує темпераменту, він з людей — одержимих...

— Може, нам піти тут окремо? Мене це не обходить, кар'єри під рукою твого Прагнімака я не збираюся робити. Але я думаю про тебе.

— Ти дбаєш про мої чесноти більше, аніж я сама, — засміялася Олена, проте весело — я відчував — їй не було. — А може, ти й маєш рацію. Раптом Прагнімак уже вдома? Зробити Іллі боляче я не хочу. Коли що, я вийду тобі назустріч. Другий під'їзд, двадцять шоста квартира.

Від її слів на душі мені похололо, я ніколи не був відчайдухою. Залишати тепер контору у мої плани не входило. А в цьому домі, можливо, живе ще хтось із конторських. Плітка неодмінно докотиться до заступника директора. А позбутися мене — для Прагнімака все одно, що струсити з рукава хруща. У кращому випадку дочекається чергового скорочення штатів. Або оголошуватиме догану за доганюю, і я змушений буду сам піти з роботи. Досі у конторі мене цінували, і звільнити конструктора не так легко, але я подумки лякав себе, щоб виправдати переполох: сьогодні нахабство межувало в мені з неусвідомленим страхом.

Олена змовницьки кивнула і звернула у двір. Я відчував себе певніше. Пішов повз Оленин дім — кам'яницю з високими вікнами. В таких будинках високі стелі, просторі кухні і коридори, роз'єднаний санвузол. «Коли живеш у такому будинку, завжди знайдеш, за що себе поважати, — подумав я словами Петра. — На тебе не наступають стіни, а головою не буцаєшся в люстру».

Я прогулявся по вулиці, а вже потім завернув у двір. На сходах обмацував очима бляшані ромбики квартирних номерів. Двадцять шоста квартира була на третьому поверсі. Пахло курячими котлетами. Дев'ять літер бігло від кнопки вниз: *Прагнімак...*

Я таки губився й ніяковів перед цим будинком, перед широкими сходами, перед оббитими дерматином дверима квартир. «Так почувася, коли побачиш попереду себе генерала в сірій каракулевій папасі, хоч ніякої провини за собою не відчуваєш, звільнення в кишені, гудзики і бляха начищені, а все одно знічуєшся», — армійський спогад Петра Харлана, сфрейтора.

Олена передяглася і була вся в ясно-червоному: спортивні брюки і светр, що тісно облягали її ще струнку постать, хатні капці, оторочені сріблястим хутром. Я переступив поріг і поклав долоні на плечі жінки. Це був щирий рух, так морозної години туляться до теплої комина. Олена зашарілася, голова її схилилась на мої груди. Я сховав обличчя в м'якому, лагідному волоссі, наче у шовковій траві, що колись росла під вікнами Петрової хати. Але ж

ні, тепер я пригадав: це було таки моє почування, я вже бачив той пишний срібно-зелений кущ біля призьби, по той бік стежки, яка вела в город. У місті на нашому квітнику росли міські квіти — нарциси та тюльпани. У грудях уперше за сьогодні тепліло: у мене все ще лишалось хоч щось від Андрія Шишиги.

— Ти зараз такий добрий, — тихо мовила Олена. — Я це відчуваю. Я навіть з голосу в телефоні відчула, який ти. Ти дуже химерний, і твій настрій міняється, як погода восени. Коли ти мені телефонував, ти був зовсім інший, не такий. Я навіть подумала, що тобі не дуже хочеться мене бачити. І що ти зневажася мене... за той вечір. На вечірці було стільки молодих дівчат, я думала, що для мене уже все минуло, і раптом у моєму житті з'явився ти. Я себе не виправдовую, я мусила б поводитися інакше, строгіше, але хіба мало я жила тільки для Прагнімака, хіба я не маю права на щось власне? Втім, не будемо про це. Твої болі — мої болі, а мій біль тебе не обходить. Усі чоловіки такі, і я тобі не дорікаю. Ти вже не гніваєшся на мене?

— Дурненька, — з грубоватою піжністю сказав я. — Мені було дуже добре. Це найприємніший вечір у моєму житті.

Олена підняла голову і легенько поцілувала мене, то був дуже ніжний жіночий поцілунок, без натяку на колишню чи майбутню близькість. Ми взялися за руки і зайшли до кімнати.

— Отут моє царство, — Олена клацнула вимикачем, стіни потонули в сутінках, лише в одному з кутків, неподалік балконних дверей, жевріла рожева, підсвічена електричною лампочкою парасоля кімнатного бара. В рожевому колі стояло двоє крісел, а між них, на висувному столику, — дві чарчини, дві тарілки з кружальцями цитрини та шинкою і дві виделки. Ми сіли в крісла. Олена відчинила дверцята бару — між дзеркальних стінок його красувалися різних кольорів і барв пляшки з напоями.

— Зараз я тебе лікуватиму. У нас завжди знайдеться пляшка коньяку, для годиться, як у кожному поряднім домі... — В її останніх словах забриніла сумовита іронія. — Прагнімак п'є мало, але ще ніколи не повертався з відрадження з порожніми руками — він любить колекціонувати екзотичні напої. — Олена наливала коньяк з гранчастої пляшечки, світло відбивалося в темних гранях і зайчиками стрибало по руках та обличчі.

Я спіймав її руку і вдячно поцілував. Мені справді було добре. Олена зашарілася:

— Що ти, Андрійку!..

— У вас із Прагнімаком є діти?

Не мусив би так питати, але вже було пізно.

— Я схожа на жінку, яка не має дітей?

Я зніяковів:

— Ні, але ти дивилася на мене, ніби мені п'ять років.

— Мужчина, який жінці подобається, завжди для неї дитина. А ви цього не розумієте. Моєму лобуряці уже сімнадцять. Дивно, правда? Я рано вийшла за Прагнімака. Я була на другому курсі. Але син переважно у моєї мами. Там у нього окрема кімната, де він конструює якусь нечувану гравітаційну машину. Я не знаюся на техніці, а він не цікавиться моїм малярством. Коли він прибігає до мене просити грошей на якісь там конденсатори, я зиркаю на нього знизу вгору, бо він вищий од мене на голову, і запитую себе: невже це я народила?

Я попросив дозволу, зняв свій жалобний піджак, повісив на спинку крісла. Взяв у жменю крихітну чарочку з коньяком, ніжно глянув на Олену і несподівано для себе мовив звичне Харланове:

— Хай живе...

— Хай живе... — Олена розсміялася. — Ці два дні мені було дуже сумно, але я згадувала твоє «Хай живе!» і мені знову хотілося жити.

Я випив, Олена тільки пригубила і знову налила. Тепер ми обоє випили до дна. Коньяк був м'який на смак. Мені хотілося сп'яніти. Світ лагіднішав, гострі грані його розгладжувалися, і я потроху забував, як втрапив до цієї кімнати. Здавалося, що знаю Олену давно і не вперше сиджу від цієї парасолькою, а сидів учора, позавчора, позавчора і сидітиму завтра в цьому затишному рожевому лелітті.

— Я мрію побувати в погребках, де відстоюються вина, — сказала Олена. — Тільки не з екскурсією, сама. Іти, іти, а в дубових бочках — вино, що йому вже п'ять, десять, двадцять років. Напівшпільма, п'яний дух, таємничість дозрівання і перетворення — в цьому є щось від жінки... Сорокарічної, — додала вона сумно.

У коридорі різко задзеленчав дзвоник. Стихло, а по тому — така ж глибока прірва лунких звуків. Я підхопився, похачцем одягнув піджак, зачепив ліктем відкидний столик, чарка з коньяком перекинулася, а в барі дзенькнули пляшки. Олена відкинулася на спинку крісла і стежила за мною. Я сховав руки в кишені, щоб приховати перше тремтіння, непевно ступив до вікна. Третій поверх, старий

будинок, високо. Далеко вниз темніла в плямах од ліхтарів вулиця. Зараз Прагнімак заїде — і все буде скінчено: завтра можна не з'являтися на роботу, хіба що розрахуватись і віддати ключ від Петрової квартири Великому Механіку. Під грудьми бридко млоїло од страху. Олена пошепки сказала:

— Якщо він — у нього ключ. Почне відмикати. Але він завжди попереджає. Мабуть, принесли телеграму...

Більше не дзвонило. У квартирі було до нереальності тихо, жодного звуку. Я боявся поворухнутися. Ледь рипнули двері.

— Протяги, — голосно сказала Олена. — Треба зачинити квартиру. Але хай, зараз ми будемо палити, правда?

У барі лежала коробка сигарет і запальничка. Я жадібно вдихнув тютюновий дим, звільна пройшовся по кімнаті: тверезів, виборсувався з рожевого туману. Повернувшись вимикача — під стелею спалахнула люстра. Сутінки заколискують, яскраве світло збурює до дії. Тут уперше я кинув оком на причілкову стіну кімнати. Вона була розмальована під море: сині віяльця хвиль угорі дрібнішали, а ближче до підлоги були буйні й тугі. До кімнати пливла солоня морська широчінь, десь там, на обрії, білів стилізований трикутник яхти.

— Я теж люблю море, — я примусив свій голос звучати схвильовано. Понишпоривши в пам'яті, став переказувати думки Великого Механіка. — Море — це життя. Я переконаний, що море — живий організм, навіть сучасна фізика не заперечує такої ймовірності, а отже, море мусить мати якусь подобу мозку, уявляю цей велетенський центр десь у глибинах?..

— Годі, Андрію! Мені насняться жахи, — вона говорила майже крізь сльози. — Я знаю море інакшим. Хочеш, я покажу море?

Узяла з секретера дерев'яну різьблену скриньку, сіла на килим біля моїх ніг. Відімкнувши скриньку, дістала стереоскоп і діапозитиви. Екран стереоскопа засвітився: заходило сонце, море лежало утихомирене й лагідне, а вдалині рожевіли вітрила спортивної яхти.

— Це вона. Ми пливли у відкритому морі. Капітана звали Ян, правда, гарно? Він справді був колись капітаном, на великому кораблі, тільки давно, йому вже за сімдесят. Він палив люльку, як усі капітани. З місяць тому він написав мені: «Оленятко, яхту забрали ремонтувати, і в мене таке відчуття, що я вже помер...» Крім нього, були ще старий рибалка і дівчина, його онука. Ян побачив мене,

самотню, на березі, коли ми з Прагнімаком відпочивали в санаторії, побачив і сказав: «Попливемо з нами, ось наша яхта». І я побачила яхту під напруженими вітрилами. — Олена змінила діапозитив, тепер на екрані була палуба вітрильника, жінка з щіткою та відром на палубі (обличчя її неможливо було роздивитися), а віддалік стояв геть сивий, але ще стрункий чоловік. — Це я на вахті, а то — Ян. Одного вечора, коли ми лишилися на палубі самі, він сказав: «Оленко, якби мені було років сорок, я зробив би тебе щасливою». — «Добре тобі казати це в сімдесят, — відповіла я. — Це ні до чого не зобов'язує». — «Мабуть, що так, — невесело погодився Ян. — Тому я й кажу, що мені за сімдесят».

Вона знову поміняла діапозитив, але я вже не дивився на екран. Бачив лише білизу високих Олениних грудей у прорізі светра, золотистий пушок на шиї і ледве перемагав несподіване бажання вп'ястися зубами в смагляве тіло. Мені аж вилиці зсудомило. Вхопився спітнілими руками за бильця крісла і одвів очі. Олена зиркнула на мене знизу вгору і стривожилася:

— Андрійку...

— Я... — задихнувся я і відчув, що падаю в солодку каламуть. Руки мої підняли Оленине тіло, що пручалося, і кинули на килим...

По тому прийшла дивна, як на цю мить, тверезість. «Які в неї повні, високі груди, — подумалось мені, — і вся вона — наче риба в долоні, щойно з ятера...» Я шукав її зволожені, туманіючі очі, а бачив холодну посмішку Прагнімака, коли той брав з моїх рук книгу, а я підводився з-за столу, мов школяр. Мстивий тріумф був для мене солодший од любові, я дивився на Прагнімакове обличчя і возвеличувався над ним, заступником директора, бо тримав у своїх обіймах його дружину. Тепер я розумів, що сьогоднішній вечір був необхідний в ім'я завтрашнього ранку, коли я стрічатиму на аеродромі Прагнімака.

— Я не люблю запізненого каяття і не шкодую, що так сталося... — Олена відсунулась од мене. — Мабуть, так треба. Але в мене таке відчуття, ніби я згвалтована. Ти не вмійш любити, ти лише береш. Жінка це одразу відчуває. У тебе забагато пристрасі, мені аж страшно біля тебе. І навіть ти стежиш за виразом мого обличчя? В цім є щось неприємне. Наче я тваринка, яку досліджують... Ще й покусав мені губи, а завтра з'явиться Прагнімак, а позавтра... позавтра я мушу бути гарною. — Вона знову пригорнулася до мене і витерла долонею моє чоло. — Ти такий живий...

Нічого солодшого для мене не могла сказати Олена. Мене полонила лінива, зверхня поблажливість пережця.

— Твій Прагнімак живіший од усіх нас в конторі.

— Його пристрасть — його робота. Він мені каже: у нас з тобою, Оленко, уже конячий вік, треба з усієї сили тягти плуга, бо через якийсь десяток літ доведеться озиратись і міряти подумки: а скільки ти зорав за життя? А я боюся осені, я ще хочу жити, а не лише плуга тягти, у мене ще літо — скоромншуще, бабине, але літо! Втім, для нього і замолоду все це... ну, ось як ми... було сороміцьке. Такий уже він. Дуже сільський, чи що. Думаєш, він на мені одружився? Я його на собі одружила. Він досі червоніє і одвертається, коли я роздягаюсь...

— Брак волі до життя, — бовкнув я десь почуту (чи не від Харлана?) фразу.

— Смішний ти, Андрійку, ну що ти знаєш про його волю до життя? Мій Прагнімак молодесеньким закінчив танкове училище і одразу на фронт, командир танка — нам важко це уявити. Під Кіровоградом танк загорівся. Ілля встиг вискочити, але черга з автомата, прострелене плече і — полон. Він двічі тікав з табору. Уперше — після тифу: голова гола, язик у роті не повертається, очі з орбіт вилазять... За п'ять кілометрів від фронту спіймали, знову у табір, побили, і — карцер. Через місяць він знову втік: напали з хлопцями на конвоїрів, вийшли до своїх — рядовим воював, у піхоті. Ще й японської приховив. Ти подумай — зеленком таке пережити! Тепер у двадцять літ матері ще манкою своїх годують, а він з війни у двадцять повернувся — ні хати (село їхнє німці спалили), ні професії, самі рани. Його взяли на роботу в бухгалтерію, він підручник роздобув і за кілька ночей вивчив, потім ще й колег своїх консультував. Згодом вступив на денне відділення інституту — знати хотів, а не лише щоб диплом. А їсти треба щось було — скільки він вагонів розвантажив! А ти кажеш — воля до життя... Теоретики ми з тобою, Андрійку, що ми бачили, що ми знаємо!

Вона ще лежала в моїх обіймах, але вже виковзувала з-під моєї влади, хоч я й стискав судомно руку. Мати жінку — це щось більше, аніж перебувати з нею якусь часину в одній постелі. Я припустився помилки — зневажив Прагнімака, і в Олені прокинулося почуття, приспане буднями родинного життя.

— Поїдьмо, Оленко, завтра до лісу. — Я був лагідний, наче кішка, я линяв (котрий раз за сьогодні?), я цлів

павутину довкола мухи, що стрепенулася.— Місто мене уже доконало, мене вже нема. Хочу дихнути осінню, хочу бачити тебе в сонці, між золотих сосон...

Лірик! Ніби я все життя те й робив, що читав вірші. Якось я здивався з Петром Харланом у бібліотеці. На його столику лежало десятків зо два збірочок. «Навіщо тобі це?» — здивувався я. «Озброююся знанням сучасної поезії, згодиться», — засміявся Харлан.

— Тільки бачити?

Я не знав, чого більше в голосі Олени: гри, іронії чи смутку.

— Я по-справжньому люблю тебе. Чи, думавш, я не знайшов би, з ким спати? — грубо сказав я і одвернувся від Олени, намагаючи на столику сигарети.

— Але хіба знайшов би таку гарну? — Олена поклала голову мені на плече.— Правда ж, я все ще гарна? Ну, скажи, скажи...

— Гарна... — відповів я, подумавши, що було б добре, аби в цю мить очі мої зволожилися від розчулення.

Проте Олена пильно дивилась на мене, і я не міг послити вії...

Пробила одинадцята, мені час було додому.

— Поки метро працює, — виправдовувався я перед Оленою, поспіхом збираючись, хоч міг би доїхати й на таксі, й перебути до ранку в цій затишній вітальні.

Проте щось невідступно тягло мене на Нивки, в Харланову квартиру. Олена метнулась на кухню — забажала пригостити мене цейлонським часм. Я зазирнув до Прагнімакової кімнати. Мені давно кортіло це зробити, але не хотів насторожувати господиню. Щоб завтра почуватися біля заступника директора незалежно, я мусив знати про нього якомога більше. Відбувши робочі години, ми ховаємося в мушлі квартир, які з часом набирають форм, властивих лише нам. Помешкання людини багато може сказати тому, хто вміє бачити, про її характер. До Харланової смерті я мріяв мати квартиру на тихій зеленій вулиці, обов'язково з просторим балконом. Подумки я вже купляв у комісійному меблевому магазині крісло-гойдалку, а на підлогу кімнати мріяв постелити великий пухнастий килим (мати обіцяла подарувати на новосілля). Прийшовши з роботи, я виплутувався з одягу, змивав під душем порох робочого дня, людських розмов, поглядів і дотиків, подих денних турбот і, вбравшись у розкішний халат, сідав у крісло-гойдалку перед кольоровим телевізором з дистанційним управлінням...

Прагнімакова кімната була вузька, довга. В ній не вистачало головного, як на мене: комфорту і затишку. Письмовий стіл (з найдешевших), на краю столу — купка газет, під склом — календар, колонка телефонних номерів контори та управління і фотографія сина. Біля столу — скромна книжкова шафа, теж вітчизняного виробництва, з томами енциклопедії та довідниками. Біля стіни поблискувало бильцями залізне ліжко, знайоме мені з дитинства: точнісінько таке ж іржавіло у материнім саду, під яблунею. Посеред кімнати стовпіла креслярська дошка з аркушем ватману. Над письмовим столом висів портрет старого з чіпкими суворими очима — у багато разів збільшена фотографія.

— Це його дід, — тихо проказала за мою спиною Оле-на. — Ілля свого діда майже не пам'ятає, але любить. Хоч я не розумію, як можна любити мертвих?

— Ти несправедлива, — прохопилося в мене.

— У Іллі справді є багато від діда. Дід теж знав у житті самі обов'язки. А вдома мав лише оце залізне ліжко, що перейшло у спадщину до Прагнімакової матері, в тридцять сьомім. Хоч міг мати все, що душа бажає, навіть на ті часи. Дід доводиться Прагнімакові двоюрідним — навіть не зібрався з часом, щоб одружитися: революція, громадянська, перші п'ятирічки, колективізація... Яюсь у гніві я сказала Прагнімакові, що його дід жив не в реальному світі, а вигадував і житті, і людей. Прагнімак образився. «Мій дід, — сказав, — не загравав з реальністю, він конструював реальність, як я тепер конструюю машини». Розумієш, життя любить гнучких, а Прагнімак, як і його дід, внутрішньо не здатен на компроміси. Я з нього часто кепкую, як з дитини, але й захоплююсь ним. В інституті, де Ілля раніше працював, висунули його на заступника директора. Місяць попрацював і повернувся у відділ — характер не той. Треба стіни побілити — жодна організація не береться, а «лівакам» він не хоче державну копійку переплачувати. Протікав яюсь дах в інституті. Директор йому каже: «Домовтеся з хлопцями, хай машину смоли на горище накачають — і текти не буде». — «А як же я розрахуюсь?» — «Людину на два тижні на роботу оформите — ось і розрахуетесь». — «Ні, так не можу, це обман». Директору врешті обридло, і він сам з «ліваками» домовився. Тоді Ілля йде до директора: «Ви вчинили нечесно, так не можна, це порушення закону...» І заяву на стіл. Не думай, що він таке уже телятко, він честолюбний і хотів би бути на видноті, бо вважає, що чим вище людина

стоїть, тим більше в неї можливостей робити добре діло, але й граминою чеснот своїх він не поступиться, щоб піднятися вгору. А ти поступився б, Андрійку?

— А може, я не маю чим поступатися? — посміхнувся я і прикрив очі кучериком її волосся.

Люди звичайно маскуються брехнею, Петро Харлан маскувався правдою.

Я спускався по сходах, задоволений нинішнім вечором. Тепер я знав досить, щоб завтра не почуватися сліпим. Головне, я знав, що Вікторія, дочка Георгія Васильовича, товаришує з Оленою. Через три дні, в суботу, — день народження Олени. Зберуться близькі знайомі, прийде Вікторія. Олена мене запросила. Отже, три дні. Що буде потім, я не замислювався. Потім буде життя. Головне, як казав Харлан, сісти в сідло. Несподіваним, ефектним ривком. Приступом.

Я скрипнув зубами.

Така холодна тверезість була незвична, муляла, і я став думати про завтрашню поїздку з Оленою до лісу. Ми сядемо в таксі і покотимо в Пуцу-Водицю, ходитимемо сосновим лісом по глиці, що м'яко вгинається під ногами, на сонячній галявині або краще — в гущавині, де медовий дух живиці і де нас ніхто не побачить. Але до цього — зустріти Прагнімака на аеродромі, то мій перший екзамен на зрілість. У мене з'явилося дуже реальне відчуття себе завтрашнього: ось я виходжу з директорової машини, іду до аеровокзалу, постаю перед Прагнімаком у своїй новій ролі, стриманий, серйозний і ввічливий, але без запобігливості. Я почувався актором, що готується до прем'єри.

...Я вперше опинився так пізно на Нивках — годинник показував пів на першу. Після залитого вогнями, людного Хрещатика тут було пустельно й темно. Я побрів навпростець через двори за поодинокими людськими постатями, сподіваючись вийти на Новогостомельське шосе, а там би вже відшукав мій будинок за номерами. Але скоро постаті перехожих розтанули в жовто-сірій млі, югнули в під'їзди, навколо височіли муровані тіні будинків, однаковісінькі, наче сірникові коробки чи столи в нашій конторі. Я злякався, що проблукую у цегляному лісі до ранку, а мені давно час спати... Я біг уздовж шереху будинків, уздовж фронту, яким місто наступало на поле. З поля дражливо віяло вогкою землею, тлінню і чимось гострим, від чого я мимохіть шкірився, а по спині повзли лоскітливі мурахи, ніби одягав на голе тіло кожуха. Поле кликало, всмоктувало

в себе, я їй не отямився, як залишив передмістя і югнув у темряву, що все густішала; уже з поля я інстинктивно озирнувся назад і крізь туман розгледів угорі оранжевий прямокутник вікна. Як передбачливо я не погасив світла!

Я притьма вибіг на п'ятий поверх, вислизнув з одежі, постелив, вимкнув світло і упав на тахту. Ще майнула думка: завтра рано вставати, треба завести будильник...

Вовк стрибнув з тахти, його довге, пружинисте тіло пропливло над журнальним столиком з угорського гарнітура й опустилося на килим. Тоді стрибнув ще раз, ударився грудьми об двері — вони не піддалися. Вовк вишкірив зуби — в пащі його блідо світилося, а круглі очі горіли холодним білим полум'ям. Ще раз штовхнув тілом двері, але намарно. Вовк зіп'явся на двері передніми лапами, спина його вигнулася, а лапи люто басаманили дерево. Відтак, зневірившись, стрибнув убік — кігті лунко цокнули об паркет — і помчав по кімнаті, попід стінами, перестрибуючи через стільці, стіл, крісло, тумбу з телевизором, усе прудкіше, ніби заповзався наздогнати самого себе...

Глава третя

Шишига розплющив очі, коли за вікном ледь сіріло. Але треба було вставати: Прагнімак прилітає рано. Для матері ідеал людини шанованої — коли по неї щоранку приїздить персональна машина і шофер, терпляче очікуючи, здмухує з дзеркальних крил пилінки. Що ж, настане час, коли він визирне з вікна й побачить внизу, біля під'їзду, лімузин. Настане час, коли він щоранку значимо погойдуватиметься на подушках «Волги» у гордій самотині, поки інші штурмуватимуть набиті тілами тролейбуси та автобуси.

Він підвівся, одчинив вікно — з поля повіяло терпкою, прохолодною вільгістю, над вулицями колективних дач плив білий туман, небо рожевіло. Шишига пройшовся по кімнаті, розмахуючи руками і глибоко дихаючи. У Голосієві йому бракувало упертості щоранку робити зарядку: лінувався. Прокидався, коли тільки їй лишалося часу випити склянку молока та стрімголов бігти на тролейбусну зупинку. Відколи у конторі порядкує Прагнімак, на роботу доводиться з'являтися хвилина в хвилину. Зате Петро знаходив час і снагу на щоранкову зарядку. «Коли мужчина бабухатий, він уже сягнув своєї стелі, тоді, куме, опускайся на дно», — казав Харлан. Нинішній вік полюб-

ляє струнких і дужих. Кожна епоха створює власний людський стереотип. Символ нашого часу — мужчина спортивного типу, який молодо виглядає. Харлан мріяв грати в теніс. То гра вишукана, не кожному доступна, і на тенісних кортах він сподівався зазнайомитися з потрібними людьми. Цієї осені Петрові уже напевне обіцяли влаштувати на корт — в армії він служив з тренером тенісистів. У Петровім записнику мусить бути його телефон — треба подзвонити. Що ж, логічно: коли хочеш сягнути більшого, аніж твій сусіда, треба насамперед великий запас сил і бадьорості.

Шишига зазирнув під стіл, шукаючи Петрові гантелі. Мабуть, тітки винесли на кухню. І тут у його ще соннуваті очі упали глибокі драні ритви на дверях. Буцім двері справді люто подряшав кігтями вовк... Мозок відмовлявся збагнути і побачене, і чорний нічний сон. Шишига відвернувся од дверей і, мов сновида, почав одягатися. Уже був у сорочці, коли згадав, що досі не умився. Усе ще обминаючи очима ритви на голубуватій площині дверей, пройшов до ванної, поплъохався, витерся Петровим рушником — своїх речей не було часу розібрати. У кімнаті взявся складати постіль і раптом (густо-червоне сонце вигулькнуло з-за пруга, зависло над плем, і вся стіна навпроти вікна забарвилася в червоне — і простирадло, й подушка, і ковдра) упав обличчям у подушку: жмакав, кусав, рвав зубами полотно, скільки було сили, поки не знемігся; глухе ридання чи виття проривалося часом з грудей.

Господи, чому саме він, Шишига? Чому не Великий Механік, не той, другий, третій? Чому в нього, а не в кого іншого, вселилася чорна Харланова сила? Чому саме в нього, який усе дотеперішнє життя намагався навіть не стояти, а лежати осторонь людського мурашника? Адже досі він лінькувато дрімав під вербою край людного шляху і навіть не чекав, поки упаде з верби в рот груша.

Це було невдовзі після інституту, коли він відробляв на цегельні, у районному містечку між Києвом і Мрином, обов'язкові три роки. Вихідного дня виходив на трасу, лягав під вербою, діставав набір пилок для нігтів і наводив на свої інтелігентні, з довгими пальцями руки глянець (він завжди любив це заняття). Неподалік була автобусна зупинка, автобуси безперервно снували між Києвом та Мрином. У столиці на нього чекали столичні розваги, у Мрині — материн борщ, і голубці, і холодець, але він лежав під вербою і чистив нігті до самісінького вечора.

І то були найприємніші хвилини його життя: спостерігати людську метушню, потайки жадати її і не рухатися...

Справді, чому не Великий Механік, який жив так, ніби розраховував принаймні на дві тисячі років, а не на куді людські сім десятків, Великий Механік, який, мабуть, і видавався собі архангелом, що його творець світу прислав навести лад на землі? Коли контора проектувала автоматичний цех для однієї з фабрик, він зчинив бучу на все місто, доводячи, що для того ж приміщення можна легко сконструювати автоматичну лінію, вдвічі продуктивнішу. Крізь щілину в передніх зубах він обпирскав слиною усі керівні столи від контори до міністерства («Тобі рано чи пізно прищикнуть носа оббитими шкірою дверима!» — сміявся тоді Шишига) і таки добився свого: проект переглянули, цех побудували, але Великий Механік на той час уже захопився іншим і навіть не оформив авторського свідоцтва. Нещодавно Шишига й Великий Механік працювали в тому цеху, «прив'язували» до лінії пову пакувальну машину, створену у відділі. Цех справді нагадував декорації з якогось фантастичного фільму: безлюддя, машини самі беруть, ріжуть, складають, зварюють, фарбують, сушать; червоні, сині, зелені вогні сигналів, замислене гудіння в скриньках з автоматами, а власне — нічого особливого, звичайне сучасне виробництво. Проте Великий Механік гасав по цеху мов божевільний, захоплюючись людським розумом, і саме там, у цеху, я сказав Великому Механікові:

— До твоєї божої іскри, Юрко, та Харланову практичність — такий би корабель на велику орбіту вилетів!

— Є механізми, які не стікуються, — вирлато блимнув на мене Великий Механік.

А живий Шишига й мертвий Харлан, виявляється, стікуються?

— Не думай, що ти — такий уже чистий аркуш паперу! — кричав на нього Петро Харлан, коли вони за якусь дрібницю побуцалися. — Ти — біла сторінка, яку списано поки що невидимим хімічним чорнилом, Настане час — і воно проявиться! Краще згадай, як тебе обирали старостою класу!

Андрій же сам і розповів Харланові про цей випадок. Було це у класі сьомому чи восьмому. Учні висунули дві кандидатури — Шишигу та його сусіда по парті. Спершу голосували за сусіда — підняла руки майже половина класу. Шишига й тоді не «висовувався» із загалу, зайвий клопіт йому був ні до чого. Та коли поставили на голосу-

вання його кандидатуру, Андрій на хвилину втратив здоровий глузд; пам'ятав лише, як вогнем палило обличчя, і шуміло у вухах. Протверезив його здивований погляд учителя, що рахував голоси:

— Ти, Шишига, теж за себе голосуєш?

Він глянув на свою руку — здаля, ніби на чужу: вона була піднята.

Коли Шишига нарешті підвів голову і сів на ліжку, очі його були сухі.

— Ну, тепер начувайтесь... — сказав він по хвилі, думаючи вголос. Пучки його пальців набрякли. — Тепер я вже не клерк, що меланхолійно філософствує, зручно пригрівшись у крісельці. Я навіть не Петро Харлан з його примітивним інтелектом...

Він не знав, до кого промовляє, мав на думці чи не увесь світ. І від тих слів та думок Шишижина душа дивно виструнювалася, ніби пила, затиснена у верстаті для точіння. Уже дратувався, що сонце зводиться над обрієм так повільно: швидше б день. Йому кортіло діяти, діяти.

Од лінкуватого ранкового розслаблення не лишилося сліду. Думки й рухи були напрочуд точні. «Треба затулити ритви», — подумав і прикнопив до дверей «Футбол — хокей», покреслений червоним олівцем: спортивні газети й журнали Харлан трохи не конспектував. Одягнувся й сів до столу. Немає сенсу продавати Петрові меблі, бо потім доведеться швендіяти по меблевих магазинах, підшукуючи щось путнє. Харлан дістав угорський гарнітур не так давно, через знайомих у меблевій фірмі. Хай все буде, як і за нього. А гроші Петровим тіткам треба віддати з власної кишені. Точніше, з матеріної. Не гаючись, написати матері та вітчиму. Він довго пригадував лагідні слова, але жодного не спадало на думку, ніби й не існувало їх у людській мові.

Вирішив обмежитися інформацією, підсолодивши її легким гумором. «Шановні батьки мої — мамо та Семене Михайловичу! (Так він змалку кликав вітчима). Яюсь ви писали, що потроху збираєте гроші, аби ошчасливити свого єдиного сина однокімнатною квартирою в кооперативному будинку. Поспішаю повідомити, що потреба в кооперативі для мене відпала. Відучора ваш любий нащадок має відповідальну посаду у своїй конторі і окрему однокімнатну квартиру в Києві, шістнадцять квадратних метрів, плюс кухня, п'ятий поверх. Є щаслива нагода купити чудовий угорський гарнітур для однокімнатної квартири. Потрібні гроші. Порятуйте свого лисого Андрійка. Треба

йому чимало, але на перший випадок — хоч би карбованців п'ятсот. Подобиці — листом чи по приїзді. Бажаю вам здоров'я. Ваш Андрій Шишига».

Слинячи липкі краї конверта, уявляв матір, що плакатиме з радощів, прочитавши про його успіх, вона здавна ним снила, розчаровуючись у синові з роками, але все ще забобонно вірячи в щасливий випадок. Матері знають про своїх дітей більше, аніж вони самі про себе. «Якщо ти провалишся на екзамені чи не пройдеши по конкурсу, я не перенесу такого сорому, я не житиму», — казала вона, коли син вступав до інституту. Наплакавшись, вона побіжить по сусідах й хвалитиметься, що Андрійко отримав у Києві квартиру, майже у центрі города (додасть уже од себе), і Андрійка підвищили по службі, тепер у нього дуже відповідальна посада, і то була відповідальна, а це відповідальніша, тепер у нього будуть закордонні відрядження, скоро має їхати до Англії, а в тій Англії такі вогкі осені й зими, самі дощі й тумани, а в Андрійка слабке горло, ще змалечку гланди збиралися вирізати та й не вирізали... Вона марнославно фантазуватиме, все більше вірячи у власні фантазії.

Шишига підійшов до вікна й задивився в поле, що темніло за барвистим острівцем колективних дач. За полем — ліс, потім глухі поліські ліси, і мринська околиця, і Пакуль, де в Рогу, під лісом, Харлапове дворище. Найчастіше згадував не хатину, яку тітки по війні купили у Шишиг і в якій він виріс, а те дворище в Розі...

Білий туман піднявся над полем, і поле уже не видавалося таким чужим.

Ніхто не уповноважував мене зустрічати Прагнімака. Директор сказав послати на аеродром машину — і тільки. Але я знав, що мушу привчити Іллю Денисовича до думки про моє раптове висунення раніше, ніж він з'явиться в конторі, тобто поставити його перед фактом. Спогад про вчорашній вечір додав мені нахабнуватої певності. Я накупив газет, затулився ними, наче віялом, але не читав, а пильно стежив за аеродромним полем. Літак уже приземлився і підрулював до стоянки. Прагнімака я вирізнив з людського гурту одразу, ще він ішов по трапу. Плащ на руці, худенький портфель у правиці, стрімка, як на його не молоді вже літа, хода. «Заступник директора так і не набув солідності, навряд чи вже набуде», — подумав я з деякою зверхністю, несподівано з'являючись перед очі і тягнучись до його портфеля. Гострий, здивований погляд зупинив мене.

— Дякую.— Прагнімак перебрав портфеля в іншу руку.— Я поки що не інвалід... Щось сталося?

— Усе в нормі,— поспішив я.— Мені доручено вас зустріти.

— Досі я й сам знаходив дорогу.— Прагнімак стенив плечима.— Гаразд, як там у нас із квартальним планом, не чули?

Харлан хвалився, що вміє передбачити успіх чи неуспіх людини на адміністративних щаблях з її манери триматися, розмовляти. Прагнімакові він не пророкував особливого успіху: занадто вугластий, не лягає в кладку, а стесувати свої вугли не дозволить.

Тепер я сумнівався в пророцтвах Харлана. Я почувався у ці перші хвилини біля заступника директора хлопчаком, який нашкодив і думає лише про те, помітять його гріхи чи ні. Не треба було тягтися до Прагнімакового портфеля. І якщо вже приїздити на аеродром, то не в святковім костюмі. Прагнімак не полюбляє парадності. Та й не в деталях справа. Цей гострий, проникливий, а головне — чесний погляд...

На майдані я не кинувся відчипяти дверці машини, як зробив би це для Георгія Васильовича, а зачекав, поки Прагнімак одчинить сам і опуститься на задні сидіння. Тоді й собі примостився поруч. Біля шофера заступник директора не сідав ніколи, не любив виставлятися, а я не хотів, щоб він дивився мені в потилицю. Я боявся його очей. Але нинішній ранок наодинці із Прагнімаком — мій перший іспит. Якщо не витримаю його — на цім усе для мене й скінчиться. Іншої такої нагоди може не бути, напевно не буде. Переважити свій страх і пробудити в заступникові директора цікавість до себе. Я знову і знову відтворював у пам'яті учорашній вечір, щоб підбадьоритися. «Побільше слів», — майнула рятівна думка. Слова — це туман, димова завіса, надійний матеріал для маски.

— Із планом поки що в нормі, перспективи добрі. Але, як на мою думку, ми все ще марнуємо чимало робочого часу. Ми кепкуємо з американського гасла: час — це гроші. Думаю, нам не завадило б перефразувати його і взяти на озброєння: час — це план. Учора я спостерігав за нашою кімнатою з годинником у руці. Трохи не чверть дорожочіного робочого часу витрачаємо на балачки! Дві години щодня ми працюємо лише язиками. Це суспільне лихо! Ще не те діється після футбольного матчу, а взимку — після хокейних баталій або після чергової серії багатосерійного телевізійного фільму. Хто мусить з цим боротися, як не ми!..

Звичайно, я ніколи нічого не підраховував, досі наші загальні успіхи цікавили мене хіба що з погляду преміальних — дадуть чи не дадуть у кінці кварталу. Але я так і сипав цифрами, першими, які спадали мені на думку, це була чудова хвилинка патхнення, коли не ми собою керуємо, а керують нами янголи чи диявол. Йї-право, Петро Харлан був би мною цієї хвилини задоволений! А може, й позаздрив би моїй спритності. Прагнімак спершу слухав неухважно, одвернувшись до вікна, але невдовзі його очі зупинилися на мені, в них світилося зацікавлення, і тепер я не боявся тих очей! Я грав правдиво, як талановитий актор, і моя власна гра рятувала мене від гіпнотичного впливу зали.

— Ми не повинні опускати руки, ми мусимо протиставити свою волю інерції загалу, ми...

Як надихало мене, підносило, об'єднуючи з Прагнімаком, з Георгієм Васильовичем, з лідерами колективу, оце багатозначне — ми! Не ми — колектив, маса, а ми — помічник директора, заступник директора, директор контори, і вище, вище! Мені наморочилось у голові.

— Обурюватися ми усі вміємо, — дихнув на мене холодно Прагнімак. — Але сьогодні потрібні не критиканство і емоції, а ділові пропозиції. Обурюватися є кому, а ось засукати рукави і взяти віник та мокру ганчірку в руки, як бачив я в одному фільмі...

— Я тепер багато над цим думаю. По обіді, з вашого дозволу, доповім детально. Не було часу накидати, сконденсувати думки. Похорон вибив із колії. Та ви ж, мабуть, ще й не знаєте про наше лихо? — Я вдав, що тільки-но згадав про Харланову смерть. — Петра Харлана немає в живих. На роботі, можна сказати, згорів. Віг по сходах, підковзнувся і — скронею... Лікарі із «швидкої» констатували миттєву смерть. Учора поховали, — я з ревнивою цікавістю скосив очі на заступника директора, але він одвернувся до вікна.

— Жаль хлопця, — по довгій мовчанці озвався Прагнімак, голос глухий, у нім бринів щирий біль. — Безмір енергії. Доброго плуга міг би тягти на користь людям, якби чесно впрягся... — Знову замовк, дістав сигарету, припалив.

— На його місце Георгій Васильович призначив мене, — мовив я з викликом і застиг, ніби після першого пострілу на дуелі.

Але після цих моїх слів заступник директора ніяк не виявив себе, і ми промовчали до самого Києва.

Прагнімак сказав, що заїде додому. «За Оленою скупив...» — подумки глумився Андрій, виходячи з машини біля контори. Кивнув заступникові директора і шанобливо причинив дверцята. Машина рвонула. Прагнімак завжди поспішав, це Георгій Васильович кохався у повільній їзді. Шишига помітив у вікнах насмішкуваті обличчя своїх колег.

Отже, вони уже спостерегли перемену. Не дивно: ще добу тому він був такий інертний, тихий, не вболівав за жодну футбольну команду, анекдоти любив слухати, а не розказувати, «кози» од пивниці до пивниці після платні теж не водив, а якщо й випивав чарку-другу, то сам або з Харланом.

Він не ходив з ними в їхні галасливі туристські походи, ніколи не рвався до трибун та в президії. Він непомітно промовчав на комсомольських зборах до двадцяти восьми літ, часом дозволяючи собі легку, «кулуарну» іронію, і з полегкістю вибув з комсомолу, і тепер ніщо навіть формально не зв'язувало його з гуртом. Вони сперечалися, навіть сварилися між собою через машини, конструкції вузлів, технічні вирішення, вони мали себе за творців нової техніки, нового, ентеерівського віку, хоч насправді нагадували Шишизі дітей, які граються з дитячим конструктором. А він любив (лише в робочий час!) єдине: чистий аркуш ватману, який можна бездумно розмальовувати. Він був лише виконавець, копійст, бо зображував відсвіти чужого вогню, чужої думки, але робив це ретельно і вміло. Його за це шанували, щоквартально давали премії і згадували в наказах директора. Він давав план, він був позитивний, а Великий Механік та інші легко спалахували, але й легко гасли, місяцями працювали над новими машинами, щоб здивувати світ, а план не виконувався, бо вони знаходили нові варіанти і все починали спочатку. А він нікого не хотів дивувати, хотів лише жити, одержуючи щомісяця свої сто тридцять карбованців і щоквартально премії, знімаючи удома, разом з одягом, конторські клопоти, і всі світові проблеми, і усіх їх — цих розумників, цих уболівальників, поборників технічного і всякого іншого прогресу, що зараз припали ненависними йому співчутливо-іронічними мармизами до конторських вікон.

Шишига уперше думав про своїх колег так неприязно і відчужено. Досі він, хоч і сторонився гурту, відверто не протиставляв себе людям. Він плив за течією, розкинувши руки. А тепер шалено гріб, рвався вперед, щоб випередити учорашніх колег, піднятися над ними. І він мусить

пегайно одягти машкару, інакше їхнє ображене самолюбство збунтується. Але грати не колишнього Шишигу, а Петра Харлана. Вони до Петра Харлана звикли і багато що вбачали йому. Бути не собою, а бути ним...

Ніяк не виявляючи своїх думок, я безтурботно зайшов до приймальні. Секретарка розмовляла по телефону і вдала, що не помітила мене. Я зачекав, поки вона насититься теревеннями, тоді чемно привітався і поцілував її худу, з довгими перламутровими нігтями руку.

— Ця зачіска вам так личить...

Секретарка недовіриливо усміхнулася.

Я зайшов до порожнього директорового кабінету, причинив за собою двері і кілька хвилини стояв, заплющивши очі та глибоко дихаючи.

Я з'явився перед очі колег з обличчям, що випромінювало безтурботну радість, і вже ручкався зі своїм колишнім начальником (власне, я ще й зараз формально підлягав йому, наказу про переведення мене в помічники директора досі не існувало, як не існувало в питанні розкладі й такої посади — її придумав чи не сам Харлан), коли наглий здогад, як і на аеродромі, коли я потягся за Прагнімаковим портфелем, стрепенув мене. Ще один прорахунок: учора я поховав близького товариша, а сьогодні сяю, ніби нова копійка.

Наступної миті на моє лице лягла тінь жалоби, я ще усміхався; проте елегійніше, інтимніше. Присів до свого столу, сховав обличчя в долоні і зітхнув:

— Боже, як я стомився за ці дні!

Усі мовчали, мені здалося — співчутливо. Я рвучко підхопився і зиркнув на годинника.

— Але треба йти. Скоро Георгій Васильович приїдуть.

Харланів досвід підказував мені, що розмовляти про начальство треба лише так: напівжартома. Ковзнув по обличчях і спостеріг Льольчині очі, що пильно дивилися на мене. Так пильно вона ще ніколи на мене не дивилася. Уже третій місяць вона взагалі нікого не бачила, окрім свого Юрка, Великого Механіка, що сидів за столом навпроти неї. Я спробув посміхнутися, але посмішки не вийшло, обличчя пересмикнулося жалісливо і безпорадно. «Звідки вона все знає?» — тоскно подумав я. Але скоро здоровий глузд вернувся до мене: звичайно, вона нічого не знає, жіноча інтуїція, і тільки, Льолька відчуває, що я змінився, що я інакший і зараз лицедію. Усе інше для неї — за сімома замками. Все ж треба бути обережнішим, жінки нутром відчують нещирість.

Я зазирнув у шухляди столу, ніби щось шукаючи, а коли знову показав світові своє обличчя, воно було спокійне, самовпевнене і навіть зухвале.

— Що, Льолько, у траурі по своєму благодійникові? Ех, такої людини не стало! — мені нетерпеливилось помститися за своє знічення.

У цій незначній для стороннього вуха фразі була велика крапля отрути. Я нагадував, як багато зробив Харлан для Льольки, аби не дуже копилила губу, і кидав в обличчя докір за її байдужість до Петрової долі. Вона любила, про це кричала кожна рисочка її наче висвіченого зсередини, розквітлого лица, а кохання і смерть завжди непримиримо чужі. Льолька вдала, що мої слова її не стосуються, а може, й справді не збагнула їх.

Завідуючий відділом відмовлявся підписувати креслення, принесені бригадиром нашої групи, — він вимагав гумові прокладки для захисту від куряви у майбутній машині замінити на лабіринти.

— Я не підпишу з прокладками. Посидиш на впровадженні місяць — узнаєш! Там така пилюга, що в душу пролазить...

Мій сусід по столу, обіпершись ліктем на креслярську дошку, втішав колегу, у якого днями народилася дівчинка:

— У мене теж спочатку двоє дівчаток народилося, а син — потім. Так ти знаєш — дівчатка краще вийшли. А маленькими були — то взагалі! Одягнеш їх — платтячка гарненькі, бантики стримлять, як квіточки, веду їх за ручку — і милуюся...

Я відчув себе зайвим у кімнаті, я був чужий людям.

Мені пригадалася минула ніч, пружна вовча хода, шалений гін по тісній кімнаті за самим собою, сліди вовчих кігтів на дверях, але, дивно, це вже не приголомшувало, як уранці, я вже стиха тішився, уявляючи, як кинулися б до вікон усі ці миршавенькі інтелігентики, побачивши Андрія Шишигу таким, яким він був опівночі і до третіх півнів... Проте на обличчі моє відчуження і мій німий тріумф ніяк не відбилися. Я зичливо й оптимістично усміхався до всіх, лише холодний полиск з'явився в примружених очах та пальці рук знайомо напружилися, ніби з них зараз мали вирости пазурі...

«Привиділось: наша контора — зібрання воскових фігур, я — скульптор і розрядник, — занотував Харлан у своєму блокнотику. — Роблю з людьми, що захочу: міняю вирази облич, пози; хто мені не подобається — ламаю і

відправляю на переплавку. Зловтішне відчуття покірного воску під пальцями...» Він був фантазер, цей Харлан, хоч і мав себе за реаліста. Реаліст — я, Андрій Шишига, кому Петро передав у спадок свою силу. Рано чи пізно, а я стану директором контори, це тільки одна із сходинок, не кінець сходів, а початок, і ось — мій перший день, мій тріумф. Я спроквола проходжу між креслярських дощок, за якими — вони, хто сьогодні ігнорував мене, хто засудив мене сьогодні на самотність. Тепер вони залежать од мене, і покірних я помилую, а непокірних, хто мав себе за велике цабе, — тих під ніготь, і в спину, і вже їх нема в конторі, найперше — Юрка з Льолькою, щоб не мали себе за дуже розумних.

Уже в дверях мене наздогнав Великий Механік. Я не подивувався, я знав, що не ухилюся від розмови з ним. Ми вийшли в коридор.

— Ти книжки не забув? Сьогодні треба повернути. А знаєш, учора я відкопав у кабінеті нових надходжень цікавлющу роботу. Зовсім несподіваний погляд на антигени. Антиімунітет для сучасної науки — поки що темний ліс, і ми можемо сміливо допустити, що патологічний стан організму... — Юрко раптом обірвав себе і з щирою тривоною (Великий Механік ніколи не вмів прикидатися, він був як розгорнена книга — без новітніх підтекстів) мовив: — Що з тобою діється, Андрію?

— А що?

Я трохи зверхньо посміхнувся. Не треба було так посміхатися, це тільки посилювало їхні підозри.

— Ти дуже змінився. Ти не був такий.

— Звідки ти знаєш, який я був? Що, моя душа — твій вічний двигун, ти її конструював, збирав з напівпровідників та ламп, що ти знаєш? — раптом спалахнув я. Але по хвилі примирливо додав: — І нічогосінько не змінився, Юрко. Тобі та Льольці усе це здається. Ви живете в світі ілюзій. А реальність існує сама собою, поза вами.

— Поверни мені книгу.

— Ось бачиш, як просто влаштована людина: наступив тобі на мозоль, і твої емоції заграли войовничий марш.

Сьогодні я сам щодо Юрка був настроєний войовниче. Дуже вже певним себе він мені видався. А на мене дивиться, ніби на хворого, нема гірше, коли людину жаліють. Харлана це завжди лютило. Який всеосяжний розум розсудить, хто з нас хворий і хто здоровий?

— Втім, зараз між нами йдеться не про деталі. Твій ідеалізм, Юро, дуже вразливий. Ну, за що, власне, ти зараз

б'єшся навколо свого вічного двигуна, свого автоматизованого цеху й інших цяцьок, що ними тішитися технічна цивілізація? За зайву годину для людини. Бо що таке відстрочена смерть, безсмертя? При цьому ти слово «людина» пишеш з великої літери! А ця твоя людина зараз уже не знає, куди подітися в ті кілька годин, які для неї вивільнили чавунні коліщатка. Уявляю, як вони тебе проклинатимуть, якщо ти й справді раптом подовжиш їм існування в цій земній веремії. Нате вам вічність, наїдайтесь од пуза, лупіть кісточками доміно на столах, свистіть на стадіонах, лигайте пиво біля пивниць і сорокаградусну у дворі гастроному, одну пляшку на трьох, з горлечка, а придибавши додому, дивіться сорок сьому серію детективного фільму... І день у день, день у день — вічність. На сто першому році безсмертя вони поставлять золотий пам'ятник тому, хто винайде легкий, безболісний спосіб самогубства! І ти ображаєшся, коли я кажу, що реальність — десь поза вами. Ти живеш у рожевому, тобою самим вигаданому світі! Ти кажеш собі: я хочу безсмертя для людини, аби вона творила! Але ж творити можуть одиниці, сотні, хай тисячі, тільки не мільярди! І не тому, що ці мільйони-мільярди не бажають творити, а тому, що вони народилися бути лише на побігеньках у велетенському людському мурашникові, коліщатками суспільного механізму! Ти не тому Великий Механік, хоч я кажу це завжди з легкою іронією, що вивчився на нього в інституті. Ти народився ним, а інший народився просто механіком, і йому цілком вистачас його сімдесяти років, щоб народити дітей, дослужитися до пенсії, трохи поняньчити онуків і нарешті вивільнити житлоплощу. А ти йому пропонуєш вічність і ждеш подяки.

Я махнув рукою й пішов, але, дійшовши до кінця коридора, повернувся. На моєму обличчі гоїдався безтурботний усміх. Проте Юрко дивився так, ніби уперше вздрів мене.

— Що, давно не бачив?

Мені було незатишно, ніби в дитинстві, коли я на шкільній лінійці потайки штрикнув сусіда пером, але мене запримітили і поставили перед строем.

— Хочу зрозуміти, коли ти граєш, а коли живеш.

— А може, я великий актор і гра для мене — це і в житті, ти про це не думав? Театр одного актора, моно'єса тривалістю в людське життя. На хвилию я одвертаюся від глядачів, а коли вони знову бачать моє обличчя, на мені нова маска. Геній сценічного мистецтва Андрій Шишига!

Бурхливі оплески, що переходять в овації. Жити по-справжньому — це весь час бути на арені цирку, що його звуть життям. Я довго сидів за кулісами — досить!

— Що ж, поакторствуй, полицедій, боюсь лише — оплесків тобі не дочекатися, Андрію. Театр не зовсім той... Тобі б у такий театр, де одне одного за горло хапають і сльози з очей душать, а наші люди звикли жити упівсили. Полицедій, лише казочку про пона-актора не забувай. Пам'ятаєш, перевбрався піп у шкуру звіра, пішов до вдови по гроші, а шкура і приросла до тіла...

У голосі Великого Механіка не було звичної відстороненості від земних справ, а була неприхована ворожість до мене теперішнього.

— Я що, на ноги тобі наступаю? — щиро здивувався я. — Ти знаєш принцип вертепного театру? Нижча сцена — для звичайних людей, а верхня — де боги лицедіють. Так ось, ми на різних сценах: я на земній, а ти десь там, у хмарах, витась.

— Усім нам на ноги наступаєш, — уперто вів своєї Юрко.

— Нам! — я холодно розсміявся. — Кожен існує осібно.

— Кожна молекула осібна, це правда, але разом вони складають тіло. Так і суспільство людей. І коли в одну з клітин вселяється мікроб, усьому тілові доводиться думати про ліки. Страшний, Андрію, не сам мікроб, не думай про себе багато, мікроб ледь помітний під мікроскопом, — страшна хвороба, яку він може викликати завтра.

— Є мікроби, яким не страшні жодні ліки! — Я озлився і наступавав.

— Ти забув про реактивність організму, — дуже серйозно мовив Юрко. — Живий, здоровий організм, відчувши небезпеку, мобілізує захисні сили, і це — найкращі ліки...

— Ну ось, тепер читаєш мені лекції... Даруй, Петрова смерть вибила мене з колії. Смерть, особливо такої молодой людини, ганебна для природи. Всесвіт недосконалий, і я багато про це думаю зараз, як і ти.

Я підлещувався до Великого Механіка, не усвідомлюючи добре, навіщо це мені.

Великий Механік ніякої посади в конторі не займає, він звичайний конструктор першої категорії, навіть не ведучий, самостійної роботи йому майже не доручають. Бо має безліч ідей і не має спини, дні і ночі шукає нові варіанти, але не може вибрати остаточного. Його машини нежиттєві, бо розраховані на вищу, не сьогоднішню, технологію і на вищу кваліфікацію людей, які ті машини обслуговувати-

муть. Великий Механік потрібен конторі як каталізатор, пришвидшувач розумової реакції, і тільки. Він і зовні на людину став схожий лише відколи зазнався з Льолькою. Льолька його одягла охайно, повела до зубного лікаря, тепер він хоч слиною не бризкає на співрозмовників, ходить у свіжій сорочці і має гудзики на піджаці. Директор ніколи не запитуватиме думки Великого Механіка про Андрія Шишигу, і все ж я запобігав у нього ласки!

— Але опустимось, друже, на землю! Георгій Васильович попросив мене заступити Харлана, він дуже прихильний до мене, я сьогодні ж попрошу його, щоб тебе перевели у ведучі або й у керівники бригади, ти давно на це заслуговуєш, ти — талант, а ходиш в одній упряжці з нездарамми. Одразу — перспектива: сьогодні бригадир, завтра — завідувач відділом, та й зайва тридцятка не завадить. А з Льолькою я так вирішив: хай перебирається за мій стіл, завідувач відділом не перечитиме, вона вже на другому курсі інституту, а вам у родинний бюджет це десятка. Одружується ж, то треба думати не тільки про вічність, а й про сім'ю.

— Ти піклуєшся про мене більше, аніж я сам, — у голосі Юрка звучав поглум.

— Як знаєш, — буркнув я. — Після Харланової смерті нас лишилося двоє. Та й Льолька твоя, ти це знаєш, мені, як і Петрові, не чужа. Дай сигарету. Знову я почав курити. Стільки тримався, а після похорону закурив. Це жахливо... Так що ти починав про антиімунітет?

Я курив, набираючи повні груди диму, слухав, як Великий Механік уже без колишнього ентузіазму розповідав про новітню роботу з медицини, якою він тепер захоплювався, мов хлопчак. Знову антигени, патологія, хвороба... Коли б Льолька перебралася за мій стіл, хтось інший автоматично посів би її місце, і так далі. Переміщення — як лавина з гір, потім спробуй повернути людей назад. Кому захочеться мати справу з одуреними людськими самолюбовствами? Навіть Прагнімак одвернеться, ніби його те не стосується, і я за будь-яких обставин залишуся на Харлановім місці чи, може, й вище...

— Ти мене не слухаєш, — вплив із-за синього диму ображено-співчутливий голос Великого Механіка.

Невже і він щось підозрює?

— Я дуже стомлений. І ця нова посада... Стільки на одні плечі одразу навалилось. Ти у читальні сьогодні будеш? Я теж прийду. Ми мусимо багато про що поговорити. Хай живе...

Ці Петрові слова не знати як вихопилися у мене...

Я пішов між столів швидкою, пружною ходою Петра Харлана і вже не зважав на іронічні погляди колег. «Хай витріщаються, вони усі мені заздять», — подумав з несподіваною злістю і скреготнув зубами. Озираючись, чи ніхто не вчув того скреготу, але я був уже на сходах, внизу над паперовими городиками капустилися голови співпрацівників, тільки лисина мого столу світилася, ніби латка нічиєї землі серед скопаних і засаджених городів чи корчівка в лісі.

Великий Механік та Льолька, чії столи були поруч, замість того, щоб дивитися в креслення, не зводили одне з одного закоханих очей. Ще жодна жінка не дивилася на мене так, як Льолька дивилася на Юрка. Цього ранку я або заздрих кожному стрічному, або підозрював усіх у заздросах до себе. Великий Механік ніколи не досягне навіть того, чого вже досяг я, хоч для мене це лише перша сходинка. У нього багато химерних ідей, багато вогню, але він такий собі пересічний чоловічок, що більше знається на книгах, аніж на житті реальному. Льолька та книги — і йому вже нічого не треба, сіренька невибагливість. Та якби Харлан сам не підсунув йому Льольки, у рахитичній голові Великого Механіка навіть думка про щось таке ніколи б не зблиснула. Він боявся жінок. Бо жінка — це вже реальність. Харлан любив Льольку, але пожертвував нею, реальністю, в ім'я власної ідеї. У цій жертві Петро Харлан був великим, а Юрко так і залишився рибкою-прилипалою, що ласує недоїдками океанської акули.

Раптом мене осяяло: скільки часу для продуктивної праці вивільниться після найпростішої реорганізації — всадовити усіх, хто в кімнаті, спинами одне до одного! Розмов стане удвічі менше. І Юрко та Льолька не будуть усі вісім годин усміхатися одне до одного, як телята весною. Я засміявся і знову озирнувся, чи ніхто не завважив того сміху. Але на сходах я був сам. Уявив серйозне обличчя Прагнімака, що замислиться над моєю раціоналізаторською пропозицією, і мені схотілося розсміятися голосно, на всю залу. Ноборов хвилинну слабкість, зібрав своє обличчя, що так і розповзалось, наче виліплене з сирого тіста, заклопотано насупив брови і зайшов до приймальні.

Ще не ступивши через поріг, нутром відчув: тривога. Я нашорошив вуха і припав до землі — десь шерхотіло листя, там, за деревами, хтось крадеться, і раптом війнуло

гострим людським духом. Ліс одразу став чужий, грізний. Я шмигонув у кущі, підібгавши хвоста...

Стріпнув головою, ліс зник. Яке безглуздя — безперервно вовча тривога... Секретарка усміхалася не так холодно, як учора:

— Ви чули? Георгія Васильовича відправляють на пенсію.

Я нахилився і поцілував їй руку: аби сховати своє обличчя, що раптом сплотніло.

— Це паніка.

— Не впізнаю вас, Петре. Невже ви сумніваєтеся в точності моєї інформації?

Вона назвала мене Петром, але я пропустив цю обмовку повз вуха. Подумав, що зараз можу поцілувати цю синтетичну ляльку і вона не чинитиме опору. Я узяв її голову в долоні, повернув обличчям до себе — я таки розгубився, бо не передбачав такої критичної ситуації, а діяти треба швидко...

Секретарка дістала з-під друкарської машинки люстерко.

— Ви — жорстокий, ви не жалієте мене, тепер мої губи припухнуть. І ви жорстокий, що дозволяєте собі так зі мною поводитися. Ви ж мене не любите. А секс без почуття — це пошло...

— Усі справжні мужчини жорстокі. Без цієї жорстокості еволюція людства давно б перервалася. Але я щирий. Я завжди роблю так, як мені хочеться. Я не вмію прикидатися.

На обрії потроху випогоджувалося, я вже подумував, що усе скінчиться щасливо. Обіпершись на ріг столу, машинально злизував з губ солодкувату помаду, слід од поцілунку.

— Ви мене так мало знаєте...

— Як банально — знаєте, не знаєте. Хіба ми когось знаємо, навіть самих себе? Ви сподобалися мені з першого погляду.

Я вже прикидав у думці, чи стане ця лялька мені в пригоді, якщо місце директора посяде Прагнімак. Втім, Прагнімак на неї просто не зважатиме, а то й звільнить.

— Які у вас тверді пальці, — сказала вона і погладила мою долоню.

— Звичайні пальці, — вимушено посміхнувся я, ховаючи руку.

— Подушечки пальців тверді. Я люблю вольових мужчин. Ви не читали в газеті про фемінізацію суспільства?

Жінки почуваються дедалі певніше, але я цьому не радію. Жінка ніколи не позбудеться схильності підкоряючи — підкорятися.

— Хто ж тепер господарюватиме в цьому кабінеті? — Я прикрив очі долонею, аби секретарка не помітила глуму.

— Звичайно, Прагнімак. Як це вам подобається? — вона мала мене за спільника.

— Начальство знає, що робить, — відповів звичною примовкою Харлана, дивуючись її місткості. І додав поспіхом: — Завжди знає...

Одвернувшись од вікна, хапливо обмацував пальці: я даремно так знітився, подушечки були звичайні... Притулив гаряче чоло до шибки: задихався, буцім з приймальні висмоктували повітря. По той бік вулиці здригнулася і стрибнула угору стрілка настінного годинника.

— Машина пішла по Георгія Васильовича?

— Георгій Васильович в управлінні. А Прагнімака прямо з дому викликали. Не встиг і передихнути після відрядження.

«Вона усе знає...» — заздро подумав і притулив до рота долоню, вдаючи, що солодко позіхаю:

— Поки в начальства трясуться жижки, подрімаю...

Щільно причинив за собою двері директорового кабінету і унав долілиць на диван. Було ліньки ворухнути жодним м'язом. Усе, зведене мною та покійним Харланом, розвалювалося. А я, наївний, бігцем написав матері, нахвалився, мов синиця, що обіцяла море підпалити. А море котить собі сині хвилі і не думає горіти. Я залишуся, як і був, дрібним службовцем...

Я відчув себе дуже самотнім. Аж сльози виступили на очах, так стало шкода себе. Одинак щасливий, доки його зверху, доки він перемагає. Хотілося, аби хтось мене пожалів, але й поплакатися в поділ не було кому. Я подумки перебирав своїх знайомих. Нині усі були чужі й далекі. Раптом серце тьохнуло: Олена!.. Я підхопився з дивана, набрав номер і радісно зітхнув, почувши її глибокий голос:

— Я слухаю...

— Це я, — сказав утаємничено. — Це я. Пробач, що турбую, але я весь час думаю про тебе. Так чомусь тоскно, і мені скотілося тобі сказати, що я дуже добре — ти розумієш? — дуже добре до тебе ставлюся. На світі так мало людей, які цісі хвилини думають про нас і люблять нас.

— Спасибі, Андрійку, — Олена була зворушена. — Спасибі тобі... Я теж дуже добре до тебе ставлюся...

— Я не можу дочекатися третьої години, я божеволюю, — жінки довірливі й сентиментальні, маслом каші не зіпсуєш, сцена провінційного театру дев'ятнадцятого століття, моє амплуа — перший коханець, життя — це театр, банально, але я був задоволений собою.

— До зустрічі, — Олена поклала трубку, мабуть, хтось був при розмові, а може, вона боялася довіритися телефону, вона обережна, та реклама й мені не потрібна. Олена — мій тил, мій запасний вихід, якщо в театрі спалахне пожежа...

Я повільно втопив штирок телефону. «Емоції — це шуми у коригуючому каналі зв'язку, — повторив я подумки Харланову формулу, якою той боронився від Великого Механіка. — Шуми, як відомо, змінюють форму сигналу і коригуючий канал вертає їх до істинної форми. Усе, що не дає користі, не потрібно. Який коефіцієнт корисної дії емоцій і мистецтва, що, як гриб, виростає з них? Нуль...»

Мені вже було соромно за свій недавній емоційний спалах. Коли ти керуєшся лише холодним розумом, менше робиш дурниць. Але й хвилину слабкість свою я використав сповна — нагадав про себе Олені.

Мені знову хотілося жити й боротися. І я поспішив до парадного під'їзду контори.

Глава четверта

Вони уже, мабуть, знали про зміни в керівництві і глузливо зиркали з вікон на моє донкіхотство. Я спробував відповісти колегам бадьорою посмішкою, але натомість посміхнувся силувано, ніби просив співчуття.

І цієї миті я побачив у вуличнім потоці машин конторську «Волгу»! Я заплющився, боячись повірити в несподіване везіння. Коли знов увібрав вулицю в очі, машина вже була біля ганку. Встиг виклично озирнутися на конторські вікна, обсмикнув поли піджака і ступив край тротуару, замиловуючись точними, ритуальними рухами, що їх автором був Петро Харлан. Крізь примружені очі — яскраве сонце гойдалося просто мене — стежив за мерехтінням гумових візерунків на колесах «Волги», певен, що колеса скоряться моїй волі.

Звичайно, це був Прагнімак, у директоровій машині, з управління. Тільки-но завмерли колеса (навіть трішки раніше, допомогла інтуїція, бо Прагнімак виходив з машини стрімкіше, аніж Георгій Васильович), я відчинив задні

дверцята і вздрів тінь на обличчі нового директора, який не звик до такої шаноби. «Звикнеш! — переможно і зухвало подумав я.— І Георгій Васильович спершу гнівався на Петра».

— Я вам потрібен, Ілля Денисовичу? — запитав, провівши Прагнімака до його кабінету.

Прагнімак не відповів, і я залишився в кабінеті. Краєм ока стежив від дверей за сухорлявою, цибатою постаттю нового директора. Певна річ, я заздрих йому. Але заздрість ця була добра, бо я знав, що здатен на більше і досягну більшого, якщо все складеться для мене щасливо. Крім того, своїм успіхом він не перетинав мені шляху. Звичайно, з Георгієм Васильовичем спокійніше, але під ним я довго був би на побігеньках. Якщо ж Прагнімак мене визнає — швидко підніме. Йому потрібні енергійні люди, люди з перспективою. І я зацікавлено стежив за ним, знаючи напевне, що незабаром переживатиму свій великий ранок.

— Я дуже радий за наш колектив і за вас, — тихо мовив я і по короткій хвилі додав уже грубіше (щирість простецького хлопця, який не звик приховувати своїх почуттів): — Не подумайте, що занобігаю. Так, по-людському радий...

Прагнімак скинувся, наче молодий кінь, що раптово відчув на собі вуздечку, але я незалежно, суворо дивився на нього і у всій моїй постаті, як і в голосі, не було натяку на підлабузництво. Він теж посерйознішав, посмутнів (він таки самотній, кожна значна людина самотня).

— Про що ви? А, вже сороки принесли? — Він підійшов до вікна.— Я ніколи не домагався високих посад, і мене це не хвилює. Звичайно, самостійна робота. У мене багато планів. Час пливе, але не кожен цей плін відчуває. Втім, ще нічого невідомо, самі розмови.

«Теж мені, святенника із себе вдає.— Прагнімак дивився у вікно, і я дозволив собі скривити в глузливому посміху губи.— Одного дня людина одягне маску, а потім так входить у роль, що й сама вже не добере, де правда, а де лицедійство». Чесноти інших сьогодні драгували мене.

— Я знаю, що наша проектно-конструкторська контора — лише крихітний гвинтик у величезній господарській машині держави, — раптом мовив Прагнімак, полохаючи тишу, що якусь хвилину ніби єднала нас.— Лампочка, напівпровідничок у складній електронній системі, кажучи мовою науково-технічної революції. Ми мало конструємо, ми швидше копіювальники, якщо дивитись приземлено.

Але цій приземленості, цьому безкрилому натуралізові кожен з нас мусить сміливо протиставити свій крилатий романтизм. Бо коли вдуматися, коли глянути на роботу нашу у перспективі — ми вершимо велику справу, навіть тут, у конторі, в наших канцелярських буднях. Скільки будеється, скільки робиться на основі тих ватманських листочків, які множаться в нашій конторі!

Тут Прагнімак зиркнув на мене і, мабуть, пошкодував про свою відвертість. Обличчя його замкнулося. Я незворушно тасував на журнальному столику газети, з усіх сил зображуючи стіну, перед якою безпечно відкривати душу, стіну німу.

— Завідуючих відділами покличте на обговорення. Шофер хай вертає в управління і чекає на Георгія Васильовича, — голос Прагнімака був холодний і трішки ображений, ніби я спровокував його на щирість.

— Завідуючих сюди кликати чи у ваш новий кабінет? — я нахабнішав.

— Моє робоче місце тут. Ви що, не знаєте цього? — строго запитав Прагнімак. — І, до речі, я забороняю вам стовпіти біля ганку, зустрічаючи мене чи директора. У вас немає іншої роботи?

Я мовчки вислизнув з кабінету.

Мені пригадалася сторінка з Петрового записника: «Я повісив би на Прагнімака табличку: «Обережно: принципи!» Його не «розпринципиш» і не підтовчеш, його треба обійти. Хитрістю». І я таки обійду його! Я аж заплющився і прихилився до стіни, так яскраво спалахнув мені той майбутній день. Мине трохи часу — за один лише день стільки досягнуто — і я із своєю справністю стану над Прагнімаком, в управлінні, або й ще вище, в міністерстві. Моя секретарка подзвонить Прагнімакові: «До вас виїздить товариш Шишига». Він стовпітиме біля конторського ганку, щоб зустріти мене (я не заборонятиму своїм підлеглим відчиняти дверцята автомашини), а я — о мить, ти прекрасна, зупинися! — я під'їжджаю до контори, виходжу з машини, недбало подаю руку Прагнімакові, а вони, всі, хто сьогодні мовчки зневажає мене, залишивши свої креслярські дошки і столи, тулитимуться до вікон. Я йтиму через кімнати відділів, кивком голови вітаючись до всіх і ні до кого, а в кабінеті директора засміюся в обличчя Прагнімакові і скажу... Ні, не засміюся, я скрушно і загадково схилю голову: «Є думка, шановний товаришу директор, омолодити керівництво контори, отже, з вами, мабуть, доведеться нам розпрощатися...»

Про всяк випадок він забіг у приймальню, лагідно обійняв секретарку за плечі. Георгій Васильович не з'являвся. І вістей з управління не було. Шишига подався у відділи.

Юрко і Льолька пасли одне одного очима. «І за які послуги держава платить їм гроші?» — уже роздратовано подумав Андрій. Не привертаючи уваги, пробрався між столів до свого завідувача і прошепотів на вухо: «Товариш Прагнімак кличе на обговорення...» Старий кивнув без ентузіазму. Шишига навіть образився, але вибачив йому: не сьогодні завтра він піде на пенсію, його замінить молодший — хто?.. Андрій ковзнув далі, зупиняючись лише біля завідуючих відділами. Петро Харлан робив інакше. Коли директор чи Прагнімак збирали завідуючих відділами, про це знав увесь загаль. Петро грався в «наського» хлопця, він ступав між столів з незмінним вициром міцних селянських зубів, у його з'яві було щось карнавальне.

«У виробленім мною ритуалі є елемент вибраності і втаємниченості, спілка вищих, — самовдоволено подумав Андрій Шишига. — Я — посланець, що збирає одностудців. Пароль — приналежність до людей, які піднялися над натовпом. Ви, товаришу Харлан, попри все — селяк. Ваші ноги певніше почувалися на ґрунтовій дорозі, аніж на полірованих сходах. Полірований граніт лоскотав вам п'яти, і ви втрачали орієнтири. Ваша практична спроможність не відповідала вашій теоретичній базі. Зирячи з мансарди печерської кам'яниці, ви подумки завойовували Київ, але щойно ступили на землю — підковзнулися. Я не підковзнуся...»

Зазираючи до кабінету Прагнімака, Шишига з полегкістю передихнув: той був сам. Він зробив дуже серйозне обличчя:

— За дві хвилини усі зберуться.

Прагнімакові, мабуть, було б ліпше, якби він зовсім не з'являвся перед його очі. Шишига відчув це з незатишної тиші, яка повисла в кабінеті, щойно він переступив поріг. Невже відчув у ньому те, що снилось чи привиджувалося Андрієві ночами? Але він знав: програє, якщо зараз піде од Прагнімака.

— Ви хотіли послухати мої думки з приводу виробничого процесу...

— Ну, я думаю, це не так спішно. Ось будуть профспілкові збори. Для початку вам треба на них виступити. А поки що...

Достеменно, він хотів відіслати Шишигу, вигадавши якусь нагальну справу. Але запізнівся на чверть секунди!

До кабінету заходили завідувачі відділів. З Прагнімаком віталися, його обступали, і Андрій перестав муляти очі. Скромно усівся за журнальний столик, поклав перед себе аркуш чистого паперу, авторучку — я тут лише помічник, писар, літописець, але всі мусять бачити, що він — при ділі, потрібен тут, що без нього не можна. Непомітно для себе вони змиряться з його присутністю.

Тут Шишига знову, як учора в директоровій машині, усвідомив свою приналежність до чогось більшого й значимішого, аніж він сам. Це було почування гостре, хтивне, почування вибраного. Жодного звуку не проникало з конторських кімнат. Шерхіт слів, як шерхіт паперів, кожен щось казав, поважне, рівне, значиме, а він удавав, що нотує кожне їхнє слово. Насправді ж Андрій малював квадратики, до граней яких тулилися прямокутники (вони виростили, як росте кристал, у химерні, лусткі побудови), а бачив лише Прагнімака і чув лише його голос.

Я не придумав нічого іншого, як вклепити очі в Прагнімакове обличчя і повторювати про себе: «Мені слово! Мені слово!..» Харлан хвалився, що може в такий спосіб змусити людину до найпростіших рухів. Він прочитав усе, що міг дістати, про гіпноз і часто вправлявся у своїх гіпнотичних здібностях: ішов позаду людини й подумки наказував спіткнутися або ступити вбік і дати йому дорогу. Коли я випадково перечеплювався, йому вистачало тихої радості на добрий тиждень. А може, я перечеплювався не випадково?.. У Пакулі старі люди досі вірять у відьомства та різні намови, і ця віра підсвідомо жила в Харланові. «Мені слово! Мені слово!..» — пристрасно нашіптував я, а очі аж вибалушилися од напруги. Я ще не знав, про що говоритиму. Єдина куценька ідейка крутилася в голові: переставити столи й дошки для креслення, аби в кімнатах сиділи та стояли спинами одне до одного. Але я вже, як і Петро до падіння на сходах, вірив у щасливий випадок, у свою зірку. Немає значення, що говорити, головне — нагадувати про себе. «Хіба моє життя, починаючи від Харланової смерті, не є суцільною імпровізацією, тобто творчістю в процесі виконання, як трактує словник?» — подумав мимохідь.

І Прагнімак зупинив на мені голкуватий погляд:

— Ви щось хотіли сказати нам, товаришу Шишига?

Я склав, а далі розгладив папірець, спроквола підвівся, обінерся пучками пальців на край журнального столика. Це була поза Георгія Васильовича. На першому слові я різко

випростався, заклав руки за спину (це теж була калька з рухів нашого, уже, мабуть, колишнього, директора). Дивився у вікно, але краєм ока бачив Прагнімака.

— Шановні товариші! — Голос якомога глибший, серйозніший. — Мені не зовсім випадає виступати перед досвідченими колегами, що зібралися в цьому кабінеті, можна сказати, на дуже важливу нараду. Але я багато думаю, особливо зараз, на новому скромному місці помічника директора (хай усі знають — поки нема наказу, утвердитися в їхній свідомості як помічник директора!), як би зарадити недисциплінованості окремих рядових працівників контори. Я думаю, товариші, що нам час звернути серйозну увагу на наукову організацію праці, прислухатися до голосу науки. А це значить, що треба враховувати в нашій узагальнюючій діяльності (як значимо звучить — я на мить навіть заплющив очі, аби Прагнімак, що пильно дивився на мене, не запримітив глузливого посміху)... в нашій узагальнюючій діяльності, я ще раз підкреслюю це, товариші, психологічний фактор. Так, саме психологічний, ми досі його недооцінювали, треба це широко визнати. Що ж, на помилках вчать, не помиляється лише той, хто нічого не робить. Між тим наука про організацію праці, досвід вітчизняний і частково зарубіжний вчать, що найпростіші заходи часом дають несподівано разучі результати. Але які ж мої конкретні пропозиції, товариші? Для початку пропоную здійснити найелементарніше: поставити столи і дошки у кімнатах так, щоб рядові працівники сиділи одне до одного спинами, а відділи були відокремлені широкими проходами, в яких стоятимуть столи завідуючих. Уже одне це, за моїми підрахунками... — я зиркнув на розмальований гірляндами квадратиків та прямокутників аркуш паперу, і страх раптом збаламутив душу: а що, як Прагнімакові заманеться попросити у мене цей папірець, і він побачить замість слів та цифр? — ...За моїми підрахунками підвищить продуктивність праці на 13,7 відсотків (Прагнімак кохався у точних цифрах). При такому розташуванні столів листи ватману ітимуть наче по конвейєру... — Тут мене знову благословило на ідею, блискавична і слухна думка. Я таки талановитий імпровізатор! — Так, товариші, наче по конвейєру. Я мислю це (Прагнімак із пильною зацікавленістю дивився на мене) як підготовку до нашої майбутньої принципової реорганізації — маю на думці впровадження у виробництво конвейєра, звичайнісінького, на зразок заводського, конвейєра, певна річ, належно модернізованого, вдосконаленого... — Я відчув, що

мене щось непокоїть, муляє. Це був чийсь настирливий погляд. Кованув очима по обличчях присутніх — мій завідувачий, за п'ять хвилин пенсіонер, сховавши підборіддя в пригорці, з якимось неприємним сумом та зосередженістю дивився на мене, а може, крізь мене, і це дратувало. — Конвейера... — я спіткнувся на слові через той погляд, — який примусить кожного віддаватися конторі сповна, а не відсиджувати під її дахом належні години. За моїми підрахунками, це нововведення... — сивоголовий так само дивився крізь мене, ніби я був привид, — підвищить продуктивність праці на, — я зазирнув у розмальований папірець, — 37 відсотків. Так, товариші, на тридцять сім! А це, як на мою думку, відкриває перед нашою проектно-конструкторською конторою нові великі перспективи...

Я ковтнув останні слова й сів, радий, що виковзнув з-під надокучливого погляду завідувачого. Починаючи промову, мав намір закінчити лозунгом, бадьоро та оптимістично, і зараз страшенно лютився. Майже не приховуючи злості (у лісі пахло людиною, вовк ошкірився і припав до сухого листу), я поглянув на свого колишнього зава, мов на смертельного ворога, але він уже опустив очі в папери.

— Товариші! — Прагнімак підвівся з-за столу. — Мені здається, що ми не повинні нехтувати думкою нашого молодшого колеги. Звичайно, його пропозиції наївні, схожі на байку, де оркестранти міняються місцями, ви пам'ятаєте, що з того вийшло, але в них є головне — бажання пошуку. Ми стоїмо перед необхідністю докорінно перебудувати нашу роботу, так би мовити, узгодити наш пульс із пульсом науково-технічної революції. Найближчим часом ми зберемося усім колективом і будемо дуже серйозно про це говорити. А поки що перейдемо до наших поточних справ...

Час було обідати. Я зазирнув у кімнати — порожні. Вийшов на вулицю і побачив Великого Механіка та Льольку — уже метрів за сто від контори. Я гукнув — вони навіть не озирнулись. Уперше вони не зачекали мене, досі ми обідали разом. Неприємно замлоїло у грудях, але наздоганяти рядових працівників контори помічникові директора було принизливо. «Ти диви, сіряк, а корчить із себе... — подумав я словами Петра Харлана. — Що ж, життя перехлюпне через вас. Життя — не музей психологічних нюансів, його модель — броунівський рух, відомий кожному бовдурові з шкільної лави...» Дотепні, лаконічні, значимі думки накручувалися, як пряжа на веретено, але гнітюче роздратування не минало. Почув знайомі голоси й радісно озирнувся. З контори вийшли мій недавній

начальник, завідуючий відділом, і наш профспілковий голова. Я вдаю, що роздумую, де пообідати. Але вони пропливли мимо, ніби й не помітили мене. Стиснувши зуби, аж звело вилиці, я довго дивився їм услід...

Ось вони ступають ще крок, ще і раптом перечеплюються об напнуту моєю уявою мотузку, он вона, між отих двох дерев, невидима, я аж тремчу, заплющившись, щоб уява моя матеріалізувалася. Вони падають на тротуар під ноги юрмі, що регочеться, я відкриваю очі, щоб і собі злостиво зареготіти, але мій завідуючий і профспілковий голова спокійно завертають за ріг будинку. Експеримент не вдався. Втім, він ніколи не вдавався й Петрові Харлану. Тепер я підкожую в уяві фундамент будинку, хай стіна упаде на їхні розумні голови, хай поховає їх під цеглою, глиною і битим склом. Я не знаю жалю, ненависть клекоче в мені. Але кам'яниця стоїть незрушно, а мої колеги переходять вулицю і зникають у дверях кав'ярні. Але я все одно відплачу за сьогоднішнє приниження, за погляд завідувача у кабінеті Прагнімака, коли стану директором контори. Я викличу дідугана в кабінет і навіть сісти не запропоную, скажу без різних там сентиментів: «Час вам на пенсію, давно час...» Хай хапається за серце — я накажу секретарці заздалегідь викликати «швидку допомогу». А профспілкового голову я порекомендую (хай спробують не послухатися!) не переобирати...

Залишившись сам, Шишига побрів навмання по вулиці. Їсти перехотілося, та й не було де: обідня перерва, черги. Заглянув до книгарні, але швидко вийшов, книги збридлися йому. Запах жовклого листа в скверіку приємно гірчив повітря. Шишига знайшов лаву на осонні і сів, підставивши обличчя сонцю. Але не сиділося, кожен м'яз його тіла був напружений, готовий щомиті до дії. Він прислухався до розмови пенсіонерів на сусідній лаві.

Дідки говорили про обмін квартир. Один з них мав двокімнатну на вулиці Леонтовича, біля Володимирського собору, на четвертому поверсі, будинок без ліфта. У дітей свої квартири, а їх із старою ноги уже носять погано, і вони мріють обміняти на пристойненьку, хай і невелику квартиру десь на Русанівці, біля Дніпра, аби прогулюватися біля води, це, кажуть, дуже корисно для гіпертоніків. Другий відповідав йому, що на Русанівці восени та ранньої весни вогко, а ще — тумани, краще виміняти десь біля Голосіївського лісу, туди метро ведуть, і там озера, один час він давав оголошення, так не було відбою, пропонували

доплату. Але його дочці розхотілося далеко від центру забиратися, вона розлучилася з чоловіком і думає, що порядкуватиме у домі батька, правда, якийсь молодик клинці до неї підбиває...

Так вони теревенили, збуваючи час, що не мав для них цінності, а Шишига був ніби скопана і розпушена земля, яка, здається, байдуже, безклопітно приймає в себе насіння, аби за якийсь час вибухнути зеленою паростю. І він уже дивувався, як це раніше така елементарщина не спала йому на думку. Заплющив очі і уявив, що вже має однокімнатну чи двокімнатну квартиру поблизу оперного театру. Жити в старому Києві — це зовсім не те, що жити на масиві, приліпитися до міста, приймакувати в ньому. Андрієві бачилася квартира у старому будинку з високими стелями, до нього приходять гості, п'ють каву у просторій кімнаті з широкими вікнами, де багато світла, лакована паркетна підлога. Він стоїть на балконі і палить сигарету, а внизу тече людна центральна вулиця. «Де ти мешкаєш?» — «Біля оперного, — відповідає недбало. — За квартал від оперного». — «Малоформатка?» — «Ні, старий дім, до стелі — три сімдесят, як треба вкрутити лампочку, викликаю двірника з козлами...» У таку квартиру не соромно буде привести Віку і сказати: «Ось наша хата...»

Він збуджено підвівся. Крильця ніздрів тремтіли. Зараз було байдуже, куди йти, — аби рухатися. Попростував навмання, з кожним кроком пришвидшуючи ходу, — через скверик, двори, кривулястими вуличками, поки не влився у пишнотілий людський потік на Хрещатику. Тут було усе ще по-літньому жарко. Пахло яблуками, динями, грона винограду лежали на вагах, наче стільники польових джмелів. І хоч досі Хрещатик зворушував Андрія, зараз ця рослинна щедрість, запахи і барви стиглої осені дратували його. «Таке воно все несмаковите, трав'янисте, — подумалося Шишизі, і він повернув назад. — Перерва закінчується, я все одно не встигну. Та й навіть не знаю, де бюро обміну квартир чи якась канцелярія. Мусить же вона бути. Треба дивитися на стовпи, раніше мені траплялися оголошення про обмін на стовпах та рекламних дошках. Але я ковзав по них холодними очима і йшов далі. Я був дуже непрактичний. Харлан мав рацію: тоді мене ще не розбудили...»

Шишига відчув голод. Подумав про виноград та яблука, але його аж занудило. Солодкуватий запах динь теж викликав лише відразу. І як він міг раніше любити дині? Немає нічого огиднішого. Тут його увагу привернула банка

тушонки, що дразливо червоніла на вітрині продуктового ларка. «Яловичина,— Андрій облизав губи,— м'ясо». На обгортці було намальовано луг, обрамлений ліском, сива морда вола з тупуватою байдужістю зиркала на Шишигу. Він стиснув зуби і ковтнув слину, а шлунок аж зсудомило. З бляшанкою забіг до хлібного магазину, купив четвертинку чорного, і знову підбігцем — до контори.

— ...Ножа не знайдеться? — запитав вахтера, гублячи з нетерплячки слова.— Черги...

— А де й завжди,— кивнув той на стіл у комірці.

Ранячи пальці об гострі краї бляшанки, відкрив тушонку і припав до банки. Ножем та окрайцем хліба підважував шматки жирного м'яса і, майже не жуучи, ковтав їх. Смаку не відчував, тільки б набити шлунок. За якісь хвилини сама підлива, краплена білими кружальцями сала, масно вилискувала на дні бляшанки. Він одкинув голову і нахильці вижлуктив її — аж солодку, з присмаком заліза. Коли, приємно знеможений, як учора після Олениних обіймів, опустил порожню бляшанку і розплющив очі, завважив вахтера, що розчулено дивився на нього.

— Вони... покійний товариш Харлан теж дуже любили тушонку. Кожного дня у мене тут робили перехватку...

А Петро хвалився йому, що береже спортивну форму і обходиться без обіду!

Глава п'ята

Я вийшов у двір і механічно, ніби в-стокотрий раз, пошпурив бляшанку за причілок — там брязнуло. Зацікавлений, я пішов на звук: у закуті, біля глухої стіни контори, іржавіла чимала купа банок з-під тушонки. Між давніших уже стримів бур'ян, а зверху вилискували новенькі бляшанки, і мальовані морди волів ще не вилиняли. Мабуть, востаннє Петро Харлан ласував тушонкою в переддень своєї загибелі. Але це видовисько не пригнітило мене. Навпаки, почувався так, ніби це я вмоловив гору м'яса, і сили мої потроїлися, снага перехлюпувала через край. Хотілося підстрибнути і ляснути по сонцю, наче по м'ячу, що звабно білів на футбольному полі сухого осіннього неба. Але потім я зрозумів, що обриси сонця ніжніші й звабливіші, ніж у м'яча; раптом закортіло погладити його (я навіть відчув сонячну теплінь на долоні, що спітніла), а потім здавити щосили, до болісного солодкого зойку...

У конторі було тихо й порожньо. Приймальня здалася прохолодною й сутирковою після вулиці, залитої осіннім сонцем. Секретарка поправляла зачіску, зазираючи у люстерко. Я ж бачив лише високі груди, що напинали білосніжний гольф. Скрадливо, наче кішка, ступав до неї, втупивши очі в півкулі грудей: сонце на білястому небі, сонце, яке заманулося ввібрати в долоні. Дівчина обернулася, коли я вже був поруч. Жадібно припав до її губ і відчув знайомий солодкуватий смак щойно покладеної помади. Вона відповіла на поцілунок усім своїм тілом, ніби давно знала мене, і тут же спритно виковзнула з моїх обіймів, наче риба, гнучка і слизька в своїй синтетичній оболонці. Хутко стала по той бік столу, поправляючи одягу:

— Петрусю, дурнецький, адже Георгій Васильович у себе...

Слова її ледве пробилися до мене крізь рожевий туман, але одразу протверезили. Я поправив краватку, нахильці випив склянку газованої води. Тоді запитав глухим, ніби багато перед цим курих, голосом:

— Що, складас чемодани?

— Хто зна, хто зна... — загадково усміхнулася секретарка (вона уже щось знала!) і почала заново фарбувати губи. — Божевільний, хіба можна так цілуватися на роботі!

Я постукав у двері директорового кабінету і обережно переступив поріг.

Здається, Георгій Васильович не завважив мене. Сидів за столом, поклавши голову в долоню, — рука наче класична колона (темний костюм, піджак розстебнуто, на яскраво-білій шовковій сорочці вилискує позолочена зацібка краватки), — обличчя сіре, втомлене, на голові вінець сивого волосся. Минула не одна хвилина, поки він нарешті звів, мені здалося — в росинах сліз, вогкі очі. Але, побачивши мене, директор звично — самими вустами — усміхнувся. Усміх вийшов життєрадісний, хоч дещо відчужений, ніби думками Георгій Васильович був у цей час десь далеко, а над столом висів зліпок, відтиск його обличчя.

— Ну що, Андрію, усе бігаєш? — Він уперше назвав моє ім'я. — Ось так, Андрію... Пожували, пожували — та й виплюнули... Передай секретарці, що я нікого не приймаю. Але хай не відходить від телефону, мені подзвонять.

«Це з тих моментів, які рідко трапляються і які не можна не використати. У житті дуже легко запізнитися...» Я одвернувся до вікна і мовив, вилущуючи кожне слово з глибокого, ледь стримуваного болю:

— Мені дуже шкода... Я так мріяв біля вас працювати... — Од хвилювання мені перехопило подих. — Ви для мене — як батько. Даруйте, тепер я маю право це сказати...

Я махнув рукою і майже побіг до дверей, перечіплюючись ногами об килим. Але на порозі, між подвійних дверей, стяг з обличчя маску і ступив до приймальної стримано, діловито. Секретарка комусь телефонувала, нахилившись до апарата, груди її лежали на краю стола. «Ось знахідка для новітнього натюрморту!» — скинулося в мені. Підійшов до вікна, стрибнув оком через вулицю, де настінний годинник. Початок на третю, треба поспішати, о пів на третю Олена чекатиме на зупинці таксі, якщо, звичайно, її Прагнімак не затримається удома. Я обережно постукав до кабінету заступника. Прагнімак був у себе.

— Даруйте, Ілля Денисовичу, мені конче потрібно години на дві піти з контори. Завтра профспілковий комітет розглядатиме квартирні питання, і я мушу дооформити деякі папери...

— Ви мені не потрібні, — Прагнімак стеноу плечима. — Але попередьте свого завідувача...

Я змусив себе видавити на обличчі вдячний усміх:

— Я не затримаюсь...

Прагнімак не віднімав од паперів очей, я тихо причинив за собою двері кабінету і побіг теплими полуденними вулицями у бік Бессарабки. Жовкле небо висіло низько над містом, було душнувато, ніби в малогабаритній квартирі. Я ще ніколи не почувався таким збудженим: проводжав очима кожну молоду жінку, що йшла назустріч. Жінок було багато, і всі пишнотілі, з високими грудьми, широкими стегнами, обриси яких звабливо проступали крізь вузькі міні-спіднички. Ця несамовита хіть виснажувала мене. Я спітнів і важко дихав, особливо в переході під Хрещатиком, коли десятки оголених жіночих плечей оточили і стисли мене, запоморочуючи випадковими дотиками, запахами молодого тіла, парфумів, помад та кремів.

Олена, як і домовлялися, стояла на зупинці таксі.

— Я за вами?

Вона озирнулась і зняла чорні окуляри. Це був погляд швидше матері, аніж коханки, — стільки лагідної ніжності світилося в очах.

— Так. Вам далеко їхати?

Я нахилився і прошепотів їй на вухо:

— Божевілля, звичайно, але я дуже тебе хочу...

Олена взяла мою руку в свою і погладила. Я мимохить озирнувся, чи ніхто не накидає на нас оком.

— Дурненький, ти хочеш не мене, ти хочеш усіх... А я вже стара, збайдужіла жінка.

— Неправда, ти гарна.— За нами уже зайняли чергу і, здалося, прислухалися до розмови.— То вам на Куренівку? Нам по дорозі.

Олена не завважила моєї мудрої обережності.

— Мені давно не казали таких слів. Тільки, дуже прошу, будь зі мною щирий. Коли я помилуюсь у тобі, дуже страждатиму. Розумієш? Але ти мене зовсім не слухаєш...

— Я не міг дочекатися, коли буде нарешті пів на третю. Уже хотів тобі дзвонити, аби перенести побачення на раніше, але з'явився Прагнімак і додав роботи.

— Сьогодні він особливо заклопотаний. Навіть не поснідав. Тільки через поріг — і одразу в управління.

— Йому світить бути директором. Ти хіба не чула?

— Він цим не переймається. Тим більше — я.

— Ти — погана дружина.

Олена сховала очі за окулярами, куточки її губ затремтіли.

— Спасибі... Але я гарна коханка. Хіба ні?

— Пробач.

Я зрозумів, що зморозив дурницю, це мене трохи протверезило. Слід бути обережнішим. «Треба бути хи-и-итрим», — казав Петро Харлан і весело сміявся, зводячи свою програму до посереднього дотепу.

Ми сіли в таксі, і я відчув зовсім близько Оленине тіло. «Волга» повзла по захаращених машинами центральних вулицях, шофер напружено втупився в дорогу. Я впав обличчям на голі Оленині коліна і, знову п'яніючи, похапки цілував.

— Навіжений... — прошепотіла Олена, занурюючи пальці в мою розколошкану чуприну.

І то була найзворушливіша хвилина за останню добу і за дві наступні. Бо, попри все, я в душі сентиментальний.

Втім, сентиментальність і вовкодухість не виключали одна одну. Я згадав, як плакав Петро, позбувшись Льольки. Зараз мені хотілось, аби машина ніколи не зупинялася: у лісі, на безлюдді, я буду зовсім інший, а тут у моїх грудях тепліла ніжність...

— Ти мені зараз дуже-дуже подобався, — сказав голосно, не боячись, що шофер почує. — Я не люблю красивих слів, але ти розумієш...

Бачив, як з-під її фарбованих вій викотилася сльоза і побігла по щоді, залишаючи тьмянуватий слід. Олена одвернулася до вікна, усміхаючись крізь сльози. Я заплющив очі, потроху намагаючи себе колишнього, що ним, здавалося, був добу тому, до нещастя з Петром, і в душі по-світлішало, ніби далеко на обрії займався день. Але таксі спинилося, шофер владно клацнув лічильником. Я подав водієві гроші і, не чекаючи здачі, вийшов з машини.

Шишигу оглушив густий дух соснового лісу. Він вишкірився і вдихнув на повні груди, крильця ніздрів жадібно дрижали. Збурилося всередині, ніби власна шкіра стала раптом затісною. Узяв Олену за руку, вище ліктя, під ногами шурхотіла глиця і дубове листя. Пізніше побачив на Олениній руці сліди пальців: два синці. Вона ледве встигла за Андрієм на своїх високих каблуках, що нанизували червонясте листя, наче шматки м'яса на рожен, аж Шишига клацнув зубами і роземіявся, аби звести той звук до жарту. Олена ж навіть не усміхнулася. Навпаки, м'язи її руки напружилися, ніби боронилися од насильства. Він злякався, що Олена зараз поверне назад, сяде в трамвай і поїде в місто. Озирнувся довкола — вони стояли у молодому дубняку, який хоч і просвічувався наскрізь, проте був густіший, аніж вишикуваний у шеренги сосновий ліс. Неподалік темніла улоговина, встелена сухим листям. Він шарпонував Олену і скотився з нею у видолинок...

Вона була покірна, наче куплена на одну годину, але Шишига не завважив тої підозріливої покірливості. Він відчував тільки себе і вже потім помітив, що жінка плаче. — Ти чого? — запитав неприязно, сльози драгували його.

Раптом прокинувся страх. Засліпленому пристрастю, йому не боліло, що ліс просвічувався. Добре, як ніхто поблизу не валандався. Скільки присягався бути обережним. Чому вона не прикриє своїх голих ніг, ще надібає хтось із знайомих, та й оце рюмсання...

— Тобі погано?

— Ні, але ти знову згвалтував мене. — Олена дістала з сумочки хустку, витерла очі. — Я не серджуся. Це зараз минеться. Що ж, у всьому винна тільки я, тільки я. Обніми мене. Чому ти одразу після цього стаєш такий чужий?

Не відповідаючи, він змусив себе пальцями поголубити її плече. Піднявши голову, скрадливо кинув оком по лісу: навкруги не бовваніла жодна людська постать. Це трохи

розважило Шишигу, але він щомиті, коли й промовляв до Олени, слухав ліс. Було паркувато, сонце, зависнувши між двох сосон, дивилося просто у вибалок. Він підсунувся ближче до жінки і поклав голову на її коліна — це був кадр з нещодавно баченого кінофільму, і він подивувався, що свідомо копіює чужу ніжність. Втім, це хвилинна слабкість, данина його людській природі. Він уже давно відмовився від самоаналізу (власне, вчора, але вчорашній день мрів у хтозна-якій далечині). То хай Великий Механік бабрається в собі, самоаналіз — хвороба неврастенічних інтелігентиків. Аналізувати не себе, аналізувати ситуацію. Не марнувати дорогого часу й висмоктати з Олени інформацію. Спершу розвідка в тил противника («А де мій тил?» — блиснуло і згасло, це добре, що він уміє гасити зайвину), якомога більше подробиць про їхнє особисте життя. Знати людські слабощі Прагнімака, аби грати на них. Він не повзтиме роками й десятиріччями на гору, як це робив Харлан, щоб неждано підковзнутися і впасти на півдорозі...

Мужчина в крислатому капелюсі й плащі через плече стояв на зупинці трамвая. Зі спини він видався мені знайомим, і я поспіхом випустив Оленину руку. Мужчина пожбурих недопалок і обернувся до нас. Обличчя було незнайоме, але я спинився, щоб витрусити пісок з черевика. Навіщо ризикувати, раптом нас побачить хтось із Прагнімакових знайомих? Олена, мабуть, відчула мою пересторогу, бо не стала чекати, а пішла до зупинки. Тільки коли із зеленого тунелю вибіг трамвай, вона забулася і взяла мене за руку. Мене так і обсипало вогнем: трамвай — це посланець міста, а я і в лісі не почувався безпечно. Обережно вивільнився і заклопотано нишпорив по кишенях, ніби дріб'язок не лежав, дбайливо зібраний, у гаманці. Я чекав, поки біля Олени займуть місце. То вже занадто — поруч сидіти. І як вона, досвідчена жінка, цього не розуміє, перший-ліпший знайомий здогадається, навіщо ми удвох їздили до лісу, а я не мав бажання рекламувати наші стосунки.

Але місця біля Олени так і не зайняли. Довелося сісти. Сидів, ніби на гарячій сковороді, вдавав, що дивлюся у вікно, що не маю до Олени ніякого відношення. Ближче до Києва пасажирів у вагоні стало гущіше, і я люб'язно поступився місцем вагітній жінці.

Нарешті я залишився сам. Я завжди почувався самотнім у натовпі, але сьогодні це була самотність завойовника, а не

скептичного спостерігача. Подумки вертався в контору, ліс — це все ж маленькі канікули, вимушена зупинка.

А зупинятися мені нема коли, і без того добру третину життя продрімав. Для людини, яка рвонула вперед, зупинятися — все одно що помирати. Я дратувався, що трамвай повзе повільно, очікує на пасажирів, пригальмовує на перехрестях. Я потребував руху, дії, наступу. На сьогодні ще так багато справ. Головне — з'ясувати, чи «підуть» на пенсію Георгія Васильовича.

Прощтовхавшись ближче до Олени, я обережно, щоб не дуже привертати увагу пасажирів, погладив її волосся. Олена підвела голову і вдячними, вологими очима подивилася на мене. «Як ці жінки люблять ласку! — подумав я. — Але Віка — інша. Нове покоління. Менше сентиментальності. Потяг до втаємниченості. І одночас більше рацію. З Вікою мені буде складніше...»

Трамвай перебрів Куренівку і зупинився на Червоній площі. Ми підбігцем кинулися до зупинки таксі. Моє нетерпіння передалося Олені. На зупинці було вільно, і ми могли одразу сісти в машину, якби не затримала дурна пригода. Поблизу зупинки стояли кружкома перехожі, і по той бік паркану з людських постатей щось тоненько скавучало. Олена прощтовхалася в коло, а за хвилину підійшла до мене з крихітним щеням на руках. («О, ці мені жінки! — неприязно подумав я. — Їх хлібом не годуй, лише дай когось пожалити...»)

— Воно навіть не породисте, — скривився я. — Хтось залишив на вулиці, аби не топити. А навіщо тобі?

— Без мене воно загине, воно ж таке беззахисне.

Ми сіли в таксі, машина рушила, і Олена підсунулась до мене:

— Ти тільки поглянь, воно таке миле. Воно одразу полюбило мене. Дивись, як горнеться.

І тут підсліпувате собача ніби сказалося: вискнуло, шарпонулося з Олениних рук і забилося у куток, під передне сидіння. Ще й молочні гостряки вишкірило у мій бік. По тому енергійно зашкрябало об дверцята таксі, бачте, воно не бажало їхати зі мною в одній машині! Аж шофер обернувся і попросив угамувати цуценя, боявся, що залишаться подряпини. Олена взяла собача на руки, затулила од мене своїм тілом. Цуценя трохи вгамувалося, але все одно ловило дрижаки, зачувши мій голос, і пискляво гарчало.

— Подумаєш, характер... — я силувано посміхнувся.

— Воно тебе боїться, — сказала Олена. — Уперше бачу, щоб собака так боявся людини.

— А може, я вовк? — пожартував, тетеріючи од свого зухвальства. — Може, я вовк, тільки перекинувся в людину?..

Шофер озирнувся і вискалив зуби: веселі пасажири трапилися. Олена нічого не відповіла, вона уцитькувала своє щеня.

Швидко, але статечно ступав я хідником повз конторські вікна. На сходах дозволив собі підбігти, перестрибуючи через дві сходинки, але міцно тримався за поруччя. До приймальні зайшов поважно, без поспіху. Секретарка накривала друкарську машинку. Побачивши мене, підхопилася з-за столу.

— Ви знаєте, тут таке було... — зашепотіла, озираючись на двері директорового кабінету. — По-перше, про вас уже двічі запитував Георгій Васильович. Ви, звичайно, знаєте, що він залишається директором? Але яке серце, Петре, яке серце! Сьогодні я закохалася в нього, слово честі. Не ревуйте, ви такий розумненький, інтелігентний хлопчик, ви все зрозумієте. Це платонічне кохання. Уявляєте, ще нічого невідомо, усі упевнені, що його відправляють на пенсію. Раптом директор збирає в своєму кабінеті актив. Петре, це треба було бачити. Я стояла в дверях, дзвонили телефони, але я не могла відірвати очей від його обличчя! Ну, не сунтєсь, Петре, він як дитя безневинне, слово честі, він лише дарує мені сигарети, це так чисто! І ось уявляєте, усі почуваються, ніби на похороні, раптом він підводиться і каже схвильованим, мужнім голосом: «Товариші, це наша остання спільна нарада, завтра за цим столом сидітиме новий директор, я чесно прокерував конторою сімнадцять років і мені хочеться попрощатися з вами...» Тут він заплакав, натурально заплакав...

Я поцілував її холодну щоку і рішуче ступив до кабінету директора.

— Нарешті! — вигукнув Георгій Васильович. — Ну як, зібрав своє паперове військо?

Отже, він уже говорив про мене з Прагнімаком, бо, окрім заступника, ніхто не знав, навіщо я відпрошувався.

— Готове до бою! — одрапортував я, шукаючи на обличчі директора слідів тривожного дня, — їх не було. — Форми номер три, виявляється, мені не треба, довідку з будинкоуправління підпишуть завтра, тепер з місця прожи...

— Ех, розвели ми бюрократію! — похитав головою Георгій Васильович, перериваючи мій монолог. — Є термінове доручення. Квиток на завтрашній матч уже маєш?

— Ні, — засумував я. — Так забігався. Та й не дістати, мабуть. Міжнародна зустріч (я згадав афіші на рекламних дошках).

— Теж мені молодь. Уже й крила опустив. Боїмося ми труднощів, боїмося. А колись не боялися. Гаразд, бери машину і мчи до стадіону. Окрема там каса є, постукаєш, скажеш — для Георгія Васильовича. Візьмеш чотири квитки — два для мене та моєї Віки, хай спуститься зі свого Олімпу на грішну землю, і для себе із шофером. Як, виграють наші?

— Повинні виграти... — розгубився я, бо не знав навіть, які команди грають.

— Що я чую? — Георгій Васильович відкинувся в кріслі. — Де твоя бойова впевненість? Дух болільників — головне для перемоги!

— Виграємо, Георгію Васильовичу!

— Отак-от. А що, кажуть, Блохін не гратиме?

— Уперше чую.

Директорові кортіло поговорити про футбол, але я давився кожним словом. Це було для мене все одно, що аналізувати лексичні особливості китайської мови.

— Ех, не впізнаю свого помічника, — директор зирнув на годинника. — Покійний Харлан був футбольний академік. Ото голова! Він знав результати зустрічей десятирічної давності. А футбольний прогноз!.. Ну добре, — нарешті змилюстився, — завтра матимемо час досконально обміркувати футбольні проблеми. Поїдемо з тобою, друже, у Мрін. **Справи, браток, справи.** Ранком приготуєш папери і щоб о десятій як штик. Мусимо повернутися до футболу.

— Зрозумів Григорію Васильовичу!

— Будь здоров! Біля стадіону машину відпустиш.

— Слухаю, Георгію Васильовичу! Дозвольте...

І тут обличчя директора схолоділо.

— Звідки це у вас, молодий чоловіче, «слухаю», «дозвольте»... З якої такої опери?

Я знітився і мовчав, аби ще більше не напсувати собі.

— А все книги винні. Пишуть нині, що кому в голову збрече, а ви читаєте неперекірливо. Я і скакусі своїй часто кажу: читай книги серйозні, а не різних там крикунів, що дивляться на життя з чорного ходу. Беріть з книжок усе передове, прогресивне, наше, а не підбирайте різний мотлох минулого. Я — людина демократична. І в моїй конторі вимагаю стосунків демократичних. Звичайно, якогось там критиканства не допущу, але якщо з відчуттям відпові-

дальності за доручену справу — чому ж, усі ми — рівні. Лише так, молодий чоловіче. Подумайте.

— Інерція, відсталість мислення, — промимрив я, ледь не плачучи.

— А у нас з вами не мусить бути інерції, — твердо проказав Георгій Васильович, і лице його освітілося, ніби він сидів у президії, на сцені. — Ми з вами не маємо права на інерцію. Ми з вами мусимо дивитися тільки вперед, а не озиратися назад. Ось так.

— Даруйте. Я зроблю відповідні висновки.

Я шанобливо схилив голову і вийшов з кабінету.

Іхав до стадіону у директоровій машині, але звичної втіхи з того не відчував. Здавалось, ніби мене щойно побатьківськи лагідно, але вимогливо насмикали за вуха. Сварив себе останніми словами: так нерозумно переграти! Де ж мої теоретичні підмурівки, моя далекосяжна стратегія: духовні піддавки, а не грубі силові прийоми кар'єриста!

Аж на стадіоні трохи одійшов душею. До кас вервечилися довжелезні черги, каси зачинені, кажуть, що всі білети розпродані, люди заглядають в обличчя: може, є зайвий, може, продасте? Завтра — міжнародна зустріч ушлявлених футбольних команд. Я гордо пройшовся уздовж черги, постукався у віконце крайньої каси: «Чотири білети для Георгія Васильовича». Черга мовчки, але з неприхованою заздрістю дивилася, як я ховаю до внутрішньої кишені чотири синіх папірці. Я вдавав, що не помічаю їхніх емоцій. Бути вищим од уяви маси про справедливість. Є поняття вищої справедливості, до якої маса не доросла, та й не доросте ніколи. Звичайно, я поки що — лише виконавець, але вже я — не з ними, не з масою, я з тими, що над масою.

Тим часом пробило шосту годину. Початок вистави в оперному театрі (отже, курс на Вікторію, а Олену — в запасі...) — за півтори години. У ці півтори години треба було вкласти обмінне бюро (адресу він дізнався в секретарки директора), читальню — нашвидку переглянути останні публікації про футбол, інакше про що розмовляти завтра з Георгієм Васильовичем, і вечерю.

Шишига узяв штурмом переповнений тролейбус — люди верталися з роботи.

Він ступив у двір бюро по обміну житлової площі, як ступають першовідкривачі на берег невідомого континенту: з осторогою і тріумфом. На сірому асфальтованому квадраті юрмилися, жваво перемовляючись, люди. Шишига не-

рішуче зупинився, не знаючи, до яких дверей податись. До нього уже підходили:

— А ви що обмінюєте?

— Однокімнатну на Нивках.

Розчарована мовчанка.

— А що хочете?

— Однокімнатну чи двокімнатну в центрі.

— Ну...

Іронічне:

— Біля оперного — згодні?..

— Саме біля оперного і шукаю.

— Який швидкий! Однокімнатну в центрі...

— Та він жартує!

— Що він хоче?

— Однокімнатну в центрі за однокімнатну на Новогостомельській...

— Років зо два походить — знайде. Пам'ятаєте, зимою тут ходив довготелесий, з бородою? У нього двокімнатна на Відрадному, так уже виміняв на площі Толстого, оформляє.

— Ну, знаєте, краще жити на площі Толстого у ванні, аніж на Відрадному у двокімнатній.

— Даруйте, це вже як для кого.

Шишига вислизнув з гурту і прочинив перші двері, які трапилися на очі.

— Ви уже знайшли собі обмін? — зупинила його на самому порозі літня жінка. — От щасливчик...

— Та ні, я тут уперше, — Андрій зніяковів: — Почуваюся першокласником.

— А на облік стали?

Шишига похитав головою. Нарешті він матиме інформацію, бо досі лише губив час. Вицвілі очі жінки молодод спалахнули: раділа, що має перед ким продемонструвати ерудицію у справі обміну квартир.

У реєстраторську була черга. Андрій прихилився до одвірка і жадібно слухав розмови. Ішлося, звичайно, про квартири. («Однокімнатна... Двокімнатна... Сорок шість метрів... Кімната в комунальній, з сусідами, а скільки сусідів? Шістнадцять метрів, у мене троє, але тихі».) Де б ми й хвалили своїх сусідів, як не в обмінному бюро... Хтось тихо засміявся, розмовляли тільки пошепки, ніби там, за дверима, ішла урочиста відправа чи засідав суд. Щось різнило цих людей від звичайних вуличних перехожих (смак перцю чи лаврового листу в супі, смак коньяку в чашці кави).

Двоє лисуватих працівників у темних піджаках із синіми сатиновими нарукавниками сиділи за письмовими столами реєстраторської. Шишига опустився на стілець і дещо флегматичним голосом сказав:

— Даруйте, я забув удома паспорт. Можна без паспорта?

Паспорт лежав у внутрішній кишені піджака, але з пропискою у Броварах.

— Ви в картотеку чи до бюлетеня?

Він не зрозумів.

— Ми випускаємо раз на місяць бюлетень, який продається в газетних кіосках. А ще маємо внутрішню картотеку.

«Бюлетень — це довго, а мені потрібно одразу, завтра, ні, ще сьогодні,— мізкував Шишига.— Та й зазирне раптом до бюлетеня хтось із конторських. Скажуть, міняє квартиру, якої ще не отримав...»

— Бюлетень — це пізніше. Мені поки що до картотеки,— відчув у голосі прохальні нотки, і це подивувало його: у складніших ситуаціях вистачало нахабства та певності, а тут губиться перед дрібним клерком.

Реєстратор дістав бланк, і він з насолодою продиктував колишню Петрову адресу, відомості про квартиру, а потім, що натомість бажає — однокімнатну чи двокімнатну в центральних районах, бажано неподалік від оперного. Андрій завважив легкий посміх на блідому обличчі службовця бюро.

— Пробачте,— Шишига змовницьки нахилився ближче, голос його тремтів од збудження,— а такий обмін у принципі можливий?..

— Різні обміни бувають. Іноді сам дивуєшся: і чого люди обмінюються? Ось, будь ласка, квитанція, сплатить в ощадній касі. Якщо не встигнете до сьомої, прийдете завтра.

Я вибіг з обмінного бюро на бульвар і підтюпцем подався у бік найближчої ощадної каси. На вулицях було повно людей. Я наштотхувався на перехожих, вибачався, якщо встигав вибачитись, а то й мовчки чухрав далі. Я мусив усе оформити сьогодні, хоч і не міг пояснити собі, навіщо поспіх. І встиг. Повернув реєстратору квитанцію зі штампом ощадної каси, натомість одержав картку-перепустку і гулькнув до картотеки.

Захеканий, збуджений гонитвою, спинився в порозі, озирнувся навколо.

Дві електролампочки жевріли під стелею, світла було замало для просторого приміщення, кімнату наповнювали жовклі присмерки. У тих присмерках гуртики людей за вишикуваними в шеренгу столами здавалися нереальними привидами, восковими постатями, що їх рухає майстерно схована пружина: рухи людей були різкі, без плавних переходів, неначе я дивився фільм давніх літ. Люди поспіхом гортали грубезні, засмальцьовані зшитки, щось занотовували до блокнотів і знову занурювалися в папери. У кутку кімнати за дощатою загорожею стояв куценький чоловічок у круглих окулярах і казав тонким, жіночим голосом:

— Громадяни, попрошу здати документи. Наш робочий день закінчився. Попрошу здати документи!

До нього через загорожу перегиналися хто запізнився, умовляли, упрохували:

— Товаришу, мені лише поглянути один раз, трьохкімнатну на дві, дуже вас прошу...

— Меншу на більшу, добродію...

— Будьте ласкаві, шановний, на з'єднання, двокімнатні...

Куценький чоловічок в окулярах тілом своїм самозречено затуляв од відвідувачів картотеки, стоси документів на обмін:

— Товариші громадяни, ви — люди, а я — ні?! Я теж маю право на заслужений відпочинок після робочого дня. Ще раз нагадую: картотека зачиняється.

Я рвонувся в бік гавакуватого громадянина і вихопив з-під його рук течку з документами на обмін. Одвернувшись до стіни і гарячково перебирав картки. Райони, вулиці, номери, поверхи, квадратні метри, зручності і без зручностей,— усе те мерехтіло в моїй паленіючій свідомості. Я жадібно всмоктував у себе обриси чужих квартир, не замислюючись, який зиск з того мені, безквартирному...

З картотеки я вийшов останній, власне, не вийшов, а мене випровадив чоловічок у круглих окулярах з дротяною оправою: пробило сьому годину, картотека зачинялась. Глибоко вдихнув гіркувате повітря — почувався хмільним. У дворі так само товпилися і розмовляли про квартири, але я вже не міг дозволити собі тої розкоші: на мене чекали бібліотека і театр. Заточуючись, пішов з двору і все пришвидшував ходу, потім побіг навпростець, через Ботанічний сад.

Був тихий осінній вечір, у ярах Ботанічного саду гусли сутінки, гострі запахи лісової землі, прілого листя сколихнули мене. Я, жартуючи, клацнув зубами, звук був гучний

і характерний, ніби зачинилася пастка з тугою пружиною, перехожі подивовано косували на мене очима. Не протверезівши гаразд після мікроклімату картотеки, я п'янів знову, тепер уже од лісового духу.

Зовсім не пригадую, як полишив людну алею і скотився в урвище, де вже було поночі. Тіні та запахи дражнилися, і я гнався за ними попід молодим горішником та дубняком, ледь не наздоганяв і вже вільно, не стримуючи себе, клацав зубами. Почувався дужим, як ніколи, забув про втому, гасав із кутка в куток Ботанічного, завбачливо обминаючи освітлені алеї. Я був ніби в загоні, за огорожу якому слугували лискучі, під парасольками ліхтарів, стрічки асфальту. Раптом наполоханий дівочий вереск перетнув мені дорогу, я завмер під вільхою і лише згодом наважився визирнути. У присмерках я бачив, здається, краще, ніж удень. Двоє, він і вона, сиділи на лаві, під крутосхилом. Вона обвила йому шию і тремтячим голосом сказала:

— Там хтось є. Я боюся. Ходімо звідси...

— Дурненька... У саду ще повно людей, хтось і тут швендяє. Що нам до них? Ти любиш мене?

— Люблю...

«Яке там кохання, — скаженів я в темряві, — самі літературні штампи, що їх начухрала з книжечок людя, є лише бажання і невтолена пристрасть!» Не стримався, щось лихе закричав: з моєї широко роззявленої пащечки вихопилося гарчання. Чорною поторочею проскочив я повз скоцюблених од страху закоханих і з розгону вигулькнув на залитий білим світлом асфальт. Лише тут я прийшов до тями, поправив краватку, обтрусив землю з колін і поспіхом майнув з-під здивовано-наполоханих людських очей.

Було десять хвилин на восьму, часу для академічної бібліотеки замало, я міг ще встигнути до студентської читальні, у зал періодики, але там легко зустріти Великого Механіка. «А втім, може, він із своєю Льолькою тішиться безхмарним сімейним щастям», — подумав іронічно. На крайній випадок, щось вигадаю. Скажу, що за його прикладом закохався і поспішаю на побачення. Я вибіг на Володимирську і пострибав по крутих сходах університетської бібліотеки угору.

...Коли за чверть години я вертав назад, насмикавши з останніх номерів спортивних газет чужих думок про перспективи футбольних команд у нинішньому сезоні, аби було з чим стати завтра перед очі Георгія Васильовича, побачив раптом між другим і третім поверхами бібліотеки Великого

Механіка, що замислено плуганився назустріч. Я блискавично заналізував ситуацію і, не випускаючи поруччя, що його міцно тримався тепер на гранітних крутосхилах, метнувся угору та припав за виступ стіни. Юрко пройшов мимо і зник за дверима читальні для науковців. Я з полегкістю передихнув і залишив бібліотеку: тільки й було часу, аби добігти до оперного, узяти квиток і зайти до театру.

І раніше, до Харланової загибелі, Шишига зрідка навідувався до оперного. Квиток брав найдешевший — на балкон. Там було порожньо, хіба кілька студентів бовваніло над червоним бар'єром. У першому антракті він бродив порожнім фойє, між колон, полохаючи по кутках молодят, що цілувалися. У другому антракті сховався на поверх, де буфети, і випивав п'ятдесят грамів коньяку, закусуючи шоколадною цукеркою. У Голосієво повертався з відчуттям, що недільний вечір провів приємно.

Сьогодні дешевий квиток на балкон не годився — Андрій купив найдорожчий, у середні ряди партеру. У фойє вже було безлюдно, оркестр грав увертюру. З першими музичними акордами Шишига вчув запах ковбаси. Запах наплив з другого поверху. Андрій піднявся по сходах і побачив у буфетній вітрині бутерброди з ковбасою. Лише тепер відчув, як зголоднів. «Загорніть п'ять бутербродів, — невимушено сказав буфетниці, ковтаючи слину. — Ні, сім, — додав поспіхом, — нас семеро...» У кутку фойє, за колонами, тремтячими од нетерпіння пальцями розгорнув папір, ковтав бутерброди, майже не жуючи. З останніх двох злизав ковбасу, а хліб викинув у смітницю. Аж тоді почелепав до зали, ступаючи важко і сонно.

У залі було шумно — аплодували оркестрантам. Під той ляскіт я прошигав на своє місце і зручно вмовився у кріслі. Оркестр знову заграє. Поповзла угору завіса, оголивши картонні дерева, хащі, тюлеві тумани — сьогодні, як ніколи, я був тверезий і не колінкував перед жалюгідною ілюзією, що її сплели руки декораторів. Я заплющив очі, у партері було тепло і присмерково. До антракту — хвилини сорок, я міг трохи спочити після напруженого дня. Солодке забуття напливало на мене. Я не спав, але й не реагував на зовнішні подразники, як сказав би Великий Механік, перенапружені нерви розслабилися, шлунок спокійно, діловито перетравлював вечерю. Я прислухався лише до його приємної роботи, раз по раз різко повертаючи убік голову та

класяючи зубами. Це був інстинктивний рух поза меєю волею, я і завважив його, коли відчув на собі здивовані погляди сусідів.

Відгорнув сіру пелену, що оповила мене, і побачив голі плечі жінок у відблисках з оркестрової ями, голови глядачів, наче пні на просіці, крижану гірлянду люстри, яка звисала зі стелі, і обличчя, в присмерках наче підсвічені місяцем латаття на воді. Я знову заплющив очі — утома брала своє. Але тепер я не міг відмежуватися од музики, що підступно тривожила приспану свідомість, а то зненацька нападала, баламутячи мене картинами свавільними, дивними.

То видавалося мені, що я у пущі — тьмяній, вогкій. Десь угорі шумить верховіття дерев, а тут — сумирний затишок. Я лежу у заглибині, що її сам вирив під поваленим грабом, і так мені добре, як не було вже давно, а може, й ніколи. Гомін лісу навиває дрімоту, я радо віддаюся її пестошам. Раптом вихор злих, приголомшливих звуків падає на мене, тривожно голосить флейта, похмурі акорди струнних, десь далеко на узліссі сурмлять пересторогу сурми, і вже дрібно рокоче барабан у глибині оркестру: вітер доносить людський дух, запахи заліза і пороху, м'язи мої напружуються, я шкірю зуби і деру кігтями лаковані бильця крісла, сурми звучать усе ближче, вони кличуть до борні за життя, я схоплююся на ноги — і цієї миті мене люто штовхають у спину:

— Врешті-решт, ви ж мені заважаєте...

— Та він п'яний, хіба не бачите? — злий шепіт із сусіднього ряду. — І навіщо п'яних пускають до театру!

Я отямлююся, сиджу рівно, статечно, але за якісь хвилини тепло і присмерки знову вколисують мене...

Розбуркали мене остаточно гучні оплески, що нагадували постріли під зеленим склепінням лісу. Вони дедалі частішали і зливалися у безладну стрілянину, ніби ліс уже оточено і мисливці полохкають звіра сліпими залпами, женучи його до стрільців, що причаїлися на вовчих стежках. Я різко випростався, сповнений тривоги й страху, шарпнувся убік — сусіда по кріслу ледве встиг підхопити свої окуляри. Без окулярів він був смішний і безпорадний. Я весело клацнув зубами біля його обличчя. Тоді наступаючи на ноги, перечіплюючись об коліна, рвонув до виходу. Зала поступово наповнювалася світлом...

У туалетній кімнаті вмився і витер обличчя хусткою — холодна вода привела до тями. Лиш тепер зрозумів, що там, у залі, накоїв дурниць, повернув до себе увагу. Зупинився біля дзеркала, спробував дати лад обличчю. Воно

підкорялося найменшим вольовим зусиллям, а ще ж допомагав пальцями, ніби мав справу з пластиліном чи гончарною глиною. Обличчя, ніби на замовлення, ставало енергійним, бадьорим, як у простецького, рекламно щирого, «наського» хлопця. Після кількох репетицій елегійний смуток сповивав моє високе чоло, а куточки губ меланхолійно опускалися. Я місив свої пухкі щоки, зсовував до перенісся брови — і вочевидь народжувався новий Шишига: серйозний, заглиблений у себе, внутрішньо складний — жінки так полюбляють індивідуальність! А в очах — втома і затаєна пристрасть...

Гра мені подобалась, але до туалету вже заходили, і я вибрав останнє: меланхолійну, з натяком на розумний скептицизм, заглибленість у себе. Це найбільше пасувало хвилині, до якої готувався, і мусило заінтригувати Вікторію. Я бачив у дзеркалі, як важчає, стає проникливішим мій погляд, як звужуються зіниці, наче у звіра, що виходить на нічне полювання. Порівняння із звіром уже не лякало мене. Почав був думати про Вікторію, проте обличчя одразу ж втратило чіткі обриси, і я мусив напружитися, мобілізувати волю, щоб зберегти форму, в яку втілювався. (Безперервний жорстокий контроль над собою!) Я позаздрив Харланові, котрий мав вольове, ніби витесане з каменю, лице. «У тебе, Шишиго, дуже безформне личко, — штрикав, бувало, Пестро. — Одразу видно твоє соціальне походження. Ніби зазираєш до паспорта. Ти — із службовців. Із тих, що служать...»

Я вийшов у фойє, влився у пішу кавалькаду. Спогорда проминув буфет, ковзнувши по бутербродах ситим поглядом, столики, де густо зеленіли пляшки з-під пива та лимонаду, вітрину з фотографіями акторів. Виписавши півколо, механічно — почувався частинкою потоку — повернув назад і нарешті побачив Олену. Власне, спершу я помітив Віку. Цибата, сухорлява постать у білому кримпленовому платті, що лишало оголеними гострі, засмаглі плечі. Вікторія була приємно дисгармонійна. «Вона вродлива, — відзначив я з холодною тверезістю, — але це не звичайна собі привабливість жіночого обличчя. Це інтелектуальна вродливість, саме інтелектуальна. Запам'ятати і при нагоді сказати їй...» Неповторності обличчю Віки надавали не лише очі — великі, виразні, з живим блиском, а й високе чоло, чутливі лінії губ, навіть брови, що, здавалося, жили особним первовим життям: то запитально вигиналися, то ламалися на крихітні хвильки, і ті хвильки уперто бились об незворушний берег скронь, то ставали раптом спокійними

та лагідними, як вересневе осоння. Олена поруч із Вікою програвала, лице немолодої вже жінки, втім, вона ніколи мені й не подобалася, це була лише гра, тепер уже непотрібна, але треба вдавати, що нічого не змінилося, жінки мстиві. Я радісно усміхнувся назустріч Олені:

— Добрий вечір!..

— Вечір добрий!

Олена щиро мені зраділа, вона вже не сподівалася побачити мене в театрі.

На Віку я не дивився, бо ще вдень продумав сценарій знайомства.

— Ви не знайомі? — швидше ствердила, аніж запитала Олена.

І лише тепер я дозволив собі перевести погляд на Віку. Погляд навмисно байдужий, зосереджений на чомусь глибшому і істотнішому, аніж театральні знайомства. І раптом завіса упала, вир давно тамованого, невтоленого почуття зануртував у моїх очах. На коротку хвилю я навіть перестав стежити за своїм обличчям, я усього себе вклав у цей погляд. Віка зарум'яніла, подала руку.

— Майже знайомі. Киваємо одне одному трохи не щоранку крізь скло автомашини. Хоч ви такий діловитий, що не помічаєте легковажних студенток...

— Бо в робочий час я — тільки клерк.

— А хто ви зараз? — Вона вже з цікавістю дивилась на мене.

— Людина... — я ледве спромігся вимовити це слово, таке чуже й неприємне було воно мені. Щоб приховати сум'яття, я легенько торкнувся її тоненьких холодних пальців: — Андрій Шишига звуся. Шишига — злий дух за слов'янською міфологією. Отже, стережіться!

— Вікторія. Самі символи, цікаво, правда?

Я усміхнувся: вона ще бавилася в життя, як недавно — у ляльки. Тепер ми пішли разом — я, Вікторія та Олена. Але фойє було завузьке для трьох, бо назустріч теж лився людський потік, і Олена скоро лишила нас наодинці, приєднавшись до гурту знайомих.

— Як вам сьогодні Калиновська?

«Калиновська, калина, калинове дерево, узлісся, калиновий цвіт, червона калина, червона кров, вечір, вечірня газета, фотографія — так, це популярна балерина...»

— Ефектно, але прісно, згодьтеся, Віко. Мавка у драмі уособлює природу. А природа — вічне боріння злих, непримиренних, мстивих сил. Це страпні пристрасті, — я стиснув зуби, — а не солоденька елегія.

— З вашого боку — це суб'єктивізм. — Я трохи не розсміявся, так серйозно, менторськи прозвучали її слова. — Є усталене, традиційне розуміння образу. І не завжди, тим більше на балетній сцені, вмотивоване власне його трактування. Для мене, як і для більшості, з дитинства Мавка — щось дуже світле і ніжне. Мавка Калиновської така, якою ми звикли і хочемо її бачити. А техніка в неї дивовижна!

— Мистецтво — це оголений нерв, а не дешеві сентименти, — я криво посміхнувся. — Сентиментальність — од неповноцінності. Життя — хаос, колотнеча світла й п'їтьми, а тут оксамитові крісельця, затишненька зала, картонні кущики, мальовані красвидики, приємна музика, приємні балеринки — ненавижду!

— Ви такий пристрасний, хіба не можна спокійніше...

— Ви хочете сказати — байдужіше? Не можу, не вмю. Кожному з нас доводиться заново будувати світ, починаючи з першого дня творіння до останнього. А байдуже творити не можна.

— Чому б вам не жити у світі, який збудовано до вас? Добрий вечір, Андрію Семеновичу! Пробачте, Київ — велике село, обов'язково зустрінеш знайомих.

— Справді, чому? — у моєму голосі бриніла гіркота людини, яку не хочуть розуміти. — Будь маленьким клерком, скоро станеш більшим — і вже не ти, а тебе зустрічатимуть біля контори, або раптом поталанить — і випадок піднесе тебе на щабель вище. Мене, наприклад, нещодавно запрошували в наше управління, відповідальна перспективна посада (я кинув це ніби між іншим, треба бути прогресивним, але перспективним, хай коліщатка її мозку зафіксують і це). Але ні, ви надто розумна особистість (не сказав — жінка, бо в поділі на статі є якесь приниження), щоб не розуміти елементарних речей. Для вас цей світ теж затісний, я відчуваю, але він надто затишно обставлений, щоб бажати просторішого. Я кажу правду, так чи ні?

Я зазиравав Вікторії у вічі, я не давав їй отямитись, отут я вже диктував! Але рибка, загнана на мілководдя, раптом стрибнула через волочок і зникла в каламутній, збитій чобітьми рибалок воді.

— Вечір добрий, Маргарито Семенівно! Як Анатолій Григорович? Мама казала, що в нього був інфаркт... Боже, який жах! Вітайте його од мене. Ні, мама на дачі. Вона у неділю повернеться. На все краще... Бачили, які у неї круглі очі? Знак, що моє нове плаття подобається. Ви, чоловіки, не розумієте, що жінка стомлюється од емансипацій і навіть од інтелектуальних розмов. Їй хочеться час

від часу почувати себе справжньою леді, вбранням якої захоплювалися б і якій цілували б ручку. Лев Толстой геніально відчув це. Пам'ятаєте перший бал Наташі Ростової? Ця сцена досі п'янить мене, хоч я майже дійшла тої межі, коли літературу сприймаєш лише розумом. Навіть у нашому фільмі вона зворушлива. А пам'ятаєте...

Голос Віки звучав десь поруч, але я вже не розбирав слів, я був уже не з нею, а наодинці з собою. Я бачив себе збоку: гарно вбраний мужчина, певний себе, трохи агресивний потяг до благополуччя. («Добрий вечір, вечір добрий, ви завтра у нас будете? Я не знала, що ви уже повернулися з дачі. Я вам завтра потелефоную... Дякую, він поїхав за кордон. Знаєте, він так стомився від цих поїздок, йому треба відпочити, я пропоную влітку відпочити в Болгарії, на Золотих Пісках... Так, мені казали, що нічого особливого, але принаймні не нудно... А минуле літо я просиділа в Гаррі, дочка страшенно нудилася... До завтра, вітайте тата, він буде на прем'єрі? Що ви, на початку місяця захищає докторську і зараз не вилазить з кабінету, по вуха в книжках, ви бачили його монографію? Дуже гарне оформлення, береш у руки і одразу відчуваєш, що це наукова праця... Я погрожую, що скоро знайду коханця... Вітай маму, на цім тижні я до вас заїду...»)

Підлога в керамічному мереживі, люстри — як маленькі сонця, вогні тріумфальної дороги, по якій котиться колісниця завойовника-переможця Андрія Шишиги, город, узятий на щит, щасливе відчуття влади над матерією і часом, відчуття скульптора, руки якого виліплять з глини усе, що заманеться розумові, навколишність — це глина, розумний той, хто розумно діє, живий організм, якщо він діє розумно, поводить себе так, щоб підтримувати у собі життя, це теж симбіоз, агресивність Петра Харлана плюс розум Андрія Шишиги.

А між тим, уколисуючи себе солодкими видіннями, я був схожий на ледачкуватого хлібороба, який сипнув у ріллю пригошню проса і солодко захріп у передчутті пшоняної каші, а горобці тим часом поклювали просо, це далєбі з казки.

— Ага, ви хотіли втекти, а я вас наздогнала! — Олена взяла мене під руку.

Незадоволений собою, я похмуро мовчав. Уже дзвонив другий дзвоник. Антракт було втрачено. Я заколисав себе мріями, коли треба було діяти. Я ще повиставлявся, сидючи між Оленою та Вікою у партері (трапилося вільне місце). Сховав підборіддя в долоні, наче тамував враження од музики й танцю: як глибоко і пристрасно я можу відчувати!

А очима косував на Вікторію, ловлячи на собі її зацікавлені погляди. Проте в другому антракті Олена не залишала нас ні на хвилину. Вони вдвох про щось теревенили, я ж волів замислено мовчати, відбуваючись скупими іронічними дотепами. Все ж я був винагороджений. Коли ми виходили з театру, Вікторія грошки відстала від Олени і прошепотіла:

— Мені було цікаво вас слухати...

— Спасибі,— якомога зворушеніше відповів я.

Вона, можливо, чекала, що я скористаюся з нагоди. Але я мужньо промовчав, покладаючись на щасливий випадок. Завтра після футболу, завтра після футболу. «Коли жінка помітить, що ти нею зацікавився, ти уже втрачаєш в її очах»,— це сказав Петро Харлан.

— Може, вас підвезти? Я возила маму на дачу і не встигла поставити машину.

— Дякую, мені зручно на метро.

Вони удвох сіли в машину, і Віка увімкнула мотор. Я самотньо стояв на краю тротуару. «Москвич» проплив повз мене, і я довго дивився йому вслід, поки два червоних ока не загубилися серед вуличних вогнів.

Королівський бал скінчився, Попелюшці час знімати золоті черевички.

Ще ніколи я не почувався таким самотнім на гомінкій вечірній вулиці. Люди, здавалося, щось підозрювали і сахалися мене. У гастрономі касирка взяла з моїх рук гроші двома пальцями, ніби я був чумний. На ескалаторі метро я жадібно втупився в стрічний потік облич, але люди дивилися крізь мене. У вагоні люди стояли, ніхто не сідав біля мене, ніби від мене на версту відгонило вовчим духом. А може, я став дуже підозріливий, і все це мені привиділося.

У Харлановій квартирі я сів біля телефону, подумки перебираючи, кому б міг зараз подзвонити,— я був один у всьому місті. Я набрав довідкове і поклав трубку, тількино почув голос телефоністки. Я мучився від самотності— і водночас мене дратували людські голоси. Поспіхом роздягнувся, ліг у постіль і з головою накрився ковдрою, прагнучи сну, як рятунку. Уже засинаючи, я раптом підхопився і відімкнув вхідні двері: у замкненій квартирі мені було задушливо й тісно...

Зозуля у кухні (Харлан любив настінні дзигарики з гирями, вони нагадували йому сільське дитинство) прокувала дванадцять: я спав.

Вовк солодко потягнувся, вистручивши тіло на половину кімнати, від тахти до столу. У присмерковому світлі, що

його скупо просіювало вікно, він весь сріблився. Вовк обійшов кімнату, вицокуючи нігтями по паркету, і тицьнувся головою у двері. Кімнатні двері прочинилися, голосно бамкнула квартира, протяг залоскотав ноги вовкові, і з східцевого майданчика крізь щілину у розчахнених протязом дверях лягло на вичовганий паркет каштанове пасмо світла. Вовк прищулив вухо і пірнув, ковзаючи по слизьких сходинках, у запахи смаженої цибулі, вапна, нафталіну і прального порошку.

Просто жовточеревого (одсвіти міста, пожежа в лісі, запах горілого, але пожарищем не пахло, пахло людьми) неба глибока дрож сколотнула його, бганки пробігли по широкій спині. З поля, розмиваючи контури будинків, напливав туман. Вовк кількома стрибками перетнув асфальтовий двір. На автотрасі гострий дух смоли і бензину ще раз нагадав йому про місто, але по той бік дороги уже лежало поле, що пахло вовким туманом, нехворощю, гнилою картоплею і мишвою. Земля легко пружинила, бігти було приємно, попереду випурхнув птах, за ним стелився теплий слід. Картоплище скінчилося, тепер соломяний дух витав над полем, крізь сіру млу забовваніли скирти.

Раптом сторчакуваті вуха вовка ворухнулися. Низьке, закличне, збуджуюче виття пробилось крізь повсть туману. Вовк ошкірився і вперся лапами у вовку землю, прислухаючись до ночі. Ніч мовчала, зате вітер, що котив клуби туману на жовклий пухир міста, приніс далекі запахи, і вони наповнили вовка солодкою тривогою: пахло лісом і звіром у лісі. Він усіма чотирма лапами відштовхнувся від землі і крупною риссю, напрямки, через видолки, межі, канали, рівчаки, бур'янища пустирів почкурав од себе, од людей, од самотності — до вовчої тички, до своїх...

Він біг довго, біг на запах, і з кожною подоланою верстою вовкові сил додавалося, а очі палахкотіли все яскравіше. Спогади про міське життя потроху затягувалися туманом; справжнє життя — ось воно, тільки починається. Уже він не аналізував ні себе, ні ситуацію, смішне це аналізування і нікому не потрібне. Нарешті він живе в світі реальному, як це поле, запах лісу і вовків, які щойно бігли тут, вивільнюючись, як і він, з умовностей міста. Ліс дихав теплом, а потім хмара проступила крізь млу, поповзла по обрїю, ніби оббігала вовка, заманюючи його в себе. Вовкові ставало тривожніше, але тривога та була солодка. Шерех трави примусив його спинитися і припасти до землі. Звір чкурав трохи обабіч вовчого слїду. Небо уже ледь світилося, але

вовк і в темряві уздрів довгу, вузькоморду тінь, що промчала мимо і з узлісся блимнула блакитнуватими скалками очей. Вовк вишкірився, але тінь безмовно зникла за вільшаником та молодими дубками. Вовк перестрибнув через канаву, яка тут оторочувала ліс, і дух звірний приємно залоскотав ніздрі: вовчі сліди вели з поля у глибину пуші. На листяну долівку скрапував з гілля туман. Вовк нашорошився і сторожко пішов слідом за блакитнооком.

Вовки лежали на галявині, згорнувшись у клубки і сховавши носи в хутро. Віддаля, під кущем ліщини, темніло гладке, довге тіло вовчиці. Вона дрімала, поклавши голову на випростані лапи. Двос звірів підвелось, підійшло до прибульця і обнюхало. Вовки пахли вовками, а ще — містом і ледь чутно — людьми. Вовк грізно, але миролюбно ошкірився — вони одійшли і знову вляглися на листі. Вовк обминув їх і ліг біля вовчиці. Вона загарчала, не підводячи голови, але, певно, відчула його силу, бо швидко стихла. Вовчиця теж ледь чутно пахла людиною, це був запах жіночої юрми у фойє театру. Час од часу в кущах, де лазівки, пошелестувало, звіра на галявині додавалося. Вовк напівлежачи спочивав після довгого перегону, млість розливалася по розпашілому тілу, і тепле почуття гурту, зграї приколисувало, він уперше чувся цілком між своїх. Але порожній ще з дня шлунок нагадував про себе, вуркотів, розбуркував приємну дрімоту, і вовк нетерпляче тицьнувся мордою в бік вовчиці. Та було знову загарчала, але після ще одного поштовху зіп'ялася на лапи. Вовки теж підвелися, і на галявині зробилося тісно од звірини.

Вовчиця посунула до лазівки, що вела в глибину лісу. Вузькомордий з балакитними спалахами в очах переярок випередив зграю і прохопився було слідом. Вовк раптово плигнув і ковзнув слідом за вовчицею в лазівку. Вовки ішли низкою. Туман сизими клаптями висів між верховіть, у вікнинах блимали зорі. Коли ліс скінчився, запахло травами, сіном, болотом, по той бік оболоні тлів ланцюжок електричних вогнів. У тумані бовваніли стоги, гострий дух лепехи долинав від потічка. Вовчиця упевнено прямувала на вогні, аж поки попереду не з'явилися, ніби сторожа на взгір'ї, вилицюваті, з мансардами будинки.

Тепер вовки розбіглися по оболоні і йшли лавою, ніби заповзялися взяти будинки край оболоні в лещата. В одному з дворів раптом забив тривогу пес. Йому відлунили дрібні, дзвякотливі голоси на верандах і балконах дачного селища. Вовки, уже не криючись, чвалали на згір'я. Вовчиця і вовк бігли поруч. Раптом вовчиця стрибнула

вбік і припала до землі, ніби чатувала на здобич, що наближалася. Пес гучно, ніби в бочку, гавкав десь зовсім близько. За смугою верболозу білів дім з гніздом веранди на причілковій стіні. Вовк поповз по мокрому піску на пагорб. Гостро тхнуло псятиною. Засвітилося вікно горішнього поверху. Там були люди, а людей вовк боявся. Але пес уже був поруч, за дощатим бар'єром веранди. Вовк, стережучи очима освітлені вікна другого поверху, ступив ще кілька кроків. Пес зіп'явся лапами на облавок відкритої веранди, пирскав слиною. Вовк демонстративно скулився й кинувсь навтікача. Він чув, як пес, осміливши, перестрибнув облавок і помчав навздогінці. Вовк скотився з косогору в мокру отаву, пробіг повз вовчицю і повернувся до свого сліду. Тіло його виструнилось і припало до землі. Пес, відчувши небезпеку, виписав круте коло і кинувся назад, до будинку. Але було вже пізно. Довга тіль вовчиці перетяла йому шлях. Вовк відштовхнувся від землі і важко ушав на пса, зімкнувши зуби на гладкій, пещеній шиї. Пес був вгодований, з хатніх. О, солодка хвилина, коли зуби твої — в теплому тілі жертви! Вовк і вовчиця жадібно глтали гарячу кров пса. «Азор! Азор!» — долинув з вікна дачі знайомий басовитий голос. Але то був голос з іншого, міського життя, і вовкові майже не було страшно...

...Коли наситилися, розляглися на пагорбку й ліниво гризли кістки. Вовк дрімав неподалік вовчиці, поклавши голову на лапи, і прислухався до ситого вуркотіння в шлункові. Приемна млість склепувала очі, солодко розтікалася по-притомленому нічною мандрівкою тілі. Запахи прілого листу, сіна, осиччя і дубових яблучок, грибів, болотяної твані лоскотали ніздрі, навівали думки прості й легкі. Ось тут він нарешті мав усе, до чого поривався. Пливло перед очима, ніби в тумані: ланцюжок вогнів на узгір'ї — дачне селище, вовчі тіні на сірому піску, хмаристе небо, лаз під парканом, голубі блимавки на довгастій морді, спалахи пострілів, гонитва по лугу...

Зненацька в селищі по той бік болота кукурікнули півні, і згряя схопилася. Якийсь час вовки трималися гурту, але скоро тічка розсипалася, і вовк залишився сам. Натрапивши на власний слід, він уже не стримував бігу, а щодуху мчав у бік міста, над яким все яскравіше займалося небо.

Другі півні застукали його поблизу міста, на картопляці, звідки уперше вчув тужливий поклик вовчиці.

Третіх півнів, що заголосили в сарайчиках робітничого передмістя, вовк уже не чув.

ГЛАВА ШОСТА

Лише тепер, коли директорова машина вихопилася із лабіринту міських магістралей на Мринське шосе і назустріч попливли розлогі сосни та двоповерхові котеджі, а не стільники житлових масивів, Шишига відчув, як він стомився від міста. Так навесні, звільнившись від зимового пальта, шапки й теплих черевиків, дивується раптовій легкості, а ще більше своєму кількамісячному подвижництву. «Місто — це морське дно, всіяне перлинами, — подумав він, розкидаючи руки і вмощуючись зручніше, аби ввібрати в очі більше мерхлої осінньої зелені. — Ми ж — ловці перлів. Пірнувши в глибини, швидше рвемося нагору, щоб ухопити повітря...» А він дивувався, що Петро Харлан кожні три місяці навідувався у свій задрипаний Пакуль, хоч там у нього, окрім старих тіток, до яких давно збайдужів, нікого не лишилося.

Андрій зласкавилім поглядом проводжав зелені парканчики передмістя, зелені віконниці, білизну на шворках через усе подвір'я, голуб'ятники у глибині дворів, сизі голови капусти на грядках. Затишні провінційні декорації зворушували його. Він став згадувати спокійне, старосвітське передмістя Мрина, де проминуло його дитинство. Але непомітно ідилічні, підфарбовані пам'яттю картини затишного міського дитинства відпливали й гасли, їх настирливо застили чорно-білі, гравюрно чіткі пакульські спогади Петра Харлана: чорні лінії соняшників на занесеному снігом городі, чорні, аж сиві, дерев'яні комори на колгоспному дворі, чорне зоране поле, на якому він, грузнучи по щиколотки в ріллі, збирав торішню картоплю — на крохмаль, в'язкий, поліський чорнозем обсадженого вербами шляху на Шептаки, куди Харлан ходив у восьмий, дев'ятий і десятий класи (три роки, десять тисяч кілометрів, чверть екватора), чуні, в яких хлюпає вода. І раптом — як спалах: рожева, в білих квітах куля під зволоком, у приземкуватій хатці, її затоплювали в печі, і теплий дух ішов по хаті, куля крутилася на нитці, наче жарптиця лігала під стелею. Жарптиця, котра випадком залетіла з недосяжно далекого кольорового міста і зазимувала...

— Дивний випадок, — проказав раптом директор, ні до кого не звертаючись. — Минулої ночі майже на моїх очах вовки Азорку з'їли. На дачі.

— Як — з'їли?!

Ніби кип'ятком Шишигу ошпарили, а в грудях — мертвий холод.

— А ось так — з'їли і спасибі не сказали... — директор помітно дратувався. — А такий був пес — хоч не виставку, солідний пес. Та й не тільки Азорку. І в сусід моїх по дачі, у кого пси в саду ночували. Вовча тічка. Скільки живу, такого не чув і не бачив, щоб вовки в облогу дачне селище брали.

— Та ще ж поруч із містом! І де їм, вовкам тим, узятися? — похитав головою Шишига.

Власний співчутливий голос видався йому чужим і далеким. Наглий приступ нудоти збаламутив нутроці, липкий піт проступив по тілу. Крутнув ручку на дверцятах, опускаючи скло, вхопив ротом свіжого повітря.

— Тепер не знаєш, де більше вовків — у лісі чи у місті... — багатозначно мовив Георгій Васильович і знову надовго примовк. Що він мав на увазі?! Обізвався, вже коли в'їздили у селище. — Зупини біля кіоска. Пресою озброюєш, бо з вами їхать — занудишся. Петро Харлан — той мав запас анекдотів — не на таку дорогу!..

Так ось для чого Петро занотовував у свій записник кожен почутий анекдот! Цього я не врахував. Але було мені нині не до анекдотів. Ступив за кіоск, у куці: мене всього вивернуло... Млість нарешті схлинула, тільки ноги були — як ватяні. Директор вертався до машини з газетами під рукою і аж тепер завважив мою блідість:

— Що, з похмілля? Перебрав учора?

— Чимось отруївся, холостяцьке життя, знаєте, по їдальнях...

— А треба женитися, очоловічитися, як ще мій дід казав. Товариш твій, що ви його Великим Механіком прозвали, жениться ж? У бояри ідеш, мабуть?..

Чорні птахи спогадів спурхнули і розлетілися, наче галки з пакульської церкви, він знову усвідомив себе Андрієм Шишигою, який бігав до школи на сусідню вулицю, мав у дитинстві окрему кімнату, встелену оксамитовими на дотик доріжками, з барвистим килимом на стіні, з червоним абажуром під стелею, і навіть мав блискучий спортивний велосипед: мати з вітчимом нічого для нього не шкодували, аби тільки вчився на «відмінно» та вступив до інституту.

— Не такий уже він мені й товариш, — обережно мовив. — В одному гуртожитку студентами разом жили, тільки й того. І не він жениться, а його женять. Знаєте, Льолька...

— А де ж вони житимуть?

— На Подолі кімнатку зняли. Кооператив будувати-
муть. Льольчина мати — директор школи, допоможе.

— Але конструктор з нього тямущий, хіба ні?

— Тямущий, божа іскра є, лише... — Андрія сколихнуло передчуття небезпеки.

Повів вітру припіс на узлісся дух людини, людського житла і хатнього вогнища — чорні нічні марення прокинулись, зануртували на споді свідомості. «Навіщо директорові моя думка про Великого Механіка і уся ця розмова?» — сполошно билося в голові.

— Лише недисциплінований?

— Це ви точно сказали — недисциплінований, у думках своїх недисциплінований! Ніколи не знаєш, що від нього чекати, гальм не має. І з тим цехом — пам'ятаєте — ніби він і правий, а таку бучу зняти, та ще через голову керівництва, ніби він найрозумніший у конторі, а всі інші — дурні... — Шишига панікував: можливо, йдеться про квартиру чи й про посаду завідуючого відділом. Такі тихенькі довго плентаються у хвості, вівцями прикидаються, а потім так рвонуть, що лише курява вслід. — Часом не добереш, справді він хворий на голову чи прикидається. Ще в інституті, пам'ятаю, тижнями було не їсть, не п'є, на лекції не з'являється — вічний двигун винаходить. Уночі в коридорі чи в умивальнику на підвіконні прилаштується — і креслить. Тоді його Великим Механіком прозвали, так і прилипло. Та він увесь такий — сюди смик, туди смик. Механічний факультет закінчив, у медицині ані бум-бум, а оце ось куди, ви думаєте, впрягся — в онкологію! Ніби це хобі у нього, а яке відношення має це хобі до основної роботи? Намірився синтезувати усе, що відомо про рак, і відкрити людству шлях, що веде в Мекку... А ти, людство, вдячно аплодує Великому Механікові та виливай з чистісінького золота його сухоребру постать...

Шишига примовк, очікуючи, як директор прореагує на випад, але той незворушно шелестів газетами. Йому б загнuzдати емоції, але страх, що Георгій Васильович справді має відносно Юрка якісь плани, позбавляв здорового глузду.

— Звичайно, його самодіяльна онкологія — загальщина, дилетантство. Це не вісімнадцятий вік, коли можна було займатися науками, не підводячись з-за письмового столу, і знаходити істини на кінчику пера. В основі сучасної науки — складніші експерименти. Онкологія як хобі — принаймні смішно. Бачте, він збирає факти і узагальнює їх! Новітній Гегель... — Андрій говорив уже злостиво, а що

Георгій Васильович мовчав, то монолог його ставав підозріливо пристрасним. — Буцім таке безглузде борсання в книжковій повені дає йому право почуватися на голову вище од інших! Ніколи я не любив книжників, які нехтують реальним життям. Звичайно, я теж міг би шугати думками в хмарах і плювати звисока на все, що кублиться в земній порохні. А як припече, стукатися до адміністрації і канючити квартиру: одружуюся. Та ще ж і не так просити, як усі смертні просять, а з пихою на інтелектуальнім обличчі: я, мовляв, вище од цих дріб'язковостей, ви самих себе ошчасливлюєте, даючи мені квартиру...

Нарешті Шишига змусив себе замовкнути. Директор мовчки переглядав газети, шофер мовчки вів машину, і їхнє мовчання здавалось Андрієві осудливим. Він волів би зараз розмовляти про будь-що — про Великого Механіка, контору, футбол, космос, — аби не лишатися наодинці із собою. Дорога уже давно вигулькнула з передмість, розчахнула сосновий, з багряно-жовтими острівцями дубняка ліс (глиця, вишита химерно перехрещеними тінями, наче моруга ковдра з верблюжої шерсті, — це був останній міський образ Шишиги за тої втечі з Києва). Відтак замерхтіли лісові дороги та стежки, що губилися в тіні дерев, і він проводжав їх жадібними, туманіючими очима. Ясно-зелений після недавніх дощів луг розпростерся перед подорожніми; далі стелилися такі ж ясно-зелені озимі, вишпиговувалися з-за обрію баня церковки та лискучосизі крила вітряка. Андрій уже з півроку не виїздив за місто, окрім дніпровського пляжу, і зараз, чим довше дивився крізь бокове скло на даленіючі поля, тим гостріше хотілося ступити на вогкуватий, м'який ґрунт і піти стиха світ за очі; мав нагальну потребу руху, бо тільки рух, відчуття зовнішньої свободи порятувало б його нині від самоаналізу та примірювання на себе всіляких моральних догм. Але машина щохвилини долала півтора кілометра, і простір зоставався поза мікросвітом, що його чітко окреслили залізо, гума та скло. І цей мікросвіт уже тужавів, навертаючи розбурханого Шишигу в самого себе. Шишига противився, одвертався, задкував, наче кіт, якого товчуть писком у місце, де напакостив, раз у раз повторюючи Петрове закляття: «Аналізує ситуацію, а не власний пуп!», — проте мусив-таки з нахабною задержуватою веселістю й подивом прошепотіти: «А все ж ти, Шишижко, — велика наволоч...»

Аби ще більше упослідити себе, почав пригадувати товаришування з Юрком: світлі хвилини взаємної приязні,

вечірні бесіди, коли твій розум не знає спину і сягає, здається, вершин, віддзеркалюючись не без замилювання у розумі ближнього, коли думаєш і дбаєш не про себе, а про всьє людство, думаєш наївно, самовпевнено, ідеалізуючи і себе, й людство...

«Ну й що? Зрадник, перевертень, покруч, наволоч я — а хіба що?» Від такої холодної ясності Шишигу аж морозом обсіпало, ніби ось-ось загуркочуть небесні громи і покарають його. Але небеса мовчали. Машина так само стрімко бгала під себе простір, настромлюючи на лінію свого руху села, поля, переліски, череди корів, що паслися обабіч дороги, під акаціями та осокорками. Шишига посміхнувся, спершу обережно, несміливо, куточками вуст, ніби ступав на тонку кригу, відтак губи його розтяглися, ошкірюючи дві обойми широких, щільно посаджених зубів. Він обонявся наступаючи.

«Яка, власне, різниця такий я чи інший? Мораль — тільки шумовиння, піна на реальному житті, а наші інтелігенти на кшталт Великого Механіка не наважуються зняти рожеві окуляри й вигадують світ, у якому живуть. У кожному з нас сидить вовк і лише чекає на слухний випадок, щоб ошкіритись. Я існую, і непогано існую, дай боже кожному, хоч щойно визнав, як кажуть книжники, власну вовкодухість; небо не впало і машина, в якій я так зручно розлігся, не ударилася об вербу...»

Але потроху хвиля холодної щирості відхлинула, і Шишизі закортіло накинути на себе хоч якусь одежину. Люди закутуються в ганчір'я не лише заради тепла, одяг — це крихітна фортеця для одного, фортеця, за стінами якої можна бути наодинці з собою, щоб ніхто на тебе не тикав пальцями... Він почав думати, що його випад проти Юрка буде тільки на користь Великому Механіку, він давно поривається піти з проєктно-конструкторської контори в інститут, йому хочеться більш творчої роботи, але поки що боїться пускатися берега, (в цих книжників така слабка воля), та ще зазнайомився з Льолькою. Тепер директор, знаючи правду, сам підштовхне Юрка до цього рішучого кроку.

Невдовзі Шишига мав себе трохи не за благотворця Юркового. Проте намул у душі залишився, і пейзажі за вікном машини уже не зворушували Андрія. Він заплющив очі, вважаючи за краще подрімати, але крізь сірий туман дрімоти раз у раз проскакували іскорки несподіваних думок, здогадів, картин минувшини, мозок не вгамовувався. З-поміж них Андрій радо вирізнив одне-єдине: вовкоду-

хість його — щось наносне, зовнішнє, це те, що впало на нього, як грім з ясного неба, по смерті Харлана. Став пригадувати себе колишнього, ще до випадку на сходах, і якісь хвилини минуле життя бачилося таким світлим, що Шишига аж стрепенувся, воліючи ступити назад, через дві останні доби, аби знову відчутти колишню легкість і безтурботність.

Він полюбляв вечорами, глितнувши у їдальні борщу, приземлитися із склянкою вина у барі на Хрещатику і бездумно дивитися, як густішають за скляними стінами акваріума сутінки, як дим синіми пасмами окутує люстру під стелею і зависає на крилах незрушного вентилятора. У такі хвилини він справді ні про що не думав: над його затишним кубельцем тихо спливав час, ніби спокійна, могутня ріка. Потім він закурював ту єдину сигарету, позичену в Харлана, яку дозволяв собі випалити, одну сигарету на день, він беріг себе, сам не знаючи навіщо. Зате ця єдина сигарета надзвичайно смакувала йому, і він ковтав дим, як вино чи каву, дрібними ковтками. Часом з ним заговорювали і викладали перед Шишигою п'яні мудрощі, він слухав і мовчав.

У вихідні спав трохи не до півдня, по тому дбайливо голвся, одягав свіжу сорочку, празниковий костюм і їхав до ресторану обідати. Випивав сто грамів горілки та смачно їв. По обіді бродив Києвом, дивився кіно, а на вечір напрошувався в гості до знайомої перукарки, уже незаміжньої. Роздягаючись у неї, вішав костюм до шафи, на плечики. Але ночувати не залишався ніколи, щоб не засмічувати голову перукарки надіями на нове заміжжя. Ще він любив у дні значних футбольних боїв, коли всі, навіть господиня, в якій знімав кімнату, спішили на стадіон і Шишига залишався сам на весь будинок, сісти в розлоге крісло перед телевізором і дивитися матч, вимкнувши звук: постаті футболістів безвучно метлялися по блакитному екрану, наче мільга в акваріумі...

— Коли тебе, Шишиго, пускали на світ, — добродушно казав Петро Харлан, — полінувалися накрутити пружину. Раз, для годиться, крутнули, та й по тому. Якщо чиясь рука спроможеться ще хоч на два оберти — то, може, й ти людиною станеш...

Петро навіть на пляжі не знав спочинку: то гасав по мілководдю, викрешуючи водяні іскри, то до якогось товариства приставав — м'яча футболів, то борюкався з першим стрічним. Запливати ж далеко не ризикував, через кожен метр ногою дно шукав, ледь глибінь — одразу до берега.

І добре плавав, і дужий був, боявся втонути: раптом руки чи ноги задерев'яніють. Шишига ж тільки до річки — розімнеться, по березі спроквола походяючи, витреться мокрим рушником, аби тіло до холодного звикло, а тоді шубовсь у воду і поплив аж до середини Дніпра. Вертався, коли вже якийсь пароплавик чи катерок тривожно засурмить і човен рятувальної служби помчить навперейми. Тоді виходив на берег, приємно стомлений, лягав на пісок горілиць, обличчя затуляв од сонця газетою чи детективним романом, і наставали чи не найсолодші хвилини Шишижиного життя. Тіло скоро підсихало, впивалося сонячним теплом, у грудях млоїло; та ніжна млість розтікалася по жилах, ставало ліньки навіть подумати про рух. Зупинявся час, і сонце покірно завмирало над розпростертим Андрієвим тілом, а відтак напливала глуха, жовтогаряча юга, що скрадувала реальні обриси речей...

Андрій дрімав, ніби зависав у невагомості, не відчуваючи ні себе, ні світу, — і тільки коли стрічна машина на великій швидкості проносилася по трасі, лишаючи по собі високий уривчастий посвист, він скидався на подушках директорової «Волги», усміхався, не розплющуючи очей, бо все ще не хотів розлучатися з напівзабутим спокоєм, з ясним літнім днем, з гарячим піском...

Лише з часом крізь ту солодкаву імлу пробився легенький постук, ніби дзьобало курчатко, що мало ось-ось з'явитися на світ. І помчали сполохані, буцім табуни антилоп прямісінько на кінокамеру (кадри хронікального фільму), тороплені думки та плани: якщо нічого не витанцюється з Харлановою квартирою, куплю, саме куплю, а не побудую (тесть допоможе — я ж не можу чекати, з Вікою не тинятимешся по голосіївських та броварських кутках), кооперативну квартиру. Однокімнатну купляти нема сенсу, треба двокімнатну, це коштуватиме, дай бог пам'яті, (свого часу Петро обридав цією арифметикою), три-чотири тисячі карбованців, половина материного особняка... Матері його, хай аллах дає їй здоров'я, ще жити й жити, вона усе підганяє сина женитися, бо мріє дочекатися правнуків, сільський гарт у жінки, замолоду та у війну і жала, й косила, й носила, а зараз усенький час на своєму городі, квітничок завела. Нерви — ще й він, молодий, позаздрити може, хіба що якийсь нещасний випадок, мало хіба лихих випадків трапляється у наш час, вулицю страшно перейти, ідеш з дому і не знаєш, чи повернешся... Він захитав головою і примусив себе думати про інше.

І не спам'яталися, як проскочили півдороги. Тут я вже почувався буцім удома: після інституту працював на цегельні неподалік од траси. Я жадібно загріб очима сіру стрічку бруківки і дві знайомі верби; блиснуло і зникло, уже лісосмуги виструньювалися за склом шаленіючої «Волги». А що було б попросити шофера на хвилину зупинитися побіля тих верб. Але директор дрімає: газети шаруділи, сповзаючи з його колін.

Що ж, мені вже не треба було голосувати на узбіччі, тепер я поблажливо і сентиментально зиркав з вікна машини на тих, хто простягав назустріч нам руку. Я ніжився на м'якому сидінні і розчулено думав, як то добре — іти по бруківці, а ще ліпше — збоку, по стежці, а навколо поля, поля...

Ненароком згадалося, як приїздив до нас на завод з обласного центру Петро Харлан отакої ось ранньої, спечної осені, але в чорних шкіряних рукавичках, він обожнював в них ходити, ніби хворів на екзему і ховав руки. Уже тоді Харлан рвався до столиці, а я нікуди не рвався, лінкувато креслив проект реконструкції цегельні, який потім потрапив до Георгія Васильовича, сподобався йому, і мене забрали на роботу до Києва, в контору. Багато що забулося, а чорні Петрові руки запам'яталися...

«Тисяч вісім дадуть за будинок, але ж половина дому — вітчимова, а він міцний дідуган і мене переживе. Мати має не одну сотню на ошадній книжці. Але сотні ті — лише через шість місяців по... — такий закон. Отже, близько чотирьох тисяч. Втім, у тестя — не лише зв'язки, знайдуться і збереження...»

Нарешті я завважив: плету в думках казна-що, ніби й справді їду на материн похорон. Зосередився і спробував виштовхати із свідомості напосідливу ідею, але вона вперто не давалася до рук, наче вертке щученя на мілководді. Тоді я заштовхав її глибше в свідомість, натомість пригадуючи, коли востаннє їхав цією дорогою. Ще у лютому, матері якраз виповнилося п'ятдесят п'ять, ішла на пенсію і дуже просила приїхати. Я погодився не вельми охоче — не любив домовати: при зустрічах мати з надією зазірала мені в обличчя, ждучи радісних вістей. Усе життя вона сподівалася на мої казкові успіхи. Натомість було звичайне забезпечене холостяцьке існування без карколомних злетів, зате й без падінь. Мати розчаровано бурмотіла, коли перехилила келишок з вином, що син удався не в неї, а в свого флегматичного батька. Не знаходячи поживи своїм шанолюбним мріям, вигадувала, фантазувала,

висповідуючи фантазії перед сусідами та родичами. Я знав про це і почувався в Мрині кепсько.

Одного разу ми з матір'ю пішли на гостину, а там... «Я дозволю собі відчайдушний, але блискучий крок, так би мовити, красиво зіграю на публіку. Якщо в понеділок з квартирою Харлана буде вирішено на мою користь, а воно так і буде, — до мене вернулася звична самовпевненість, — я того ж дня подам нову заяву! Мовляв, красенько дякую керівництву, але вважаю, що квартира зараз потрібніша Юркові та Льольці, а я поки що переконаний холостяк, загартований по голосіївських кутках, тому прошу виділену мені житлоплощу передати молодій сім'ї... — Я аж пашів од щасливої ідеї. — Цей стратегічний хід створить мені популярність і серед начальства, і серед загалу. Адже нікому і в голову не прийде, що я раптом успадкував чотирикімнатний котедж...»

Я ледве відмахнувся від тих причепливих марень і з тривогою подумав, чи й справді не сталось чого лихого з матір'ю, може, це інтуїція? Смуток і тривога були зараз дуже на часі. Я захопився за них, бо таки любив матір — почувався запущеним у піднебесся аеростатом, якого тільки тонка шворка еднала з землею, а ту шворку тримали материні руки. Від самої думки про нещастя очі зволожилися, я задивився у вікно, на придеснянські заплави, аби приховати од шофера свою смутну розчуленість.

І десь по тому (саме переїздили міст через ріку, і кризь чавунні рамена холодно заясніла вода в окрайці з червоно-бурою шелюги) поріг свідомості переступила нахабна гостя. Я ще здалеку почув її гуання, але не мав сили боронитися, став збоку й застиг, вражено спостерігаючи, як та думка порядкує у моєму власному мозкові. «Спадок одразу вирішує для мене стільки проблем! Мати завжди хотіла, аби я став кимось значимішим, ніж досі. Втім, навіть біологічно усе правильно — старе дерево одмирає, аби коріння жило і гнало угору молоду парость...»

В'їжджали у Мрин.

Просто шляху на зеленому пагорбі височіла церква. Білі площини її стін стрімко злітали в небо, що його заволочувало пір'ясте низькохмар'я; під хмарами той політ віншували легкі золоті сонячні бані. Шлях тицявся в узгір'я, оббігав його, і церква ніби ширяла над подорожніми, розпростерши ясно-білі крила.

— Уміли будувати! — проказав директор, повертаючись усім тілом, аби довше бачити храм. — Дивишся — і, здається, піднімає тебе, звеличує...

— Ілюзія! — з нежданою злістю проказав я, аж Георгій Васильович подивовано зиркнув на мене. — Уміли бити на психіку, тільки одривали людей од землі. Ніби десь щось іще є.

— Воно звичайно... — Директор притих, дивлячись тепер просто себе — в асфальтову стрічку вулиці.

Я розумів: сьогоднішня поїздка не зблизила мене з директором, скоріше навпаки. Що ж, Георгій Васильович відчув мою вовкодухість, але відчув і силу! Ще Харлан хвалився, що директор іноді пасує перед ним. Моя нестримна, наступальна (будьмо відверті — нахабнувата) енергія лякала його. Хай швидше дає дорогу, хай поступається місцем, інакше я і йому покажу зуби. Георгій Васильович потрібен мені лише як сходинка. І як щит супроти Прагнімака. Бо тому поки що зубів не покажеш — виб'є. Від згадки про заступника директора у мене підупав настрій...

Зі справами впоралися ми швидко, тут я вже постарався. Помітивши мою запопадливість у роботі, Георгій Васильович злагіднів:

— Ну, козаче, годину-дві, поки ми тут з товаришем згадуватимемо наші молоді літа, погостюй у матері. Скажи шоферові, хай підкотить тебе під неньчині вікна. Але не запізнюйся, бо автобусом нас наздоганятимеш — футбол!

Я заскочив у кондитерську, купив торт і пляшку мускату для вітчима. Хоч вітчима, може, й не буде вдома: у когось майструє, ремонтний сезон, вікна-двері-печі, він до всього вдатний. Машина пронеслася куцими центральними вулицями міста і звернула на бруківку, яка брала приступом піщані згір'я. З обох боків бруківки стояли одноповерхові, часом ще давні, з високими підмурівками будиночки; вилинялі на сонці ясно-коричневі, руді чи зеленкуваті дахи, стіни й загорожі, що їх мережили тьмяним багрянцем кучматі верхів'я садків. На ушулах воріт незворушно дрімали коти, паперові квіти рожевіли на свіжій ваті між подвійними рамами. Уздовж бруківки попід парканами вилискували стежки.

Це вже був світ мого дитинства, і серце забилося швидше. А коли машина за моїм знаком шмигнула в бокову вуличку — я геть розчулився. Від недавніх думок, що гнітили в дорозі, лишилася тільки щемлива, але вже не така обтяжлива готовність до сумної несподіванки. Проте мати моя, жива й дужа, стояла на ганку і, щойно шофер загальмував, сплеснула руками та побігла до хвіртки. Я вийшов з машини, недбало кресонувши дверима, ніби то була для мене буденна справа — виходити з «Волги», і тепло

усміхнувся до матері. Вона обійняла мене, потяглася цілуватися. Я ніколи не любив цих ритуальних поцілунків при зустрічах, все ж пересилив себе і цмокнув біля материного вуха, упіймавши себе на чіткій думці: «Тільки-но я думав про материну смерть...» Проте в душі не відчув ні огиди до себе, ні розпачу — лише твереза, холодна байдужість. Вернувся до машини, запросив шофера перекусити, але той мовчки похитав головою: машину чекав директор. Я спогорда кивнув, ніби дозволяв їхати, мати стежила за кожним моїм рухом, через паркани зиркали сусіди.

— По тебе приїдуть? — ревниво запитала мати.

— Акумулятори сіли, ледве дотяглися, — сказав перше, що спало на думку, аби не розчаровувати її. — Послав у майстерню, мо', трохи підзарядять, звідти й поїдемо. Лайдакуватий шофер трапився, треба гнати в три шиї. Руки до всього не доходять, роботи по горло. Я — на годинку...

— Ну, як там у тебе, розкажуй, — похопилася мати, щойно ми ступили у двір, — як з квартирою? Ми ранком листа твого одержали. Я вже ж так наплакалася! А старий свариться. Ревеш, каже, як корова, і з добра, і з горя. Я ж йому одвічаю: як не плакати, коли така радість. Он, кажу, деякі, з ким Андрійко до школи ходив, пиво в ларках жлуктять та валяються під парканами. А нашому, кажу, дав бог світлу голівоньку...

— Квартиру одержав, живу, але ще не прописаний, — пробасував я. — Робота, звичайно, відповідальна, думати за багатьох доводиться.

— Ти вже ж так, синочку, я тобі скажу: про службу дбай, тільки й здоров'я бережи. Бо як згубиш здоров'я, то нікому тоді не будеш потрібен...

Мати примусила мене тут же, в дворі, намалювати пачечком обриси квартири, розпитала, де яка мебля стане, чи просторий балкон і куди виходять вікна. Я аж упрів, задовольняючи материну цікавість, але ж мусив сьогодні виканючити чималі гроші і поклав бути терплячим. Від платні лишилося карбованців двадцять, а при моїх планах двадцятка нічого не важить. Нарешті зайшли до хати. У вітальні бенкетували вітчим та його брат, колишній шофер, що жив по сусідству. Обоє були вже напідпитку.

— А, синок! — почав балакучий після чарки вітчим. — А ми думаємо, що то за міністр приїхав на «Волзі». Ну, здоров, здоров! Сідай до столу, братеник уточку встрілив, дичинкою закуси. Може, воно й не так культурно, як у столичних рестораціях, а смачно й дешево. Сам встрілив, сам з'їв. Так що, мати каже, уже косо розписуєшся?

— Як то? — спохмурнів я: мене дратувала непоштива вітчимова мова.

— А то ж є поговор. Сусід сусідові, чії сини десь там у городах, по канцеляріях, і каже: «Так що, Пантелію, твій син усе ще прямо розписується?» — «Прямо...» — зітхає Пантелій. «А мій пішов угору, уже косо!» — хвалиться сусіда. Ну, резолюції різні там накладає на бомагах, біля начальства треться. Так я питаю і тебе: косо чи прямо?

— Косо...

— Ну, так давай вип'ємо, що й ти нарешті косо, бо мати тут переживала...

— Андрійко наш — уже заміститель директора, — втрутилася мати, якій кортіло похвалитися перед шуряком. — Ось вам і «Солом'яники», різним тут носа і втерли...

— Не заступник, мамо, а поки що лише помічник, — скромно уточнив я. Але вітчимів брат не дослухався, йому кортіло виговоритися перед свіжою людиною.

— Був у нас заміститель директора по хозчасті. Ну й шельма був. Тягнув усе, що під руку попадало. Передчував, що ось-ось виженуть, так нічого не понімав, як шкодливий кіт, зробився. Визиває раз мене. «Вивези, — каже, — мила ящик, тебе на прохідній не потрошать, довіряють». А я не боюся, одвічаю, бо уже всі знали, що попруть його: «Не хочу за шматок мила в міліцію попадати. Ти, кажу, черево набиватимеш, а я — по тюрмах?» Так він як визвіриться: «Тепер ти в мене промиєш машину спиртом! Знаю, як ти промиваєш!» А тут кінець місяця, я заявку на півлітра спирту в контору. А він, шельма, пише: «Видать літру авіаційного бензину». Я до головного, головний посміявся і виписав спирт. Так що ж ви думаєте, вигнали його, а недавно біля пивного ларка стрічаю. Пізнав, з п'яних очей обніматися лізе. А я дулю отакенну згорнув і під ніс йому: «А спирт, сучка, помніш?..»

— А я вік прожив — чужого не взяв, хіба коли трісочку на підпал, — вітчим поклав між чарок, тарілок, полумисків коряві, із задавненими мозолями долоні. — Сокиру чи кельму навхач — і вперед, за Родіну, як казав наш ротний... Ну, дзюбонемо, щоб ти ще косіше!...

Проводжала мене до тролейбуса мати.

— Ти вже там дивись, Андрійку, шануй старших. Як умирав мій тато, ще в Пакулі, ти зовсім маленький був, зібрав нас усіх і каже: «Як гукають, діти мої, так і відгукуються. Кажуть на біле чорне, і ви кажіть — чорне, а кажуть біле...»

Я лагідно усміхався до матері крізь вікно тролейбуса. Вона щось гукала, я швидше вгадав, аніж почув:

— Бережи гроші!..

Закивав головою і притис лікоть правиці до кишені, де похрускувало шістьсот карбованців. П'ятсот, які просив у листі, і сто — від матері, на обживок.

Кільцевий тролейбусний маршрут обіймав передмістя, прилучаючи до цивілізації романтичні прерії Шишижиного дитинства. Скоро асфальтова стрічка вигулькнула на край міста, виписала еліпс навколо клумби і повернула до центральних магістралей. За еліпсом асфальт було ніби одчиржено велетенським різачком: далі лежав битий піщанистий шлях. Несподівано широкий після міських вуличок, до ладу не вкочений (тільки дві крем'янисті колії звивисто лисніли під хмуруватим небом), з острівцями вигорілого за літо моруного солонцю і горбатими вербами на узбіччях, він раптом упав Андрієві в очі і сколихнув щось глибоке та щемне в душі. Шишига аж сколотнувся весь, припав до вікна. Але тролейбус уже розвернувся, і тепер лише крізь зашплену шибку на причільну стіну вагона впала невиразна тінь забутого, чужого і водночас надивовижу кривого світу: піщана дорога з гадючками вибоїстих колій, верби, поле і небо.

— Уже, ма'ть, машини дременули, — проказав од передніх дверей сільський дядько, в куфайці, шапці-вушанці і з кошовкою напереваги.

— Так, мо', молошна ще буде, — з глибини вагона розкотівся лункий жіночий голос. — Гляди, коли б і картоплі сьогодні не возили, учора наче в радіо казало.

— Хіба хто з учредження буде додому їхать. П'ятниця...

Тролейбус зупинився, двері розчинилися, і голоси випали назовні. Не виважуючи, що його спонукує, Андрій підхопився і шаснув у двері, навздогін неоковирній пакульській говірці. Юрма, що товпилася біля дверей, трохи нам'яла йому боки, але Шишига опшкірив зуби, шарпнувся, когось відштовхнув, комусь наступив на ноги — і був вільний. Стояв посеред сірої курної заплави (її утворював переліг, який тут стрічався з містом) і, жадібно вивертаючи чутливі крильця ніздрів, вдихав збудливі запахи поля. Шишига уже не вмів їх розрізнити, тому лише здогадувався: так пахне складена в скирти солома, ще не ралене вівсянице, щойно вивергнута плугами земля, полинові сухотрав'я на лісосмугах, встелені вимолоченим льоном підлужжя...

Немов сновида, він озирнувся стуманілими очима довкола і побачив гурт дівчат та хлопців, одягнених по-міському але ще з обвітреними засмаглими обличчями і особливою, сільською, неекономністю в рухах. До них тулилися дядько та молодиця, які щойно вийшли з тролейбуса. Гурт товпився навколо таксі. Шофер куриє, поставивши ногу на буфер. Андрій підійшов, владно узявся за рукав шоферської шкірянки:

— Пакуль. Туди й назад.

— Па-куль... — передражнив шофер, не зваживши на Андріїв тон. — Усе життя мріяв ночувати в полі. Он скоро дощ уперіщить.

Шишига дістав новеньку, з подарованих матір'ю, десятичку.

— Без здачі.

Шофер стєнув плечима і спроквола поліз у машину. Андрій плюхнувся на заднє сидіння.

— І нас, дядьку, до Пакуля! — загукали з товпи.

— По рублю, дєвки? — вишкірився таксист.

— Я вам плачу, їдьте, — густим голосом наказав Шишига.

Шофер розвів руками, співчуваючи дівчатам, і взявся до керма. Таксі рушило. Шишига звільна розкинувся на подушках: волів бути сам. Заплющив очі і ніби скам'янів, виившиєсь подушечками пальців у спинку переднього сидіння. Вилиці випулиєся, натягши шкіру обличчя. Щелєпи зводила судома, і час од часу він ворухив ними, буцім гострив зуби. Ані осінні поля, ні переліски обіч шляху, ні стрічні машини, ні сама дорога — ніщо не вабило його зору. Лише глибокого самоусвідомлення, що він їде в Пакуль, потребував зараз Шишига. Чомусь пригадалося Петровє падіння на сходах, похорон, глухий постук, коли забивали труну, ляпотіння вогкої глини об віко труни, передзвін лопат — і раптом торжествуючий яскравий сплеск, ніби він здолав смерть.

Уже неподалік Пакуля Шишига розплющив очі і побачив, як підлужжя, облямованє річечкою, перекидаєтьєся нижче шляху в роздолні луки, а за ними манливо туманіє листяний ліс, далекий і близький водночас. Це вже були не ті обжиті світлі бори, що обступали Київ. Дєсь тут, за болотами, зачиналиєся поліські нетрі. Шишига міг ухопити в очі саме узлієє: густі чагарища на вирубах, непролазне осиччя, олішняк, далі темно-багрянєю стіною зводилиєся гребені пущ, заполонюючи собою виднокіл.

— Грибів, напевне, багато, — голосом, що зривався, проказав Андрій. Його давила задуха. — Сходити б... — І раптом галаснув на шофера: — Ліворуч крутіть, бачите, колія, напрямки в село!

Битий шлях підбігав близько до лісу, а Шишига уже не покладався на себе.

Востаннє я був у Пакулі ще школярем — приїздили з матір'ю та вітчимою по картоплю. Мати хоч і цуралася сільських родичів, хоч і зневажала все, що нагадувало їй про село, від картої хустки і до говірки, все ж економіку ставила над власні уподобання. У селі можна було купити і дешевше, і без обману.

Старенька полуторка, на якій ми приїхали на роздобутки, зупинилася на перехресті сільських вуличок. На пагорбку темніла, обкушкана по саму стріху соняшничинням, хатка з високим дощатим ганком. На ганку стояв хлопчик моїх літ і широко відкритими очима дивився на нас. Він був у чунях з червоними бахилами і в старенькій куфайчині з закасаними рукавами. Його вилицювате обличчя вивершувала шапка-кубанка з вицвілим, але все ще малиновим верхом. Я позаздрив: кубанки у мене не було. Мати виірнула з кабіни (ми з вітчимою їхали в кузові):

— В оцій халупі ти народився, Андрійку. Дякуй матері, що досі тут не гибієш...

У мені материні слова не пробудили жодних емоцій, я просто не міг уявити себе на цьому белебні, під зеленим від моху козирком стріхи, у душі моїй невідступно жила інша реальність — брукована міська вулиця, ошатний будинок під шифером, де завжди було тепло й сито, моя окрема, з голубими шпалерами, кімната. Зате я зрозумів після материних слів свою велику перевагу над селяком у чунях та куфайці. І, помщаючись за кубанку, якої я не мав, але яку мені хотілося мати, показав йому язика. Хлопчик ніяк не відповів на те, і я відчув, що він розуміє мою вищість та покійно згоджується з нею. Уже коли я працював у Києві, Петро Харлан (а на ганку був саме він), приїжджаючи з Мрина у справах, пасував переді мною, хай і недавнім, але мешканцем столиці. Це було у нім з дитинства — відчуття щабля, на якому стоїть людина, навіть географічного. Він мислив світ по вертикалі.

Хату в матері з батьком купили Харланчихи, Петрові тітки. Були вони аж з Рогу (куток Пакуля, під лісом), у війну їхнє дворище згоріло. На нашій гористій кутку вони так і не прижилися, все поривалися назад, у Ріг, але статки

не дозволяли будуватись. Я знав це з Петрових оповідок. «Біля лісу дух інший, — казав Харлан, ніби й тут, у Києві, журився за Рогом. — І все інше... Ти не розумієш. У місті треба триматися центру, а в селі — лісу...»

Дорога була вибоїста, пошкрябана плугами, але ми щасливо проминули кладовище і вже під'їздили до вівчарні, коли шлях перетнула широка смуга свіжої ріллі. У полі (гони були довжелезні) дирчав трактор: орали на зяб, а разом прихоплювали й полівку. Було зрозуміло, що машина ріллю не переповзе. За вівчарнею починалися пакульські городи, і я миттю прийняв рішення.

— Зачекайте мене. Я заплачу.

— Задощить скоро. Тоді сидітимем на цих дорогах до страшного суду.

Портфель я залишив у машині, дощовик узяв на руку. Ріллю перебіг широкими, розгонистими стрибками. Ноги грузли по щиколотку, вогкий чорнозем набивався в черевки, його лоскітливий дотик приємно холодив. Перезвувшись, я обминув вівчарню і через пустирі подався до села. Ноги мої хвицькали дике зілля, якому я не знав назвиська, воно солодко, дурманно пахло. На пустирищі примітив колонії пасльону (впізнав його з оповідок Петра, він хвалився, ніби все дитинство смакував пасльоном, я ж доводив, що пасльон отруйний). Жовті грона пасльону дисонували з похмурим, аж темним небом. Я зірвав кілька ягід, не без остраху кинув до рота. Перша здалася нудотно-солодкою, але я швидко зник, ніби теж у дитинстві ласував ними, і знову налибав пасльону в жменю. Якось ми з Харланом тинялися подільським ринком, питаючи пасльону, — з нас насміхалися: «А дьогтю не треба?»

Пустирище скінчилося. Я переліз через жердки і пішов межею. Картопля була викопана, знесена в купи й накрита колив'яшником. На круглих буртах просто неба лежали жовтогарячі гарбузи. Вздовж межі стирчало безголове соняшничиння — зграї горобців поперед мене спурхували з пасинків. Я гладив долонею шерехуваті соняшничини. Нагнувся зашнурувати черевика: ясно-зелено трав'янів пирій. Попід межею випиналися з чорнозему червоні, наче рубінові, келишки дрібних квітів. Я усміхнувся не знати чому. Здавалося, усе це я колись знав, любив, і тепер воно мені сниться. У вишняку стояв терпкий дух винного погребя. На корі старих дерев медвянисто рожевів вишневий глей, по-осінньому тугий, із шкарубкою шкіркою. Я жував глей разом з лусочками вишневої кори: гіркуватий смак дощової води, живиці, березового соку...

По той бік переярка барвисто виструнгувалась на узвишші нова пакульська вулиця — дерева в палісадниках були ще молоді, кущі, і цегляні котеджі з мансардами, розфарбовані в біле, синє й зелене, височили над ними опасистими мурованими гулліверами, що забрели в країну ліліпутів, їхні випуклі цинкові й шиферні дахи нагадували аеростати, хоч і припнуті до землі, але сповнені мрій про небо. Харланів хутірець, відгороджений од Пакуля колгоспним двором, не входив до генерального плану забудови села, ділянок для будівництва тут не виділяли, і він був приречений на природне, біологічне, як казав Петро, зникнення. За якийсь десяток літ тут колоситиметься поле. Мабуть, через те мені здавалось, що темно-сірі тини, парканчики, частокколи, хлівці та хати хутора, оперезані попід стріхами кукурудзинням і сніпками околоту, завбачливо вкорінюються, вростають, вгрібаються в масний чорнозем, і варто мені на хвилину зупинитися посеред вулички, як і я почну вростати в пакульську землю. Харлан навідувався на свій хутірець кожні три місяці (вожу щоквартальні звіти, жартував — чи жартував? — він), але лише на один день, ночувати ніколи не залишався. Петро теж був сповнений містичної недовіри до пакульського в'язкого чорнозему, ніби боявся вrostи в нього і вже не виборсатись: «Хоч один раз на три місяці мені треба зиркнути на Пакуль, пересвідчитися, що він ще є, і є хутірець на краю Пакуля, є околиця Пакуля — Ріг, де я народився, і є по той бік болота ліс, в якому живуть, за тітчиними оповідями, усі чисті й нечисті сили. Мій Пакуль — це єдина ілюзія, яку я собі ще дозволяю. Але сутінків у Пакулі я боюся — казна-що верзеться на думку, ми ж з тобою, Шишиго, хоч ти й притулився змалку до міста, на безліч поколінь у глибину — полісюки, лісові люди...» Черевики ковзали по буряках, ламали гичку, що соковито хрускотіла. Посеред грядки повільно випростовувалася закушкана в хустки жіноча постать. Я впізнав Петрову тітку.

— А я собі у землі колупаюся та й думаю: і хто це до нас так добивається? — Біля ніг Харланихи стояла корзина з ржевою, в чорних земляних бурульках морквою.

— Гроші вам привіз, — я передихнув. — Мені Петрову квартиру віддали, то я сам за меблі і заплачу. Триста рублів. У кредит він гарнітур брав і лише триста виплатив. Кредитний лист я на себе перепису.

— Ой, синочку, що вже нам ті гроші, коли Петруся нашого нема... — Вона сухими, вилинялими очима дивилася повз мене. — Лише для нього й жили.

Я помовчав для годиться, потім вийняв гроші, відрахував, поклав у чорну долоню Харланихи.

— Я сам за Петром, як за рідним братом... Але треба жить. — Ще помовчав і додав: — Побіжу, я на хвилинку, був у Мрині, заскочу, думаю. Біля вівчарні машина жде, дорогу переорали. Ще сьогодні на Київ треба. Служба.

— Іди, синку, іди. Хай хоч тобі добро буде. Так ви з Петриком схожі наче, що як гляну на тебе — серце заходиться.

Я поспіхом опустил голову і пішов з городу. Уже від пригребичі озвався:

— Скільки не плач, не вернеш тепер.

— Та і я сестрі так кажу... Бог дає, бог і бере. А карас людину за те, що вона на світі живе. Мертві не караються, мертві сплять. А сестра не слухає. Сказав голова у радіо, щоб буряки до неділі викопать, і старих, і малих просили, а хто копатиме, того в неділю городськими автобусами повезуть у театри. Так і вона на буряки подалась. А що ж, поїду і я з людьми в город, каже, до церкви сходжу, свічечку за Петрову душу поставлю. Видається все їй, ніби Петрусєва душа по світу досі бродить, щокою не знає...

З пригребичі зацікавлено блимало сіре, з рудим переливом кошеня. «Характерний пакульський тиц, — посміхнувся я, гасячи неприємну дрож від останніх слів Харланихи. — Широкий, вилицюватий писок, вузькі очиці... Йй-бо, чимось на Петра схоже».

— Візьму я цього котика в Київ, — мовив неждано. — Хай і він городського життя скуштує.

— А беріть, як воно вам треба. Кішка ридечки знову черевата ходить. Привела весною, сестра й каже: утоплю в копанці. А я їй: хай ростуть, таки живе щось біля ніг крутиться, мо', кому й приглянеться котик...

Я майже біг пакульськими вулицями з кошеням у руках. Хати так само трималися землі, незворушні і загадкові, як єгипетські сфінкси. Обважнілі темні хмари і собі тулилися до землі, повисаючи на хрестовинні телеантен. Харланові було уже літ з десяток, коли він удерше на возі з гарбузами приїхав до міста. До того нафантазував місто на теплій черені, накрившись з головою рядном.

Спершу місто асоціювалося в нього з малясовими пряниками та морсом, що його в четвертях привозили перед храмом тітки, потім з халвою, якої він присягався, коли виросте й житиме в місті, купити повну бочку і з'їсти за один раз, у його голові тоді не вкладалося, що можна наїстися халви. У Києві, коли він бачив у гастрономі халву,

одвертався: халви не хотілося і пройти мимо не було сили. Чотири класи пакульської школи він закінчив на «відмінно», бо тітки казали: «Як будеш добре вчитися, виростеш, заробиш багато грошей і купиш халви, скільки хотітиметься». Потім до сусідів на літо приїхав городський хлопчик з червоною, у білих мереживних квітах кулею. Він подарував ту кулю Петрові, і відтоді місто бачилося йому яскравою кольоровою кулею в русі.

У Києві я слухав ці Петрові оповідки з недовірливим посміхом. У доброму гуморі він міг вигадувати своє пакульське дитинство безкінечно. Але тут, на хугірських осінніх вуличках і городах, мені теж бракувало кольору й руху. Колір і рух як наркотик. Я був немов запеклим курцем, якого лишили без сигарет. Рух, броунівський рух, краплина води під мікроскопом, малюнок у підручнику фізики за шостий клас. Я на мить заплющив очі і побачив Хрещатик, повний люду, центральні магістралі, що по них мчать машини, хапаючись проскочити перехрестя, і різко гальмують, коли шлях перетято червоним світлом, машин збирається так багато, що по їхніх лисих черепах можна перебрести вулицю; спалахує зелене око, і машини шугають уперед, до наступного світлофора — безнервний пульсуючий рух, символ віку, біологічний організм. Місто вперше бачилося мені живим трепетним тілом, що його клітиною єсть і я, Андрій Шишига. «Я вперше в'їхав у місто на возі з гарбузами, — розказував Харлап, коли недільного дня ми їли на виставці, в ресторані «Прага», моравських горобців — так звалася м'ясна страва. — Цікаво, що з самого малечку, відколи пам'ятаю себе, я жодної миті не думав, що дорослим житиму в Пакулі. Я ріс для міста і усвідомлював це. Я знав, що справжнє життя почнеться лише тоді, коли я назавжди виїду з Пакуля. Довгі роки я ждав і хвилювався. Я любив місто, ще не знаючи його, я вигадав його. Я з дитинства мріяв утвердитися в людських очах, але не в Пакулі (Пакуль я любив і водночас зневажав за його малість), а в місті. Я мріяв завоювати місто, як жінку, що вразила уяву, узяти його на щит, приступом...»

Машина стояла на протилежному березі ріллі. Я так само перебіг ріллю, що поширшала, бо трактор встиг обійти гони, витрусив з черевиків землю і плюхнувся на переднє сидіння. Таксі помчало, вибрязкуючи на бабаїстій дорозі, над якою все нижче стелилися дощові хмари. Кошена зібгалося в клубочок, принішкло у моїм приполі. Шофер скосив подивовані очі, і я проказав зворушливо:

— Пакульський кіт!..

Київ мчав назустріч — їхали швидко.

Розплющивши очі, Шишига з полегкістю побачив край неба червоні вогні радіоантен, по тому дорога яскраво висвітлювалася — минали приміське селище. Між селищем та Києвом випала хвилина, коли Андрій знову відчув себе незатишно. Сутінки згусли, чудиська сосон підступили до самісінької дороги, туман тьмарив вогні стрічних машин, розмивав обриси видимого світу, і здавалося, що немає ні асфальтового шляху, ні ліній електропередач угорі, а машина загубилася в непроглядному, неосяжному мороці. Линув не по-осінньому буйний дощ. Шофер зупинив машину обіч дороги, прикрив голову газетою і заповзвся ставити щитки на вітровім склі. До верб тулилися подорожні, висовуючи з-під плащів та наміток назустріч машинам руки. Вітер розвихрив молоді осоки в підліску, небо лягло на мокрий луг, і тільки в машині ще тлів живий вогонь: тут не було ні дощу, ні вітру. Шишига скрутився в клубочок і принішк. «А в Пакулі зараз темінь та грязюка...» — пульсувала думка, і він волів, аби дверцята машини зачинялися герметично.

Шофер не одривав очей від дороги, Георгій Васильович дрімав. Кошеня порушило Андрієву самотність, лизнувши шорстким язиком долоню. Він пробіг пучками пальців по його кістлявій спині, полоскотав за вухом. Кошеня подряпалося під полу піджака, згорнулося там і притихло. Він відчував під грудьми тепло його крихітного тіла і сидів прямо, щоб не потривожити П'єра (ще по дорозі від Пакуля до Мрина йому спало на думку так назвати котика). Очі його зволожилися від розчулення: не така вже він погана людина, коли хоче любити і любить це крихітне, беззахисне живе створіннячко. Сильні люблять лише слабких. Світ, у який зараз їде П'єр, такий великий, що кошеня у нім як макове зернятко. Тільки він, Андрій, міг захистити його.

— Ну що, П'єр? — прошепотів Шишига, нахилившись до кошеняти. — Досить дрихнути, сонюга, наш Київ скоро...

І ніби від тих його слів сутінки розчахнулися, на видноколді між землею та небом повисло велетенське кружало вечірнього міста. Андрій узяв кошеня на руки, тицьнув писком у скло. Жадібно стежив, як П'єр, поблискуючи антенами пишних вусів, косував пукаті очі на городські вогні, і Шишига дивився зараз на місто його ж, пакульськими,

очима: ніби уперше бачив громаддя кварталів, засіяне блискітками освітлених вікон, далі від дороги — прямокутники нових багатоквартирних будинків надточували один одного, вписуючи в рожеву площину (саме площину, а не склепіння) неба химерні геометричні фігури, такі відмінні від форм біологічного, рослинного світу і такі певні себе, що живі лінії молодих тополь обабіч магістралі здавалися жалюгідною невдачею творця; вогні блимали, переливалися, в'юнилися, ніби на табло велетенської кібернетичної машини, електронного мозку. Іскрилися дрти над трамваями і тролейбусами, синьо-зелені вужі плавали у вітринах, асфальт після недавнього дощу теж вилискував, розмальований у червоне, зелене й жовте строгими світлофорами. Шишига пив місто, уперше по довгій часі відчуваючи смак хмільного напою, і ніяк не міг напитися. Одною з химерних мрій Петра Харлана було привезти до Києва тіток і показати пакульцям завойований Харланом город. Він відкладав цю хвилину свого торжества то до входу у нову квартиру, то до весілля. Тітки приїхали, але на Петрів похорон...

— Ну, як там твій пакульський кіт? — прогучав добродушний голос директора.

— Милується Києвом. У дивину... — щасливо усміхнувся Андрій.

— Так-так... Здається, не запізналися.

Наземні станції метро були повні людей: сьогодні — футбол. На перонах, у жовклім місиві підсвічених ліхтарями присмерків і туману роїлися постаті. Один за одним підбігали вагончики, ковтали натовп і везли по мосту через Дніпро. А тут на них чекали нові, ще густіші, юрми. Андрій знизу, з магістралі, бачив, як ті юрмиська вливалися у вагони, доводячи відносність звичних уявлень щодо об'єму та місткості; відтак, вкрай набубнявілі, вагони спроквола вповзали в жерло тунелю. Легкових машин було набагато рясніше, ніж завжди, ніби вони тільки й чекали нагоди, щоб вихопитися із диктових та жерстяних хижок — на вулиці; усе те повільно сунуло в місто, раз у раз переціплюючись об захращені перехрестя.

Це був новітній карнавал, і я уперше поспішав на нього не як гість, а як повноправний учасник. Мене і розбурханий передчуттям видовиська натовп еднає спільність емоцій, — переконував я самого себе. Моє серце, як і серце молодика, що повиснув на приступці трамвая, завмирає в чеканні футбольного священнодійства, отже, сьогодні,

звільна розкинувшись на подушках комфортабельної машини, я ближче до маси, аніж два дні тому, затиснутий у куточку тролейбуса.

— Ну як, Андрію, — виграють наші? — здавленим од внутрішньої напруги голосом запитав Георгій Васильович.

— Виграють, — хутко проказав я і по хвилі повторив: — Виграють.

Розмовляти не хотілося. Кожне слово зараз мало бути містке і вагоме.

— Ближче до стадіону? — озвався шофер, коли вони вповзли в старе місто.

— Заскочимо до мене, — голос директора пом'якшав, — мою стрекотуху посвятимо в болільниці.

Я дістав хустку і витер спітнілі долони.

Ми перебралися через загачений людом Хрещатик і невдовзі зупинилися біля будинку, де мешкав директор. Поки Георгій Васильович піднімався до себе, я поспіхом переодягнувся у сірий, крупної в'язки светр, що його вив'язала і сьогодні подарувала мати. Светри личать мені; головне ж, почувуюся в них мужнішим — наче у панцирі. Шматком домашньої солонини підхарчував кошеня. Тоді розлігся на сидінні й заплющив очі, аби зібрати себе в тугий вузол мобілізованих, напружених нервів і вписатися в личину, під якою зараз виступатиму. Жити — це лицедіяти, кожен з нас грає якусь роль. Думка була не моя — Харланова. За кілька хвилин вийшов з машини і пройшовся по тротуару біля під'їзду — замислений, самотній, поперечні зморшки зорали високе, уже із залисинами чоло, а вилиці під блідою шкірою обличчя нервово випнулися...

Віка з'явилась поперед Георгія Васильовича, одягнута в легке осіннє пальто незвичного покрою, без рукавів, заплута декоративною хусткою з двома ріжками на підборідді. Лице видалося блідим, нерухомим, наче з порцеляни. Віка несла його обережно, ніби боялася, що обличчя впаде і розіб'ється на друзки; дивилася долу, виважуючи, куди поставити ногу, але ступала широко, цибато, як лелека у лузі. Кроків за два до мене раптом сталося диво — повіки піднялися, відкривши великі очі, і з них хлюпнуло живе світло. Осягнувши усе довкола, світло розбудило лице — обличчя Віки, ніби екран ввімкненого телевізора, полотіло. Я схвильовано чекав, що на тому екрані проступить. Загадковий кінескоп послав на екран радість.

— Привіт! — кивнула, як кивають давньому знайомому, і біла рука з тонкими промінцями пальців випурхнула з-під пальта назустріч мені.

Я шанобливо схилився і поцілував руку.

— Добрий вечір, Віко.

Вона засміялася. Той безпричинний сміх зворушив мене, але за мить я спохмурнів, гнівний на себе: не дозволяти емоцій, бути зібраним і тверезим. Втім, заспокоїв себе, не так уже й кепсько, що директорова дочка мені подобається, моя гра здається правдивішою. Для початку треба сказати комплімент. Але повз нас уже плив Георгій Васильович.

— Молодята, сідайте, запізнюємося!

— Отже, товариші, починаємо наш репортаж. Футбол — найпопулярніший вид спорту в нашій країні, — Віка дотепно пародіювала радіокоментатора. — Футболом захоплюються всі — і космонавти, і письменники, і сталевари, і директори, і прості радянські трудівники. Увага, увага, ось внизу, під нами, на центральній трибуні стадіону ми бачимо заслуженого діяча нашої передової науки, лауреата багатьох премій і т. д. і т. п. Що привело на стадіон сивоголового професора? Прославлений науковець прийшов помилуватися грою прославленого напівзахисника Анатолія Кривжа, чие ім'я зараз на вустах усього спортивного світу! Це Анатолієві належать широковідомі слова: «До науки я завжди встигну, а футбол — молодість». Пробачте, м'яч у Анатолія Кривжа, ривок, ще ривок, Анатолій обходить одного захисника, другого, третього, він уже наближається до воріт, ви чуєте, що діється на трибунах? Воротар падає в ноги прославленому бомбардирові, сивоголовий професор підхоплюється і щось напутне, батьківське кричить своєму маститому вихованцеві, удар! М'яч, неначе випущений з гармати снаряд, летить — вище воріт! Професор хапається за сиву голову, здається, він плаче. Наша команда мала реальні можливості зрівняти рахунок і уникнути поразки, що ж, скажемо ми, спортивне щастя зрадливе...

— Блискуче! — захоплено проказав я. — Ви володієте природним даром перевтілення. — Тут мої очі зупинилися на опецькуватій потилиці директора, і я вчасно осмикнув себе: — Хоч я, як істинний футбольний болільник, і протестую...

— Насміхається... — поскаржився Георгій Васильович. — Ні, ми були поштивіші до батьків. Мій тато дуже любив півнячі бої. Із сусідом Паньком підпоють своїх когутів і нацьковують. Та щоб я коли-небудь хоч слово проти сказав! А ти знаєш, що красивий футбол і міністри люблять?

— Ну, папа, я ж у тебе балаболка, хіба на мене можна ображатися? Слухайте, що було сьогодні! Після останньої пари заходить до аудиторії Сьомочка, ти, па, його знаєш, Ганни Сидорівни законний муж, як вона каже, ставить на стіл свого лискучого портфеля і урочисто мовить: «Дівчатка, ви знаєте, що у нас з вами сьогодні залік?» — «Знаємо, Семене Івановичу!» — «Відповідати готові?» — «Тришки, Семене Івановичу!» — «А пам'ятаєте, що сьогодні у Києві вирішальна футбольна зустріч?» — «Пам'ятаємо!» — «Так от, залік відмінюю, а завтра на лекції на честь нашої історичної перемоги поставлю усім «зараховано!» Ми дружно: «Шай-бу! Шай-бу!»

«Людина від обивателя різниться не дипломом і посадою, а наявністю принципів», — казав Великий Механік. «Один наш спільний знайомий, — відповідав я, — аби мати хоч якийсь принцип, принципово не обідає в рідної тещі». Я мав у колишньому житті аж чотири принципи: не пив чорної кави, не переповідав анекдотів, читав лише детективи і грав лише в піддавки. Піддавки — гра навпаки, коли перемагає той, хто перший пожертвує своїми фігурами. Петро Харлан піддавки ненавидів: він не був мобільний, він знав одне — взяти, і не піднімався до діалектичної думки, що, й підігруючи партнерові, можна перемогти. Тепер, по дорозі на стадіон, я пригадував свої неперевершені партії (у конторі я давав сеанси одночасної гри в піддавки на шести дошках) і точив зуби. Я мав грати на дві дошки — проти директора та його дочки, але супротивники були серйозні, особливо Віка. Зусиллям волі я настроювався на Віку, наче ловив примхливу радіохвилю: приємне збудження в передчутті видовиська, замилювання власною дотепністю, молодістю, навіть голосом, і підсвідома відраза акваріумної рибки до безбережного моря.

Ближче до стадіону людський потік проривав умовні загати тротуарів, виплескувався на середину вулиць. Я підсунувся ближче до втишеної Віки, прошепотів, аби почула лише вона:

— Правда, у юрбі ніби спускається на морське дно і потайки не довіряєш склу ілюмінатора в біокамері?

Віка глянула на мене вирлатими очима:

— Хай я — зніжена, кімнатна рослина, але ви...

— Я справді бродячий вовк... — загадково посміхнувся. — Я багато терся між хребетних. І я люблю людей, але юрмище — не люблю.

— Хіба юрба складається не з людей?

— Там, де більше дванадцяти осіб, уже нема особистості, є лише юрба. Закон переходу кількості в якість...

Я говорив таким нахабно упевненим голосом, ніби довгі роки роздумував, як застосувати цей закон до людського стовповиська.

— Жоден університетський підручник не трактує закон переходу кількості в якість.

— Шукати істини в книгах, а не в реальності — це слабкість. Ваш розум надто допитливий і чіпкий, щоб харчуватися лише мудрістю підручників.

— Що ви знаєте про мій розум?

— Я не знаю — я відчуваю. Коли людина тобі не байдужа...

— Уже щебетете, молоді люди? — устряв до розмови Георгій Васильович. — Не забувай хлопцеві памороки перед матчем. У нього, може, є важливіші справи, ніж твої теревені. Ну, Андрію, раз, два, три... який буде рахунок?

— Два — один! — Я почув власний голос раніше, ніж зібрався з думками. І, обминаючи погляд Віки, уже без недавньої певності додав: — Ми, звичайно, виграсмо.

Петро Харлан умів досить точно передбачати результати найважливіших футбольних зустрічей. Я щойно покладався лише на інтуїцію, а йому та примхлива арифметика давалася в поті чола. Вечори просиджував він над спортивними газетами та часописами, виписував, підраховував, креслив таблиці й графіки. Якимось він нахвалявся написати фантастичну новелетку і кожному стрічному переповідав сюжет: звичайна людина, дрібний службовець, десь за кордоном, одного дня виявляє у собі містичну здатність наперед угадувати результати футбольних матчів, більше — його прогнози у дивний спосіб впливають на гру футболістів, він уже не вгадує, а диктує, болільники обожнюють його, і він сам починає вірити в свою богорівність та започатковує нову релігію, де символом єднання стає футбольний м'яч; але одного дня натовп запальних болільників, чію команду він прирікає на програш, розшматовує новітнього ідола... Петро продумав сюжет до подробиць, і лише брак здібностей не дозволив йому викласти вимріяне на папері.

Машину ми залишили в одній з бокових вуличок, а самі пірнули в людський потік. Юрба підхопила нас і невдовзі внесла у ворота стадіону. Директор із шофером зупинилися купити програму, і на кілька хвилин ми з Вікою лишилися самі. Я знав, що така нагода може трапитися не скоро.

— Що ви робите після матчу, Віко? Може, побродимо по місту?

Віка мовчала. Шерхотіли підшви об мокрій асфальт. «Іване, Іване! — гукали через голови. — У тебе який сектор?» До нас уже пробирався крізь гущу тіл директор. Ми ковзнули по краю стадіонної чаші, зійшли в сектор — і тут я побачив Прагнімака.

Він сидів у нашому ряді, трохи збоку, але лави тут розкрилювались, і коли атака котилася у бік дальніх лівих воріт, я потрапив якраз у поле зору Прагнімака і змушений був за піддавковими правилами творчо, аби це не впадало у вічі, підігравати ще й заступникові директора. І саме на цій третій дощці гра вимагала особливої зосередженості та напруги, бо таким Прагнімака я ще не бачив. Його худорляве лице зблідло, шкіра напнулася, підкресливши вилиці та овал підборіддя; такі ж бліді, міцно зчеплені руки обхопили коліно; постать його з перехнябленими плечима здавалася витесаною з дубового бруса і прицвяхованою до лави. Він так і не розняв стиснутих вуст, за час матчу не обмовився до нас жодним словом, а в перерві між таймами жадібно курих, припалюючи від запальнички сигарету за сигаретою.

Коли м'яч котився в протилежний бік і вже Георгій Васильович повертався до мене, я підхоплювався з місця та, вимахуючи руками, в унісон йому і стотисячному натовпові співав: «Шай-бу! Шай-бу!» Хвилинами, коли гроза нависала над нашими ворітьми, директор хапався за комір сорочки: «Дурні, дурні, ой дурні — розігнати шмаркачів!..» Якщо ж наші мчали в безоглядну атаку, Георгій Васильович притискав до колін спітнілі долоні і тремтів, наче паровоз із розкочегареною топкою: «Ну, ну, ну! Хлопчики, соколики, синочки, га?» Тут він згадував про мене і весело підморгував: йому було замало власних почувань, він вимагав ще й моїх емоцій.

— Здорово! — кивав я, сміючись половиною обличчя, а другим оком чатував на морозний Прагнімаків погляд.

Потерпаючи між вогнем та холодом, я ще мусив не забувати й про Віку, що широко розплющеними очима стежила за довколишнім буянням пристрастей. Час від часу я ніяково всміхався до неї, ніби благав пробачити мені мою слабкість: я теж людина і ніщо людське мені не чуже, навіть спортивні пристрасті, хоч я прекрасно розумію — на тверезе око це щонайменше смішно.

— Божевільня... — шепнув я Вікторії у перерві між таймами і вже голосніше, аби почув і Прагнімак, додав: —

Що ви хочете, Віко, футбол — це велике сучасне дійство, де людина двадцятого віку вивільнюється від прихованих емоцій.

Нічийний рахунок тримався до останніх хвилин матчу. Уже перед фінальним свистком м'яч ударився у верхню штангу наших воріт, ковзнув униз — і сітка затріпотіла. Це сталося так несподівано, що приголомшений стадіон занімів, важко видихнув сигаретний дим, на верхніх трибунах засвистіли, і всі стали підводитися та мовчки штовхатись до виходу. М'яч ще ліниво котився по зеленому полю, ще суддя призначав штрафний, і виморені футболісти ладнали стінку перед нашими ворітьми, але ми не озиралися, ми знали, що все скінчено. Я знову опинився наодинці з Вікою, нас притисло одне до одного, я зовсім близько бачив її настрашені очі. Під ногами шелестіли, немов листя в осінньому лісі, газети.

— Шкода, що не ми виграли, зараз світвся б увесь стадіон, болільники салютували б перемозі смолоскипами з газет. Вивільнена енергія мас. Але красиво. — Я помітив поблизу широку директорову спину і продовжував: — Відчуття, передати яке людська мова безсила: емоційне єднання, щось глибоко демократичне, карнавальне, — я на хвилину замислився. — Але навіть тепер, після драматичної поразки, ви відчуваєте згуртованість тисяч особистостей у єдиний болючий нерв? Юрма в жалобі теж прекрасна, вона єдина — і це головне...

Слова були круглі, й самі, без жодних моїх зусиль, викочувалися з горла. Але мій сумовитий оптимізм був нещирий. Я обіцяв Георгію Васильовичу виграш нашої команди і зараз почувався винним. Я майже не стежив за грою, я поклався на щасливий випадок, на долю, я не верховодив боєм — і бій програно.

— Заскочимо в контору, — похмуро буркнув директор, сідаючи до машини.

Важко мовчав Георгій Васильович, мовчали і ми. Ніби вертали з похорону. Мені лишалося тільки німувати, мовчки вдавати, що нічого не сталося.

— Андрію, — біля контори директор порушив тишу, — збігайте по вечірню пошту.

Я узяв валізку і з кошеням за пазухою вийшов з машини. Розколюшавши вахтера, що дрімав біля електричного каміна, наказав (у моєму голосі прорізалися владні нотки) погодувати П'єра і приглянути за ним, залишив валізу та з пакою газет побіг назад. До машини підійшов повільно (не лінькувато, але без похапців, дружним, діло-

вिति́м кроком). Георгій Васильович узяв газети, щось буркнув під ніс, машина югнула в гирло вулиці.

Я з похололим серцем підвів очі — і ледь не розсміявся од радості: по той бік вулиці на тротуарі стояла Віка...

Глава восьма

Я обережно, вкрадливим переступом, ніби підводив до берега край волока, в якому тріпотіла риба, пішов через вулицю. Віка була без хустки, волосся, зачесане назад, відкривало високе, опуклувате чоло, що гордо царювало над обличчям. Три дні тому я міг би щиро закохатися у цю дівчину, навіть якби вона не була директоровою дочкою. Я опустил очі, вдаючи ніякового школярика, який уперше прийшов на побачення. Мозок мій тим часом гарячково обдумував перші ходи: теорія піддавків зараз не годилася, треба наступати, вовк гострив об корінь дуба пазурі...

— Мені захотілось пройтися, я так мало буваю на свіжому повітрі. Якщо маєте час, проведіть мене.

— Я глибоко вдячний... — у мосму голосі звучала іронія.

Віка глянула на годинник і спроквола пішла у бік центру. Каблучки її вистукували на тихій вечірній вуличці тривожні секунди.

— Дивний ви... Але, може, тому з вами й цікаво: ви не повторюєте інших, ви не стереотипний. Я ненавиджу стереотип. Коли людина ніби з конвейєра, хай у неї навіть манери дипломата і красчок хустки біліє з нагрудної кишені модно пошитого піджака, — це огидно. Ви — індивідуальність, особистість.

— Не кажіть мені компліментів, я до них не звик, — я холодно засміявся. — Перебільшуєте, Віко. Я не кращий і не складніший од інших. Часом мені здається, що я тільки граюся в складність, а насправді на мені стоїть заводський знак і порядковий номер. Хоч я, повірте, і не хотів би руйнувати ваші ілюзії, їх доводиться цінувати у житті нарівні з реальністю...

— Я не маю ілюзій. У мене — холодний чоловічий розум, мама часом аж лякається.

— Але ви рибка з акваріума, і вам здається, що по той бік скляної стінки у рибах тече гарячіша кров. А кров у всіх однакова, температура її давно відома. Замолоду всі ми дивимося на світ крізь рожеві окуляри, проте з роками їх знімаємо. Діалектика буття, як казав мій покійний това-

риш Петро Харлан. Краще милуймося чудовим вечором. Скоро задощить, затуманить, а сьогодні зорі, наче яблука-антопівки у нас на Поліссі...

Нижче зір висіли густо-червоні грона вогнів на телевежі, у скверіку крізь чіткі гравюрні штрихи безлистих дерев білили пишні кульбаби ліхтарів; неподалік упав каштан, розчахнувся і задріботів по крутій доріжці.

— Останні каштани падають. Пізня осінь. Як у Басю, правда? — Віка уперше, відколи ми йшли поруч, глянула на мене. — Біля вас хвилинами стає дуже незатишно. Ви ніби читаєте у душі те, що ховаш од сторонніх очей. Каштани падають... Ви коли-небудь писали вірші?

— Слава богу, ні.

— І в дитинстві?

— Я завжди був надто лінивий для літературних вправ. Я любив сидіти під стогом і млити від весняного сонця.

— А я знаєте, коли писала? Коли одне літо гостювала в діда. Батько з матір'ю десь подорожували, а мене підкинули в село. Дід жив над річкою, і я ціліснітькі дні вільно бродила в некошених лугах і писала сентиментальні рядки: «Я дурним телятком заблукала в травах...» Ходімте вип'ємо по коктейлю. Десь так, щоб не знімати плаща. Це нічого, що я перша запрошую? Я маю ще з півгодини, обіцяла батькові рано повернутися.

Після футбольного матчу в барі, скляній коробочці, що тулилась до крайнього будинку на Хрещатику, було тісно й гамірно. Дим висів коромислом, як казала моя мати, коли вітчим по вечері смоктав свою носогрійку. Ми нерішуче зупинилися в дверях, але з-за столика біля наріжної стіни підвелися два бородачі років по сімнадцять, і я, випереджаючи молодиків, що юрмилися біля стойки, зайняв місця. Це нагадувало вчорашній випадок з таксі. Посадивши Віку за столик, я протиснувся крізь юрбу до бармена, що знав мене в обличчя, і підняв два пальці. Він швиденько зробив два «моїх» — помаранчевий сік, коньяк, вишневий лікер і крига. З черги сердито косували, я трохи не клацнув зубами, але стримав себе і тільки повів по обличчях лихим поглядом. З коктейлями та кількома шоколадними цукерками переможно пішов до свого столика.

Віка розстегнула гудзики плаща — з-під синього ніжно білів светр — і меланхолійно курила. Вогник її сигарети відбивався у синьому склі стіни, за якою сяяв вечірній Хрещатик. «*Економте час — фактор...*» — бігло по карнизу будинку на протилежному боці вулиці, останнє слово мерехтіло і ніяк не запалювалося. «Успіху...» — додав

я подумки. — *«Економте час — фактор успіху»*. Я поставив фужер з коктейлем перед Вікою.

— За власним рецептом. Фірма а ля Шишига!

— Ви тут своя людина...

— Двічі на тиждень я сиджу за одним з цих столиків, смакую коктейль з коньяку та помаранчевого соку, обов'язково через соломинку, і дивлюся на вечірній Хрещатик.

— Моя мама називає цей шинок резиденцією київських перукарів і кельнерів...

— Ваша мама — геній.

— Я не хотіла вас образити.

— Невже я схожий на людину, яка ображається, коли її називають кельнером? Коли я тут і в доброму настрої — це найкращі хвилини мого життя. Мені не треба нікуди поспішати, і до мене ніхто не постукається, хіба що попросять прикурити. Тут одне до одного не липнуть, тут притулок меланхоліків. Час під цим дахом зупиняється, він пливе там, за скляною стіною, де вулиця, як ріка, закута в тісний граніт, кудись гуркоче, мчить, несеться...

— За що ми вип'ємо?

— Кожен за себе, це найприродніше.

— Я вип'ю за вас. Щоб вам було добре не лише в цій коробці.

— Мені вже ніде не буде добре, — я провів долонею по обличчю, виразно, зі значенням, глянув директоровій дочці у вічі. — Але я — що я? Аби вам щастило. Я вип'ю за те, щоб ви не помилилися у виборі... життєвих доріг, як пишуть газети.

— Ви — добрий...

Я трохи не розсміявся, але вчасно опустив очі на годинник: було дванадцять хвилин до одинадцятої. Втім, Віка спокійно смакувала коктейль. Я виграв першу партію, але радіти було передчасно. Шахові фігури знову вишикувалися на квадратах дошки, і я на цей раз грав чорними...

— Коли б хто знав, як ненавиджу я ту свою добрість! Добрі — нерішучі і завжди програють. Я так давно чекаю щасливого випадку, щоб познайомитися з вами! Смішно, правда?

— Не треба... — Віка поставила фужер, поклала свою холодну долоню на моє гаряче зап'ястя. На мить склепила повіки і, ласкаво усміхнена, похитала головою. — Зараз не треба, добре?

Я узяв її руку в свою. Обличчя Вікторії раптом зблідло, а очі розширились. Щоб не виказати свого тріумфу, я

нахилився і діткнувся губами її пальців. Втім, я правдиво хвилювався, я був зворушений. Вікторія злякано висмикнула руку — вона уже боялася вогню, що його запалював у ній мій дотик. Петро хвалився, що може підкорити жінку самим дотиком пальців. Я поспіхом заговорив про інше.

— А ще мені добре буває на музичних вечорах у консерваторії. Оперний — у нім є щось від параду. А в Малому залі консерваторії завжди порожньо, хіба що в передніх рядах сидить з півдесятка родичів майбутньої знаменитості. Люди біжать на роботу, з роботи — наввипередки в метро, в трамваї, в автобуси. Бібліотеки, уроки, лекції, футбол, баскетбол, волейбол, сім'я... А я останнім виходжу з контори, щоб не товпитися в дверях, повільно йду вулицями, милуючись надвечірнім небом, а потім слухаю Гайд-на в порожньому залі консерваторії...

— Я звикла до людей, які все життя поспішають.

— Наприклад, на футбольний матч.

— Футбол — це вже як шкіряний мішок для боксера. Позаминулої осені один наш знайомий мав інфаркт після програшу київського «Динамо». Дружина трагічним голосом казала: «Він спалив себе на роботі...»

— Ви така розумна, спостережлива, вам, мабуть, нелегко доведеться в житті...

— Я знаю, — просто відповіла Віка, і я помітив, як очі її вдячно зволожилися.

«Жінки люблять, щоб на їхній душевній складності було наголошено, — подумав. — Кожна з них вигадує себе і любить, коли в її химери вірять».

— Але якщо до вашого розуму додається мужність і сила волі...

— Я з сімнадцяти років воджу машину.

Я ледве приховав глузливу посмішку; притяма загнуждав обличчя, розважливо похитав головою:

— Жити складніше, аніж водити машину. Життя, як і діявол, спокушує.

Ми смакували коктейлі через пружні поліетиленові соломинки і дивилися одне на одного; час плив разом з машинами за скляною стіною бару. Нарешті Віка поклала в попільницю недокурену сигарету:

— Мені час додому.

Ішли, взявшись за руки. Місто трохи вгамувалося, людей і машин було менше, кроки чітко відлунювали в урвищах вулиць. Неподалік директорового будинку нас розєднав було натовп, що ринув з кінотеатру. Коли я, люто

проштовхавшись крізь людську веремію, хотів знову узяти дівчину за руку, Віка розсміялася й швидше зацокотіла каблучками, потім побігла до палісадника, метка, довгонога, і я теж збуджено сміявся, марно силкуючись наздогнати її. Погоня п'янила мене більше, ніж алкоголь, і коли Віка знеможено притулилася до ясена, я мало не забувся і вже зімкнув свої лаписька на її плечах, що здригалися від дразливого сміху. Широко розплющені очі дівчини вчасно протверезили мене. Я захопив повні груди прохолодного вечірнього повітря і припав губами до її руки, вище зап'ястя, вкладаючи в поцілунок ледь стримувану пристрасть.

— Божевільний.. — прошепотіла Віка і відступила до освітленого під'їзду.

— Я подзвоню тобі завтра опівдні.

— Не треба... — Але в її голосі не було певності.

— Все одно подзвоню, ти це знаєш.

Стояв під ясеном і слухав, як Вікторія перелічує каблучками сходинки. Скоро на другому поверсі засвітилося вікно. Віка розсунула штори і вийшла на балкон.

— Іди. До завтра...

— Ти з ким там, скакухо? — почувся голос Георгія Васильовича.

— Монолог, па... — Віка зворушено засміялась. — Осінь гарна.

Вона махнула мені рукою і зачинила балконні двері. Я неохоче поплуганився з палісадника.

Глибоко вдихаючи терпку, прохолодну вогкість осіннього вечора, я то усміхався до себе, то починав щось мугикати під ніс, то вишкірювався в темряву, ніби ловив за куцями жовтої акації сторожку тінь звіра. Після кількогодинної напруги мені хотілося хоч трохи розслабитись і побути якийсь час самим собою, але я вже не знав, який я насправді, — так часто міняв маски і розгублено никав від подоби до подоби.

Контори можна було дістатися тихими провулками, але я подався до Хрещатика. Вечір після дощу був наддивовижно м'який. Молодий люд весело снував по вулиці, залитій неоновим світлом. Я сьогодні бачив самі жіночі постаті. Жінки у парі з чоловіками (рука на плечі, рука в руці, втаємничений пересміх — як я заздрив кожному з них!), жінки в дзенькітливому гурті, жінки самотні (наближався до кожної скрадливою ходою, багатозначно зазирає в обличчя зустрічних, але вони незворушно пропливали

мимо), жінки з авоськами і сумками, з роботи, з вечірньої зміни, з крамниць, перукарень і ресторанів. Подумки я питаю кожну, чи не в порожню квартиру вона вертає, і переконавав, що ліпше вернутися в порожню холодну квартиру зі мною. Вони ж не дослухалися до мого поклику, зникали в під'їздах будинків, у тролейбусах та автобусах, розчинялися в натовпі, що прямував до метро.

Намацав у кишені двокопійчну монету і зайшов до таксофонної будки. Трубку довго не брали, нарешті почувся тривожний, видно, спросоння, голос Олени:

— Квартира.

— Добрий вечір, це я...

— Здрастуйте.

— Я розбудив тебе?

— Ага. Завтра клопітний день, і ми вирішили виспатися.

— Пробач. Я дуже скучив за тобою. А подзвонити раніше не міг. Залишай свого Прагнімака і приїжджай до мене.

— Що ви... — Олена старалася говорити байдужим голосом, але тамована ніжність бриліла між обережних слів. — Сьогодні вже пізно. І взагалі, я не знаю, чи зможу щось обіцяти. Скоро ми з чоловіком їдемо в Болгарію, на Золоті Піски.

— Біля тебе Прагнімак?

— Звичайно. Він уже два роки не відпочивав, і я хочу нарешті витягти його до сонця.

— Коли б ти знала, як я зараз ненавиджу його! Пробач. Але коли подумаю, що він біля тебе і може зараз тебе обняти...

— Подзвоніть завтра. Після десятої. На добраніч...

Я вийшов з таксофонної будки і побрів нічною вулицею, шаленіючи від думки, що зараз, певно, Прагнімакова рука дрімає на розкішному Олениному тілі. Неподалік метро дорогу мені перейшло струнке, тонконоге дівчисько: сумочка в руці, довге волосся метлялося в лад ході. Я стрепенувся і пішов по сліду. Невдовзі дівчисько запримітило погоню, але не зробило жодного знаку і не зупинилося, навпаки, прискорило ходу. Я вперто переслідував. Це уже скидалося на справжню погоню, таку безперспективну для мене на залюдненім Хрещатику. Раптом дівчисько плигнуло в тролейбус, що вже рушав, клацнули дверцята, і тільки її наполохане лице за склом вікна світило мені здаля, поки тролейбус не сховався за ріг будинку.

На поштамті пробило дванадцять. А ще треба було забрати П'єра і валізку з материними гостинцями. Я завернув на зупинку таксі.

Удома я найперше став під холодний душ. Довго стояв під колючими струменями, треба було заспокоїтись, інакше не засну. Гули водогінні труби, у кухні дратівливо нявчав П'єр. Накинувши Петрів халат, я одрізав кусень домашньої смаженини і поклав перед кошеним. Але П'єр навіть не принюхався до м'яса. Зате я, вчувши запахи скоромного, пригадав, що досі не вечеряв, і став похапки їсти. Я різав м'ясо ножем і майже не жував, ковтаючи шматками. Час було спати, очі мої злипалися. П'єр тим часом зацьковано кружляв по тіснім п'ятачку між газовою плитою, столиком та відром для сміття, і тонкий, писклявий голос його був наче краплі холодної води, що падають на тім'я.

Я запив м'ясо холодною водою з-під крана і шаснув у ліжку. Але тільки-но вимкнув торшер, П'єр заметляв по кімнаті; писк його зробився ще пронизливіший, наче у вередливого малюка. Я притьма ввімкнув світло, випровадив кошеня на балкон. «Не звук до замкненого простору, — співчутливо подумав, — хай ночує під небом, ніби на горищі». Зла на нього я все ще не мав, навпаки — я зворушено демонстрував вусатому пакульцю свою квартиру, як там, у машині, демонстрував вечірнє місто.

П'єр підповз до краю балкона, глянув на вуличні ліхтарі, що тліли далеко внизу, в тумані, і безоглядно кинувся мені в ноги. Він панічно боявся висоти. «Що, високо, шановний? — зверхньо проказав я. — Це тобі не Пакуль...» Відтак без сентиментів причинив за собою балконні двері.

Але щойно я ковзнув під ковдру, ловлячи після купелі дрижаки, як П'єр стрибнув на приступку балконного вікна й задряпав кігтями по склу. Разом з пронизливим панічним нявкотом це створювало таку несамовиту какофонію, що не рятувала й подушка, під яку пірнув головою. Разлючений, я знову вискочив з постелі, вхопив кошеня за шкірки й викинув на сходи. Нявкіт став глухіший, і я закутався у ковдру, але сон кудись запропастився. Пакульський світ — дорога, ліс, осінні поля, соняшничиння на городах, темнолиці хати, Петрова тітка, підперезана вовняним платком поверх куфайки, — все проступило в пам'яті, далеке, майже нереальне тут, на п'ятому поверсі київського стільника... І раптом жаль до частки того зворушливого світу — П'єра — сколотив мене. Я підхопився і натяг штани.

Я був певен, що, тільки-но прочиню двері, П'єр гулькне мені в ноги. Але кошеня мов гарячого вхопило: шаснуло униз по сходах. Я пішов за ним, кицькаючи найніжнішим голосом, але П'єр панічно скочувався із сходинок на

сходинку, поки не гулькнув у щілину прочинених надвірних дверей. Була глупа ніч, тільки над старим містом небо жевріло. «Нерозумно і смішно, емоції...» — подумав я, ідучи поїд вікнами першого поверху. Щось шелеснуло в квітнику, потім несміло нявкнуло од сарайчиків — і стихло. Пройшовшись по двору, я сиротливо присів на дошки під сараєм: знову лишився сам.

Тільки тепер я збагнув уповні, навіщо приволік з Пакуля це нещасне кошеня: я потребував товариства, хотів хоч з кимось бути щирий. Люди одвернулися од мене чи я одвернувся од людей — зараз це для мене не мало істотного значення. Харлан зневажав книжників, які мають звичку втуплюватися у власного пупа. Аналізувати ситуацію, а не душу. Але мені не хотілося нічого аналізувати, мені хотілося спати. Навіть кошеня покинуло мене... Я скреготнув зубами. Очі мої злипалися, і я не встиг жахнутися чорноті моєї уяви — провалився в сон...

...Вовк шкрябнув асфальт — він був холодний, мокрий, але в подушечках під нігтями вовкові уразливо цекло, ніби втрапив на тліюче торфовище. Вогнем пашіло од мурованих стін, од бетонних стовпів, між яких гоїдалися шворки для білизни, од жовклого неба. Вогонь той займався в тілі збудженого хіття вовка, палив і збурював його. Звір закружляв по п'ятачку двору, ловлячи кінчик власного хвоста, усе швидше й швидше. Раптом він завмер, піднявши голову, — вітер, що біг по хмаристому небу, приніс далекий поклик: низьке, протяжне виття вовчиці.

Вовк ошкірився, стрибнув у бік лісу і почвалав повз фанерні дачки, повз колективні сади, через картоплище і стернище — уже знайомим з учорашньої ночі шляхом. Вовчиця стояла на пагорбі, біля лісу, і, задерши голову, вила на зірки. Шкіра на лобі вовка смикнулася, вуха прищулились, тіло виструнчилося і в леті ледве торкалось лапами землі. Він роняв пащеку, аби озватися до вовчиці радісним, збудженим виском, але вовка випередили. Співучий тенор переярка ніжно проблекотів з узлісся, і синя довгаста тіль майнула навперейми вовкові, зблиснувши жаринами очей. Переярк виписав коло навкруг вовчиці і потягся до неї. Вовчиця огризнулася, сіла скулиніг.

Шерсть на загривку вовка піднялася, вишкірилися ікла. Він ривком перелетів через рів, що відмежовував ліс від поля, і став біля вовчиці. Вовчиця ворухнула вухами, вітаючи його. Переярк відскочив убік і ліг, поклавши голову на лапи та не зводячи з вовчиці палаючих очей. Вовк клац-

нув зубами, одним стрибком досяг переярка і підім'яв його під себе. З глухим риком, шаленіючи од власної сили й безборонності, він рвав вовчука. Принаджена запахом крові вовчиця поквалливо закружляла навколо. Переярк вихопився з-під вовка в останню мить, коли вже той узяв вовчука за закривок. Тінь його шаснула з пагорба, перелетіла через рів і розтанула в нічному тумані.

Вовк не переслідував — дух вовчиці солодко паморочив його. Він припав до землі і напружено стежив за кожним її рухом. Вовчиця прищулила вуха, вигнула спину і крутнула хвостом. Вогняна хвиля зароджувалася в глибинах вовчого тіла, щоб вихлюпнутися на волю яскраво-білим, як звук близького пострілу, пломенем.

І цієї хвилини за соснами, в лісовому хутірці, віщуючи зорю, засурмили півні.

...Я підняв важкі повіки: у ранковому присмерку наді мною з мітлою в руках стояв двірник:

— Що, трохи перебрали, молодий чоловіче?

Голова справді гула, як з великого пухмілля. Я мовчки підвівся з дощок і поволік своє чуже, збриджене мені тіло нагору — досипати.

Глава дев'ята

Прокинувшись, я загорнувся в простирadlo і підійшов до вікна, що сяяло до сонця, наче райські ворота. По той бік сонячного леліту лежало чорне поле з синіми й зеленими хатками на курячих ніжках; під молодими деревами в садах бабралися з граблями та заступами власники дачок; трохи ближче, біля гастроному, товпилися чоловіки, повз них дріботіли жінки з авоськами та господарчими сумками; по той бік вулиці таксист міняв заднє колесо — він стояв навколішки біля машини і загвинчував гайки. Я зирнув на годинник: початок на одинадцяту! Гарячково метнувся до одежі, але пригадав, що сьогодні субота, і вернувся в ліжко. Попереду був вечір, що здавався крутим перевалом, який треба будь-що подолати. Той перевал виправдовував хвилину розніженої млості.

Я лежав та меланхолійно думав про Віку, і губи мої розтягувалися до вух. Все ж я був до неї не байдужий. Прийде час, коли зможу скинути машкару й з'явитися перед нею справжнім, і вже не треба буде стежити за своїм обличчям, творити із себе казна-що. Вона все зрозуміє і пробачить,

бо все робилося задля неї. Мета виправдовує засоби, переможців не судять. Це вже не Харланові слова, це мої слова. А якби Віка не була директоровою дочкою, вона так само подобалася б? Я подумав і щиро відповів собі: ні. Од родини, ніби од ліхтаря, поставленого рукою вправного фотографа, на Віку падало світло, зважливо відтіняючи її.

Років два тому я трохи був не одружився. Теж на студентці, яка відбувала практику в конторі. Де вона тепер? Я їй справді подобався, та й мені дівчина була приємна. Єдина дочка, батьки — архітектори, рядові, зате пристойна трикімнатна квартирка і дачка на Русанівських садах, ще й на машину збирали. Тоді я так мало вимагав від життя, аби лише було затишно, тепло і ситно. Обіцялася постійна прописка в Києві, дах над головою, кольоровий телевізор, ще й смачні пироги, які вміла пекти майбутня теща. Солодке тісто я любив. Тоді. Тепер я над усе люблю м'ясо. Ми вже навіть подали заяву до загсу, коли батько нареченої засумнівався в мені. Він об'явив, що не пропише зятя в себе, хай молоді знімають кімнату десь на околиці міста, починають з нуля, він теж, мовляв, починав з нуля, сам пробивався, труднощі загартовують. Мене така заява приголомшила. Досі практикантка була люба мені в неяскравій, але теплій обгортці. Від думки, що доведеться кілька років тинятися з дружиною (а раптом ще й дитина?) по чужих кутках, здобуватися на першу чашку, на першу сковорідку, на першу пелюшку, я тверезів, і закоханість катастрофічно швидко вивітрювалася. Я не хотів хомута, що зветься життєвими труднощами, краще звікувати холостяком. Я ніколи не любив лежати на мульткому. Негайно попросився у відпустку і на місяць зник з Києва. У конторі про наш роман ніхто не знав, практика в дочки архітектора закінчилась, і все поросло травою забуття.

З Вікою — інше. Тепер я так легко не відступлю. Тепер я шукаю не затишку, не пухких тециних пирогів, навіть не квартири й машини. Я шукаю сходинку, ступивши на яку можна йти вище. Віка — мій стартовий майданчик для польоту в майбутнє, від думки про яке захоплює дух. Психологічний розрахунок: Георгій Васильович, а особливо — майбутня теща, не захочуть (що скажуть знайомі?), щоб їхній зять вік стояв біля креслярської дошки. Підсадять — такі зв'язки! А Вікторія — що ж Вікторія, вона хвилює, вона справді подобається, а перестане хвилювати — будуть інші «вікторії», а Віка талановито гратиме роль дружини, вона це вмів (я згадав учорашній вечір в театрі). Коли ж мені поталанить злетіти дуже високо і Віка гальмуватиме

мій лет, я не вагатимусь і позбудусь її, як ракета позбувається одного із ступенів, за допомогою якого набула космічної швидкості.

Але це вже самоаналіз, аналізуй ситуацію. Я подумки розграфив сьогоднішній день і став уписувати себе в часові квадратики.

Ледь помітною тінню ковзнула по свідомості Олена, але я не дозволив собі на ній зупинитися. Прагнімак. Заступник кожного вихідного дня з'являється в конторі і сидить сидьма. Показатися йому на очі, демонструвати ревність до роботи. Потім подзвонити Вікторії і наполягти на побаченні, психологічна обробка перед вечіркою, грати колишнього Шишигу, плюс — трохи Петра Харлана, плюс одержимість Великого Механіка, симбіоз перспективного і прогресивного. А між побаченням з Вікою та вечіркою забігти до Юрка, вони з Льолькою сьогодні беруть шлюб. Ще до Харланової смерті Великий Механік запрошував мене на товариську вечерю. На вечері я бути не зможу, мене чекає інша вечеря, але привітати мушу, забіжу на п'ять хвилин і щось вигадую, хоч би нагальну роботу в конторі (я така зайнята людина, відколи посів Петрове місце!), або ще щось, переконливіше. Тільки заїхати на свою колишню квартиру і взяти Юркову книженцію, за чверть години перегорнути сторінки з п'ятої на десяту, а сказати, що прочитав з величезним захватом, і мудро обговорювати з Великим Механіком прочитане... А поки що читатиму — серце радісно забилося — бюлетень по обміну житлової площі, який купив учора в газетному кіоску.

Так мисливський пес скидається од заячого сліду. Так жвавішає подорожній, забачивши криничний журавель, що бовванів край села. Так шукач скарбів паленіє від скреготу лопати об залізо. Так голодний вовк скалить зуби на подув вітру, який приносить на узлісся запахи вівчарні. Давно вже я не читав нічого з такою увагою та пристрасстю! Це було захопливіше од будь-яких детективів. Оголошення, де йшлося про великі квартири, я перечитував по кілька разів, трохи не вивчав напам'ять і уявою вселявся в них разом з Вікою. Ми удвох ходили по паркетних майданах, цяткованих світлом, що струмувало з високих вікон та балконних дверей. Ми зачиняли за собою оббиті коричневим дерматином двері, спускалися по широких сходах (згорі — засклений дах, на синє пальто Віки летється рівне, супокійне світло) і виходили на вулицю Івана Франка або на Володимирську (ні, Володимирська — шумна, краще на

Леонтовича, і Ботанічний сад — за квартал) — я селився лише в квартирах, що неподалік від оперного театру. Наша машина стояла біля нашого під'їзду, ми сідали в неї, їхали, а куди — уже не мало значення... Очі мої надбували нову звабливу об'яву, і я переселявся в іншу, ще просторішу квартиру, і гості сиділи в кріслах у великій, світлій од багатолампової люстри вітальні, а Віка меланхолійно награла на роялі щось легке і приємне...

Солодке плетиво моєї уяви розірвав телефонний дзвінок. Я стріпнув головою, вивільняючись від дурману квадратних метрів, поверхів, кімнат, і, плутаючись у простирадлі, пострибав до телефону. У трубці шелеснув Оленин голос:

— Що ти робиш? Ти вже не спиш?

— Обмінюю квартиру, — похмуро пожартував я.

— А серйозно?

— Переглянув рефератик з онкології, — знайшовся враз. — Проблеми діагностики злоякісних пухлин. Ламаю голову над проблемою: соціологія і рак. Весело, правда?

— Усе дбаш про людство?

— Заробляю на граніт для пам'ятника. Але я скромний і погоджусь на величчу постать Шишиги, вилиту з бетону.

— А я — обивателька, я печу торт. Ти коли-небудь куштував домашній торт? Думаш, я вмію лише цілуватися? Не бійся, Прагнімака я послала по делікатеси. Ти ж не заізнюйся на вечірку, хоч нині це й модно.

Лише тепер у моєму мозку тельнюнуло: треба ж привітати Олену!

— Найперше я вітаю тебе з днем янгола...

— Хіба ти ще не забув?

— Я думаю, ми зустрінемося ще до цих торжеств і якось інтимно...

— Сьогодні — я лише господиня. Крім того, ми з ним півночі розмовляли, і я морально оновлююсь.

— Переоцінка цінностей?

— Ні, це серйозно. Я зрозуміла, що я йому справді потрібна.

— Ти могла б мені цього й не казати... — я щедро хлюпнув у свій ображений голос ревливих ноток.

— Дурненький, я для тебе — хвилине захоплення. Стрінеться інша жінка — і ти одразу про мене забудеш. Жінка це відчуває. А з ним у нас півжиття. Але я не шкодую, що так у нас сталося. Я дуже добре до тебе ставлюсь. Пробач, нарешті прийшли з київського сервісу, прибирають у квартирі, хай живе, як ти кажеш...

— Хай... — почав і я, але трубку вже поклали.

Я збуджено потер долоні рук: усе складалося якнайкраще. Олена не буде прикро вражена, якщо я і Віка порозуміємося. Не приведи боже мати ворогом жінку! Розмовляючи з Оленою, робитиму мудру, співчутливу міну на обличчі, ореол жертвності: заради твого родинного щастя, мовляв, я жертвую своїми почуттями і т. д.

Оленин дзвінок був покликом до дії, на арені цирку хльоснув гарапник, і звір стрибнув у вогняне кільце, я поспіхом одягався. Бюлетень по обміну житлової площі лежав на подушці, але найкращі ранкові хвилини уже спливали. Сів до столу, переписав з десятків адрес квартир у центральних районах. Я мусив спшити, поки все мені йде в руку. Доля примхлива. Харлан не раз скаржився, що трапляються дні і місяці, коли його зірка ледь жевріє, трохи не гасне. Була адреса однокімнатної неподалік Софії, до неї додавалася велика кімната в комунальній — хотіли двокімнатну окрему, але в центральних районах. Я згодився б для початку і на однокімнатну. Записав і адресу п'ятикімнатної квартири за два квартали від оперного, роз'їжджалися сусіди чи велика сім'я. На крайній випадок, я міг би взяти дві гарні кімнати в комунальній, втім, трапиться щаслива несподіванка...

Прискіпливо вибирав сорочку, краватку, шкарпетки. Костюм одягнув темний, парадний. Чорне мені зараз личило. Порившись у шухлядах, знайшов Петрові агатові запонки. Шкарпетки теж змінив на Петрові — той знався на гарних речах. Коли ж кинув на руку сірий плащ і став перед дзеркалом, був як нова копійка: солідно вбраний, миловидий, інтелігентний мужчина.

— Скроні які — прямі, косі? — запитали мене в перукарні.

— Прямі, — упевнено сказав я, хоч досі такі запитання дратували мене, і я завжди відповідав: «Які вам більше подобаються...»

Прямі скроні були в Георгія Васильовича.

Трапився день справжньої золотої осені. У ясному студеному небі багряніло листя каштанів та кленів.

Я постояв біля оперного, глибоко вдихаючи гіркуватий коктейль осені та машинної цивілізації. Потім нешвидкою ходою пішов по Володимирській у бік Софії. Вуличка за собором була тиха й світла. «Вікторії тут сподобається», — мимохіть подумав. Піднімаючись на третій поверх, хвилювався: долоні спітніли. Сходи були широкі, відлогі, шоколадних тонів поруччя облямовувала мідна стрічка. Двері квартир оббиті темним дерматином. Я жадібно вбирив у себе добродійний дух дому, ніби уже мав ось-ось

переселятися сюди. Витер хусткою долоні, подзвонив. Двері відчинила молода жінка в тренувальному костюмі. Я усміхнувся якомога приязніше:

— Даруйте, я з приводу обміну.

— Але чоловіка нема удома. Вам краще зустрітися з ним.

— Даруйте, чи не покажете мені квартиру? — я благально дивився в очі господині. — Щоб зайвий раз не заходити.

— Будь ласка, — по хвилі сказала жінка. Певно, моя зовнішність викликала довіру. — Але у нас не прибрано. Я учора з відрадження. Кухня — десять метрів. Гарячої води немає, колонка. Кімната сонячна, двадцять два метри, балкон у двір, — вона цокотіла звичною скоромовкою, я був не перший, кому господиня рекламувала свою квартиру. — А ви що пропонуєте? Нам треба в межах старого Києва. Мій чоловік — художник, його майстерня тут близько. Сідайте.

— Мені здається, ми домовимося, — я охоче опустився в крісло.

Посередині кімнати лежав килим, на килимі — червоний обруч. Жінка до мого приходу, мабуть, займалася гімнастикою. Я майже байдуже ковзнув очима по її гарній постаті — нині я жив іншим. На стінах висіли етюдики. У кутку височів стелаж, повний книг. Канапу було застелено барвистим гуцульським ліжником. «Не візьмуть доплати... — тоскно подумав я, і чоло в мене збрижилось. — Цих доплатою не спокусиш».

— У мене неподалік — прекрасна двокімнатна квартира, стеля — три вісімдесят, коридор метрів дванадцять, кімнатки невеличкі, але ізольовані одна від одної, через коридор...

Кімната їхня справді була сонячна, золотистий прямокутник вікна, мережаний тінню од фіранки, лежав на килимі, в обручі; жінка сиділа за круглим, червоного дерева, столиком, і в півкулях її вирластих очей, схожих на очі Вікторії, відбивався залитий сонцем балкон і верхівки безлистих ясенів за ним.

— Квартира вам мусить сподобатися. Проти вікон — скверик. Повітря — як на дачі. Магазины за квартал, десять хвилин ходи до Хрещатика. Я з тещею не помирив, надумали роз'їхатись. У нас ванна і кухня білими кахлями обкладені. Вікна в кімнатах широкі, світло, як на вулиці. Паркет новенький, лаком недавно покрили. Вогкою ганчіркою тернеш — блищить, наче золотий. Люстра...

Я відчув, що фантазія моя вичерпується, записав телефон і розкланявся. Домовилися, що подзвоню надвечір і запрошу їх. Або спершу підійдемо удвох з дружиною. Сказавши кілька компліментів на адресу їхньої квартири, я вийшов на сходовий майданчик. Почувався так, ніби вже хтосна з яких пір живу в цьому домі і вже все мені приїлося, хочеться чогось нового.

Я брів навмання, зупиняючись біля будинків, які вподобав, вибирав квартири, оцінював вулицю, район, двір і розкошував, поки щаслива знахідка мені не обридла. Тоді йшов далі, заходив у двори, часом надібуючи гарні будиночки в найнесподіваніших місцях. Виявляється, досі я погано знав Київ. Заплетені виноградом стіни, балкони-лоджії, балкони-галереї, вікна, засклені небом, і вікна вузькі, наче бійниці, затишні палісадники в дворах — двори-парки, двори-плаці. Я жадібно тулив до очей калейдоскоп і кожен малюнок ненаситно вбирав у себе, аби за хвилину вибудувати в дзеркальному тунелі нове мереживо з мурованих стін, вікон та балконів, таке ж нетривке та ілюзійне.

В одній з квартир на горішньому поверсі, адресу якої я виписав з «Бюлетеня», був балкон, просторий, як волейбольний майданчик. Я попросив господаря відчинити балконні двері. На балконі, вилизаному вчорашнім дощем, було пустельно, незатишно, зате місто лежало біля моїх ніг. У блокноті Петра Харлана я прочитав: «Привиділось, ніби наснилося: я, Харлан, — вождь завойовників, що взяли приступом місто. Мої воїни з гелготом і свистом мчать вулицями. До мене приводять сановитих мужів — я мушу вирішувати їхню долю. Женуть вродливих жінок — вони усі мої. Страх в очах. Але я вже добрий — бо переміг. Місто визнало мою вищість, мою силу. Я — тільки милую. Я — добрий, бо головую над усіма». І я раптом подумав, зирячи на місто з балкона, що смерть Петра Харлана — законотвірна. При його енергії, його темпераментові, його хіті до життя йому бракувало мого розуму. Він не здогадувався, що, завойовуючи місто, ти не повинен зупинятися, навіть на вершині. Твоїї перемоги загальні ніколи тобі не вибачить. Помилуване тобою сьогодні повстане супроти тебе завтра. Я не помилую нікого...

«Шкода лише — запізнився народитися на тисячі літ, — криво усміхнувся. — Тоді місто було крихітне — від нинішнього Ярославового валу до Десятинної». Я хапався іронізувати, бо з балкона відкрилось мені, яке безмежно велике місто, що я хотів утвердитись над ним. Розпростершись від

обрію до обрію, воно благодуще, недільно мружилося до осіннього сонця, і стрічка Дніпра лежала на його тілі, як пасок на велетневі. Воно вочевидь росло — риштування новобудов підпирали небо, переступаючи за пруг. Місто сміялося з Андрія Шишиги — комашини на його тілі. Я майже підбігцем подався з балкона. Чекати ліфта не було снаги, і я, кинувши господареві квартири, що навідаюся завтра, поспішив по сходах униз. Хотілося напиться.

Давно час обідати. Скоро Віка повернеться з лекцій. У ресторані замовив найдорожчі страви, найдорожчий коньяк і найкращі сигарети. Я не Харлан, який боявся витратити на себе зайву копійку. Петро не мав смаку до життя, він мав лише апетит. Найвишуканіші страви, коли ми гуртом обідали в ресторані, він глитав, наче солдатський борщ на тактичних заняттях, коли знаєш, що кожної хвилини можуть підняти в атаку...

У вестибюлі ресторану кинув у таксофон дві копійки і набрав номер директорової квартири.

— Слухаю,— прогучав у трубку Георгій Васильович.

— Пробачте,— я щосили басив, аби директор не впізнав мого голосу.— Вікторію Георгіївну можна?

— Вікторіє Георгіївно, вас...

Андрій чув, як вицокують каблучки по паркету, на решті обережне:

— Слухаю...

— Це я... Я хочу вас бачити.

— Ну що ви, я тільки-но з лекцій, я... не можу.

— Я весь день ходжу по Києву і думаю про вас. Не примушуйте мене повторювати банальщину. У вас аналітичний розум, ви все розумієте. Я мушу вас бачити. Інакше...

— Я справді дуже зайнята сьогодні.

— Інакше я прийду до вас додому. Ви знаєте, мені нема чого втрачати і мені байдуже, що подумає Георгій Васильович.

— Андрію...

— Я ненавиджу гру і кажу вам те, що відчуваю. Вас я теж прошу бути щирою. Коли вам не хочеться бачити мене, не йдіть. Ви розумієте, як важко мені казати ці слова. Але милостині я не хочу. Я зроблю все, щоб ми ніколи не зустрілись. Я зникну, розтану — і ви будете щасливі, Віко. Я людина старосвітська і відчуваю так, як відчували до нашого синтетичного віку...

— А котра зараз година?

— П'ять хвилин на четверту.

— До мене ось-ось має прийти кравчиня... Але...— вона явно вагалася.

— За годину я чекатиму тебе в Золотоворітському сквері. За годину в Золотоворітському сквері,— я ніби заклинав Вікторію.— До зустрічі.

— Я не обіцяю,— похопилася вона.

— Ти знаєш, Віко, що я все одно ждатиму. Після четвертої в Золотоворітському, Віко...

І швидко натис на важіль апарата.

Я відійшов від таксофона в кепському настрої.

Усе ніби було гаразд, я поводився і говорив так, як ще надумав у ресторані. Я натякав Вікторії на свої почуття до неї, заінтригував. Слова про кохання замадані, наче старі паперові карбованці, і я ніби боявся їх чи не вмів повторити. Чим ближче підходив до контори, тим штучнішою видавалася мені розмова з директоровою дочкою, буцім я збирався подарувати їй квіти, а підніс обшморганий віник, з якого на всі боки стирчить мертве цурпалля. Звичайно, вона не повірить, бо за тими ковзкими фразами майже немає почуття. Я не спроможний навіть вигадати почуття, я вигадував слова.

— Заступник директора був? — запитав вахтера контори, так, аби щось сказати, на цю хвилину мені все збайдужіло.

— Сьогодні не приходили.

Я мовчки узяв пошту і замкнувся в приймальні. Пошпурив газети на стіл секретарки, а сам пішов до кабінету. Повітря було затхле, вахтер на ніч зачиняв кватирки. Пахло сигарами і одеколоном. Директор любив гарний одеколон, а ще — сигари. Удома йому забороняли курити — серце, зате на роботі він дозволяв собі часом порозкошувати. Один час і Петро було взявся до сигар, але в конторі стали піджартовувати, і він знову перейшов на сигарети. Сигари лежали в дерев'яній скриньці, обклеєній медалями, кожна в прозорім целофановому футлярчику, а скринька стояла у верхній шухляді директорового столу. Я сів у директорове крісло, ноги поклав на стіл (підбори черевиків діткнулися різьбленого з дерева чорнильного приладдя, в якому ніколи не було чорнила, бо останні роки Георгій Васильович підписував папери кульковою ручкою). Дістав сигару, запалив. Пахучий димок від гаванського тютюну поплив наді мною до вікна. Було чути, як поцокує мій годинник. Я відкинув голову на спинку крісла і розслабив м'язи.

Я говорив до Віки мертвими словами.

Бляклий соняшник модерної люстри висів над самісінькою моєю головою, стеля була ясно-біла, в пухирцях, а стіни — салатіві. Батарей кулькових авторучок стирчала на чорнильному приладді, між каламарчиків. Шкіряна директорова тека лежала край столу. Я підсунув її ногою на середину, до чорнильного приладдя, і поклав свої кочерги на тиснені по шкірі візерунки. Тека була рідкісна, штучної роботи, її дістав директорові Харлан. Директор їздив з нею в управління. Я постукав по шкірі підборами — звук був глухий, наче грудки землі бились об Харланову труну.

Я говорив до Віки мертвими словами.

Великий Механік, розповідаючи казочку, мав рацію: звіряча шкіра приросла до мого тіла.

— Ну ось... Я прийшла.

Вона стояла на тротуарі, по той бік чавунної загородки.

Я зробив два стрімких кроки і, відштовхнувшись від доріжки, перестрибнув через густо-червоні канни та чорний візерунчатий паркан палісадника.

— Божевільний, що ви робите? — здивовано проказала Віка, коли я вже сяяв до неї своїм поліським обличчям. — Ти кожного разу інший, і ніколи не знаєш, що од тебе можна чекати.

— Ти все ще мене боїшся?

— Ні... Я боюся себе.

— Я сьогодні смирний. Я весь у самоаналізі. Гризу самого себе.

— І як, смачно?

— Аж нудить. Це ти винна. У мене ніколи не було таких приступів.

— У мене теж, — майже зі злом сказала Віка.

— У тебе моральні муки?

— Ні, у мене машина. Ти вже спланував, куди нам їхати? Де найкраще зваблювати дівчат?

— Ти сьогодні зла, але гарна.

— А вчора?

— І вчора була гарна.

— Ти уже закохався в мене?

Я набурмосився і мовчав.

— Пробач. Але мені довелося стільки фантазувати, щоб приїхати сюди. Мама дуже ревнує, коли я ступлю хоч крок без її відому. Вона навіть перевіряє кілометри на лічильнику. Ось...

— Я завтра ж подам заяву Георгію Васильовичу і шукатиму іншу роботу. Не хочу, аби мені дорікнули, що я... одне слово, директорова донька...

— Завтра неділя, і Георгій Васильович полковатиме на зайців.

— То в понеділок.

— Навіщо такі великі жертви? Я майже певна, що це наше перше й останнє побачення.

— Ти жорстока.

— Просто я не сентиментальна, як деякі сучасні чоловіки.

Ми перейшли вулицю. Віка клацнула замком і сіла за кермо. Я обійшов машину, наміряючись сісти поруч, але вона відімкнула задні дверцята.

— Я панічно боюсь пліток.

Віка увімкнула мотор, і машина рушила між зеленуватих коробок Ярославого Валу.

— Чоловіки теж не сентиментальні, — сказав я, продовжуючи розмову. — Вони рефлексивні. Ти думаєш, чим я займався після дзвінка до тебе? Безжалісно перекреслював останні вісім років свого життя. Ну, не вісім, а шість — це коли я втямив, як писав ще Герцен Олександр Олександрович, що мета життя — життя. Мені чомусь здалося, що мої слова до тебе сьогодні по телефону були...

— Боже мій, я сита комплексами в університеті! — обібрала мене Вікторія. — Там кожен блазень перестриває тебе в коридорі та починає довго й нудно переконувати у власній складності. Вік рефлексій!.. Я мала вас за мужчину.

Я голосно розсміявся:

— Закоханому, як ви нещодавно зволили зіронізувати, чоловічій треба прощати слабощі. Почуття до жінки — все одно що несподівана ревізія в крамниці: чоловічина зачинається на переоблік. Геніальний афоризм, хіба не так? Зрушення в психіці... Поїдьмо в Дорогожичі. Там, за ярами, прекрасна осінь. — Голос мій зазвучав правдиво: — Останні дні у мене — туга по лісу. З чого б це?

Я подумав, що щасливо відбувся, коли усе цим скінчиться. Треба було не пити за обідом і не брати зайвого у голову. Харлан — провидець: аналізувати ситуацію, а не власний пуп. Коли шофер дивиться під колеса машині, він потрапляє в аварію. Дивитись на сто метрів попереду.

— У Дорогожичі! — звеселіла Віка. — Я давно не була в Кирилівській церкві. Там потрясні янголи...

«Ми, Харлани, од лісу живемо! — кричав мені в обличчя Петро, коли ми добре упивались і не було кому довкола

нашорошувати вуха.— Ми — лісові люди. А в Пакулі кажуть, що лісові люди — відлюдні...» І ми обоє реготали. «Але ми, Харлани, досі язичники! — Харлан молотив могутніми кулаками по хиткому синтетичному столику.— Тисяча літ християнства перекотилася через нас, наче хвиля, а ми — сухі. Ще мій дід, ідучи до лісу, вбирався у чисту сорочку і щосвята відносив на горище домовику шкалик горілки!..» І ми знову захоплено іржали.

Машина, загнузdana рукою Вікторії, спроквола викотила на майдан, постояла трохи перед Львівськими воротами, наче вагалася, залишати городище чи ні, відтак одчайдушно рвонула під зелене око світлофора, і зелені лаписька лісу, що обступав дорогу, зімкнулися навколо неї. Зелень була яскрава, буцім намальований хімічними фарбами базарний лубок. Я примружив очі, і сірі надвечірні тіні виповзли з нетрів Кожум'яцького яру, а від Глибочиці повіяло осінньою вільгістю.

— Бяше около града лес и бор велик... — проказав я, але не вчув свого голосу, ніби тут, у машині, напівлежало на подушках саме тіло, а душа витала десь далеко, в інших часових площинах...

Я безпорадно озирнувся назад, і баня Десятиної церкви зблиснула мені навздогінці, аби наступної миті безслідно югнути в хащі. Часом обриси Замкової гори і Щекавиці бовваніли крізь гілля, але дорога скочувалася все нижче, ліс густішав, і небо вгорі тьмяніло, і в серце скрадалася ще боязка, ніяковіюча при деннім світлі радість: солодке відчуття неосяжного лісу (не парку, не скверика, не залюдненого Ботанічного саду з асфальтовими доріжками, навіть не приміського сосняку), а лісу, по якому можна бродити місяцями і не зустріти людини, не вчути людського духу. І тільки в люті зимові місяці, коли ліси тонуть у снігу, задро кружляєш навколо рублених стін гора, ловлячи тремтячими ніздрями дух горілого м'яса, що ним віє з капища...

— Бяше около града лес и бор велик... — вперто повторив я.

— И бяху ловяща зверь... — доказала Вікторія.

Я протестуюче захитав головою:

— Був темний праліс, і яруги, і круті гори, і хрещаті долини — ось головне...

— Навколо горадища, — заїлася Віка.

— Смішна суперечка... — я розсудливо відступив.

— Але в тебе були такі дивні очі. Ніби ти зараз кинешся на мене. Я знову починаю тебе боятися.

Я як міг широко розтяг губи, роблячи усмішку:
— Один час я був завзятим славістом. Окрім того, я досі не звик до міста. Я — гість. Київ такий великий. Сьогодні дивився на нього згори — було моторошно...

— А в мене таке відчуття, ніби ношу його в собі, — Віка засміялася. — Чула б моя мати...

— Почування міської жінки. Я тобі заздрю.

— Ми нарешті йдемо дивитися на моїх янголів?

Машина, гойднувшись, зупинилася на лісовій дорозі, висипаній темною вугільною жорствою. Крізь рідколісся білили стіни Кирилівської церкви. Ми пішли вздовж загорожі, що обривалася на краю кручі. Далеко внизу звивалася асфальтова траса, по ній повзли назустріч один одному ваговози. Зелений майдан довкруг церкви було щедро цятковано медово-жовтим листям кленів; ступати ставало все важче, ніби листя було по коліна, аж в'янули м'язи на ногах. Я потроху відставав од Віки.

— Ти не хочеш до церкви? — обернулася вона.

— Щоб дуже рвався... — Я стенив плечима. — Моїй поліська-полісунській вдачі чужі ці кам'яниці, Шишиги воліли шукати бога в лісі, у живій природі, а не в мурованих в'язницях. Я — досі поганин. Тисяча літ християнства прокотилася над нами хвилею, а ми — сухі. — Я не знайшов нічого кращого, аніж повторити п'яні Харланові слова. — Втім, церква зачинена. Тобі не пощастило. — Я з полегкістю зітхнув.

Ми спроквола обійшли навколо церкви і повернулися в машину.

— Я хотіла показати янголів, я їх люблю. Не врубелівського, його усі люблять або вдають, що люблять. Там на хорах є банальні, примітивні янголочки, виписані не мудрствуючою лукаво рукою ремісника. Але вони дуже барвисті. У них вогнисто-червоні крила, а на долоні — земна куля в голубуватій млі. По-церковному вона якось інакше зветься. Мене це по-справжньому зачаровує: яскраві, гарячі крила — і голуба земля з усіма її божевіллями, катастрофами, пристрастями на спокійній, розважливій долоні янгола, намальованого людиною.

Машина подерлася по бруківці на пагорб. Ліс тут не той, що в місті, тут він і досі пишався повним осіннім вбранням, од багатства кольорів аж паморочилося в голові. Схили, густо порослі молодими ясенями й ліщиною, шпилі по той бік урвиська, гора Хоревія з дубовими гаями і десь там, на обрії, дорогожицькі ліси — усе аж пашіло барвами найніжніших тонів від зеленого до жовто-багряного.

— Тобі сняться кольорові сні? — запитала Віка, коли ми залишили машину обіч дороги й побрели по галявині, що сповзала в урвище.

— Ні.

— Мені теж раніше не снилися, тепер сняться. Але про це не розкажеш. Прокидаєшся з жалем, аж плакати хочеться, і все навколо видається таким сірим. У снах кольори напродив чисті, первісні. А тобі які сні сняться, звичайні?

Мене сколотнуло. Я набрав повні груди густого лісового повітря і ворухнув щелепою:

— Мені сняться чорні сні.

Ліс був мішаний, справдешній поліський ліс, тільки не дуже густий. Але глибше, у видолку, дерева юрмилися тісніше, навіть за десяток кроків годі було щось побачити, чорнота вкрадливо повзла по крутосхилу. Таємнича густизна попереду, ранні присмерки, гнилуватий дух прілого листу, мерхлої деревини, вогкої землі,— усе кликало до себе, у первісний морок хащ, обіцяючи солодке забуття після виснажливих людських пристрастей, після смішних людських умовностей, довгочасний спочинок у затишному лігвищі. Я бездумно пішов по жовтогрудій цілині, що м'яко, поступливо вгиналася під ногами, і все прискорював ходу, ніби котився униз, у темну прірву яруги, щаслива легкість сповивала тіло, що робилося пружним та...

— Андрі-і-ію!

Я почув людський голос, мимохить озирнувся і зупинився, ніби шлях мені перетяло липвою.

Галявина скидалася на старовинний собор з високим тьмаво-синім склепінням і рожевими спалахами вітражів — сонце опускалося за ліс. Під золотим вітарем живого собору світилася осяяна вечірнім сонцем Вікторія з широкими, наче у софіївської Оранти, очима на блідому лиці. І я раптом відчув, що міг би полюбити її, коли б не чорнота, що насуває з лісової гущавини і вже клубочіє в мені важкими, зажерливими хвилями. Я ступив крок до Віки і несподівано побіг, тікаючи від лісу, що гнався за мною, хапав за плечі обшмугляним гіллям. Біля дівчини ноги мої підігнулися, я обійняв її коліна і видихнув глибокий, правдивий біль:

— Врятуй мене...

— Од кого, Андрію? — запитала здивована Віка нарочито голосно.

Я зобразив на сполотнілому обличчі сміх:

— Блискуче зіграна сцена, правда? Ти стояла тут, як богиня...

Ми тікали од лісу, а він наступав нам на п'яти. Моя тривога передалася Вікторії, вона вичавлювала з мотора все, що могла. Машина мчала, наче гнана страхом лошиця в степу, і ліхтарі, вікна, контури будинків, навіть дерева видовжувалися, набирали нових, несподіваних форм, і тільки перед червоними очима світлофорів на коротку хвилю ставали собою, але вже не вірилося в їхні справжні форми, бо свідомість звикала до єдиної реальності — реальності руху. Я ще ніколи не їздив по місту з такою швидкістю і ціпенів, ухопившись обіруч за спинку переднього сидіння та широко розставивши ноги, аби на крутих поворотах уберегти рівновагу. Перехожі кидалися од нас на тротуари, а стрічні машини наполохано блимали фарами. Не доїжджаючи до своєї вулички, Віка різко натисла на гальма, машина стрибнула вперед, але якір гальм притис її до асфальту, що пронизливо вискнув під колесами.

— Не розумію, що зі мною діється! Таке відчуття, ніби мене довго-довго кущкали і раптом виставили на протяг. У тобі є якась чорна сила, я тікаю од неї — і не можу втекти, це наче в страшному сні, коли ані ноги, ані душа не слухаються тебе.

— А може, я продався дияволу і він тобою верховодить — задля мене? — я холодно засміявся. — У мене був товариш, якому верзлася всіляка чортівня. Якимсь ми вийшли з ним із ресторану, і він сказав: «Андрію, зараз я підпишу контракт із чортом». Вийшов на перехрестя вулиці, бо йому ще бабця казала, що чорти очікують своїх жертв на роздоріжжях, і гукнув: «Гей, чорте, якщо ти єсть, з'явись, поторгуємось!» Тої ж хвилини біля нього зупинилася чорна, розкішна «Волга». Відчинилися дверцята, і шофер гаркнув: «Я не маю часу! У мене таких — знаєш скільки! Займай чергу!..» І поїхав. Товариш мій був певен, що то — сам чорт...

— Ти все жартуєш, а я відчуваю, що ти не такий, що ти маскуєшся, що ти зараз як у чадрі, під якою твоє справжнє, світле, людське обличчя, і я мушу наважитися зірвати з тебе ту чадру...

— Разом із шкірою... — сумно проказав я.

— То чого ж тобі треба, навіщо ти став на моїй дорозі? Я не хочу, щоб ти мені дзвонив. Я не хочу тебе бачити. Мої батьки так добре все розпланували для мене — наперед. Наступного року я закінчу інститут, вступлю до аспірантури

і вийду заміж за порядного, позитивного хлопця, я знаю його з дитинства. Батьки побудують нам кооперативну квартиру. Захистивши дисертацію, я народжу дитину. Потім готуватиму докторську. Ти усе мені ламаєш, ти — злий дух, а я — втілення доброти й невинності,— вона засміялася, ніби сипнула на мене пригорщі снігу.— Прощайте, не треба мозолити очі моїм знайомим.

— До побачення, я буду сьогодні в Прагнімаків.

Я вийшов, поклав на руку плащ, причинив дверцята. Віка стояла на тротуарі, зіпершись на крило, її грубий вовняний светр і сірі брюки зливалися з вибіленою присмерками машиною. Вітер розхитував ліхтар угорі, і коли світло падало на її обличчя, я бачив винуваті, жалібні, зовсім як у дитини, яка недозволено пустувала, очі. Люди йшли повз нас і озиралися. Несподівано довгі, тонкі руки обійняли мене, і Віка поклала мені на груди голову.

— Пробач мені.

Я тремтячими пальцями пробіг по її волоссю, зібраному на потилиці у тугий вузол, і різко вирвався із теплого зашморгу рук. Це було ефектно, вражало, крім того, я боявся розкиснути. Поки що я не міг собі дозволити жодних сентиментів. Хай потім. Потім, коли я буду сам собою, коли з мене спаде ця чорна мана. Широкими, нервовими кроками я пішов у темну алею парку. Позад мене голосно бамкнули дверцята, і машина від'їхала, з місця беручи розгін.

Але це уже востаннє. Завтра я буду інший. Правдивий і добрий. Завтра я дозволю собі любити, не лише вдавати, що люблю. Завтра в моєму голосі не буде жодної фальшивої нотки, і я скажу їй... Я помітив, що голосно промовляю сам до себе, дивуючи молодят, які обсіли лави. Руки мені досі тремтіли, голова горіла вогнем. Чорним мороком повіяло з глибини парку, і я пригадав ліс, і в'язкі тягучі присмерки, і свою тугу, і вкрадливий поклик із хащі — страх раптом обійняв мене: «А якщо пізно буде повертатися?..» І я побачив Віку на краю галявини, під жовто-багряними склепінням живого собору, Віку, залиту вечоровим сонцем, і страх мій минув, бо, поки вона там стоїть, я завжди зможу озирнутись і повернутися. А завтра мені вже снитимуться кольорові сни. Поки що треба грати, квитки продано, завіса ось-ось попливе вгору...

Годинник на розі вулиць показував близько шостої, а я ще мусив купити для Олени подарунок. Я вибрав у художньому салоні бляшку з чорного кованого металу: химерна

скіфська пика напівзвіра-напівлюдини, що загадково, самими губами, посміхається, по краях — золотиста обідка. Коштувала бляшка дорого, але я кидався грішми, ніби на завтра обіцяно потоп; квіти для Льолі вибрав найкращі, випросив у бармена за сатанинську ціну пляшку бананового лікеру, а з таксистом домовився, пообіцявши добрий куш, що він одвезе мене на Поділ, де Великий Механік наймав халабудку, і зачекає там.

Я й сам не знав, чого так спішу до Юрка. У цьому поспіхові було щось від комплексу вини. Я міг послати їм вітальну телеграму чи й поздоровити позавтра у конторі. Логічно розмислюючи, Великий Механік та Льолька мусили б тепер запобігати переді мною, як-не-як — помічник директора... А між тим запобігав я, ніби хотів у такий спосіб загладити вину свою перед Юрком чи виправдатися. Машина котилася з гори на Поділ, а душу мені щось мулило, і я, боронячись, став пригадувати, якою я вперше побачив Льольку: сірєньке провінційне дівчисько у коричневому платтячку з білими мереживками навколо коміра, вона скидалася на гусеня, що тільки-но вибилося з пуху і ще не вбралося у пір'я. Це було десь о такий порі, золотої осені. З приймальні подзвонив Харлан (він любив такі телефонні фокуси):

— Харлан. Візьми за шкірки Великого Механіка, і ждїть мене. Треба випити.

Сідало сонце, в ущелинах вулиць приємно сутеніло. В Шевченківському парку палили листя — гіркуватий, тривожний дим обволікав дерева. Ми сіли за столик літньої кав'яреньки, змівши кленове листя. Знаючи Петрову звичку втаємничувати найелементарніші речі, я ні про що не розпитував. Великий Механік зиркав на годинник, він, як завжди, поспішав служити людству. Харлан приніс од буфету чотири склянки з кагором.

— Кагор восени добре п'ється, — він міцніше вперся ліктями в стіл. — Я зараз познайомлю вас із своєю землячкою, вона із Смолянки. Від Пакуля через болото верст двадцять. Ми з нею в одному лісі гриби збирали і не здогадувалися про існування одне одного, — він зобразив посмішку на дивно скутому сьгодні, ніби зашерхлому обличчі. — А ось і їхня милість.

Льолька ще здала всміхнулася до Харлана, але одразу ж запримітила нас і страшенно зніяковіла. Зупинилася кроків за два від столу, шкільний портфель тримала поперед себе.

— Здрастуйте!

— Ні, дивіться, вона засоромилася! — Щоки Харлана зарум'янилися, він обіруч узяв склянку з вином і вже не випускав, із силою стискаючи. — І це, їй-бо, щиро, ні крапельки кокетства! Але познайомтеся. Двоє пакульців, а третій — геніальний приблуда, хоч ще й не визнаний людством. Живе втілення людських чеснот, холодильник — для зберігання і передачі їх у вічне користування нащадкам. Але гарний хлопець. Про себе я мовчу. Ну, вип'ємо за історичну зустріч!

— Мені на лекції, — Льоля відставила склянку.

— Товариство нешитущих. Він не п'є, вона не п'є. Зараз подряпаєте разом до світлих знань. А ми з Андрійком будемо пити-гуляти! Як там тебе, не зобиджають? Тільки що — признавайся, я їх полоскочу, я їх наскрізь бачу. — І до нас: — Я її поки що тут у фірму «Світанок» улаштував. Старий обіцяв узяти до нас у контору, я його все піджучую, на тім світі, кажу, зарахується, воно ж — святе дитя, іншого такого нема. Льольок, розкажи, як ти до університету вступала.

Дівчина опустила очі. Петрова збудженість її гнітила.

— Вона знову засоромилася! Закінчила з медаллю, складати треба один-єдиний екзамен. І ось на екзамені, коли викладач підвівся з-за столу, їй під ноги кидають шпаргалку. Сусідка по парті. А викладач: «Ваша?» Вона мовчить. «Так не губить, бо ще на той рік згодиться». Та й з аудиторії. Сиджу я в парку он там, болів за одного пакульського, батько просив допомогти, бачу — виходить дитя і реве. Я їй води — одійшла, очуняла, розкажує. «А чого ж не сказала, що не твоя шпаргалка?» — питаю. «Як же, — мовить, — людині зло робити...» Ну, я трохи не впав на коліна перед нею. «Додому заявитись боюся, — і знову в сльози. — Мати — директор школи, скажуть: зробила медаль». Ну, я вже тоді й почав її рятувати. Мало ж не пакульська, своя... Домовився, щоб на заочне прийняли, тепер вечорами на лекції ходить, знати, каже, хочу. Ну, час тобі, Льолько. Подзвонюй. Юрко, ти в бібліотеку? Проведи дитину...

Довго дивився їм услід, потім нахильці допив вино:

— Вони зніхаються. Пом'янеш моє слово...

Вони справді зійшлися. Але Петра вже не було на світі, а я їхав замолювати гріхи...

Мені відчинив Юрко — у незмінному чорному светрі, перев'язаний кухонним фартухом і з кухонним ножом у руці.

— Гостинно зустрічаєш друзів! — вигукнув я, з усіх сил бадьорячись та вдаючи, що за останні три дні нічого не

сталося. — Тільки через поріг, уже і в жертву? Ну, старий, вітаю тебе, радий за тебе, по-доброму заздрю...

Мені хотілося колишньої щирості, але навіть я відчув у своїх словах, у голосі, в інтонації фальш.

— А, Андрій... Заходь. Пробач, руки в олії, — на противагу моєму високому фальцетові голос його був спокійний і строгий. — Льолько, до нас прийшли... — Його сухі, ламкі губи зображали ввічливий усміх.

Втім, я став дуже підозріливий. Може, нічого такого й не було. Руки його справді були в олії, блищали. Він стояв над саморобним столиком біля стіни і стругав у високу полив'яну миску варений буряк. Крихітний коридорчик, де з букетом квітів; лікером, плащем на руці і в добротному святковому костюмі я почувався ніби в клітці, слугував молодятam за кухню. Лампочка під низькою стелею, що її Юрко зачепив головою, хиталась, і тіні гуляли по закапелку. Двері прочинилися, на порозі кімнати стояла Льолька. Нам трьом у коридорчику було б тісно. Вона теж зобразила губами усміх, а очі дивилися повз мене.

— Юрко, що ти там бабраєшся, запрошуй гостя до хати. До нас обіцяли зайти друзі, то ми й куховаримо.

Кімнатка мала, чотири кроки завдовжки і три в ширину, я виміряв, коли перевозив Юрка на нову «кватеру». Великий Механік облюбував цю халабуду, бо вона стояла осторонь будинку і можна було тижнями не зустрічатися з господарями, а в дворі, біля гатки, клепати й стругати, скільки душі хочеться. На вікнах, завішаних раніше старими газетами, побляклими від сонця, тепер біліли колєнокорові фіранки. Книги, що, скільки я й пам'ятав, валялися по всьому Юрковому помешканню, були складені в кутку високою, трохи не до стелі пірамідою. Її вивершували білі жіночі черевики, їх ми утрюх вибирали з тиждень тому. Стіл було застелено білою скатертиною, з півдесятка дрібних тарілок стояло по краях його, а посередині — вино і квіти.

— Що значить жіноча рука в келії ченця! — Я кивнув на черевики. — З цього усе й починається, так і гинуть кращі люди, — зовсім не бажаючи того, я недобре посміхнувся. — Я на хвилину забіг, не турбуйтеся. Тільки привітати — і будьте здорові, живіте багато! Стільки роботи директор підсунув, не розгинаюся, уже просив і молив, щоб назад у відділ повернув, так не відпускає. Доведеться бігати, тягти плуга, поки хто інший впряжеться...

Але вони навіть для годиться не затримували мене, не залишали у себе на вечір. Юрко тільки й сказав:

— Присядь, по чарці вип'ємо...

Він відкоркував мій лікер, узяв з підвіконня три келишки, налив. Льоля принесла бутерброди. Сир і шпрати з білим хлібом. Ми навстоячки цокнулись.

— Ну, хай живе. Щоб вам у всьому щастило... — Я перехилив келишок, хотілося хмільного.

— І щоб ми завжди лишалися людьми... — раптом додала Льоля, і я помітив, як Великий Механік застерезливо блимнув до неї очима. Я вдав, що мені зовсім не боляче, і навіть зобразив усміх.

— Покійний Харлан казав, що у кожному з нас сидить вовк і тільки жде нагоди показати зуби. Тож вип'ємо, щоб такої нагоди у нашім житті не траплялося. Ага, вибач, що не приніс твоєї книженці, — я поставив чарку і взявся за плащ. — Я проковтнув її за одну ніч, та все не випадає захопити з собою. У понеділок візьму на роботу. Зараз не з дому. Був на кладовищі, трохи прибрав Петрову могилу, побродив по київських околицях, забутись хочеться... Але, скажу тобі, брошура потрясна. Я позавчора викроїв кілька годин, забіг до читальні, у кабінет нових надходжень. Знаєш, мені стрівся цікавлющий факт. Він лле воду на твій млин. Зарубіжна інформація. У жінки виявили рак, передостання стадія, два-три місяці — і копай яму. Тоді вона що робить — залишає сім'ю, місто, звичне оточення, щоденну метушню і їде до моря. Поселяється в якихось рибалок і відтепер знає лише море та небо над головою. Живе вільно, як птах чи риба. Плаває, засмагає на сонці, не клопочеться жодними вигаданими проблемами цивілізації. І що ти думаєш? Живе три місяці, півроку, рік, а по тому вертає в місто — і лікарі не знаходять і сліду ракових клітин! Я був приголомшений, слово честі. Скоро ти перетягнеш мене в свою віру, їй-бо. Покину все й засяду за біологію! Ну, подобаю вже. Бувайте здорові...

Вони мовчали, і навіть Юрко ані словом не обізвався на мій емоційний монолог. На ганку я потис йому кволу руку і пірнув у ніч. Юрко мене не проводжав, та я й не хотів, аби він бачив таксі, яке чекало на мене під двором. Уже був біля хвртки, коли ноги самі стали як укопані. Злий спомин безжально стьобнув мене. Так ось чому ніздрі Великого Механіка тремтіли, коли я просторікував про жінку й море: він трохи не розсміявся мені в обличчя. Адже за день-два до Петрової кончини він, Юрко, розповідав мені про цей рідкісний випадок, а сьогодні я переповідав йому почуте від нього ж, ще й рекламував свою зацікавленість онкологією!

Усю дорогу до центру мене тіпало.

Я доїхав до оперного, а там почвалав пішки у бік Золото-ворітського скверика.

Переступаючи поріг Прагнімакової квартири, я з радістю спостеріг, як мінилося обличчя Олени, що відчинила мені: ніжне зворушення проступало крізь ввічливу, заготовлену для гостей приязнь.

— Як добре, що ти прийшов!

Я скося зирнув на причинені кімнатні двері і вдавав, що хочу поцілувати її. Олена відхилилась:

— Що ти, Андрійку! Давай сюди плащ і прохось.

Я поліз до кишені, дістав загорнену в сірий папір пляшку.

— З днем янгола тебе, Оленко. І хай тобі буде добре!

Я перелицював фразу, уже мовлену у Великого Механіка.

— Спасибі... — Взяла мене за руки і вдячно поцілувала в щоку. — Хочеш, я зараз одягну? Вона личитиме до моїх сережок. У-у-у, яка страшна морда! Це буде мені талісман од злих духів.

— Од мене... — Я засміявся.

— Ну, од тебе я й сама тепер вбережуся.

— Як знати...

Я говорив, не добираючи слів, бо прислухався до голосів у вітальні, у вухах мені сполошно бився сміх Віки. По тому вирізнув густий, перекотистий голос директора і тонкий, високий Прагнімаків. Коротеньку інтермедію з Оленою було розіграно більш-менш вдало. Кімнатні двері прочинилися і випустили господаря. З дивовижною легкістю, ніби я все життя тільки те й робив, що ходив по гостинах, ступив йому назустріч:

— Радий вас вітати у вашій хаті, Ілля Денисовичу...

Я ще вчора приготував і відшліфував цю фразу. Жодного зайвого слова — і не банально, і дипломатично, і з підстраховкою. Але Прагнімак замкнув обличчя на всі сім замків:

— Прошу заходити до вітальні.

І з ввічливості сіпнув куточками вуст, імітуючи усміх. Він був ввічливий, як щойно Великий Механік. Я нахабно узяв Прагнімака під руку, і так ми зайшли до вітальні. Збоку видавалося, що господар люб'язно супроводжує дуже шановного гостя. Вклонився до присутніх, нікого особливо не виділяючи. Очі Віки, що сиділа під парасолем кімнатного бара, збуджено привітали мене, але швидко згасли. Я вивільнив руку Прагнімака і сміливо підійшов

до директора, що стояв у товаристві елегантних літніх дам. Директорове обличчя на коротку хвилю спохмурніло, але наступної миті зморшки навколо його очей розпрямилися, а правиця плавно піднялася, водночас згинаючись у лікті, і по-батьківськи поблажливо обійняла мене.

— Здорово, здорово, Андрію! Прошу знайомитися — наш колега. Це з ним на пару ми два дні вели конторський корабель по бурхливому житейському морю...

Я галантно поцілував жінкам напарфумлені руки, зобразивши на обличчі скромність. Одна з них достеменно була мати Вікторії — граблиста постать, дисгармонійне, але чутливе і вольове обличчя.

— Ти, Андрію, звичайно, читав сьогодні в «Правде» статтю? (Я посміхом кивнув). Ні, я ще раз наголошую, — директор підняв палець і обвів нас поглядом добрих, повних благородного обурення очей, — я ще раз наголошую, що це неподобство і це треба нещадно виполювати. Питання піднято дуже правильно і своєчасно. Сотні людей день у день просиджують штани у нікому не потрібних конторах, мільйони державних карбованців летять на вітер, невже ми такі багаті? Ілля Денисович, ти читав сьогодні в «Правде» статтю «Контора пишет»? — гукав через усю кімнату Прагнімакові. — Багато хто потилиці почуває! А як алмаатинцям врізали? По саму зав'язку! Ні, але ж це треба додуматися — літаком доріжки з Москви в Алма-Ату відправляти. Дев'ятсот п'ятнадцять карбованців на саму перевозку вхекали. А собі через отаких мудреців зайвого кілометра на машині не проїдеш — ліміт! Дев'ятсот п'ятнадцять карбованців! Розжирів народ. Ми колись: конторські книги купкою складеш, зверху шмат дикту — та й стілець. — Зморшки на лиці директора розгладились. — А пам'ятаєте, як я уперше з'явився до вас із села — корзина в руці, полотняна блуза, брезентові штани...

— Як ти на вокзалі спав — цього я ніколи не забуду. Послали мене в командировку, поїзд уночі відходив, іду по вокзалу, бачу — наш новий співробітник корзину під голову і спить на долівці. А міліціонер довкола ходить і ніяк не добудиться...

— Про це б написати! — На моїм лиці од щасливої думки проступив теплий рум'янець. — Написати б історію нашої проектно-конструкторської контори. Видати на гарному папері, в коленкоровій оправі! — Я захоплено і наївно дивився в очі директора.

— Петро Харлан, покійний, звертався до мене з такою ініціативою, я — підтримав. Але — не встиг він, не встиг.

Але дивився далеко — широко відзначений громадськістю ювілей контори бачив! Прогресивні традиції треба підтримувати, на це нас націлюють, для виховання молодих традиції потрібні. Ви тепер що — приходите на готове. А ми починали з чистої сторінки. — Обличчя директора розвиднювалося. — Візьмися, Андрію, корисне діло зробиш. Факти ми тобі дамо, факти правильні і хоч на десяток томів. Літописець славного трудового колективу — звучить! Умієш ти на коня вистрибнути, умієш. Дивись лише, щоб не впасти з коня — та під копита... Багато на мосму віку падало, багато...

Георгій Васильович облишив мене і, широко розпростерши руки, пішов назустріч новій парі, що впливала до кімнати. Я вклонився дамам, але вони навіть не помітили: хто я — для них? «Помічатимете, помічатимете, — подумав я із злим тріумфом. — Головне — на коні, а втриматись — я втримаюся, пакульська чіпкість у мені є, з народження, в генах. І Віка не дозволить упасти. Та й сам Георгій Васильович підтримуватиме, коли... Ви, шановний, мене не дооцінюєте...» Я підійшов до Віки, поцілував її худі, холодні пальці.

— Покуримо? — дістав сигарети.

— Мама насторожена, очей з мене не зводить. Допитувалася, куди і з ким я сьогодні їздила, — Віка взяла сигарету і демонстративно поклала в коробку. — Вийдемо на балкон, там і покуримо.

На балконі я зняв піджака, накинув на плечі Вікторії. Залишився в самій сорочці, але мені було жарко. Щось дивне зі мною коїлося. Я перестав відчувати холод. Між тим сіверець шастав по під стінами будинку, сипав на балкон студену мжичку. У палісаднику глухо шуміли гіллясті осоки. Я розчепірів пальці і ловив пружні, вогкі на дотик крутені вітру. Сіверець пахнув густим духом осіннього лісу, не основого, приміського, а справдешньої поліської пущі, де ноками тлустий листяний наст розривають головасті гриби, де ноками жевріють старі дубові пні і наполохано згукують невидимі птахи, а на дубах шерхотить сухе листя і стежки гостро й солодко відгонять звіром...

— Ви даремно прийшли, Андрію, — першою обізвалася Віка. — Я вийшла з вами, щоб тільки це вам сказати. Мені соромно, що там, біля машини, я вселила у вас якісь надії. То все гра: я така акторка! Тато колись пропонував навіть влаштувати мене до театрального інституту...

— Зате я — не актор, для мене усе дуже серйозно.
— Це теж ілюзія, Андрію. Я — печене дитятко, якому з дитинства стелють під ноги килимову доріжку і просять єдиного — хоч якось совати ногами. Я не звикла до протягів, я справді акваріумна, це ви точно сказали. А ви — розумний, сміливий, гордий, вам потрібна не я...

Я різко, наче довго стримувана пружина вирвалася з рук, повернувся до Віки. Світло з кімнати падало на моє здерев'яніле від внутрішнього болю обличчя. Лише губи майже правдиво тіпалися.

— Од розмов мене вже нудить, Віко. Я люблю тебе. Без перебільшень — я божеволію од любові. На мене це — ніби лавина з гір. Не дай боже такого нікому. Я...

Я ефектно, на півслові обірвав свій пристрасний монолог — у дверях стояла мати Віки.

— Що ж це ви, молоді люди, утекли від товариства? Віко, ти знову палиш...

«Я — з ними, — ворухнув Шишига жовнами, — але вони — ще не зі мною. І не тому, що я — вовк, а тому, що я — голодний вовк, а вони — уже ситі...»

Тут пригадалося мені, як Петро напівжартома-напівсерйозно умовляв мене і Великого Механіка зіграти роль грабійників. У масках, з іграшковими пістолетами ми мусили зайти до одної з квартир, де Петро Харлан зустрів Новий рік (у поважному товаристві), і паказати гостям віддати коштовності й годинники. Коли я підйду по годинник до Петра (масивний золотий годинник, золото Харлан любив, він казав, що, якби міг, і підбори туфель замовив би золоті), він добряче штурхоне мене, я мушу відлетіти до дверей, де стоятиме з двома пістолями Великий Механік, і обоє ми накинємо п'ятами, а Петро величатиметься перед гостями й господарями як відчайдуха, сміливець, рятівник... Тепер я волів би зіграти цю роль (Вікторія кинулася б мені на шию, і навіть мати її змушена була б визнати мене за свого, і навіть Прагнімак...), але у всьому місті не було людини, якій я міг би довіритися. Та й навіщо мені роль рятівника, це дрібно, по-харланівськи, я — симбіоз, думка моя конденсує енергію, і тільки від поруху моєї думки, від моєї забіганки залежить, коли цей будинок і все велетенське місто, що так зчужіло мені за останні три доби, розсиплються на порошок, на атоми. Зараз я зайду до вітальні і скажу їм, кину в їхні печені обличчя: я з вами або проти вас, ви визнаєте мене за свого або загинете.

Стіл було накрито в Прагнімаковій кімнаті. Залізне ліжко розібрали і винесли в коридор, письмовий столик відсунули в куток, тепер на ньому величалися два сифони та барилькувата карафка золотистого цитринового соку.

Це не був щедрий на наїдки сільський сервіс, що до нього Шишига звик на материних гостинах. Не пахло тут смаженими голубцями, які похрускують на зубах, не парувала освячена звичаєм картопля-мнуха, «пуре», як казала Андрієва мати, не дражнили часниковим духом кільця домашньої ковбаси, що плавають у розтопленому смальці на гарячій, закопченій сковородці, не світилися сонячно налисники з сиром, політі маслом, не плавали в сметані кришеники помідорів, огірків, молодої цибулі, посипані зеленим маковинням дрібно посіченого кропу. Це був багатий міський сервіс, і перші хвилини, коли гості всілися за столом, Шишига не міг одірвати очей від тарілочок, виделочок, ножів, серветок, від тарелей із так званим дефіцитом — слоїстою бужениною, ніжно-рожевими, ніби підсвіченими знизу лососиною та баликом, червоною ікрою в гранчастих скляних посудинках, крабами й ніжинськими огірками; крихітні, майже прозорі келишки для коньяків, куди входило не більше двох наперстків, трохи місткіші — для вина, пузаті фужери для мінеральної води стояли біля кожного гостя; царювали на столі пляшки з коньяком, горілками, винами. Андрій зумів прилаштуватися біля Віки, по той бік столу перед ним величалася огрядна постать директора.

— Хрінку до буженинки, а, Георгію Васильовичу?

Але директор не завважив родинної теплоти Андрієвих слів; усі дивилися на нього й чекали слова, і він схилив над столом високе, рівне, ніби випрасуване, чоло, обдумуючи тост.

Нарешті підвівся (крихітний келишок з коньяком ховався в його білій, але по-селянськи лапатій долоні), і підвелися всі.

— Товариші, друзі! — Як завжди у відповідальні хвилини, голос Георгія Васильовича був урочистий, схвильований. — Я пропоную випити першу чарку за нашу Олену, яка сьогодні й завжди уособлює для нас ту прекрасну половину людства, що надихає другу половину на великі держання на трудних життєвих дорогах...

Андрій упіймав щасливий погляд Олени і на мить склепив повіки, в такий спосіб ще раз вітаючи її.

— Життя — це біг на довгі дистанції, і наші жінки — наше друге дихання, — казав далі директор. — Життя...

Проте Шишига уже не слухав його. Він нахилився до Віки, що дивилася просто себе, вперто обминаючи його погляд, і прошепотів:

— Я п'ю за нас. Щоб ми завжди були разом. До смерті. Хоч я й не вірю у смерть. Людина, яка не хоче померти, не вмирає. Вона перевтілюється...

Мати Вікторії сторожко й неприязно зиркала на Шишигу з-за столу, він відповів їй лагідним, родинним усміхом і показав очима на чарку: за ваше здоров'я. Гості аплодували директоровій промові, дружно пили. Віка теж випила до дна.

Гості смакували лососиною, трісковою печінкою, огірками, червоним болгарським перцем, йому ж хотілося самої ікри, щоб їсти ложкою і щоб вона похрускувала на зубах, наче порічки. Щоб перебороти спокусу і виявити себе перед присутніми, Андрій підвівся з келишком у руках:

— Шановне товариство, друзі! Я хочу тільки приєднатися до прекрасного тосту дорогого Георгія Васильовича і вишити за жінок — щасливу ілюзію цього світу (Шишига раптом застеріг глумливий погляд на Прагнімакових устах і згадав, що повторює тост Петра Харлана — на його ж новосіллі, де був заступник директора). Ми живемо, поки живе у нас ця щаслива ілюзія. Коли ця ілюзія вмирає, ми лише існуємо. Ми поспішаємо вийти першими на фінішну пряму, бо там на нас чекає здивований і захоплений погляд жіночих очей. Я п'ю за чарівні очі наших жінок і за тих відважних та певних себе мужчин, які знають у житті один шлях — до вершин!

Прагнімак, не чекаючи, поки Андрій докаже тост, випив вино. Він багато пив сьогодні. Шишизі голосно, хоч і не дружно, аплодували. Георгій Васильович разів з п'ять рознімав і зводив долоні, але без звуку.

— Тепер я зрозуміла, що поки слово не вихопилося — нічого не сталося, — Олена напівлежала в кріслі, і лице її було спокійне, як ріка погожого літнього ранку. — За ці дні я кілька разів поривалася признатися у всьому Прагнімакові, але він нічого не хотів слухати, він заборонив мені говорити. Бо він — мудрий. А скажи я хоч слово — і все б розвалилось, назавжди. Ми можемо підозрювати, здогадуватися, але слово не мовлене, слово з нами — і все з нами, і все, як було досі, нічого не відбулося, — вона трохи впилася і повторювалася, губила думки. — Учора, Андрійку, я зрозуміла, що він — мій і що я йому потрібна, що

без мене усе для нього втратить сенс — робота, кар'єра, ти дуже правильно сказав...

— Я ревную,— посміхнувся я, стежачи краєм ока за Вікторією, що танцювала.

— Хто б уже казав про ревність — ти весь вечір живеш Вікою!

— Облиш, Оленко. Я тільки граюся. З нудьги. Ти — з Прагнімаком, а я — з нею.

— Ти злий. А воно — наївне дівчисько. Сьогодні вона питає мене: «Олено, ти давно знаєш Андрія?» — «А що?» — «У мене таке відчуття, що я знаю його з дитинства...»

— Думаєш, я їй подобаюся? — Я взявся до сигарет, аби не виказати хвилювання.

— У її роки всі ми захоплювалися. А в тобі до всього — шалений електричний заряд. Але з тобою вона не буде щаслива. Ти — ненаситний. Рано чи пізно ти пожертвуєш і нею, як мною.

— Оленко...

— А хіба це неправда?

З-за пасма тютюнового диму випірнув Прагнімак, він, як завжди, ступав упевнено, ніби по залізній долівці у черевиках з магнітними підшвами. Опустився в крісло біля Олени, узяв її долоні в свої і притулився до них чолом. Я відчув себе зайвим, підвівся й пішов у коридор.

У коридорі нікого не було, і я міг нарешті перепочити обличчям. Може, винні були кілька чарок коньяку, що я випив, але контроль над лицем вимагав від мене сьогодні неймовірних зусиль. Я зупинився перед люстром. Обличчя вочевидь мінилося, щелепи ніби розпинало зсередини, ніс ширшав, а чоло осідало, як стріха старої хати, ставало пологішим. Я, мов скульптор до глини, узявся до свого виду. Пальцями місив та формував обличчя, і воно потроху набирало звичайних обрисів. У вбиральні зашуміла вода. Я шаснув на кухню, треба було отямитися після пластичної операції...

Кухонний стіл, захаращений порожніми консервними бляшанками і брудним посудом, стояв кроків за два від дверей, і я одразу побачив таріль з червоною ікрою. Ікри, правда, було вже на самому денці. Я притримав двері носком черевика, а сам потягся усім тілом, ніби в шкільному гімнастичному залі робив «ластівку», до столу. Ложки поблизу не було, і я черпав ікру складеними в совочок пальцями та ковтав не жуючи. Лице моє за цією гарячковою роботою знову вийшло з-під контролю, але я таки доїв

ікру, витер об рушник пальці, аж тоді трохи уговкав обличчя. І вчасно, бо в коридорі почувлася знайома директорова хода. Я вхопив чашку і відкрутив кран, ніби закортіло пити.

— Що, Андрію, теж водички?

У чашці вирувала вода, з дзвоном падала в білу зливальницю, а ми стояли поруч, і жодної живої душі навколо, навіть по коридору ніхто не ходив — сама доля послала мені щасливу нагоду.

— Георгію Васильовичу, я хотів з вами порадитися, — голос мій тоншав, і сам я ніби втрачав у зрості. — Якщо дозволите. Ви мені зараз як батько...

— Кажі, кажі, Андрію, що там тебе турбує, — благодушно, сито прогучав Георгій Васильович. — Про молодих ми повинні дбати, до цього нас кличуть і зобов'язують...

— Ви порадили мені вселитися до Харланової квартири, а вже потім оформити, як належить. Документи я зібрав, і меблі Петрові відкупив у його родичів. Слово за профспілкою, а люди, самі знаєте, у профкомі різні, не завжди свідомі конторських інтересів. Ще постановлять віддати квартиру Великому Механіку з Льолькою, мовляв, молода сім'я і таке інше. Не враховуючи, що одне — рядові конструктори, а зовсім інше — я, відповідальний працівник контори, ваш помічник і, як ви щойно сказали, літописець славного колективу...

— Ну, що ти, Андрію, я тобі дивуюся, ти ж не перший день у конторі. Як це я можу профкомові наказувати? Такі справи у нас вирішуються демократично, за законами соціальної справедливості...

— Не треба мені читати лекцій, Георгію Васильовичу, ви — не на трибуні, — різко, з погрозливими нотками в голосі мовив я. — Коли вам потрібно, для своїх людей, ви і наказуєте, і підказуєте, я справді не перший день у конторі, тільки ви мене ніколи досі не помічали... І ви зробите все, щоб квартира була моя. Тепер ми — люди теж свої, з одної тічки. Хіба не з вами у лісі за містом щонаочі стрічаємося? Не стрічаємося — то ще зустрічатимемося... І завтра, можливо, будемо ще своїші. Не бійтеся і не обнадійте себе: я — не з тих, що падають з коня чи падають на сходах. — Я — не Харлан і не Шишига, я — с и м б і о з...

Тут я помітив, що Георгій Васильович майже не слухає, а вирячив на мене круглі, чудні очі, і хміль з його очей вивірюється, ніби ранковий туман над ставом. Рука директора з дбайливо доглянутими нігтями виписала півколо,

відпливла назад і намацала ручку дверей. Губи ворухнулися, але голосу не було чути. Ніби в німому кіно. У вітальні грали на піаніно танцювальну мелодію. Він кашлянув і спробував усміхнутися: так усміхаються в кріслі дантиста, коли бормашину вже увімкнено.

Я шаснув пальцями по обличчю: воно знову було чуже...

Випередивши директора, що ледве пересував ноги, я пішов у вітальню і запросив Вікторію до танцю. Музики я не чув. Я тільки вдавав, що танцюю.

— Я йду звідси, Віко.

— Ти розтривожив мою маму. Вона чомусь боїться за мене і вже приймала валідол.

— Вони усі хочуть стати між нами. Їм наплювати на інтелект, на духовність. Я для них — ніхто, я навіть не кандидат наук.

— Хочеш, я завтра подзвоню тобі?

— Завтра може бути пізно.

— Чому?

— Не знаю. Я боюся себе, я з людей, які, коли люблять, ладні на все. Я просто зникну. Там, де я буду, — ліс. Там усе природно і щиро. Звірі полюватимуть на мене, а я на звірів. Реальне життя. Я навіть не візьму з собою транзистора. Морозними зимовими вечорами я дивитимуся на місяць і думатиму тільки про тебе...

— Не треба так, надто сентиментально, мені захочеться плакати.

— Ти все гадаєш, що я жартую.

— Це я жартую.

— Проведи мене.

— Ні... Що подумає товариство?

— Ти зараз повернешся. Я хочу попрощатися з тобою без свідків. Іди перша і зачекай мене на сходах.

— Мама права, ти спокусник. Я втрачаю біля тебе волю. Але це уже востаннє, слово честі. Дай мені тихенько сигарету... Ти мене викрадеш, правда? Як цікаво! А поголос піде між знайомих! Вікторію викрали!.. Ти бачиш — я сміюся, хоч мені хочеться плакати. Не знаю чому...

Тепер я зосередив свою увагу на обличчі, що ставало усе свавільнішим. Одвернувшись, причепурився перед склом книжкової шафи. Лице було пластичне, наче розім'ятий у долонях теплий пластилін, слухалося найніжнішого дотику пальців, але швидко втрачало форму. Виліпивши меланхолійну зосередженість на виді, я обережно, ніби боявся розсипатися, попрямував до директора. Віки

у вітальні вже не було. Темно-коричнева сукня її матері виднілася крізь прочинені кімнатні двері. Гості знову збиралися довкола святкового столу. Ошелешений Георгій Васильович сидів під рожевим парасолом бара, прикривши очі долонею. Я сів поруч. Мені схотілося розповісти директорові про Харлана.

— ...Ми ним легковажили. Ми цінуємо людину по-справжньому лише після її смерті, лише після похорону починаємо розуміти, кого ми втратили. Хіба не правда? Це була велика особистість. Він умів триматися сам перед собою за командою «струнко» і не дозволяв моргнути вією, хоч часто стояв на вітрі і сльози котилися з очей. Він проріс із свого поліського Пакуля, як парость проростає крізь жорстку й асфальт. Він усього себе поклав, щоб пробитися, і вже зеленів над асфальтом, коли зла недоля скосила його. Ніхто з вас не знає, як божевільно він любив Льольку і пожертвував нею, віддав цьому рахітичному святеннику, бо Льолька тільки заважала б йому рости. Я був з Петром того вечора, коли він їх познайомив, і до ранку. Він дудлив горілку, як воду, і десь опівночі, облігши на стіл, плакав! Він знав, що це уже — все, що вони, Льолька і Великий Механік, ніби одне для одного створені, він знав це зарані, він усе зважив, але так, як Харлан, ніхто не вмів любити...

Я хрипло, зле розсміявся. Безадресна і безпричинна лють перепополнила мене, чорна кров кипіла в мені. Я хотів сказати ще Георгію Васильовичу, як ненавиджу всю його т і ч к у, хоч і прагну в неї. Я хотів ще сказати Георгію Васильовичу, що ми з Харланом — чесніші од них, бо ми — циніки і не кривимо душею принаймні наодинці з собою. Я хотів ще сказати Георгію Васильовичу, що ми підемо далі од них, далі від цих дефіцитних наїдків та напоїв — ікри, осетрини і вина «Чорний доктор», бо ми ні перед чим не зупинимося, ми здатні пожертвувати не лише людьми, а й усім людством, усім білим світом в ім'я своєї т і ч к и. Якщо, звичайно, нас ніхто не зупинить. А хто нас може зупинити? Хіба історія не свідчить, що люди безсилі перед організованою зграєю вовків? Тепер я все можу сказати Георгію Васильовичу. Я перейшов межу, з-за якої нема повернення до людей. Душа моя поволі вмирала, а тіло ставало чужим, вовчим. Але я більш нічого не встиг сказати Георгію Васильовичу: до мене наближався Прагнімак. Я підхопився, намірившись відступити за крісло, але було вже пізно: жилава Прагнімакова п'ятірня лягла мені на груди, зіжмакала у тугий вузол комір сорочки та краватку, і бісеринки поту на крутому чолі заступника директора

почали катастрофічно швидко наблизитися до моїх очей: сила сільського парубка ще жила в ньому. Сірі губи Прагнімака розтулилися, і з них стрелило:

— *Вовкулака!*

Я шарпонувся і, лишивши в руді заступника директора Харланову краватку, підбігцем подався до дверей. У коридорі мене наздогнала Олена:

— Не сердься, Андрію, сама не знаю, що з ним скоїлося. Але справді, ти зараз не схожий на себе! На кого ж ти схожий, боже мій!..

— На вовка! — реготнув я і ошкірив зуби.

Тієї миті двері з вітальні розчинилися навстіж, на порозі з'явився Прагнімак. Я крутнув голівку англійського замка, випурхнув на сходи. Замок голосно клацнув за моєю спиною. Віка стояла кількома сходинками нижче. Я дістав Петрову запальничку і викресав вогонь.

— Що там за шум? — запитала Віка, припаливши.

— Ледве утік од Прагнімака. Присікався: вип'ємо та вип'ємо. На службі він — людина у футлярі, а тут раптом футляр розкрився.

— Він такий гостинний. Я люблю в них бувати.

— Гостинний, але я не вмю багато пити.

Ми вийшли у двір. Була справжня горобина ніч — вітер котився по дахах будинків і вогкими брилами падав у палісадники.

— Такої ночі добре сидіти вдвох на канапі і слухати, як за вікном шумить вітер, — уголос подумав я.

— Тепер ти умовляєш мене втекти? Але на чому ти мене повезеш? Де коні і ведмежа шуба? Он рідне київське таксі. — Ми вже виходили на вулицю, зелений вогник мерехтів між дерев. — Я не сміюся, я серйозно сьогодні роздумувала: а що, як нам здивувати товариство і одружитися? Чому ти мовчиш?

— Ти все сказала сама, хіба ні?

— Що з тобою, Андрійку?

Несподівано мені згадалися, як щось невимовно щасливе і сонячне, хвилини, коли я був людиною і з людьми.

...Я — інженер цегельного заводу, перший місяць самостійної роботи, нікого гаразд не знаю, День будівельника, наприкінці літа колектив їде на екскурсію до Києва, по дорозі звертаємо в ліс, розстеляємо на теплій глиці брезент, жінки дістають припасені з дому гостинці, ми випиваємо по чарці, співаємо пісень і танцюємо під баян на слизькій глиці, і зворушлива рідність з людьми, і приязнь, і пронизані сонцем вершини сосон у голубому небі!..

...Я і Лялька допомагаємо Великому Механіку викреслити останні вузли його нового творіння. Ніч за вікном, а ми втрюх у залитій світлом кімнаті, біля креслярських дощок, на яких листи ватману з кресленнями, що з них народиться, утвердиться в металі тіло машини. Я вперше заздрю Юркові, але це доброзичлива заздрість, і я витискую із себе все, що можу, хоч перед стомленими очима пливуть по ватману червоні кола, я пообіцяв Великому Механіку допомогти і допомагаю. Заходить Харлан, він з якоїсь важливої і втаємниченої, як завжди, вечірки, сідає на край столу і під'юджує Великого Механіка, набиваючись у спів-автори, — напівжартома, напівсерйозно, мовляв, оформить авторське свідоцтво, доб'ється, відхопить добрі преміальні. Юрка відволікає і стомлює Харланова балаканина, і вперше і востаннє я ошкірююсь супроти свого товариша: «А чи не пішов би ти звідси, Петре?..» Здивований моїм бунтом, Харлан мовчки виходить...

— Що з тобою, Андрійку? — термосила мене Віка.

— Довірся мені і ні про що не запитуй. А завтра я буду ніжний і щирий і дуже-дуже любитиму тебе...

Але я вже знав, що завтра для мене ніколи не буде, як ніколи не буде свята у гурті, під соснами, пронизаними сонцем, і вечора в залитій світлом кімнаті, де ми втрюх, над листами ватману, і не буде в мене цього довірливого сьогодні, хоч теж із тічки, дівчиська, яке й справді я міг би покохати. Нічого того не буде, бо жодної хвилини в житті не повернеш, не проживеш спочатку, бо, вибираючи між людиною і звіром, я пожертвував людиною в собі.

— Ти так втаємничено про все говориш, а мені смішно, може, тому, що я випила, а може, через те, що мені було б страшно, якби я не сміялася. Ти пам'ятаєш казку про виродка, якого любила дівчина, і машкара з нього спала, він був хороший, але зачарований злим духом...

— Пізно, Віко...

Між гілля заклично, ніби два вовчих ока, зблиснули зірки, те видиво тривало лише одну мить, зорі тут же заволокло хмарами, що тічкою бігли по холодному, вітряному небу. Скоряючись тому німому поклику, знаку, я ступив до Віки, увібрав її тіло в свої кліщуваті лаписька і припав до губ. Відчув у роті солоний присмак, ніч стрепенулася в моїх очах, червоні вогні побігли по видноколу... Жадібно ворухнув крильцями ніздрів, відчувши хмільний запах крові. Віка рвонулася з обіймів:

— Зуби у тебе, як у вовчиська...

Її слова вже ледь пробилися до мене крізь рожевий ту-

ман, що набрякав і густішав. У голові мені шуміло, червоні кола пливли перед очима, обличчя взялося жмачками шерсті, а в пуп'янках пальців залоскотало — і випнулися кігті.

Вовк потягся мордою до лица Вікторії, тицьнувся в руку, якою дівчина затулилась, — ікла легко простромили шерсть осіннього пальта і впилися в живе, солодке тіло. Дівчина зойкнула. Од перехрестя вулиць, де блимав світлофор, бігли люди...

Вовк припав до асфальту, розпластавшись на тротуарі, — весь, від бакирів на щоках до опупкуватого хвоста, у рухливих сріблястих хвильках, неначе марево. Асфальт був твердий, жорсткий, кігті ковзали по ньому, як по кризі, асфальт тхнув гасом, смолою — містом, що зирило зусібч на вовка безліччю світлих очей, а люди були уже зовсім близько. Нічого він так не боявся, як людей! Тужно гули угорі осокори, нагадуючи про ліс. Вовк відштовхнувся лапами від асфальту, перестрибнув через металеву огорожу, срібно зблиснув у світлі від вуличного ліхтаря і помчав серединою вулиці, ніби просікою, між машинних потоків. Місто працювало, навчалося, кохало, народжувало, місто жило своїм узвичаєним щоденним життям, а вовкові здавалося, що у нього ціляться з кожного вікна, з кожних відчинених дверей, з автомашин, тролейбусів, трамваїв, страх баламутив його, місто бачилося велетенською кліткою, дверцята якої ось-ось зачиняться, і він крупною рисою гнав на далекий поклик хащ...

Посеред Львівського майдану, звідки шлях знайомо стелився до Глибочиці, до Кожум'яцького яру, у звірні Дорогожицькі ліси, вовк присів скулініг, задер морду, і з його горла вирвалося на всі чотири вітри довге тужне виття.

Але жодна жива душа у величезному місті не відгукнулася на його розпачливий поклик.

ЕПІЛОГ

Самотньо і тихо спливають дні мої в материному будиночку на околиці Мрина. Немає на світі уже матері моєї — померла скоро по моїм поверненні, таким не тріумфальним. І не самі хвороби звели її в могилу, а й гірке розчарування в синові, що злетів було так високо і упав безславно, не виправдавши її сподівань, її шанобливих мрій. Як з'явився я після лікарні на нашій Солом'янці, перші тижні матір усім сусідам і родичам розказувала вигадану нею оповідку про моє відповідальне і таємниче відрядження за кордон, де я перевтомився і тепер мушу спочити від нервової напруги, щоб згодом знову приступити до виконання високих обов'язків...

Але минали дні і місяці, я ж мешкав у материному будиночку, влаштувався на роботу в Мрині, та й замків на людські вуста не повісиш, хтось про щось дізнався — Київ не за сімома морями, хтось дофантазував, і у версію моєї матері вже ніхто не вірив. Тоді й замкнулася вона од навколишнього світу, зосередилася на своїх за давних хворобах і переселилася невдовзі на нове кладовище за сосновим лісом. Вітчим виклав з цегли пам'ятничок на материній могилі, дбайливо обіклав його керамічною плиткою та й подався на заробітки в навколишні села. З часом все рідше наvertавсь він до будиночка на околиці Мрина, пристав у прийоми до якоїсь пакульської молодички і тепер лише іноді, в базарні дні, навідується до мене, щоб випити в садочку, який він садив, пляшку пива.

Я не вельми полюбляю ці його візити, бо вподобав у своїм бутті одноманітність, сталість. Одним і тим же рейсом автобуса їду на службу (не дуже обтяжливу, аби на шматок хліба, багато мені тепер не треба), між другою і третьою годинами обідаю у відомчій їдальні, за столом, що в самім кутку зали, за фікусом. Співробітники потроху звикли до моїх дивацтв, до моєї замкнутості і не займають мене, навіть узвичасними розмовами. А біля сьомої вечора я уже вдома.

До сутінок пораюся в саду, обкопую дерева навесні та восени, збираю гусінь тощо, влітку — клопочусь із врожаєм, а сад мій родить добре, сад мене любить. А ще — маю клопіт біля бджіл (перекупив у вітчима два вулики). Еудиночок мій, мушля моя нинішня, теж вимагає турботи — там підлагодити, там підфарбувати. Але усе це —

до заходу сонця. Щойно опуститься світло за гай сосновий і сутінки наповнять вуличку нашу на околиці Мрина, тікаю я до будинку, замикаючи двері на всі замки і на всі защіпки. Сутінків я тепер боюся, боюся ночей і ніколи не вимикаю світла у вітальні, де сплю. Сусіди з того спершу дуже дивувалися, бо звикли до економії, а тепер перестали. Я запевнив їх, що ночами працюю над кандидатською дисертацією...

Насправді ж вечорами, умостившись у м'якому, ще материному кріслі, п'ю чай, граю сам із собою у піддавки або ж, вимкнувши звук, дивлюся на екран телевізора. Мене не цікавить, що діється в світі людей, але картинки, які мерехкотять на екрані, відволікають від зайвих думок і зайвих спогадів. Часом я й засинаю в кріслі. Засинаю я тепер легко, і нічого страшного мені вже не сниться. Нічого страшного, що снилося в Києві, у квартирі Петра Харлана, і про Київ, і про контору нашу, і про Петра Харлана я, на пораду лікарів, заборонив собі думати. Заборонив раз і назавжди. Нічого того не було і не могло бути, усе те мною нафантазовано. І лише іноді, коли я шукаю якісь документи в письмовому столі, що залишився ще від моїх шкільних років, наштовхуюсь в шухляді на згорнену вчетверо районну газетку з маленькою заміткою на четвертій сторінці. Газету принесла якимось у лікарняну палату медична сестра, щоб розважити мене дивиною, що інколи трапляються у нашому раціональному світі, не здогадуючись навіть, що я маю до тої замітки якусь дотичність. Уже не один раз я розпалював вогнище в саду і підносив газетку до язиків полум'я, щоб зникла вона безслідно із життя мого, але в останню секунду щось мене стримувало, рука тремтіла і я знову відносив газетку до кімнати, ховав на дно шухляди. Втім не має значення, спляю я, врешті-решт, її чи до кінця днів своїх зберігатиму в шухляді, серед рахунків за газ та електрику. Бо я вже ніколи не забуду ту замітку, її кожне слово, набране петитом, вирізьблене у мозкові моєму навіки. І коли вона впливає в пам'яті моїй, незвано, тривожний дріж знову сколихує усе моє тіло.

«Пригоди. Людину врятовано! Полюючи вихідного дня в наших поліських лісах неподалік села Пакуля, директор однієї з київських установ Георгій Васильович М. несподівано уздрів вовка, що велетенськими стрибками мчав просікою. Не розгубившись, досвідчений мисливець почав мужньо переслідувати вовка на «газику». Коли ж шофер запевнив Георгія Васильовича, що далі їхати не можна, не

викорчувані пні попереду, він вистрелив услід вовкові з обох цівок. Машину дуже трясло на нерівностях просіки і влучити у вовка мисливцеві не вдалося. Переляканий вовк різко звернув у нетрища. Георгій Васильович залишив машину на просіці і разом з товаришами по полюванню, до річі, нашим землякам з авторитетних установ, які потім і розповіли про цей випадок, безбоязно переслідував звіра. Який же був їхній подив, коли, зійшовши у зарослий ліщинням та осикою видолок, куди стрибнув вовк, вони побачили не вовка, а розпростерту на засипаній опалим листям людину. Не без хвилювання шановний керівник і полювальник-любитель упізнав у тій людині колишнього працівника очолюваної ним установи А. Ш., який незадоволю перед тим загадково зник з Києва і якого уже розшукувала наша славетна міліція. Георгій Васильович з товаришами по полюванню подали А. Ш. першу медичну допомогу і турботливо довели його до районної лікарні. Як повідомили редакцію, життя А. Ш. нині в безпеці, він одужує. Коментувати цей дивний випадок лікарі відмовилися, оскільки науці про перетворення людей на вовків і навпаки досі не було відомо, хоч серед забобонної частини населення нашого району перекази про подібні явища існують. Це ще раз свідчить про кончу необхідність підвищувати рівень науково-атеїстичної пропаганди в трудових колективах. Тим часом А. Ш. щиро дякує своєму колишньому директорові за порятунок».

Іноді подумую, чи не одружитися мені. І — лякаюся власних думок: навряд чи я зможу нині витримувати біля себе іншу людину. Але медсестра лікарні, де я вилюджував після своїх лісових пригод, вітає мене з кожним святом. Я теж їй одписую коротенькі привітання, навіть обіцяю приїхати, проте досі так і не вибрався. Їхати до містечка, де лікарня, — повз пакульські ліси...

Якось у відрядження до Мрина приїхав Великий Механік і несподівано для мене з'явився на нашій околиці. Не вельми приязно зустрів я свого колишнього колегу: будь-які згадки про моє київське буття мені неприємні. Великий Механік передав вітання від самого Георгія Васильовича, од Прагнімака, навіть — од Віки, яка, як і було заплановано її матінкою, вступила до аспірантури і одружилася з перспективним дипломатом, що обіцяє дорости до міністра, а поки що заробляє сертифікати на «Волгу» в одній з африканських країн. Якось вона перепитувала про мене у Великого Механіка і між іншим сказала: «Щось було в ньому справжнє, чого немає у

більшості сучасних мужчин». Спасибі їй на тім. Великий Механік розмовляв зі мною, як із тяжко хворим, і досить скоро ми розсталися. До речі, Георгій Васильович — уже не директор, його урочисто провели на пенсію, залишивши в конторі за консультанта. Директорує, звичайно, Прагнімак. А заступником у нього — Великий Механік. Воістину, як казав поет: тим я роблю кар'єру, що не роблю її. А Льолька, виявляється, Великого Механіка залишила у його квартирі на Нивках, колишній Харлановій, повернулася до матері у свою Смолянку і там учителює.

І уперше я думаю: не такі вже й страшні вони, пакульські ліси, крізь які стелеться дорога у Смолянку, до Льольки...

З М І С Т

Мої духовні мандрівки... <i>Володимир Дрозд.</i>	5
КРИК ПТАХА В СУТІНКАХ. <i>Оповідання</i>	
Колесо	33
«Злодій»	47
Білий кінь Шептало	73
Кінь Шептало на молочарні	82
Сонце	96
Пори року	107
Пігмаліон	117
Ворон	128
Ладимир	138
Кролик	152
Крик птаха в сутінках	157 ✓
Жертва диявола	159
КАТАСТРОФА. <i>Роман</i>	177
ВОВКУЛАКА (САМОТНІЙ ВОВК). <i>Роман</i>	311 ✓

Литературно-художественное издание
ДРОЗД ВЛАДИМИР ГРИГОРЬЕВИЧ
ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ В ДВУХ ТОМАХ

Том первый

Рассказы. Романы

Киев, издательство «Радянський письменник»

На украинском языке

Художник Т. В. Крюкова
Художній редактор Н. В. М'яковська
Технічний редактор В. В. Чала
Коректор А. О. Холоша

ИБ № 2814

Здано на виробництво 20.09.88.

Підписано до друку 13.03.89. Формат 84×108 1/32.

Папір друкарський № 1. Гарнітура звичайна нова. Високий друк з ФПФ.
24,36 умовн.-друк. арк., 24,78 умовн. фарбовідб., 27,29 обл.-вид. арк.

Тираж 65 000 пр. Зам. 8-907.

Ціна в оправі 2 крб. 10 к.

Видавництво «Радянський письменник»
252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе,
310057, Харків-57, Донець-Захаржевського, 6/8.

Дрозд В. Г.
Д75 Вибрані твори: У 2 т.— К.: Рад. письменник,
1989 — Т. 1: Оповідання. Романи.— 462 с.
ISBN 5-333-00279-7

До тому увійшли кращі, найбільш популярні твори відомого українського радянського письменника — оповідання та романи «Катастрофа», «Вовкулака» («Самотій вовк»).

Д $\frac{4702640201-074}{M223(04)-89}$ 4.89

ББК 84Ук7-44

BOVONIA
KALINIA
PROVA
PROVA

1893.